ЗІНАЇДА ТУЛУБ

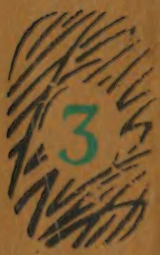

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТОМ
3

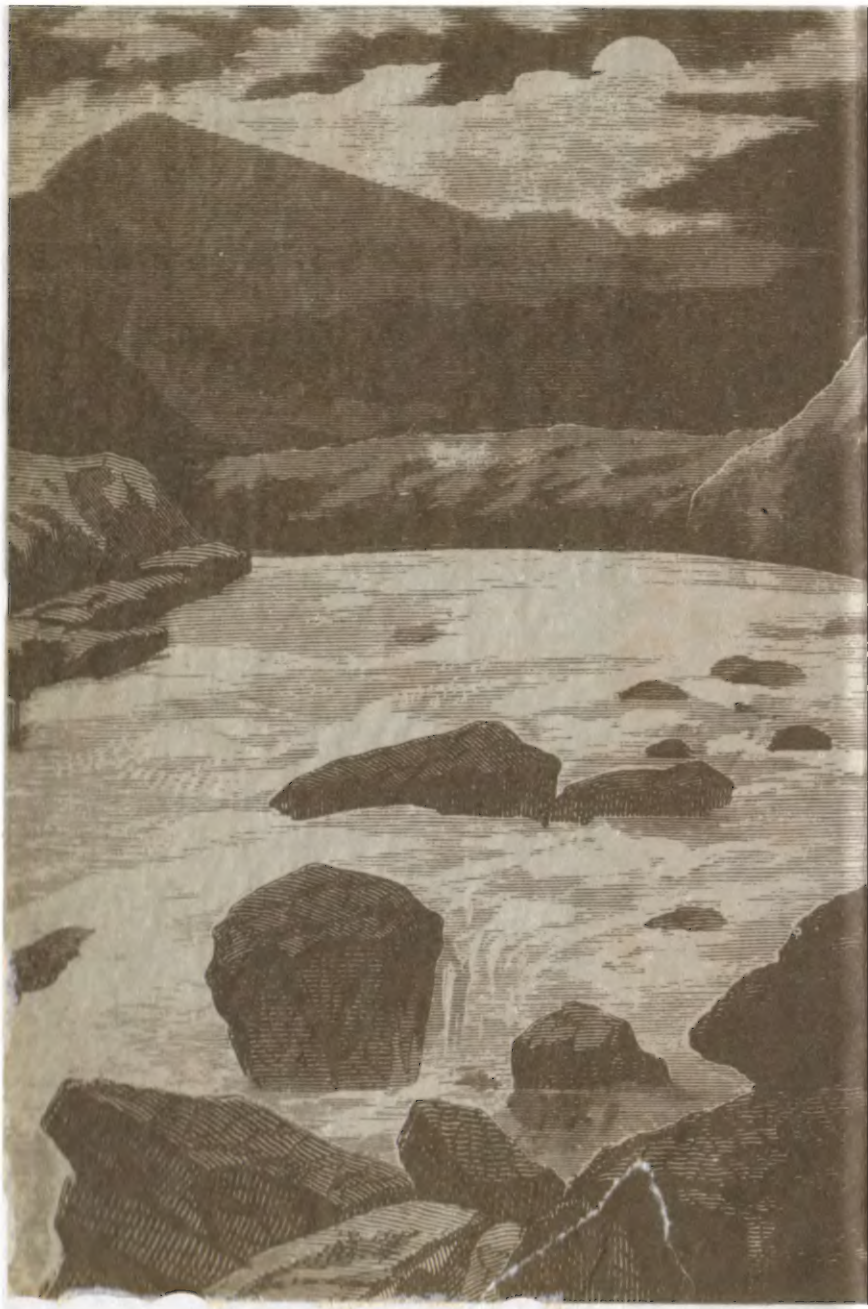

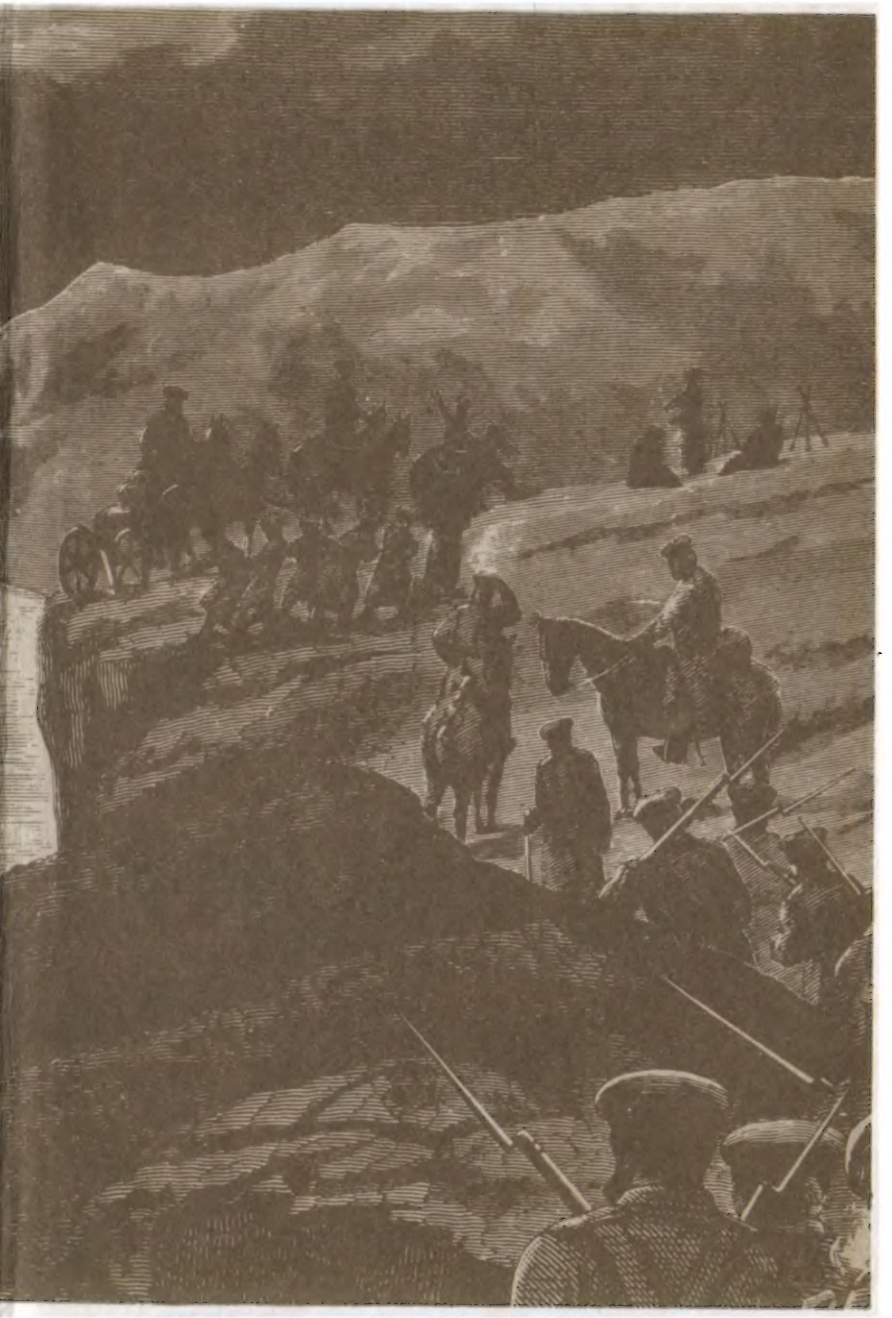

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТВОРИ В ТРЬОХ ТОМАХ

ТОМ 3

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТВОРИ
В ТРЬОХ ТОМАХ

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТОМ 3

В СТЕПУ БЕЗКРАЇМ ЗА УРАЛОМ

РОМАН

КИЇВ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1992

ББК 84Ук7
Т82

До третього тому ввійшов роман
«В степу безкраїм за Уралом»,
в якому розповідається
про роки заслання Т. Г. Шевченка
в Орську фортецю та на Косарал
(1847—1850).

Підготовка текстів і складання приміток
Г. М. БУРЛАКИ

Автор бібліографічного покажчика М. О. МОРОЗ

Редактор Н. В. СОЙКО

На форзацах гравюри XIX ст.

Т $\frac{4702640201—193}{205—92}$ передплатне

ISBN 5-308-01065-X (т. 3)
ISBN 5-308-01066-8

© Художнє оформлення.
В. П. Кузь, 1992.
Примітки. Г. М. Бурлака, 1992.
Бібліографічний покажчик.
М. О. Мороз, 1992.

ЯК НАРОДИВСЯ МІЙ РОМАН «В СТЕПУ БЕЗКРАЇМ ЗА УРАЛОМ»

Думка написати повість або роман про Тараса Григоровича Шевченка виникла у мене взимку 1947—1948 року, коли примхами зрадливої долі я працювала шкільним бібліотекарем в одному з районів Алма-Атинської області.

Наближалося 90-річчя від дня його смерті, а крім того, я вперше опинилася в Казахстані і з великим інтересом спостерігала й вивчала нове для мене життя казахського народу й захоплювалася ним. Чарувала мене й розкішна природа Заілійського Алатау, і все, що давно примелькалося тамтешнім жителям, але так вражало приїжджих: від сніжно-білих серпанків одружених жінок до тюбетеєчок із жмутком пугачевого пір'я у чорнооких дівчат, від пихливих верблюдів до маленьких сіреньких осликів з чорним хрестом на спині. Я жадібно вивчала історію Казахстану, його природу, вбрання та звичаї, слухала пісні й музику, читала казки та легенди, блукала базарами, одвідувала народні гулянки, весілля. І від цього народжувалася спрага писати.

Але коли щодня набирала я все більше й більше матеріалів про Казахстан, то про Шевченка знайшла лише дві-три популярних брошури, силу старих газет та окремі розділи дисертації Марієтти Шагінян. З таким багажем братися за велике полотно не дозволяла совість. Я шукала далі, мріючи знайти хоч щось нове про Шевченка і його перебування в тих місцях.

І випадок винагородив мене.

В ту зиму відбувалися вибори до Верховної Ради Радянського Союзу. В нашій школі був агітпункт і вихідними днями влаштовували передвиборні збори. Серед них найбільше зацікавили мене збори старих виборців-казахів. Для таких зборів пристосували один з найкращих класів: стіни й підлогу його вкрили килимами, влаштували чаювання за низенькими круглими столиками не вище наших стільців. Поки виборці пили чай, один з учителів, казах за національністю, та агітатор від райкому провадили бесіду казахською мовою.

Я наливала виборцям чай, подавала цукор, частувала їх баурсаками і, господарюючи, уважно придивлялася до всього. Учитель-казах звернув мою увагу на одного з дідів, якому за паспортом було 95 років. Я з ним заговорила. Він спитав мене, звідки я сюди «прикочувала». Я відповіла, що я з України, киянка. Старий ласкаво закивав головою і сказав, що коли він був «бала», тобто хлопчиком, він бачив в Орську аскера (солдата) з України, якого звали Тарасом.

«Він був акином (тобто поетом-співцем) і кобзарем, той аскер»,— додав старий.

Я в думках зіставила дати перебування Шевченка на засланні з віком старого і недовірливо посміхнулася. Старий помітив мою посмішку і вдруге повторив, що Тарас-акин жив в Орській фортеці, або, як тоді називали її казахи, Жаман-Кала, а потім пішов на Сирдар'ю, куди, за наказом коменданта Орська, відкочував і їхній аул. Потім Тарас плавав на Аральському морі. Все це було правдоподібно, але дати все ж не збігалися...

Я звернулася до лейтенанта міліції, теж казаха, присутнього на зборах, щоб він мені пояснив, як могло виникнути таке протиріччя. Лейтенант відповів, що старі аксакали не мали метрик про своє народження, тому під час первісної паспортизації їхній вік записували з їхніх слів, механічно переводячи старе літочислення на сучасне, або й просто визначали «на око» чи з перехресного опитування, хто в аулі старіший і на скільки років. Іноді також запрошувались лікарі для визначення їх приблизного віку. І додав, що траплялися значні помилки, отож і цьому аксакалові, хоч за паспортом йому 95 років, насправді могло бути і понад сто років.

Я заспокоїлася і з подвоєною цікавістю підсіла до старого.

Коли агітатор закінчив бесіду, а в актовому залі почали встановлювати кінопересувку для наших гостей, я почала його докладно розпитувати про Шевченка й розповіла, що мій дід був знайомий з Шевченком і що його арештували й судили в одній справі з Тарасом Григоровичем [1].

Небагато встиг він мені розповісти за ці п'ятнадцять-двадцять хвилин. Крім того, іноді було дуже важко, майже неможливо його зрозуміти, так погано говорив він російською мовою, а казах-перекладач увесь час був зайнятий. Я, наприклад, ніяк не могла з'ясувати, чи доводився він родичем тому чабанові (в романі — табунникові), з яким заприятелював Шевченко. Це додало б переконливості його розповіді у моїх очах. Крім загальних зауважень, що Шевченко був хороша людина, що він добре співав пісень і любив пити чай та горілку, що на домбрі він не грав, але іноді брав кобиз і грав на ньому, він усе ж розповів мені три надзвичайно цікавих факти, ще не відомих шевченкознавцям:

1. Одвідуючи казахський аул під Орськом, Шевченко малював там і аул, і казахів, і між іншими намалював доньку бая Кульжан. (Ім'я її в романі я зберегла). Як правовірна мусульманка, вона, напевно, не згодилася б позувати Шевченкові, тому він заховався в юрту свого приятеля-чабана, закоханого в цю дівчину, а той прорізав у новій юрті дірку, щоб Шевченко міг бачити дівчину, коли вона місила ногами кізяки. Згодом Тарас Григорович подарував цей малюнок закоханому чабанові, і той зберігав його багато років, наче могутній талісман, який допоміг йому в свій час одружитися з нею.

2. Той же чабан виростив чудових скакунів і хотів поставити їх на байгу, тобто на кінні змагання, але в нього не було ані грошей, ані баранів, щоб заплатити за право взяти участь у байзі. Він приніс

Тарасу Григоровичу шкурки чорно-бурих лисиць — свої мисливські трофеї — і Шевченко допоміг йому вигідно розпродати їх серед офіцерів та їхніх дружин. Скакуни молодого джигіта перемогли на байзі і принесли йому і славу, і багатий приз.

3. Коли нарешті молодий чабан наважився сватати Кульжан, він попросив Тараса Григоровича знов допомогти йому, тому що пихатий і жадібний бай не віддав би доньки незнатному казахові. Шевченко й собі попросив «великих начальників», і вони всією компанією поїхали сватами в аул і добилися згоди бая, а потім були на весіллі молодої красуні.

Ці три факти я й поклала в основу сюжету.

Але хронологічна неув'язка віку старого казаха з часом перебування Шевченка в Орській фортеці та на березі Сирдар'ї ще довго хвилювала мене. Згодом я дізналася, що у казахів споконвіку існувало літочислення за циклами. Як у стародавній Елладі рахували роки по олімпіадах, так і казахи рахували роки по мушелях, де кожен цикл-мушель нараховував 12 років і кожен рік мушеля мав свою назву: рік миші, рік коня, рік корови, рік тигра і т. д. Коли минуло 12 років, починався новий цикл, і його роки знову носили ті ж самі назви і в тому ж порядку. Кожен казах добре знав назву того року, в якому він народився, але під час переводу старого літочислення на сучасне, щоб вирахувати вік кожного громадянина, треба було, по-перше, знати назву року, в який він народився, і порядкове місце цього року в циклі; а по-друге, скільки повних циклів він прожив. Звичайно, при малописьменності деяких паспортистів тридцятих років траплялися значні помилки: декому писали на цикл менше, а декому приписували зайвий цикл, особливо коли йшлося про людей старих, непрацездатних, які не сплачували податків за бездітність, та не військовозобов'язаних. Отже, й старому Іскакову могли записати на цикл менше. А якщо це так, було йому не 95, а 107 років, і коли Шевченко жив в Орській фортеці, йому було 7—8 років, а на Сирдар'ї і всі дев'ять. У такому віці здібний хлопчик міг добре запам'ятати такий незвичайний факт, як поява в аулі російського аскера й одночасно акина, тим більше, що особа Шевченка справила велике враження на мешканців аулу, життя яких було досить одноманітне. Крім того, частину фактів про Шевченка аксакал міг знати не тільки з власних спогадів, але й з розповідей своїх батьків та інших родичів.

Працюючи над твором, я з теплотою й пошаною згадувала чудовий казахський народ, з яким мала змогу добре познайомитися. Цим романом хотіла я внести свою маленьку частку в велику справу дружби наших народів.

1964 рік *Зінаїда ТУЛУБ*

В СТЕПУ БЕЗКРАЇМ ЗА УРАЛОМ

РОМАН

Світлій пам'яті мого діда,
кирило-мефодіївського братчика,
Олександра Даниловича Тулуба
присвячую.

ЧАСТИНА ПЕРША

І. У ЧОРНІЙ ЮРТІ

На весняному сонці опівдні підтає сніг, і коли вітер шалено мчить понад степом,— не рине він разом із вітром поземним потоком, а мирно лежить на землі блискучим вологим зибом. Тоді схожий степ на безкрає замерзле море і в сонячний день сяє і міниться віддзеркаленим світлом, наче й сам випромінює це брильянтове сяйво.

На пагорбах і вздовж вибоїв — великі чорні плями таловин. Вони парують прозорою перлистою парою, і такі ж легкі й прозорі хмаринки тануть у сліпучому ясно-блакитному небі.

Джантемир-бай розкинув свій аул в неглибокій улоговині в кількох верстах від Орська [2]. Добра була ця зимівля, не вперше повертав сюди Джантемир. Уздовж річки Ор тягся густий очерет. Отари паслися поруч, на сирті, де послужливий вітер здував зайвий сніг, так що вівці й коні самі здобували собі взимку з-під снігу корм, а в хуртовину ховалися від негоди в улоговині, де, крім юрт, стояв будинок Джантемир-бая і кілька повіток для різного майна.

У великі морози Джантемир місяців на три-чотири перебирався з юрти в будинок, але з першою відлигою повертався в свої білі юрти, а чорні юрти його родичів, челяді та тюленгутів розсипалися схилом улоговини, суворо дотримуючись старшинства і залежності від

бая: що новіша була юрта, то ближче стояла вона до білих байських юрт, а далі, зовсім на відшибі, темніли старенькі жалюгідні юрти бідарів, жатаків, які за недоїдки та старе шмаття працювали на бая від світанку до смерку. І далі всіх, мало не на пасовищі, ледве витримуючи натиск степового вітру, стояла стара чорна юрта такого ж старого табунника Шакіра. Вітер задував у неї з усіх боків: і крізь ветху повсть, і крізь тундук, і тому, що вхідна запона погано прилягала до одвірків.

Понад сімдесят було вже старому Шакірові. А втім, ніхто в аулі добре не знав його справжнього віку. Для них був він чужинець. Тринадцять років терпляче пас він або байську отару, або байський табун — і ось уперше надовго заслаб.

Під руське Різдво раптом знялася хуртовина. Не встигли чабани вчасно зігнати отару до рятівної улоговини. Злякані вівці кинулися в глиб степу, а розгублені чабани безпорадно борсалися, затиснуті проміж ними. Отара мчала повз табун білобородого Шакіра, і старий табунник одразу зрозумів усе. Свиснувши вівчарок, він обігнав отару верхи і зустрів її гучними криками, ляскання батога і лютою атакою досвідчених вівчарок. Отара спинилася, звернула в належний бік і без втрат рушила до улоговини.

Рятування отари дорого обійшлося старому Шакірові. Важке запалення легенів звалило його на третій день. Жінка його, Кумиш, напувала хворого гарячим чаєм з молоком, розтирала баранячим салом і обкладала торбинками гарячого піску. Вижив Шакір, та здоров'я до нього не повернулося. Він був такий слабкий, що годинами лежав нерухомо, надсадно кашляв. І вночі обливався виснажливим липким потом.

Довідавшись про врятування отари, зраділий Джантемир розщедрився і подарував Шакірові, крім двох баранів, тонконоге лоша від одної з найкращих кобил свого табуна. Лоша було дуже кволе, бо Джантемирів син Ісхак так заганяв торік жеребну кобилу, гасаючи нею по півдня, що новонароджене лоша три дні не стояло на ногах і вже думали зарізати його на м'ясо, та діти з плачем випросили йому життя.

Шакір недурно був табунником. Він одразу зрозумів, що з цього маленького замореного лошати виросте чудовий кінь, і, коли бай прислав йому свій подарунок,— радісно здригнулося серце старого, і він наказав

дружині щодня товкти для лошати дві жмені проса і варити пшоняну кашу.

— Шакіре, дорогий,— стогнала старенька Кумиш,— глянь на себе. В тебе сама шкіра та кістки, а ти відмовляєшся від лошатини! Ти хворий. Тобі треба видужати. Ніхто не піде за нас працювати, а без роботи — помремо ж від голоду.

— Нічого, нічого! І так видужаю. Але з нього такий виросте кінь, що на будь-якій байзі усіх переможе,— уперто відповідав Шакір, захлинаючись кашлем.— І недовго доведеться вам його підгодовувати: вже тане сніг — весна. Підемо на жайляу, а там він сам себе прогодує.

І Кумиш, ковтаючи сльози, покірливо товкла просо у великій дерев'яній ступі і підкидала в огонь кізяків.

Поки хворів батько, Жайсак, син Шакірів, пас байський табун. Перші дні старий довго тлумачив синові, що робити в тому чи іншому випадку, але згодом побачив, що Жайсак добре на всьому розуміється і можна за нього не хвилюватися.

Напровесні вовчі зграї ставали дедалі нахабніші і все ближче й ближче підкрадалися до людського житла, все частіше доповідали Джантемирові його чабани, що зникло вночі з отари два курдючних барани або дві овечки, а іноді не дораховувалися і верблюдиняти або лошати. Джантемир поїхав до Орської фортеці просити коменданта, генерала Ісаєва [3], щоб той влаштував велику облаву на вовків. Але генерал відповів, що частина гарнізону виступила проти ватаг повстанця Кенесари Касимова [4], а решті ніколи полювати. Проте, співчуваючи баєві, подарував йому добру мисливську рушницю і два пістолі. Повернувшись додому, Джантемир віддав рушницю синові Ісхакові, якого завжди посилав на допомогу табунникам, коли вовче виття лунало ближче й загрозливіше.

Ісхак був ще парубком і пестуном усієї родини. Неохоче підкорявся він батьківським наказам, бо вважав, що є в батька і без нього досить табунників та чабанів. Коли ж він дістав рушницю, забажалося йому якнайшвидше навчитися влучно стріляти, щоб відзначитися як стрілець на якомусь урочистому тої. Почувши, що в найближчому аулі готується весілля його приятеля, байського сина, Ісхак кілька днів сумлінно вправлявся в стрілянні, потім осідлав улюбленого скакуна,

нікому не сказав ні слова і помчав на весілля, залишивши при табуні самого Жайсака.

Тієї ночі вовча зграя підкралася до табуна ближче, ніж звичайно. Злякані коні нервово пряли вухами, прислухаючись до вовчих голосів. А коли в темряві заблискотіли зелені вогники їх очей, коні зовсім перестали пастися, збилися всі докупи: лошата з кобилами всередині, а жеребці оточили їх щільним колом, щоб копитами відбити напад хижаків.

Небо було вкрите важкими, темними хмарами, за якими десь ховався місяць. Все навколо було похмурим, свинцево-сірим. Шість вовкодавів люто гарчали і рвалися з шворки. Кінь під Жайсаком тремтів, поривався кудись убік, а вовки гасали зовсім близько, і то тут, то там блискотіли в сніговій зибіні яскраві світляки їх зіниць. Легкими, беззвучними примарами мерехтіли вони поміж заметами. Раптом величезний білий вовк, з півріче теля на зріст, розмашним стрибком майнув з найближчого замету і зупинився просто перед Жайсаком. Юнак не розгубився: праща завила, закружляла над його головою, і важкий камінь хряснув у вовчі ребра. Вовк підстрибнув, вискнув від болю і беззвучною тінню розтанув в імлі.

І тої ж миті на другому кінці табуна пролунав пронизливий страдницький зойк роздертого коня. Жайсак спустив вовкодавів і кинувся на зойк.

— Айт! Айт! — кричав він собакам, підострожуючи коня і ховаючись за соїл.

Один з вовків підповз до табуна зовсім близько, і коли на якусь мить поміж крупами двох огирів утворилася ледве помітна щілинка,— він стрибнув в цю щілинку і вп'явся зубами у бік одного з них. Від нестерпного болю кінь, звившись диба, з хвилину стояв нерухомо, як монумент, а вовк висів на ньому і роздирав його беззахисне черево, вихоплював з нього шматки кривавого м'яса.

— Айт! Айт! — волав Жайсак, кидаючись на допомогу.

Але кінь вже впав додолу і заборсався в смертних муках. З півдесятка вовків відразу накинулися на нього, вовкодави — на них, і все змішалося в одну купу. Вовки люто гарчали, ляскали зубами. Клапті вовни і м'яса, бризки крові летіли на всі боки, нові й нові вовки вистрибували з заметів і кидалися до купи або на табун, що одразу шарахнувся вбік і знов збився в одну щільну

масу. Коні іржали, хропли, шалено хвицалися і топтали вовків. Кривавою парою тхнуло від тих, що билися в купі.

Сильними ударами соїла Жайсак прикінчив двох вовків, але й один з вовкодавів лежав у калюжі крові з видертою горлянкою, і два вовки за мить доконали його. Жайсак, як в'юн, крутився на коні і завдавав вовкам смертельних ударів, коли раптом тріснуло ратище соїла і розлетілося на шматки. Жайсак кинув його і блискавично схопився за важкий шакпар, і хоча він не був обтиканий залізними шипами, як старовинні руські кистені, але від його важких ударів з хрускотом тріскали вовчі ребра і черепи. Жайсак вже відчував, що перемога близько. Аж раптом молодий вовк стрибнув ззаду йому на плече і став люто дерти його кожух. Кинувши шакпар, Жайсак почав бити вовка ножем у горло, в груди, де попало. Вовчі щелепи ляскали над його вухом, як ножиці. Вовк нарешті добрався до живого тіла. Струмінь крові залив плече і бік Жайсака. Від болю тьмарилося в очах, але він бив і бив вовка ножем, і нарешті той звалився з нього на сніг, а ошалілий від жаху кінь, не відчуваючи вузди, помчав Жайсака в аул.

Напівмертвого зняли його з коня. Молодь кинулася на допомогу табуну, який, не чуючи людського голосу, разом із вовкодавами сяк-так відбивався від поріділої зграї вовків. На снігу валялися шість мертвих вовків і два загризених вовкодави, а третій конав і рив лапами скривавлений сніг. Дві вовчиці теж спливали кров'ю і відповзали в замети, коли примчали з аулу жигіти і там їх добили, а решта вовків гарчали та огризалися, дожираючи мертвого коня, і роздирали ще живу кобилу, що пронизувала ніч страдницьким іржанням.

Тільки перед світанком зібрали жигіти табун, не дорахувавшись ще одного коня й лошати. Довідавшись, що Ісхак поїхав на той з рушницею і залишив табун на одного Жайсака, Джантемир оскаженів. Він надіслав до Ісхака двох аксакалів з суворим наказом негайно повернутися до аулу, відібрав у нього рушницю і власноручно добре відшмагав його, як хлопчиська, камчею. До Жайсака послав старого Габдуллу оглянути його рани та лікувати їх, а доньці Кульжан наказав щодня носити Жайсакові й Шакірові їжу з своєї власної юрти.

Час спливав повільно й нудно. Шакір та Жайсак лежали поруч, вкриті всіма ковдрами і всім дрантям, яке

було в їх чорній юрті. Перші дні Жайсак так страждав, що не міг ані говорити, ані думати, і Шакір тільки сумно зітхав, прислухаючись до його стогону, а старенька Кумиш і сама починала стогнати, похитуючись з боку на бік, і сльози жалю й страху за єдиного сина текли по її засмаглих зморщених щоках.

Вище й вище здіймалося сонце над степом. Сніг осідав, сірів. Його кучугури, підталі з південного боку, дивовижно стали схожі на білих вовків, що сидять на задніх лапах. Від них опівдні відпадали їх гострі пащі і спливали на землю прозорими краплями. А на схилі улоговини земля вже зовсім вийшла з-під снігу, і навіть десь у невеличкій затишній балці розквітнув перший підсніжник. Повертаючись з річки з повним бурдюком води, зірвала його Кульжан і принесла разом із їжею в чорну юрту старому Шакірові.

— Ось тобі, Шакір-ата, перша квітка. Бачиш, як тепло: в степу підсніжники квітнуть,— казала вона, ласкаво посміхаючись старому табунникові.— Незабаром відкочуємо на жайляу, але цього року далекий стелиться нам шлях, аж за річку Ілі, де гори стоять вищі хмар і де багато ягід та горіхів, а трава зелена і свіжа все літо.

Дівчина думала розважити старого, але несвідомо торкнулася таємної і болісної думки, що давно вже турбувала Шакіра. Якщо він не на роботі,— не дасть йому Джантемир ані коня, ані верблюда, ані навіть поганенького сірого ослика. Старий Шакірів верблюд ледве здужає везти юрту, а дворічний вороний лошачок був ще невиїжджений, і нема кому тепер його виїжджувати. А пішки йти Шакір не може... Як же добратися тоді до жайляу? Сили щодня по краплині зникають, життя все далі відходить від старого табунника. Та й Жайсакові ще дуже погано. Півтора місяці лежить він нерухомо, а рани все не загоюються, хоч старий Габдулла добре склав кістки і часто мастить рани виваром рудо-червоних водоростей з Аральського моря, завдяки якому рани не гнояться і швидше загоюються. Де ж їм тоді подітися довгим і пекучим степовим літом?! Невже доведеться залишитися тут, на кистау, жатаками, стерегти Джантемирів будинок з повітками і сіяти просо по цілині?!

Шакір замислився, повільно жував беззубими яснами принесену баранину, і глибокий сум стискав йому сер-

це. Він розумів, що вмирає: недурно вже кілька разів раптом, без кашлю й болю, виповнювався його рот солоною кров'ю. Спочатку він випльовував її та засипав маленьку червону калюжку, щоб не лякати Кумиш, а потім став її ховтати, але Кумиш і сама добре бачила, що згасає її чоловік, і тільки сумно зітхала, коли аульні жінки питали про його здоров'я.

Доївши останній шматок, Шакір добре витер пальцями миску, облизав кожен палець і віддав порожній посуд Кульжан.

— Спасибі, дівчинко. Хай буде життя твоє ясне й світле, як цей перший весняний день. І баю скажи спасибі, що не забуває старого.

Кульжан усміхнулася і, взявши в Жайсака другу миску, вислизнула з юрти.

— Хороша дівчина,— задумливо сказав Шакір.— Ось би тобі, Жайсак, таку жінку... Та хіба ж віддасть її бай жебракові?..

— Вона ж просватана, ата. Оце ж, мабуть, скоро будуть і весілля справляти. Правда, щось нічого не чути за нареченого, ніби його й на світі нема.

Старий не відповів. Він лежав і прислухався, як хриплять його спустошені хворобою груди, і згадував далеке минуле.

— А знаєш, Жайсак,— раптом заговорив він,— адже колись не були ми такими бідними. Народився я тут, у Великому степу, а потім переселився до Букеївської орди [5], за Урал. Тоді Джантемир не насмілився б зробити мене своїм наймитом. І юрта у мене була біла, велика й гарна. І понад дві тисячі баранів було в мене. І верблюдів цілий табун, і дві жінки, старіші від твоєї матері. Велика родина була...

— Так. Я знаю,— кивнув Жайсак.— Апа мені розповідала. Я навіть і сам пам'ятаю, як ми переправлялися темної ночі на снопах очерету через велику-велику ріку. І потім,— нерішуче додав Жайсак,— мені здається, що у мене були брати. Так, два брати і маленька сестричка з червоними стрічками в кісках,— запитливо глянув він на батька.

Шакір довго мовчав.

— Були,— глухо відповів він нарешті і з зусиллям підвівся на лікті, запинаючи на грудях подертий халат.— Я розповім тобі все. Ти мусиш знати всю правду...— В цьому степу,— почав він, часто замовкаючи,

щоб відпочити,— пасовища бідніші й сухіші, ніж на правому березі Уралу. Заплавні луки там багатющі, трава соковита й густа, а вздовж Ахтуби і Каспію — неоглядні зарості очерету. Жити б там і багатіти... Але там, де багато трави і очерету,— багато й багачів. У них сила челяді, наймитів, тюленгутів і ще більше худоби. Силоміць захоплюють вони найкращі землі й пасовища. Коли я був молодий, як оце ти, ми вільно перекочовували через Урал зимувати на тому березі і навесні знов поверталися сюди. Але згодом руський цар заборонив аулам з Великого степу перекочовувати на правий берег Уралу.

Був у нас тоді султан Букей. Почав він просити царя, щоб нам дозволили назавжди оселитися на землях між Уралом і Волгою. Цар погодився, і ми дуже зраділи. П'ять тисяч юрт перекочували через Урал «на багаті землі». Та не тривалою була наша радість. Виявилося, що береги Каспію з рибними тонями та очеретами давно вже належали князю Юсупову [6] та графу Безбородку [7], а землі між Узенню і Уралом — яїцьким козакам. Букей тоді помер, а син його, Жангоза, та тесть його Караул Ходжа були люди без совісті, без честі й серця. Крім звичайного царського податку і крім зеккята, вони наклали на нас силу різних податків, а грошей у нас ніколи не було, і торгували ми, як і тепер торгуємо, на баранів, а не на гроші. Караул Ходжа склав з Юсуповим угоду, за якою Юсупов за гроші дозволив нам пасти худобу на його землях. Але, якщо Юсупову належало два карбованці, то Караул Ходжа вимагав з нас п'ять. Ми голодували, а він збагачувався на наших сльозах. Крім того, з-за Уралу весь час сунули до нас на зимівлю аул за аулом з Великого степу. І ось настала жахлива зима, коли хуртовини налітали одна за одною, а потім почалася ожеледь, та така, що кінь не міг розбити копитом льодової кірки на снігу. Ми день і ніч розбивали її кетменями та лопатами, але пів-отари загинуло. Решту можна було б врятувати, коли б пустили нас в очерети, та хіба вблагаєш яїцьких козаків? А заплатити їм не було чим...

Шакір важко закашлявся і довго не міг передихнути. Потім знов заговорив. Прагнув вилити нарешті своє горе яке так важко було носити в собі все життя.

— Загинула наша худоба до останнього ягняти. Голодна смерть дивилася нам в очі. Старші жінки мої

померли тієї зими. Лишилася сама Кумиш — твоя мати. І саме тоді прийшов бухарський караван. Він привіз рис і борошно, а в нас не було ані барана, ані грошей. І тоді, побачивши, яке у нас лихо, бухарці почали продавати борошно за дітей. Подумали ми з Кумиш і наважилися на жахливе діло: продати старшеньких, щоб врятувати їх від голодної смерті і зберегти собі найменшого. За дитину давали вони по три миски борошна. Одержали ми дев'ять мисок борошна. Хлопчики зостались живі, а сестричка твоя померла другого дня після того, як ми її продали. Бухарці ще прийшли лаятись, вимагали, щоб ми віддали тебе замість неї. А ми вирішили тікати на батьківщину — сюди, у Великий степ. Росіяни тоді нікого не пускали через Урал. Треба було переправитись темної ночі. Але ні човна, ані плоту у нас не було. Нарізали ми сухого очерету, голови сіном притрусили і опівночі полізли в воду. Тебе ми поклали на сніп і теж прикрили сіном. Так нас і не помітили, бо багато пливло тоді рікою і сіна, і хмизу, змитого повінню з заплавних луків. Прийшли ми сюди, до Джантемира. Батько його Ундасин був колись моїм приятелем, але на той час він вже помер... Джантемир прийняв нас добре, як друзів: барана зарізав, почастував, але згодом, коли довідався, що ми — жебраки... Та ти й сам добре знаєш, як нам тут довелося...— обірвав сам себе Шакір.

Жайсак мовчав, але міцно стулені губи його без слів казали, скільки гіркоти і безсилої ненависті вирувало в його серці.

— Слухай мене, синку,— знов заговорив Шакір, сплюнувши згусток крові.— Якщо ти колись зустрінеш бухарський караван або потрапиш до Маргелана [8], шукай там купця Хабібуллу Омера. Він купив твоїх братів Касима та Тюленбая. І якщо колись всміхнеться тобі доля — викупи їх.

— Добре, ата, викуплю. Присягаюся,— тихо, але твердо відповів Жайсак.— Я беркута собі дістану. Полюватиму з ним. Кажуть, що росіяни за хутро великі гроші дають. Працюватиму. Ти не турбуйся, ата. Я не дам тобі померти з голоду.

Старий гірко й ніжно посміхнувся, як посміхаються дорослі наївним обіцянкам дітей, і, певно, хотів іще щось додати, та довга розповідь так втомила його, що він лежав без сил, бліднй і спітнілий, з запалими очима і в цю мить уже здавався мерцем.

— І ще слухай, синку,— стиха заговорив він згодом.— Пильнуй, як око, наше лоша. Воно від Карлигач, легконогої кобили і...— тут він знизив голос до ледве чутного шепоту,— і від Бурана — того Бурана, що на кожній байзі приходив перший. Цьому лошаті ціни нема, але треба його підгодовувати, виростити й добре виїздити. Ти у мене неабиякий їздець. Ти вмієш добре поводитись з конем, навчити його, щоб він знав твій голос і розумів тебе без камчі. А кінь — це надійний, вірний друг: і в лиху годину, і на байзі він виручить хазяїна. В ньому твоє щастя. А маленького лошачка я назвав Акбозадом, тому що він виросте і стане білий, як айран, і буде дорожчий від чистого золота.

Жайсак мовчав.

— Чи чуєш ти мене, синку? Чи виконаєш, що я тобі сказав? — повторив Шакір, безсило опускаючись на повстину.

— Чую, ата! Все виконаю, і слово моє тверде, як напис на камені,— відказав Жайсак.

Старий полегшено зітхнув, наче скинув з себе величезний тягар, але іще щось пригадав і знов підвів голову:

— Джантемир дає мені за роботу — ти ж знаєш — по десять баранів на рік. За тринадцять років це була б ціла отара, але ж він вираховує з мене за кожного барана і кожну ярочку, загризену вовками. У мене тепер сорок п'ять баранів та сімнадцять ярок. Запам'ятай і це і не даруй йому поганої пам'яті, коли він розраховується з бідаками,— з гіркою іронією посміхнувся він.

Обидва замовкли: Шакір — втомлений довгою розмовою, а Жайсак саме пробував ворухнути своїми зніваченими пальцями і з радістю відчув, що вони ледве помітно зігнулися і знов розігнулися, хоча гострий біль і віддався вище ліктя і десь на спині, біля лопатки.

— Слава Аллахові,— сказав він, щоб потішити батька.— Пальці почали потроху ворушитися.

Бліда посмішка освітила обличчя Шакіра, але очі його дивилися кудись у простір, осяяні внутрішнім світлом, що з'являється у людей після важких страждань або на порозі небуття.

Ввійшла Кумиш з чувалом кізяків, розгребла попіл у вогнищі і хотіла вже спустити за собою запону.

— Залиш! — зупинив її Шакір.— Хочу подихати свіжим повітрям. Мені від нього легше.

— Але ж сонце йде до заходу, Шакір, любий,— боязко зауважила вона.— В степу ще сніг. Змерзнеш.

— Завтра я помру,— суворо й просто сказав старий.— Дай мені востаннє помилуватися сонцем... і землею... Вона така прекрасна,— тихо додав він.— І скажи людям, хай прийдуть попрощатися зі мною.

Кумиш з болем і жахом зиркнула на нього, похнюпилася і тремтячими руками стала щось пересувати біля вогнища.

— Я хочу бачити всіх. Попрощатися з ними,— з зусиллям повторив Шакір.

І Жайсак, і Кумиш раптом відчули страшну правду цих слів. Жайсак, зморщившись від болю, зробив рух, щоб підвестися.

— Апа! Допоможи! Я піду,— сказав він, але не міг стримати стогону.

Кумиш злякано кинулася до сина.

— Лежи! Лежи! Я зараз! Я сама! — белькотіла вона і, швидко накинувши хустку, вислизнула з юрти.

Коли вона повернулася, в юрті вже сиділо кілька чоловік. Білобороді діди в м'яких чоботах і повстяних панчохах, в теплих ватяних чапанах, входячи, віддавали хворому салем, потім привітно кивали Жайсакові і з належною неквапливістю урочисто сідали навколо Шакіра.

— Здоров був, Шакір-ага! — казали вони, шанобливо називаючи його, як ще ніколи не називали.— Що ж це ти? З смертю треба боротися, як твій батир боровся з вовками, а не піддаватися їй. Рано тобі ще прощатися з життям.

— Вона мене перемогла, аксакали,— через силу видихнув Шакір і закашлявся.

Тоненька цівка крові ниточкою потяглася з його вуст.

— Аксакали! Будьте батьками моєму синові. В важку хвилину він ще потребує поради розумних людей. Добра порада дорожче жирного барана.

— Вірно! Порадимо! Допоможемо! — заговорили навперебій аксакали.

А приятель Жайсаків — жилавий кожум'яка Тайжан — басовито загув на всю юрту:

— Та його ані батько, ані матір розумом не скривдили. Ще й сам іншим добре порадить.

І по-приятельському ляснув Жайсака по плечу. Жайсак мимоволі скрикнув від болю.

— Ой бой! Я й забув про твої рани! — розгубився Тайжан.— Пробач! Ну як твоя рука?

— Трохи полегшало,— відповів Жайсак.— Пальці сьогодні заворушилися.

Шакір полежав якийсь час, заплющивши очі від блиску снігу. Потім знов із зусиллям підвів голову і оглядівся.

— А Джантемир? Де він? Що він сказав?

У Кумиш піала випала з рук.

— Та хіба ж можна турбувати бая? Я й не наважилася...

І раптом з несподіваною силою Шакір сказав суворо і голосно:

— Іди! Скажи: я хочу бачити сина мого друга Ундасина й онука Рахматулли. Скажи: Шакір помирає.

Кумиш так розгубилася, що в неї відібрало ноги й язик. Тоді Жайсак простягнув Тайжанові здорову руку.

— Допоможи підвестися. Я сам піду по нього.

Стиснувши зуби від болю, звівся він на ослаблі ноги. Хтось накинув на нього кожух, підперезав його ременем і допоміг вийти. Сонце вже котилося по далекому обрію, повільно сповзаючи на другий невидимий бік землі. Зі степу війнуло холодом. Кумиш мовчки опустила запону, розгребла попіл і від кількох жаринок запалила череп'яний каганчик з баранячим салом і повісила його на шангарак, потім поклала в жар жмут сухого кураю, роздмухала його, і тоненький струмінчик кучерявого диму потягся до тундука. В цю мить хтось послужливо відкинув запону, і до юрти ввійшов Джантемир.

— Салем, Шакір, і ви, аксакали,— сказав він і сів на почесне місце, де Кумиш тремтячими руками полохливо підстелила йому єдиний шмат білої повсті.— Що ти хотів мені сказати?

Шакір звів на нього пригаслі очі, і раптом іскра життя знов зажевріла в його зіницях.

— Хочу, щоб ти підтвердив правду, того, що я скажу,— відповів він, задихаючись.— Я помираю, Джантемир. Збрехати перед смертю — значить приректи свою душу на вічну муку. Скажи, чи добре працював я всі ці роки, з того часу, як повернувся в рідний степ з-за Уралу?

Джантемир помовчав з хвилину, міркуючи, чи не вийде йому якогось збитку або шкоди, якщо він це

ствердить, але не витримав напруженого погляду старого табунника і неохоче кивнув головою.

— Можу ствердити. Працював ти чесно і добре. Кумиш теж добре працювала та й син твій непогано робив і бився з вовками, як справжній жигіт.

— Як батир! — разом загомоніли принишклі було аксакали.— Це ж не жарт: сам зарубав шість вовків.

— Ще й двох вовчиць так поранив, що вони здихали, коли примчали жигіти.

— Я рятував твою отару в хуртовину, як свою власність,— ледве чутно вів далі Шакір.— А тепер я поясню, чому ми всі так працювали. Нам честь не дозволяла погано робити. Отже, підтверди тепер, Джантемир, якого ми роду, і що твій батько Ундасин був моїм найкращим другом, і ти підлітком приїздив до нашого аулу і гостював у нас в нашій юрті — в білій юрті, такій, як у тебе зараз.

— Ну, й гостював,— вже роздратовано ствердив Джантемир.— Але й ти, Шакір-ата, теж тижнями гостював у мого батька. Тут ми квити, і ніхто нікому нічого не винний.

— Ніхто нічого й не просить,— спалахнув Жайсак.

Джантемир тільки скоса зиркнув на нього вузькими щілинками очей на пласкому й тлустому обличчі і обернувся до Шакіра.

— Чого тобі ще треба, Шакір? У мене гостює акин Абдрахман. Я хочу послухати його пісень. Ти мене затримуєш.

— Мені нічого вже не треба,— прохрипів Шакір,— але Жайсака скалічили вовки тому, що твій син із своїми друзями втік на той і кинув його самого. Нагородити його — ось твій борг честі переді мною,— вдарив він по найчутливішій струні байського кодексу честі.

Кров кинулася в голову Джантемирові. Він хотів вилаятись, але його вуха вловили шепіт обурення і рух серед аксакалів. Як на лихо, тут зібралися старійшини всього роду, з якими доводилось рахуватися. Слова Шакіра, який ніколи не розповідав в аулі про своє минуле, справили на них величезне враження. І, проковтнувши лайку і готові вихопитися образи, Джантемир вимушено всміхнувся і заговорив, надавши своєму голосу незвичної теплоти:

— Я нічого не забув, Шакір-ата. Пам'ятаю, як ти вчив мене їздити верхи, як розказував мені старовинні ка-

зання про Кобланди-батира [9]. Я добре знаю, що таке честь, і нагороджу Жайсака. І тебе теж не забуду. Не турбуйся і видужуй.

І, підібравши поли свого кожуха, важкий і пихливий, ні на кого не дивлячись, вийшов з юрти.

Всі мовчки прислухалися, як риплять по підмерзлому снігу і потроху стихають його важкі кроки, потім, коли їх не стало чути, загомоніли всі разом:

— Чого ж ти мовчав, Шакір-ага?! — сплеснув у долоні старий Файзулла.— А ми й гадки не мали, що він з тобою зробив!

А кожум'яка Тайжан скрипнув зубами і сплюнув спересердя:

— Ну й жаднюга наш бай! Він ще десять разів подумає, поки наважиться подарувати тобі два барани.

— Баранами йому не відбутися,— вкинув товстий Баймагамбет.— Він, падлюка, батькового приятеля в наймита обернув.

— Зганьбив він увесь наш рід,— загув і костоправ Габдулла.— Я б не мовчав. Я б перед усім народом розповів правду. Ми б примусили його бути людиною!

Тепла хвиля співчуття виповнила і наче зогріла юрту, зробила її затишною і дорогою. Кумиш дивилася на людей і не пізнавала їх. Наче в кожному з них раптом відкрився якийсь потайний куток, повний добра, про існування якого вона досі й не догадувалася. А обурені і схвильовані люди гомоніли, перебиваючи один одного, і ніхто не помічав, що Шакірова голова закинулася назад і важке хрипіння вирвалося з його грудей.

— Чаю! Дайте гарячого чаю! — скрикнув раптом Жайсак, кидаючись до батька.— Йому погано!

І всі враз заметушилися, намагаючись допомогти, хоч якось полегшити страждання вмираючого. Хтось побіг в суміжну юрту, де кипів самовар, і не піалу чаю, а весь самовар притяг для хворого. Хтось вийняв із скрині посуд, засипав свіжого чаю, і Кумиш, ковтаючи сльози, за хвилину напувала хворого гарячим чаєм з верблюжим молоком, яке миттю принесла Кульжан. Файзулла підклав до вогнища свіжих кізяків, від яких пішов юртою важкий дух. Вмираючий важко закашлявся.

Тоді Тайжан вибіг з юрти і приніс на лопаті кілька розжарених червоних цеглин, висипав їх у вогнище, а димучі кізяки викинув геть.

Коли синя хмара диму розвіялася, він вийшов і дбайливо закрив тундук. В юрті одразу потеплішало.

Але Шакір вже не міг опритомніти. Побачивши Джантемира, він зібрав усі сили для останньої розмови і тепер лежав безсилий, а його довге, відросле за час хвороби волосся налипло на спітніле чоло. Груди його важко й нерівно здіймалися. Аксакали помалу розійшлися, сказавши йому на прощання по кілька теплих слів. Лишився один лише Тайжан, щоб допомогти змученій вкрай Кумиш та Жайсакові. Жайсак теж лежав нерухомо, міцно стиснувши зуби, щоб не стогнати. Підводячись, він роз'ятрив свої рани.

Шакір хрипів, задихався і кидався всю ніч, і за годину до світанку його останній подих нарешті змінився спокоєм смерті...

Тайжан і Жайсак міцно спали.

Довго сиділа над мертвим чоловіком Кумиш, вдивлялася в нього при тьмяному й мерехтливому світлі каганчика і намагалася назавжди запам'ятати його обличчя, тому що рідко випадала їй вільна хвилина глянути на супутника її гіркого життя. Вона тихенько пестила пучками його обличчя, обмацувала його, як сліпа,— і не було в неї ані слів, ані сліз.

Коли зійшло сонце, виконуючи стародавній звичай, зібралися до чорної юрти вісім дідів — обмити і спорядити померлого в останню путь, а Тайжан з двома жигітами поскакав на кладовище викопати йому могилу.

Кумиш, як жінка, не могла бути присутньою при обмиванні небіжчика. Але вона до останньої хвилини не відходила од нього, бо тільки-но накриють його покровами — ніколи вже не побачить вона його лиця.

За кілька хвилин прийшли до неї жінки і повели в одну з сусідніх юрт, посадовили її на повсті, оточили, обняли, сплелися з нею в одне тісне коло і заспівали жоктау на один з відомих сумних наспівів, якими кожна казашка супроводить у могилу свого чоловіка. І кожна з них відшукує в серці нові слова, ніжніші й яскравіші всіх відомих, щоб краще і глибше сказати про свою самотність, своє невимовне жіноче горе. І багатьом щастило їх знайти. І ці нові слова вливалися в пісню, і згодом їх повторювали інші жінки, зазнавши такої ж втрати. Так зойки одного наболілого серця перетворювалися на пісню і ставали власністю і скарбом цілого народу.

Ти зникаєш, як сонце за краєм землі,
Як хвилинні сліди в сніговійній імлі,—

почала низьким оксамитовим контральто Маржан, дружина Тайжанова, найкраща голосильниця і співачка аулу, а Айжарик підхоплювала дзвінким високим сопрано:

Тільки сонце уранці засяє нам знов,
А тебе не поверне ніяка любов!

Тихо й гірко зітхнувши на ці безнадійні слова, обвела Кумиш жінок сумним поглядом і ніби запитала їх словами пісні:

То для кого ж тепер берегтиму кумис,
Готуватиму чай, бишбармак або рис?
Ти на схилі років мене кинув одну,
Буду жить, мов орел, сторож смертного сну.

І знов полилося м'яким і скорботним потоком контральто Маржан:

Не почуєм твій голос ми в юрті своїй,
Коли виє в степу злий буран-сніговій.
І мандрівний акин нам під струни домбри
Заспіває без тебе казання старі.

Тихі покірливі сльози полилися з очей Кумиш.

Жінки міцніше пригорнули її, втішали ласкавими словами, а оксамитове контральто Маржан билося як пташка об склепіння юрти безсилим розпачливим зойком:

Так сивій, же, коса, наче білий ковил!
Сумні очі засип мені попіл та пил!
Якщо сонце життя в чорну землю пішло,
Наче зовсім у мене його й не було...

Довго ще отак співали жінки, впиваючись скорботною красою жоктау, а тим часом аксакали обмили Шакіра, поголили йому голову, підстригли вуса та бороду, одягли йому саван — довжелезний лантух з білого полотна, зшитий тільки з двох боків, з єдиним прорізом для голови. Потім загорнули тіло з голови до ніг трьома довгими шматками білого тонкого полотна і зв'язали трьома білими рушниками ступні, стегна і тулуб нижче плечей. Потім поклали його на правий бік на почесне місце навпроти входу і завісили чистою завіскою.

Певно, слова Шакіра боляче вразили самолюбство Джантемир-бая, бо на цей раз не поскупився він і прислав для небіжчика оці широкі й довгі шматки полотна,

рушники і розкішний перський килим, в який загорнули Шакіра перед виносом, а на поминки наказав зарізати трьох відгодованих баранів.

Мулла довго та урочисто читав в юрті молитви, а Кумиш, не наважуючись порушити закон, лежала за юртою на снігу, уткнувши обличчя в сніг. Коли ж тіло Шакірове поклали на верблюда, а хворого Жайсака в Джантемирові сани і мало не всі чоловіки аулу рушили провести Шакіра в його останню путь,— вона покірливо підвелася і повернулась у свою спорожнілу юрту, де вже поралися жінки, готуючи поминки.

Глибоку могилу на зріст високої людини викопав для Шакіра Тайжан із товаришами. Земля була мерзла, кам'яниста. Довелося довбати її ломом, кетменями, а іноді й рубати сокирами. Могила була, за звичаєм, чотирикутна. В глибині її зробив Тайжан бічну нішу. Тіло зняли з верблюда, розгорнули килим, розв'язали всі три рушники, зняли й шматки полотна, які, за звичаєм, належать муллі, і з молитвою спустили Шакіра в могилу. Поклали його в ніші на правий бік, вкрили килимом, заставили нішу дошками, потім могилу завалили землею, а зверху — камінням, щоб вовки та шакали не розрили її, а в головах встановили камінь, на якому мали згодом вирізьбити ім'я померлого, рік його народження і рік смерті.

Назад їхали мовчки. Навіть молоді жигіти не гарячили своїх коней і не гасали, як завжди, навколо саней, переганяючи один одного. Джантемир-бай мовчки сидів у санях поруч з мовчазним Жайсаком і тільки, під'їжджаючи до своїх юрт, уривчасто виронив:

— Вовк подер твій кожух і халат. Я пришлю тобі все нове, а за рани дам верблюда, десятеро баранів та коня. Вибирай в табуні першого-ліпшого.

Жайсак мовчки кивнув головою і відвернувся. Не було йому чого відповісти Джантемирові.

II. ПРИЇЗД В ОРЕНБУРГ

Сонце повільно схилялося до рівного, як на морі, обрію. Небо над ним ставало хризолітово-зеленим, прозорим, а нижче — бузковим, і раптом з його глибини

виринули темні, довгасті хмари й нерухомо завмерли в прозорому сяйві небесного океану синювато-сірими горбастими китами.

Степ під небом розкинувся неосяжно великий, замкнутий низьким колом обрію. Ковил, ще по-весняному шовковистий, стояв нерухомо і білів удалині, як на півночі біліє по низовинах вечірній туман. Але сухо-сухо було в степу: ані роси, ані найменшої вологи. Тільки бігла загубленою стрічкою гадючка-доріжка, нічим не позначена: ані придорожними деревами, ані хоч неглибокими рівчачками — просто слід від нечастих вершників та возів або верблюжих караванів. Навіть смугасті верстові стовпи мало де збереглися й здебільшого гнили в густих будяках, які вже випустили свої малинові шапочки.

По дорозі з брязкотом і гуркотом мчав тарантас. Пронизливо деренчала на передній вісі якась гайка. За тарантасом на добрих півверсти висіла в повітрі хвостом комети кучерява курява. Коні бігли рівною, швидкою риссю, втомлено поводячи змиленими боками. Здавалося, вони ось-ось впадуть, не витримавши цього шаленого гону, а ямщик все підстьобував їх пекучим ремінним батогом.

— Видно велика в мені потреба в Оренбурзі, що ви так поспішаєте,— з неприхованою іронією сказав один з подорожніх у круглому фетровому капелюсі і старенькій солдатській шинелі поверх пом'ятого фрака і брудної сорочки з крохмальною маніжкою і коміром, але без найменшого натяку на галстук.

— Проковтнули б ви краще свій язик та менше писали б різних пашквілів, пане хохлацький піїта,— огризнувся фельд'єгерський прапорщик, що сидів поруч.— Було б краще і вам, і мені: не довелося б забиватися на край світу.

Шевченко мовчки стенув плечима.

Коні все мчали і мчали. Ремінна збруя одноманітно й ритмічно підстрибувала на їх спинах. Міцний дух конячого поту й вогкого ременя бив у ніс. Гайка на передній вісі деренчала усе пронизливіше. Від пилу дерло в горлі, різало очі. Все тіло нило від восьмидобового трясіння без сну й відпочинку, з півгодинними зупинками на поштових станціях, поки перепрягали коні.

Сутеніло. Зоря повільно згасала далеко позаду, а зі сходу вже набігала синь літньої ночі, така несподівана й прекрасна після північних білих ночей.

— Слава тобі, Господи! Місто! — раптом стрепенувся ямщик, вказуючи пужалном вдалину.

Але в набігаючій ночі ані сідоки, ані жандарм на козлах поруч ямщика нічого не бачили, крім якоїсь величезної, закинутої далеко в степ самотньої споруди з глухими кам'яними мурами, напівсферичної бані мусульманської мечеті й високого стрункого мінарета поруч неї.

«Караван-сарай»,— здогадався Шевченко і навіть трохи підвівся, коли тарантас під'їхав ближче. Про нього говорили позаторік у Брюллова[10], будували його за проектом брата художникового — архітектора Олександра Брюллова [11], але називати перед жандармом та фельд'єгерем ім'я улюбленого вчителя було б блюзнірством, і поет тільки довго мовчки озирався на стрункий обеліск мінарета, що ніби злітав до перших зір.

Була темна ніч, коли тарантас прогуркотів під склепінням Сакмарської брами [12] і знесилені коні, хитаючись, зупинилися перед ордонансгаузом [13].

Ямщик довго стукав пужалном і кулаком у дубові віконниці, у ворота й двері. Нарешті заспаний сторож, від якого тхнуло сивухою й потом, відчинив двері, і приїжджі ввійшли в канцелярію.

— Де черговий офіцер? — суворо спитав фельд'єгер.

— Так що їх благородіє пішли і наказали їх не турбувати,— просипів сторож і почав метушливо запалювати свічку від лампадки в передньому кутку.

— Я арештанта привіз. Державного злочинця... Піду до коменданта, а він хай тут залишається,— вів далі фельд'єгер, вказуючи на Тараса Григоровича.— Ти за нього відповідатимеш. А ви, пане, не звольте тут вибрикувати. Тільки собі нашкодите,— додав він уже з порога.— Пішли, Тищенко!

Грюкнули важкі зовнішні двері. Кроки фельд'єгеря й жандарма прорипіли під вікнами.

Шевченко мовчав. Подорож змучила його вкрай. Все бачене в дорозі: болотяні низовини Інгерманландії [14], дрімучі Костромські та Володимирські ліси, міста та посади, села й поля, весняна могутня розкіш Волги в водопіллі, заволзькі чорні землі, моторошно пустель-

ний степ — все змішалося в якийсь строкатий хаос. Спати! Лише спати! — благало знесилене тіло.

— Їсти хочеш? — спитав, позіхаючи, сторож.— Скибку хліба знайду та водиці попити... А вареного... коли б трохи раніше приїхали...

— Дай води, а їсти не буду,— відказав Шевченко і сів на лаву.

Сторож приніс великий штоф з водою і, поки Шевченко довго й жадібно пив і ніяк не міг напитися, говорив, почухуючи кошлаті груди:

— А спати тобі в сінях доведеться. Лягай, братику, не сумлівайся. Підлога чиста: Ониська її сьогодні ножем вишкрябала, а бліх чи блошиць у нас нема. Що ж це ти: й чемодана з собою не привіз?

— Спати. Тільки спати,— машинально повторив Шевченко, віддаючи нарешті штоф.— Проживу якось і без чемодана.

— Оце вірно,— погодився сторож.

Він замкнув зовнішні двері на важкий залізний засув з висячим замком як московський калач завбільшки, забрав ключ, пропустив у сіни Шевченка, замкнув його з канцелярії і повчально додав крізь двері:

— Ти тільки там палити не здумай... У нас за це й «зеленою вулицею» [15] ганяють під барабан.

Тарас Григорович оглядівся. Єдине віконце в сінях, загратоване, як і в канцелярії, звичайними тюремними гратами, ледве пропускало тьмяне світло місяця вповні, що ліниво виповзав з-за далекого обрію. Лави тут не було. Він вибрав місце під стінкою і простягнувся на нефарбованих смолистих дошках, з хвилину пролежав, ні про що не думаючи, несвідомо насолоджуючись тишею, і раптом пірнув у глибокий сон без снів.

В канцелярії губернської прикордонної комісії нестерпна спека. Яскраве червоне сонце б'є в вікна і так напекло кімнату, що пишне біляве волосся Федора Лазаревського [16] прилипло до чола, а піт струмками стікає з обличчя й капає на «Справу», розгорнуту перед ним на столі. Страшенно важко сидіти в суконному віцмундирі з тісним крохмальним комірцем, але день буденний, час службовий, а при виконанні службових обов'язків належить бути одягненим за встановленою уніформою. Лазаревський щиро заздрить молод-

шому писарчуку Стьощі, який сидить на протязі біля дверей в синій ситцевій сорочці і тяжко зітхає. Інші столи, праворуч і ліворуч від Лазаревського,— не зайняті. Його приятель, земляк і колега Сергій Левицький [17], пішов на пошту одержати посилки від матері та старої тітки, і Лазаревський наперед смакує, з якою насолодою переглядатимуть вони ввечері нові журнали й книжки, ласуючи смачними ковбасами, наливками та іншими продуктами, якими одночасно з поживком для розуму постачали їх люблячі батьки та родичі з Чернігівщини. Другий сусіда його, секретар, а вірніше, старий писарчук Галевінський пішов по давно вже замовлені бланки.

«Скористався з нагоди, що начальник виїхав,— подумав про нього Лазаревський,— забрався до знайомих панночок у садок і ласує черешнями з дерева, а ти тут підсмажуйся, наче карась на пательні».

Зусиллям волі Лазаревський примусив себе заглибитися в роботу: треба викласти наслідки обслідування з приводу однієї з заплутаних скарг, де сам чорт зламає ногу навіть у прохолодну погоду, а не в сорокаградусну спеку. Тричі починає він писати наново і тричі кидає написане.

«...На підставі розпорядження керуючого канцелярією його превосходительства пана військового губернатора за номером 179 від одинадцятого травня поточного року і на підставі мого особистого обслідування в справі № 842, маю честь...»

Лазаревський замислюється, як краще сказати: рапортувати чи доповісти і взагалі як краще назвати свою писанину: звіт, доповідь чи рапорт? І трапляються ж отакі проклятущі папери! Та й пера сьогодні підібралися такі м'які, наче й не гусячі, а з качки або з курки... І в чорнильниці повно мух. Підчепиш пером отаку втоплену муху — і ось тобі чорна пляма. І слова такі незграбні, і робота нуднюща... І якого біса мусить він отаким займатися?!

— Стьопко, голубе! — заволав він у розпачі.— Принеси пляшку квасу холодного.

Та не встиг Стьопка майнути в дверях своєю синьою сорочкою, як до канцелярії влетів писар Галевінський і, кинувши на письмовий стіл пачки свіжонадрукованих бланків, схвильовано вигукнув:

— Сьогодні вночі привезли Кобзаря!

— Чого ви репетуєте? Я маю «Кобзаря»,— стримано зупинив його Лазаревський.— Он, дивіться: всі бандеролі на бланках роздерлися і бланки порозсипалися.

— Та не про книжку йдеться. Автора привезли, Шевченка! Того, що написав «Кобзаря»,— казав Галевінський, підбираючи розсипані бланки.— Я зустрів чергового офіцера, якому петербурзький фельд'єгер здав його вранці. Зараз він у фортеці, в пересильній казармі.

Не може бути! В казармі! Отже, забрили в солдати? Або на заслання?! Як декабристів, як Пушкіна, Лермонтова, Одоєвського, за те, що наважився вголос казати людям правду!

Галевінський іще щось розповідає про бланки, про друкарню, але Лазаревський не слухає. Треба негайно знайти Шевченка, висловити йому все, що зібралося в серці в самотні зимові вечори та ночі, що передумалося над палкими рідними рядками «Кобзаря»! Треба йому допомогти. Негайно, зараз!

Одним рухом змахнув він у шухляду письмового стола і перо, і почату доповідь, чи як там її, і складаний ніж, і «Справу», зірвав із цвяха кашкет, з розхристаним віцмундиром та жилетом вилетів на вулицю і майже побіг у бік фортеці.

Довго блукав він там уздовж якихось склепів, складених стосами дров, цейхгаузів, по штабах, по полкових та батальйонних канцеляріях, по завулках та дворах, поки нарешті якийсь офіцер не показав йому, де шукати поета. З трепетом душевним пройшов він повз вартового, сунув йому пом'яту перепустку і переступив поріг напівпорожньої пересильної казарми.

Біля найдальшого вікна четверо напівголих чоловіків різалися в карти, супроводячи гру добірною лайкою. Двоє смажили в грубі щось настромлене на іржавий багнет. Ще двоє вешталися з кутка в куток, обмацуючи пильним оком кожну людину, як ярмаркові злодії, що шукають легкої поживи. Біля найближчого вікна лежав на нарах долілиць огрядний чоловік років тридцяти п'яти і читав товстезну подерту книгу.

«Він»,— подумав Лазаревський і з завмираючим серцем ступнув до нар.

На світанку фельд'єгер Відлер дійсно здав поета черговому офіцеру, а той відправив заарештованого до коменданта фортеці генерала Ліфлянда [18].

Генерал нашвидку переглянув справу прибулого і зацікавлено звів на нього очі.

Поет спокійно і розумно дивився на старого генерала. На запитання відповідав коротко, і коректно, і з такою гідністю, що генералу стало ніяково казати йому «ти», як належало за статутом.

Але в вироку ясно говорилось, що цей синьоокий художник і поет — людина дуже небезпечна для держави. Це ніяк не вміщалося в свідомості генерала, і він визнав за краще не входити в ці справи і теж лаконічно й коректно пояснив поетові, як пояснив би розжалуваному за дуель офіцерові, що його буде зараховано до п'ятого лінійного батальйону і за кілька днів відправлено до місця служби. Потім генерал розпорядився, щоб Шевченка повели до лазні, видали чисту білизну і зарахували на повне постачання.

В лазні Шевченко з насолодою відмив дорожній пил і бруд, потім пішов до цирульника. Той усадовив поета на табуретку, і над його вухами довго цвірінькали й щебетали гострі ножиці, знімаючи з шиї та голови буйно відросле волосся й двомісячну бороду.

Потім, поклавши ножиці, цирульник взявся за бритву.

— Дайте! Я сам поголюся,— сказав Тарас Григорович, простягнувши руку до бритви.

— Не дозволяється! — суворо відказав цирульник.— Тут трапляються такі жигани: дай йому бритву, а він — іншого або сам себе по горлу — чирк. Одне слово, штрафний батальйон!

Мимовільний холод поповз по спині в поета. Ось куди наказав його запроторити тупий і жорстокий гольштейнець [19], «сильний державний цар православний», як співається в нещодавно затвердженому національному гімні «Боже царя храни». В усьому христолюбивому воїнстві панують німецькі різки-шпіцрутени, муштра, мордобій, тупа палочна дисципліна, але тут, в оцих лінійних батальйонах, вона доведена до абсурду.

— Та ти не бійся: я тебе не поріжу,— казав цирульник, ритмічно водячи лезом по ременю.— Не лише солдатів, панів офіцерів і самого генерала щодня голю,— вів він далі, по-своєму зрозумівши хвилювання, що позначилося на рухливому обличчі новака.

— Лишіть мені хоча б мої бачки,— попросив Шевченко, торкаючись пальцями скронь і вилиць з шовковистими ясно-каштановими «котлетками».

— Не дозволяється,— категорично відрубав цирульник.

І почав вправно змахувати разом із бородою і його улюблені бачки, відпущені тоді, коли дали йому «вольну» і він вступив до Академії художеств.

— Зате солдатам вуса дозволені, а в кінноті так навіть обов'язкові. Хвацький вигляд від них у солдата,— казав цирульник, намилюючи Тарасу Григоровичу щоку.— Хочеш, вуса тобі для хвацькості залишу? Ваш брат хохол завжди при вусах.

— Ну що ж, залиш,— раптом посміхнувся Шевченко.— Буду з вусами, як запорозький козак.

Цирульник любив своє діло і ще довго возився з поетом, щось підрівнював та підправляв. Нарешті, милуючись своєю роботою, задоволено клацнув язиком.

— Геть усе в акураті! Не кавалер — картинка!

Він витягнув з-за обшлага мундира маленьке копійчане дзеркальце і подав його Шевченкові.

Тарас Григорович останній раз дивився на себе п'ятого квітня, одягнений у фрак, на постоялому дворі під Києвом у Броварах, коли чіпляв до лацкана маленький букетик флер-д'оранжу, як весільний боярин професора Костомарова [20]. Відтоді минуло два місяці — всього шістдесят п'ять днів, але з цього поганенького дзеркальця глянув на нього незнайомий літній чоловік з очима, в яких застигла така безмежна туга, що Шевченко мимоволі відсахнувся.

На десять років постарів він за ці два місяці: від носа до куточків губів залягли глибокі скорботні зморшки. Щезли випещені і звичні бачки, а ще не зовсім відрослі вуса незграбно стирчали над спущеними кутиками рота якоюсь шпичкастою моржевою щетинкою. Зник і темно-мусянжовий хвилястий чубок на тім'ї, а низько підстрижене під гребінець волосся лежало плоско, непомірно збільшуючи й без того великий опуклий лоб.

— Як єсть бравий кавалер,— повторив цирульник, чекаючи похвали своїй роботі.

«Це жахливо»,— хотів сказати Шевченко, але промовчав і просто дав цирульникові приготовану асигнацію.

Цирульник здивовано зиркнув на чудернацького клієнта, але, зраділий несподіваному заробітку, браво виструнчився і гаркнув, як генералові:

— Покірно дякуємо! Вип'ю чарочку за ваше здоров'ячко!

В казармі Тарас Григорович ліг на нари долілиць, пригнічений і приголомшений разючою зміною своєї зовнішності. Але не за пишним волоссям і не за елегантними бачками сумував він: у жалюгідному копійчаному дзеркальці побачив він відбиток своїх душевних мук і зрозумів, що не зміг приховати їх у собі, прикривши машкарою презирства або удаваної байдужості. Йому здавалося, що він міцно замкнув перед Дубельтом [21] і Орловим [22] усі тайники свого внутрішнього світу й ані на мить не виказав їм, в яку безодню розпачу вони його вкинули. Але, значить, вони все-таки бачили свою перемогу, раділи й потай сміялися з нього...

Слів не було. Та й не було з ким заговорити в цій напівпорожній казармі, де кілька таких же «забритих», як і він, коротали останні дні перед етапом. Але вони швидше нагадували постійних мешканців нічліжок з петербурзьких «Пісків» [23] або жиганів, про яких розповідав йому балакучий цирульник. Не було навіть собаки, чи кицьки, або іншого ласкавого звіряти, що невідомо як, але відчувають людське горе і вміють полохливою ласкою часом притамувати тугу.

Шевченко закусив губи і одвернувся до стінки, але за кілька хвилин підвівся і торохнув по нарах кулаком:

— Годі! Треба не тільки навчитися тримати свої нерви в руках. Треба навчитися керувати власною мімікою, створити собі машкару, щоб ані очі, ані лінії губів, ані залом брів не виказували таємного болю. І я цього доб'юся. Так, доб'юся будь-якою ціною!

І він так міцно стиснув щелепи, що жовна чітко виступили під шкірою, а зморшка поміж брів значно поглибшала.

В цю мить чудернацькою вихлявою ходою наблизилася до нього людина років тридцяти з блискучими смолисто-чорними очима і такою ж шапкою кучерявого розкуйовдженого волосся:

— Дозвольте відрекомендуватися. Козловський, Андрій Козловський! Дворянин!

— Шевченко,— сухо сказав, злегка вклонившись, поет, але руки не подав.

Козловський і бровою не моргнув на таке привітання і без запрошення сів поруч.

— Опинилися ми, мон шер *, можна сказати, на краю світу. Вас за що сюди запроторили, якщо це не таємниця?

Манери і розв'язний тон Козловського дратували і коробили Тараса Григоровича, і він відповів уникливо і неясно:

— Та так, знаєте... Дещо написав, а декому і не сподобалося...

— Вексельочки? — по-своєму зрозумів Козловський і ніби зрадів.— От і я теж підмахнув декілька. У нас із папаженом почерк схожий, можна навіть сказати — однаковий. Обоє — Козловські, обоє Андрії. Отже, настав термін. А він, старий чорт,— оскаженів. Я, каже, горбом наживав, а ти програвати будеш?! Ну, один, другий раз мамахен врятувала, а потім він мене й запроторив... Кащей проклятий!.. Подохне ж, у труну з собою не забере. Ну, та я йому ще все пригадаю! — люто блиснув він очима.— Ми з ним ще колись порахуємось!

— Пробачте великодушно,— урвав його мову Шевченко.— Все це дуже сумно, навіть трагічно, але я вісім діб не спав. Усе тіло ниє від тряски. Хочу полежати. Іншим разом поговоримо.

— Розумію-с! Компрене і пардон **,— схопився Козловський.— Піду! Але... чи не знайдеться у вас в борг кельк шоз... *** Ну хоча б на чверть штофа або на «мерзавчик»?

І раптом обличчя його з хвацько-зухвалого стало приниженим і улесливо-жалюгідним, як у голодного собаки, що побачив хліб.

Шевченко пошукав у кишені і дав йому кілька мідяків.

— Сердечно дякую! — на льоту підхопив їх Козловський.— Бажаю доброго відпочинку!

І тією ж вихлястою і чудернацькою ходою рушив до виходу, а Шевченко знов випростався на нарах, але сну не було. Уривчасті думки кружляли в голові стривоженим роєм. Майбутнє стояло перед ним непроглядною темною запоною, а все, що оточувало його, здавалося якоюсь клоакою, в якій мусило догоріти його життя. Він підвівся, підійшов до бачка, напився

* Мій дорогий (*фр.*). Тут і далі посторінкові виноски автора.
** Розумію і прошу вибачити *(перекручена французька мова)*.
*** Що-небудь *(фр.)*.

холодної води й попросив днювального, який поруч в'язав віники зі свіжого кураю, що-небудь почитати.

— Та в нас тільки божественне дозволяється,— відповів той, подумавши.— Ті, що з старовірів, ті дійсно цікавляться, а котрі з панів, так не дуже до того прихильні.

— Давай хоч божественне,— посміхнувся Шевченко,— і в божественному розумна людина багато цікавого вичитає.

Днювальний пошукав на полиці й витяг товстенну Біблію з напіввіддертою оправою, струснув з неї на порозі цілу хмару пилюки і подав Тарасу Григоровичу.

— Ти тільки не здумай на цигарки сторінки видирати,— додав він повчально. І знов узявся в'язати свої віники.

Біблія. Шевченко добре знав її, любив грізно-викривальні провіщання пророка Єремії, захоплювався повними любострастя і солодкої знемоги рядками царя Соломона, його трагічним коханням до смаглявої дівчини з виноградника, і повними їдкої жовчі псалмами Давида, гнаного сином своїм Авесаломом. Шевченко лежав долілиць, спершись на лікті, і, як мандрівник, змучений спрагою, вбирав у себе ці стародавні слова, сповнені для нього таємного, лише йому зрозумілого змісту і солодкої гіркоти спогадів про далеке дитинство, що було таке злиденне і жалюгідне, але тепер здавалося йому прекрасним. І душа його потроху відтавала в теплій ніжності думок про нього і потроху освітлювалася неясною надією на таку нереальну, примарну волю.

Підійшовши до людини, що лежала на нарах, Лазаревський нерішуче зупинився. Від хвилювання він раптом забув ім'я поета і всі слова, якими хотів йому висловити своє захоплення, любов і обожнювання, і тільки спитав, затинаючись:

— Пробачте, ви Шевченко? Ви наш Кобзар?

Шевченко непоквапливо відклав Біблію і окинув Лазаревського недовірливим і досить непривітним поглядом, потім повільно підвівся. Що йому треба, цьому молоденькому чиновнику в розхристаному віцмундирі, з форменим кашкетом в руці? Після всього пережитого з дня арешту в кожному урядовці бачив він або підозрював філера чи провокатора, як от Попов [24], та інші, що їх підсаджували до в'язнів

жандарми в казематах Третього відділу. В кращому разі це просто провінціальний обиватель, такий собі Бобчинський чи Добчинський, для якого поява засланого «сочинителя» якщо не сенсація, то у всякому разі цікава новина, тема для розмов з оренбурзькими панночками та дамами, яким так легко морочити голови, розповідаючи «під секретом» нібито великі таємниці.

— Чим можу служити? — спитав Тарас Григорович так сухо, що в будь-якого іншого відвідувача одразу б відпала охота продовжувати розмову.

Але Лазаревський нічого не помічав. Він тільки знав, що це Шевченко — той дивовижний чарівник слова, який вперше примусив рідну українську мову звучати з такою ж силою і красою, якою зазвучала російська мова під чарівним пером великого Пушкіна і Лермонтова або німецька в вогненних строфах Фрідріха Шіллера.

— Боже мій! Де слова знайти, як висловити, скільки радості, скільки чудових хвилин пережив я над вашим «Кобзарем»! — повторював він, склавши руки на грудях.— Та ми з Сергієм Левицьким всю зиму читали вас і перечитували! Напам'ять мало не всю книжку вивчили. А «Гайдамаки»! Виписали їх і рахували дні, коли їх нарешті одержимо. Й уві сні не бачили, що доживемо до зустрічі з вами! Це ж така... таке...

Він раптом затнувся, заплутався, зрозумівши, що не можна назвати радістю або щастям цю скорботну зустріч, і в пориві побожності й співчуття стиснув Тараса Григоровича в обіймах.

Невловимим рухом плеча Шевченко звільнився з його обіймів і, не дивлячись на нього, усе ще сухо відповів:

— За хорошу думку про мої твори — спасибі. Радий, що міг зробити вам приємність.

— Приємність — сказати мало. Це така радість... Ми так сумуємо тут, на чужині. Адже ж ми ваші земляки — чернігівці. Призначили нас сюди по закінченні університету. Третій рік служимо, а служба така нудна,— зітхнув юнак так щиро, що Шевченко вперше уважно глянув на нього вивчаючим, хоч іще й недовірливим поглядом.

Лазаревський сидів на самому краєчку нар і дивився на свого улюбленого поета так, як дивляться школярі

після вистави на славетних акторів, зворушені й приголомшені їх грою, і разом із тим з такою пекучою жалістю, що Тарасу Григоровичу стало незручно за свою недовірливість і сухість. То гіркий досвід останніх місяців розкрив перед ним таку сторону життя, яка підказувала йому чи й не зайву обережність.

Лазаревський хотів одразу висловити все, що мав у серці, і одразу довідатись усе про улюбленого поета. Розпитувати було незручно, боявся торкнутися свіжої рани в його душі. Він зам'явся, розгубився. Не вистачало духу спитати про найстрашніше, але й найважливіше: за що і хто посмів зробити таке з поетом. Його ж бо навіть не на вільне поселення привезено, як деяких інших політичних, а віддано в солдати на двадцять п'ять років та ще й в один з лінійних батальйонів Оренбурзької прикордонної лінійної округи, що поруч із диким степом, де так часто нападають на жалюгідні фортеці і прикордонні пости напівроздбійницькі племена з Коканда й Хіви.

Тим часом два підозрілих типи в подертих солдатських шинелях, які смажили в грубі щось настромлене на багнет, тепер непомітно підібралися ближче й, удаючи, що шукають щось у своєму дранті, явно підслухували, про що розмовляє їх новий сусіда з тоненьким білявим чиновником. Шевченко це помітив і з надзвичайною обережністю вибирав слова, намагаючись говорити тихо й нерозбірливо.

А Лазаревський нічого не помічав і раптом не витримав:

— Але за що вони насмілилися? Хто і за що?! — мало не скрикнув він, сплескуючи руками.

Шевченка пересмикнуло від цього вигуку, і він відповів з підкресленою чіткістю, суворо й сухо:

— За іменним його імператорської величності височайшим повелінням, як такого, що має міцну будову тіла, віддано в солдати.

— І де ж ви служитимете? Куди вас відправлять?

— Не знаю. Записали в п'ятий лінійний батальйон і найближчими днями відправлять до місця служби,— рівним голосом повторив Шевченко те, що сказав йому вранці комендант.

— Хоч би тут вас залишили! — зітхнув Лазаревський.— В місті все ж таки легше. Я клопотатимусь. Я доб'юся... Тут є хороші, чесні люди,— спалахнув

він весь бажанням одразу діяти.— Ви тільки скажіть, чого б ви бажали і в чому я можу бути вам корисним, а я...

Шевченко похитав головою:

— Дякую, допомоги не потребую. Сам собі допомагатиму. І заробіток собі здобуду. Навіть сьогодні начальник пересильної тюрми запросив мене навчати його дітей. Не пропаду...

Лазаревський збентежено і розгублено похнюпився.

— А все ж таки... Адже ж я перед вами в такому невідплатному боргу! За все прекрасне, що я передумав над вашим «Кобзарем»! На простих людей і навіть на киргизів дивлюся я тепер зовсім інакше. Та ви самі не знаєте, як багато світла і правди випромінює кожне ваше слово!

Йому перехопило подих, губи здригнулися.

— Ну добре,— м'яко заговорив Шевченко.— Коли мені щось знадобиться, я вам скажу, і ви мені допоможете.

— Так! Так! Звичайно.

Лазаревський схопив руку Тараса Григоровича і стиснув її обома руками.

— Ви тільки не занепадайте духом. Це все тимчасово! Все минеться! Не може не минутися. Тримайтесь! Адже це і про вас, про таких, як ви, сказано:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье.
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремленье.

Шевченко озирнувся. Підозрілі типи в солдатських шинелях присунулися ще ближче і одверто підслухували. Треба було якось попередити цього надто довірливого і екзальтованого юнака і, не пригадавши нічого кращого, Шевченко повторив фразу, чимало разів чувану в аристократичних домах, коли пани попереджали один одного, щоб не говорити зайвого при челяді:

— Prenez garde: les gens! *

І підвівся, даючи зрозуміти, що час закінчити розмову. Лазаревський почервонів і схопився на ноги:

— Так, так. Ви маєте рацію, Тарасе...

---

* Будьте обережні: тут люди! *(Фр.)*

— ...Григорович,— підказав поет, проводячи свого нового друга, і на цей раз тепло і міцно потиснув йому руку.— Будьте обережні. Навколо нас багато зайвих ушей.

Як на крилах, мчав з фортеці Лазаревський, повний рішучості негайно клопотатися, щоб якось полегшити долю Шевченка, хоче той цього чи ні. Не постукавши, влетів він до кабінету начальника крайової прикордонної комісії генерала Ладиженського[25], до якого в звичайний час заходив тільки в службових справах і навіть боязко.

— Ваше превосходительство! — вигукнув він з порога.— Шевченка привезли! Нашого славетного Кобзаря! Я бачив його, говорив із ним. Таке нещастя! Треба йому якось допомогти!

Генерал здивовано звів очі, уважно глянув на юнака, і навколо його звичайно таких суворих сталевих очей зібралися віялом дрібні зморшки, і тепла усмішка промайнула й сховалася під сивими вусами. Він зрозумів цей гарячий і щирий порив душі, але треба було якось його охолодити, щоб і на цю біляву голову рикошетом не впав жорстокий удар. І, надавши голосу суворої офіціальності, генерал сказав:

— По-перше, треба, молодий чоловіче, привітатися, а по-друге, мабуть же, Шевченко заслужив свою гірку долю. Крім того, до таких справ треба підходити з сугубою обережністю і подумати перш ніж висловлювати своє співчуття до засудженого, а тим більше обурюватися вироком суду. А взагалі,— підвищив він голос,— мене надзвичайно дивує, як ви наважилися звернутися до мене з таким проханням. Установа, яку я очолюю, не має ніякого відношення ані до Третього відділу особливої його імператорської величності канцелярії, яка розглядає такі справи, ані тим більше до військового міністерства, якому тепер підлягає Шевченко. Так що зо всіх поглядів я не маю ніякої змоги й права втручатися в долю вашого протеже.

Лазаревський розгубився, зашарівся, пробелькотів щось невиразне і, впустивши кашкет, вилетів з кабінету. Генерал зітхнув і похитав головою:

— Отак і гублять себе ці експансивні юнаки... І зараз він може вскочити в препогану історію. Але скільки ще в ньому свіжості, незіпсованості! Третій рік на службі, а ще й досі запальний, як студент.

Генерал підвівся, підняв з підлоги забутий кашкет, ще раз похитав головою і подзвонив:

— Дожени пана Лазаревського,— наказав він кур'єрові,— і віддай їм їх кашкет.

Сумний і пригнічений повернувся Лазаревський в свою канцелярію і разом з Левицьким і Галевінським почав міркувати, чим і як допомогти Тарасу Григоровичу. Після довгих суперечок вони одностайно вирішили звернутися до полковника Матвєєва [26], чиновника для особливих доручень при Оренбурзькому військовому губернаторі, якого вважали в Оренбурзі всесильним.

Матвєєв був з уральських козаків і засуджував в душі миколаївський режим, який дуже обмежував старі традиційні привілеї яїцьких козаків. Людина щира й пряма, Матвєєв ненавидів безпідставні обіцянки й удавані розради. Вислухавши Лазаревського, він був явно зворушений і навіть схвильований. Лазаревський благав його залишити Шевченка в Оренбурзі, де були гуманні й освічені люди, хороші лікарі, була бібліотека й такесяке культурне життя. Полковник нічого не обіцяв, але наші юнаки вийшли від нього окрилені надією, були певні, що, у всякому разі, їх прохання не буде забуте.

Але, коли наступного дня Матвєєв переглянув справу Шевченка, виявилося, що наказ про зарахування поета в п'ятий лінійний батальйон, розквартирований частково в Орську, частково в суміжних фортецях, вже підписаний, а копію його повіз нарочний у Петербург, у Військове міністерство.

Така поквапливість дуже здивувала Матвєєва. Він навіть послав вершника навздогін за нарочним, але фельд'єгер Відлер того ж ранку виїхав з Оренбурга назад у столицю і взяв нарочного в свій тарантас. Посланець Матвєєва, мало не загнавши коня, повернувся назад з першої поштової станції, так і не виконавши полковникового наказу.

III. НА ЖАЙЛЯУ!

На десятий день після смерті Шакіра повернулися до Джантемира його розвідники, надіслані в Семиріччя, щоб потай від інших аулів вибрати і закріпити

за ним хороші літні пасовища в горах Алатау. Всі уже догадувалися, що цього року аул відкочує набагато далі, ніж завжди, тільки ніхто не наважувався розпитувати про це грізного бая.

Спізнившись, посланці одразу попрямували до Джантемира.

— Ну як? — спитав бай, не відповівши на їх салем.

— Слава Аллахові і пророку його,— відповів сорокарічний хазяйновитий Мурзабай, якому Джантемир довіряв більше ніж іншим.— Там за річкою Ілі вже тепло, а в горах ще сніг по коліна. Місце дуже хороше, вздовж річки, що живиться від величезного льодовика на хребті Кунгея. Нижче навколо — ліси, повні ягід, горіхів та різних фруктів.

— Знаю! — перепинив його Джантемир.— Закріпили ви його за аулом?

— Аякже! Траву поперев'язували в дев'яти місцях біля водопою. Сніг порозгрібали і виклали чорним камінням твою тамгу на землі.

— А потім випаде новий сніг і занесе мою тамгу так, що й не відшукати! — насмішкувато кинув Джантемир.— Оце, як кажуть, порадували!

Вузькі щілинки його очей на плескуватому тлустому обличчі з набряклими щоками і мішками під очима обурено блиснули. Сидів він, схрестивши ноги, на білій кошмі навпроти входу, на почесному місці, яке лише зрідка уступав найважнішим гостям, сидів в маленькій тюбетейці на лисій голеній голові, широко розкинувши поли малинового шовкового халата, і вся його постать нагадувала страхітливого й потворного китайського ідола. Коли він розтуляв губи, видно було його рідкі й гострі зуби, що, наче ікла в хижака, виступали з рота.

— Даремно ти сердишся, Джантемир-ага,— спокійно зупинив його Мурзабай.— Ми й на стрімких скелях жовтою фарбою твою тамгу намалювали, і на старих ялинах зробили зарубки сокирою в багатьох місцях, а подекуди кору позрубували і на свіжій деревині розпеченим ножем тамгу випалили.

— О-то-то! — задоволено кивнув головою Джантемир.— Це ви добре вигадали. Ну, ідіть відпочивайте. Якщо не буде дощу, позавтра вирушимо в путь.

На світанку, коли Кумиш вийшла з юрти і, дивлячись, як з-за грані землі виповзає криваве і ніби напів-

прозоре сонце, заспівала свою скорботну пісню-жоктау, весь аул вже знав, що завтра почнеться кочівля.

Біля білих байських юрт зберігалися під повітками легкі літні юрти, в яких живуть на літньому пасовищі в горах. Всі три Джантемирових жінки Зейнеб, товста Нурипа і Шаукен розбирали їх за допомогою двох служників і спритної Кульжан, дбайливо оглядали їх і казали служникам, яку почистити, а яку полагодити перед кочуванням. Поруч жигіти гострили на камені соїли, ножі і бухарські ятагани, наче збиралися не кочувати, а в баримту або в який наскок. В юртах жінки витрушували все з скринь і окремо складали потрібне влітку, відбирали собі і дітям найкращі оздоби і святковий одяг для урочистого виступу в путь, а старі люди готували риболовне приладдя, сіті, гачки та так звані «морди», щоб рибалити в степових річках та озерах, яких чимало зустрінеться їм в дорозі.

Шлях стелився їм далекий. Раділи йому тільки діти й підлітки, що їхатимуть верблюдами разом з матерями або верхи. Все, що зустрічатиметься їм у путі, буде для них розвагою і радістю. Але похмуро супилися чабани й табунники, для яких кочування було найважчою і найвідповідальнішою роботою.

Кумиш хвилювалася: вона розуміла, що навіть для рідного сина не відклав би Джантемир початок кочування, а Жайсак ще не міг ані їхати верхи, ані навіть підвестися і встати на ноги без сторонньої допомоги. Кульжан, що, як і за життя Шакіра, кожного дня носила їм молоко і баранину, застала Кумиш в сльозах:

— Щось трапилося, люба тіточко Кумиш? — кинулася вона до вдови.

— Доведеться нам лишитися тут жатаками, стерегти зимівлю,— ковтаючи сльози, відповіла Кумиш.— Жайсак ще не може їхати верхи. А тут ми з голоду помремо без худоби.

— А хіба верблюдом він не здужає їхати? Невже батько не виконав своєї обіцянки і не дав йому коня і верблюда?

— Дав, але де ж мені взяти сідло для лежачого?

— У Зейнеб є таке сідло! — радісно вигукнула Кульжан.— Я оце бачила його під повіткою.

— Та хіба ж вона дасть?..

— А я й не питатиму,— труснула косами Кульжан, і чорні очі її блиснули бешкетним вогнем.— Ти тільки,

тіточко Кумиш, не виїжджай наперед разом зі всіма жінками. Якщо хтось спитає, де ти поділася, я скажу, що ти на кладовищі прощаєшся з могилою Шакір-аги і доженеш аул на стоянці. Сідай на коня, а Жайсака покладемо на верблюда і рушайте позаду всього аулу. Табун і вівці здіймуть таку куряву, що за нею ніхто вас не бачитиме, а потім десь на ночівлі, коли й помітять сідло, ніхто вже не відбере, а я все візьму на себе.

— Аллах тебе благослови, дівчинко! — від щирого серця подякувала Кумиш, і бліда радість торкнула усмішкою її передчасно зів'ялі уста.

Допізна диміли ватри біля чорних і білих юрт. Люди варили манти і пекли на дорогу коржі, наливали молоком бурдюки, лагодили сідла та вуздечки, плели аркани з вовни та кінського волоса, вибивали килими, і, хоча на перший погляд в Жайсаковій юрті ніби не було чого й складати, Кумиш поралася мало не всю ніч і тільки перед світанком закуняла.

Ранок наступного дня випав сонячний і безхмарний. Степ посивів від паморозі, але тільки-но відірвалося сонце від краю землі і попливло все вище й вище, сивина одразу зникла, і великі, прозорі краплі роси заблищали на стеблинках торішнього ковилу та полину. Земля прокинулася від довгого зимового сну і радісно трепетала новим життям. Де-не-де пробивалася свіжа травичка. З нірок обережно визирали вусаті ховрашки, і чорні намистинки їх очей на пласкуватих, ніби прилизаних, голівках з веселою цікавістю дивилися на світ. У торішній траві пищали і вовтузилися миші. Вухастий, довгоногий тушканчик стояв на кротовій купині і не помічав, як ззаду підповзає до нього гадюка. В повітрі кружляли і тонко дзеніли перші комарі. Ластівки стрімко свердлили вітер і на льоту ковтали їх, а високо в небі наче висів, тріпочучи крильцями, і радісно розливав свої трелі перший жайворонок.

Аул давно був на ногах. І знов проміж юрт палали багаття. Люди поквапливо снідали перед дорогою, сідлали коней. З юрт виносили скрині, в'юки і килимові торби. Дехто вже розбирав юрту і вантажив на покірливого верблюда, що за наказом хазяїна став на коліна або навіть ліг на землю, поки накладали на нього і зв'язували і кереге, і схожі на павуків жердини

для склепіння з круглим шангараком посередині та тундуком, і важку повсть. Всі поспішали, метушилися, по кілька разів перевіряли, чи все потрібне взято і чи добре все зв'язано і укладено. Плакали немовлята, бо ніколи було матерям їх заколисувати і годувати. Зате підлітки радо готувалися в дорогу і або діловито допомагали дорослим, або докучали їм розпитуванням.

Кульжан ще звечора принесла для Жайсака верблюже сідло, а крем'язень Тайжан урвав на світанку хвилину і прибіг допомогти Кумиш. Спритно осідлав він молодого верблюда, примостив сідло і поклав на нього Жайсака, потім розібрав юрту і навантажив на старого верблюда разом зі всіма пожитками безпорадної вдови, тоді побіг збирати в дорогу свою сім'ю.

За годину аул був готовий до виступу.

Рушили в суворо встановленому звичаєм порядку: першими помчали троє розвідників, що оглядають степ, у разі чого попереджають аул про небезпеку, вибирають місце для відпочинку і для ночівлі. Коли вони зникли за обрієм, вирушили тридцять тюленгутів, добре озброєних соїлами, шакпарами, ножами, пращами та бухарськими ятаганами, і вже за ними повільно і урочисто рушили верблюди.

Попереду їхали жінки на двогорбих верблюдах з немовлятами і малими дітьми, яскраві й строкаті в своїх святкових вбраннях на тлі ледь зазеленілого степу. Шовкові і оксамитові безрукавки, дівочі хустки та тюбетеєчки з жмутами пугачиного пір'я, нашиті на одяг срібні та золоті монети, браслети та сережки, величезні срібні гудзики, зі вправленими в них скалочками кольорового скла, а іноді й дорогоцінного каміння — усе це блищало і мінилося на сонці серед сніжно-білих покривал молодиць та бабусь, які спадали їм на плечі і на спину верблюда.

За жінками поважно виступали одногорбі верблюди, вантажені легкими дорожніми юртами так званими жолим уями і літніми маленькими юртами турлин уями, що були навалені на їх спини величезними купами і міцно зв'язані арканами. За верблюдами йшла худоба, яку оточували вершники-чабани й табунники, вовкодави та вівчарки. За отарами і табуном ішов одинокий верблюд з хворим Жайсаком, поруч їхала на старій сумирній кобилі Кумиш. Другий загін озброєних жигітів замикав похід.

Аул ішов диким степом навпростець, не тримаючись ані річок, ані караванних шляхів і навіть колодязів, тому що навесні скрізь багато води, щоб пити й напувати худобу. Величезні прозорі й чисті калюжі снігової води виповнювали всі улоговини й низовинки і здалека здавалися красивими блакитними озерцями. Дикі качки, гуси й лебеді весело крякали, гелготали, ячали, хлопали крилами й пірнали, і тільки тоді зривалися й відлітали, коли перші вершники були від них на відстані перельоту каменя з пращі.

Опівдні аул зупинився перепочити. Подоїли овець і кобил, пустили отару й табун пастися, але не розсідлували коней, тільки трохи відпустили попруги та зняли вуздечки, а сторожа пильно стежила за степом, тому що на мандрівний аул завжди могли напасти й розбійницькі ватаги хівинців, і інші казахські роди, з якими ворогував Джантемир, та й кожен, хто захотів би поживитися легкою здобиччю. Але привал пройшов без тривог і без пригод, і за три години, добре відпочивши, аул рушив далі.

Верблюд ішов перевальцем, і помірне одноманітне погойдування заколисувало хворого. Молодість брала своє, і рани його повільно загоювалися. Жайсак з радістю ворушив пальцями скаліченої руки і відчував, що біль щодня зменшується. Остогидло йому вже лежати в юрті, задихатися від диму і кіптяви і день у день бачити, як матір витрачає останні сили на байській роботі. Він мріяв здобути собі в горах орля, вимуштрувати його для полювання і протягом зими здобути багато лисиць, за шкурки яких російські майири щедро платять — і тоді... Тоді б він перш за все поставив собі добру юрту, теплу й чисту, та, мабуть, і зовсім відділився б від аулу Джантемир-бая, і почав би кочувати окремо із своєю невеличкою отарою. Адже ж трапляється й таке, що кілька бідарів починають кочувати одним спільним аулом і потроху стають хоч і не багатими, але принаймні не такими вже й бідними... І тоді... Тоді... Солодка мрія про молоду жінку — ніжну, сором'язливу дівчину — здіймала його груди глибоким потаємним зітханням.

А степ, безмежний і по-весняному свіжий, розстилався навколо, і де-не-де блищали на ньому уламками небесної блакиті великі теплі й прозорі калюжі снігової води...

IV. ПЕРШІ ДРУЗІ

Довгі вечірні тіні перекреслюють поросту споришем вулицю. В хмарі рожевої куряви повертається з степу міська череда. Задумливо, не поспішаючи, крокують спереду широкогруді корови, похитуючи головою і важким, повним молока, вим'ям. Поквапливо і ніби злякано дріботять брудно-сірі нещодавно пострижені вівці, і весело стрибають одна поперед одної стрункі стрімливі кізочки.

Хазяйки зустрічають біля воріт свою худобу і, ласкаво поплескавши її долонею, пропускають у двір. Стадо потроху тане, розтікається по вулицях, дворах і завулках — і ось вже риплять колодязні журавлі, дзюрчить і хлюпає вода в коритах, і звідусюди чути мелодійний дзенькіт дійниць і дзвінке тинькання молочних цівок об їх сріблясті стінки.

Рожева курява потроху осідає, і в вечірньому повітрі гостріше чути пахощі степового полину разом із теплим духом хліва та молока. Спадає спека. Легко стало дихати, і городяни ширше розчиняють вікна, насолоджуючись вечірньою прохолодою.

Левицький з Лазаревським сидять біля вікна, п'ють чай, переглядають останні номери «Современника» [27], «Отечественных записок» [28] і «Северной пчелы» [29] і раз у раз перекидаються короткими фразами. Раптом Лазаревський відкладає книжки, відсуває стіл і визирає на вулицю. Він одразу помітив вдалині середнього на зріст чоловіка в круглому фетровому капелюсі і сірому фраку. Прохожий ішов повільно, часом навіть зупинявся, уважно розглядав будинки. Чимсь невловимо дорогим повіяло на Лазаревського від цієї людини, що повільно наближалася до їх будиночка.

— Це він! Шевченко! — раптом вигукнув Лазаревський і стрімголов вибіг з кімнати.

І не встиг Левицький застібнути комір своєї вишиваної української сорочки, як Лазаревський вже ввів до кімнати Кобзаря.

— Знайомтесь, дорогий Тарасе Григоровичу, це мій земляк і найкращий приятель, Сергій Левицький. Ми з ним разом вчилися в чернігівській гімназії і одночасно закінчили університет, тільки я Київський, а він — Харківський. А тепер служимо тут у прикордонній комісії.

Левицький був широкоплечий, кремезний і високий на зріст і здавався значно старшим від худорлявого і гнучкого Лазаревського. Жваві чорні очі його дивилися весело, смугляве обличчя пашіло здоров'ям.

А Лазаревський схвильовано цокотів, не знаючи, де всадовити свого славетного гостя:

— Є у мене тут ще й старший брат Михайло. Він теж працює в прикордонній комісії, але не в Оренбурзі, а в одній з тутешніх фортець.

— Не в Орській часом? — спитав Шевченко, сідаючи.

— Ні, в Троїцькій. А чому ви спитали про Орську?

— Тому, що мені доведеться служити в Орській. Так принаймні сказав мені сьогодні якийсь полковник.

Приятелі в розпачі перезирнулися. Невже Матвєєв їх обдурив? А Шевченко говорив далі, поклавши капелюх на підвіконня і витираючи спітніле обличчя:

— Викликав мене сьогодні вранці і прийняв як доброго знайомого: подав руку, запросив сідати і сказав, що думав залишити мене в Оренбурзі, але наказ про моє призначення, виявляється, вже підписаний і скасувати його він не має права. Про Петербург розпитував, про Брюллова і про Жуковського. Пригадав Пушкіна, який років п'ятнадцять тому приїжджав сюди збирати матеріал про Пугачова. Довго ми з ним отак розмовляли, і він дав мені на два дні «увольнительну».

Молоді чернігівці знову перезирнулися:

— Ну, тепер можна вам признатися, дорогий Тарасе Григоровичу, що ми вчора з ним про вас говорили. Це Матвєєв. Він дуже порядна й гуманна людина, і коли б міг... Зараз ще дуже важко вам якось допомогти, але з часом, я певен, все якось владнається... Але що ж ми так сидимо?! — похопився Лазаревський.— Аксинья! Постав нам швиденько самовар,— гукнув він служниці.— Та з льодовні тягни все, що нам прислали з батьківщини. І яєчню спряжи на трьох.

Друзі радісно метушилися, розставляли на столі українські ковбаси, сухі мисливські сосиски, пляшки запіканки та старого меду й сухе київське варення, яке Шевченко так любив.

— Це нам батьки прислали, наче знали, якого дорогого гостя доведеться частувати,— казав Левицький, розкорковуючи пляшки.

Шевченка зворушила й розхвилювала така тепла зустріч і те, що вперше після нестерпно важкої подо-

рожі і огидного каземату він нарешті знов опинився в затишній кімнаті, серед земляків, де кожна дрібниця нагадує йому про все далеке й безмежно рідне. І йому стало ніяково за свою недовірливість і сухість при першому знайомстві з Лазаревським у казармі.

На столі вже муркотів самовар, шкварчала підсмажена ковбаса. На величезній пательні, наче квіти кульбаби, горбатилися жовтки яєчні. Левицький розливав по чарках настояну на кмині й анісі горілку. А поруч домашні настоянки та наливки блищали рубіном і бурштинами і наче пахли рідним українським сонцем.

Бесіда стала легкою і невимушеною. Знайшлися спільні знайомі у Києві і по Чернігівщині, яку Шевченко об'їздив уздовж і впоперек. Незабаром Шевченкові вже було ясно, що перед ним за люди, і він розповів їм і про Кирило-Мефодіївське братство, і про те, в чому його обвинуватили. Обох юнаків вразила й трагічна доля професора Костомарова, який в роки їх студентства ще не був професором, але його й тоді вже знали, як талановитого історика і знавця старовини, розповів про зрадника Юзефовича [30] і про те, яким легкодухим виявився студент Андрузький [31], що найбільше нашкодив поетові зайвою балаканиною. Глибоким жалем забринів його голос, коли він розповідав, як жорстокий удар долі вразив Аліну Крагельську, наречену професора Костомарова, коли в день шлюбу довідалася вона про його арешт.

— Тому я і у фраку,— з гіркою посмішкою закінчив Шевченко.— Поспішав до Києва на весілля, Костомаров запросив мене бути його весільним боярином, а замість весілля помчали нас жандарми до Петербурга... Забрали мене в самому літньому пальті, бо в Києві було вже тепло, квітли вишні і яблуні і розпукувалися каштани, а в Петербурзі лежав глибокий сніг.

Про допити він не розповідав, і Левицький з Лазаревським намагалися якось відвернути його від важких спогадів, бо ще не знали, що значно важче мовчати, затаївши в собі своє горе...

В кожній розмові бувають несподівані паузи, і ось коли така хвилина мовчання урвала її течію, Тарас Григорович підвівся, підійшов до вікна і, дивлячись на перші зорі в згаслому небі, раптом заговорив про те, що так йому наболіло:

— Найгірше — це безсонні ночі у в'язниці, коли немає ні забуття, ні відпочинку. Відчуваєш себе немов у кам'яній могилі, заздро дивишся на горобчиків, які цвірінькають за вікном, хоч добре знаєш, що на них щохвилини чатує смерть у пазурах яструба або кицьки — таких же невмолимих, як оці слідчі в синіх мундирах... І все-таки заздриш їм... Знаєте,— притишив він голос до шепоту,— мені хотілося тоді перетворитися з одної людини на сотню, на тисячу таких горобчиків і зграєю вилетіти крізь грати з того клятого казематy; або перетворитися на сотні мишей, щоб прорити підземний хід і вийти на світло по той бік мурів, а може, й ще далі — за кордоном і лише там знову стати людиною... Лежиш отак і чи спиш, чи мариш, і тобі вже здається, що й ці думки твої підслухали катюги, і кинуться тебе шукати по той бік в'язниці, і почнуть чавити чобітьми цих безпорадних мишей, в яких ховається твоя людська істота, і коли ти знов зможеш стати людиною,— виявиться, що вони розчавили твої очі або руки або роздерли твою печінку, як Прометеєві.

Губи Шевченка здригнулися. Він налив собі склянку вина і за одним духом випив. В очах Лазаревського стояли сльози, Левицький дивився в землю.

— А ви що-небудь там написали? — спитав він, з зусиллям опанувавши себе.

— Написав. Я так і назву ці вірші: «В казематі».

— Почитайте нам, якщо вам не буде боляче,— попросив Лазаревський.

Шевченко замислився.

— Деякі з них я присвятив Костомарову,— заговорив він не одразу.— Хороша він, чесна людина, але жив наче за хмарами. Гадає, що самими школами і освітою можна зробити людей гуманними і благородними. Мрійник, прекраснодушний мрійник... Ні! Навколо нас — сльози, злидні і рабство, жорстоке рабство, в якому народився і я. І словами крокодилів не зворушиш! Тут сила потрібна. Військо, гармати і гільйотина. А Костомаров — не боєць... Але я люблю його. Люблю і шаную. Його засудили до ув'язнення, після якого буде ще й заслання.

Тарас Григорович на мить замовк, може, пригадуючи початок вірша, тоді став читати. Спершу голос його звучав рівно і м'яко, але потроху став міцнішати, забринів трагічною силою:

..... молітесь богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть [32].

— Як добре! — одним подихом відповіли Тарасу Григоровичу юнаки.— Будь ласка, ще!

І Шевченко знов читав.

Левицькому і Лазаревському здавалося, ніби вони бачать і камеру з вічком у дверях, і весняне сонце за вікном, і пухнасті хмаринки, і сумні очі поета, заглибленого в свої спогади, коли він дивиться крізь грати, як насилу бреде в'язничним двором старенька мати Костомарова на останнє побачення з сином, і те, як Кобзар дякував долі, що батько і матір його вже в могилі і нема кому краяти серце за нього, за його сумну долю.

Лазаревський не витримав, одвернувся і, соромлячись своїх сліз, кулаком витирав очі.

— Ще! — глухо просив Левицький.

Очі Шевченка теж блищали непроханою вологою, але він стримався і сказав:

— Ну, годі шматувати вам нерви! Прочитаю вам один вірш веселіший, хоч і написаний він теж в казематі,— і несподівано зміцнілим голосом почав:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть... [33]

Левицький і Лазаревський підвели голови. Перед ними постав мирний весняний вечір, вчувалося гудіння хрущів, тьохкання соловейка. Слова були такі прості, що, здавалося, це навіть не вірші, а справжній краєвид ожив з усіма його звуками, ароматами, легким теплим вітерцем, що так ніжно пестить обличчя своїм оксамитовим дотиком. Щезли стіни їх небагатого парубоцького житла. Це була батьківщина, відживлена на чужині чарівною силою таланту.

Тарас Григорович замовк. Сидів, міцно стиснувши руками скроні.

— Я певен, що ваші друзі в Петербурзі доб'ються вашого звільнення. Це ж такі впливові люди,— сказав Левицький.

— Вмираючому завжди кажуть, що він видужує, а засудженому до страти, що його помилують,— гірко посміхнувся Шевченко.— А взагалі небагато бачив я волі: народився рабом, виріс у рабстві, потім опинився на волі, та ненадовго. І взагалі, чи є вона у нас, в Росії, та воля? Всі ми як собаки на ланцюгу, тільки у одних ланцюг трохи довший, а в інших коротший. Ну, та досить про це говорити,— стукнув він кулаком по столу.— Це все — нерви, а сили в мене вистачить. Ще побачимо!

Увійшла Аксинья з самоваром. Заварили свіжий міцний і ароматний чай. Шевченко пив його з ромом і з насолодою відчував, як приємне, життєдайне тепло розливається по тілу.

— Хóроше,— сказав він, ставлячи порожню склянку.— А минулої і позавчорашньої ночі мене дуже трусила пропасниця. Застудився я в дорозі: під Петербургом і аж до самої Волги ночами був чортячий холод, а шинель дали мені благеньку, витерту.

— Лягайте завтра в військовий лазарет,— зрадів Лазаревський.— Може, через хворобу вас вже ж таки залишать тут.

— Ні,— відрубав Шевченко.— Якось викручуватись — це не для мене. Потрусить трохи і минеться, присохне як на собаці. Розкажіть мені краще про Орську фортецю. Певно, це якась глуха діра, якщо запроторив мене туди наш «благочестивійший, самодержавніший»?

— Та як вам сказати... Ми там ніколи не були, але всі наші фортеці — на кшталт Білогорської з Пушкінової «Капітанської дочки». Це на південний схід від Оренбурга.

— А як вам подобається наше місто? — спитав Левицький, щоб відвернути Шевченка від думок про гірке майбутнє.

— Паршиве місто,— щиро вихопилося в поета.— Ідеш вулицею, а по обидва боки паркани вище голови і ані дерева, ані кущика, і всі будинки виставилися так безсоромно, нічим не прикриті; хоч би плющем або хмелем чи то виноградом прикрилися, і жодної грядочки квітів не побачиш під вікнами. Та й ім'я у нього таке осляче: Оренбург. Це ж значить довговухе місто?

Друзі мимоволі розреготалися.

— Помиляєтесь, дорогий Тарасе Григоровичу! «Бург» це дійсно німецьке слово, але «орен» походить не від німецького слова «вуха», а від назви річки Орі, на якій стоїть зараз Орська фортеця, а колись був Оренбург. Пізніше підрахували, що верхоріччя Уралу бідне на воду, як для великого міста, і перенесли місто сюди, де Урал багатоводніший.

— Он воно що,— з цікавістю сказав Шевченко. І раптом затягнув сильним приємним баритоном:

Ой у лузі та ще й при бере-езі,—

Левицький, що мав напрочуд красивий тенор, одразу ж підхопив пісню, і їх голоси полилися, примхливо і мелодійно переплітаючись. Лазаревський теж потроху підтягував, хоч голос мав слабенький.

Після цієї пісні заспівали другої, тоді третьої. Не забули й «Зіроньку», улюблену пісню поета. Спів змінявся розмовою. Пригадували Київ, студентські пустощі і витівки, прогулянки човнами по Дніпру, чудові церковні хори під старовинним склепінням вісімсотрічного Софіївського собору, де в мармуровому саркофазі спочиває прах великого законодавця Древньої Русі Ярослава Мудрого, веселі й шумні «контракти». І знов співали пісень, які бринять скрізь, куди б не закинула доля синів ласкавої і сонячної України.

Левицький витягнув ще одну пляшку міцної наливки-тернівки і налив усім по повній склянці. Хміль м'яко вдарив їм у голову, і вони знов заспівали, коли раптом з чепурної різьбленої хатки стінного годинника вистрибнула дерев'яна зозуля і голосно закувала. Шевченко схопився за голову:

— Лишенько! Пів на другу! А до фортеці після півночі не пропускають!

— Отже, ночуйте у нас,— не розгубилися юнаки.— Завтра, тобто сьогодні — неділя, і ми встигнемо вас врятувати від неприємності через того ж Матвєєва.

— У мене увольнительна на два дні,— заспокоїв їх Шевченко,— але ж я завдаю вам клопоту.

— Що ви! — вигукнув Лазаревський.— Ми дуже раді! Тільки у нас два ліжка, а хазяйка вже спить. То ми ляжемо вдвох на Сергієвому, а ви на моєму.

— Е, ні! Так не годиться,— заперечив поет.— Пропоную інший варіант. Покладемо матраци на підлогу і ляжемо всі троє впоперек. Згода?

Знялася весела метушня. Відсунули стіл, стягли матраци долу, покрили їх чистими простирадлами, і всі троє лягли поряд, підклавши під голови подушки, яких, до речі, було в них чимало. Але спати нікому ще не хотілося. І лише тепер, загасивши світло, наважилися молоді люди попросити Тараса Григоровича прочитати їм ті вірші, за які так жорстоко покарав його цар Микола.

Шевченко прочитав їм і своє «Послання до живих, і мертвих, і ненароджених земляків», і «Кавказ», і «Сон».

Левицький і Лазаревський слухали, мов зачаровані. Окремих натяків вони, правда, не зрозуміли, та хіба можна було перепиняти своїми запитаннями великого Кобзаря! Перед ними розкривалися нові не бачені й не відомі досі обрії! Їм здавалося, що вони чують стогін замучених і бачать сльози рабів, що зливаються в єдиний страдницький зойк, в єдиний могутній потік обурення і гніву — могутній, як Дніпрові пороги, і разючий, як степова гроза. Перед ними був зовсім новий Шевченко, не сумний співець скривдженої покинутої селянської дівчини, не літописець давньої давнини чи закоханий в красу української природи пейзажист. Перед ними був грізний викривач, який вражає словом жалюгідних у своєму мавпуванні усього чужоземного провінціальних панків і ліберальних на словах самодурів, здатних на будь-який злочин, на тупий і дикий деспотизм.

Це був боєць за повалення старезної машини царизму. Він ганьбив чванливе і підлабузнювате чиновництво, хабарників, шанолюбців і лакиз, закликав народ скинути кайдани і будувати життя вільне, чесне й нове, де кожна людина знайде собі місце і труд — не рабський, а улюблений вільний труд, обраний як поклик, як радість і мета існування. І зрозуміли вони, що вирок поетові продиктувала цареві не стільки особиста образа, скільки страх перед ним як перед народним трибуном.

— А в і н читав ці вірші? — спитав Левицький, коли поет замовк.

Шевченко знизав плечима.

— Може, читав, а може, просто переказав хто.— І знов заспівав:

Та забіліли сніги,
Забіліли білі,
Ще й дібровонька.

Та заболіло тіло
Бурлацькеє біле
Ще й головонька.
Ніхто не заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому.

Спати нікому не хотілося. Співали й розмовляли. Розмовляли й співали. В піснях усі троє не тільки давали вихід своїм почуттям та любові до рідного краю, але й переживали те, що великий філософ Еллади назвав «Катарсисом» [34],— очищення душі священним полум'ям мистецтва.

А на сході вже розвиднювалося: народжувався новий день.

За чаєм друзі спитали поета, де його речі.

— Рукописи й малюнки забрали жандарми, а решта залишилася там, у казематі,— відповів він байдуже.— У мене є трохи грошей. Треба собі щось купити на літо, бо ж ходити вулицями у фраку жарко й смішно.

Цього було досить, щоб Лазаревський одразу заметушився. Покликали куховарку Аксинью, дали їй почистити й випрасувати фрак, випрати і накрохмалити сорочку. Левицький запропонував позичити Тарасу Григоровичу грошей і парусиновий костюм. Від грошей Шевченко відмовився, а костюм поміряв, і Аксинья взялася трохи підкоротити штани та рукави. Потім вона пригадала, що у домовласниці Кутіної нещодавно помер чоловік і після нього залишилося багато різних речей. Молоді чернігівці одразу повели туди свого гостя, а Кутіна, довідавшись, що Тарас Григорович художник і, крім того, засланець, одразу витягла з шафи літнє пальто і нізащо не хотіла брати за нього гроші, а до пальта додала ще й кілька пар білизни, солом'яний бриль і теплі штани на зиму.

— Це не подарунок,— втішала вона зніяковілого поета,— а завдаток. Коли вас звільнять, ви намалюєте мені портрет померлого чоловіка ось за цим маленьким дагеротипом. Вважайте мене вашою першою замовницею.

Попрощавшись із своїми новими друзями, Шевченко пішов блукати містом.

Звар. Курява. Сонний одур висів над містом. У центрі зосередилися казенні будівлі: двоповерховий губер-

наторський палац, поруч із палацом великий будинок командуючого військовим округом, трохи далі — гімназія, казенна палата, суд, кадетський корпус та інститут благородних дівиць — все одноманітної, розрахованої на сторіччя важкої миколаївської архітектури і все пофарбовано ясно-жовтою вохрою... На площі — незграбний кафедральний собор з купкою жебраків на паперті, гостиний двір з невисокими білими гладкими колонами і трохи осторонь — тюремний замок, або простіше — в'язниця з вартовими на вишках за високим цегляним муром. А навколо — безліч одноманітних одноповерхових дерев'яних будинків, з почорнілими нефарбованими віконницями, з наглухо замкненими воротями і високими огорожами без щілинки, без просвіту.

Цивільних мужчин майже не було — усе військові або якась баба з важкими сапетами чи з повними відрами.

«Каски та еполети. Еполети та каски. Солдати та козаки,— думав Шевченко, крокуючи гарячою оксамитовою курявою,— не місто, а військовий табір...»

Дошкуляли мухи та спека. Тарас Григорович спинився і витер спітніле чоло.

Сонце пекло немилосердно, та ніде не було затінку. Не було його і на риденькому бульварчику, запльованому недокурками й соняшниковим лушпинням. Тарас Григорович присів на лаві, порізаній ножиком, де серед кривих монограм і жіночих імен кололи очі сороміцькі слова. Відпочив хвилин з п'ять на осонні і повільно рушив далі.

Вулиці всі схожі одна на одну: на небрукованій дорозі купки попелу, на перехресті — купа сміття, а на базарі вітер кружляє жмутки сіна, брудний папір, лушпиння, куряву. В поодиноких крамницях позіхають від нудоти й лупають очима на невідомого перехожого прикажчики або сам хазяїн-купець, а в низовині зеленіє невисихаюча калюжа, в якій хлюпочуться дві качки і розляглася обліплена багнюкою свиня. Здається, тиша висить у повітрі разом із курявою і сонячним зваром, і тільки іноді порушують її собаче гавкання та катеринка, що тягне за душу якимсь нудним вальсом.

Сам того не помічаючи, Шевченко опинився в степу і раптом побачив на обрії мури караван-сарая, а поруч напівсферичну башню мечеті та високу кам'яну голку мінарета.

— Мінарет! Брюлловський мінарет! — повторював Шевченко, прямуючи до нього навпростець рівним степом. Ріденький невисокий ковил ледве сягав йому до колін і м'яко торкався ніг. Сіренькі коники стрибали перед ним. Іноді бронзова або смарагдово-зелена ящірка мигтіла в траві і враз зникала в розтрісканій землі, а високо над головою синіло безхмарне небо з палаючим сонцем у зеніті.

Мінарет був значно далі, ніж спочатку здалося. Вузенькі дверцята врівень із землею були прочинені. За ними, у півтемряві, круті ледве помітні сходи спіраллю здіймалися вгору. Шевченко нерішуче спинився: піднятися б угору і глянути з тринадцятиметрової височини на степ, і на місто, і на бурхливий глибокий Урал, але він втомився від спеки і від ходіння містом та й майнула думка, що правовірні можуть зрозуміти його непрохану появу, як образу святині.

Тому Тарас Григорович тільки обійшов мінарет, милуючись його облицюванням з рожевого граніту і вибагливими карнизами з кольорових кахлів, вкритих чітким геометричним орнаментом, які оперізували його кількома поясами, потім наблизився до мечеті. Він хотів уже переступити її поріг, коли старий казах у білій чалмі схопив його за плече і гнівно вказав на ноги. Шевченко здивовано зупинився, але, помітивши, що всі, хто входив до мечеті, скидали взуття, скинув і собі черевики. Тоді й старий у білій чалмі кивнув йому головою і жестом запросив увійти.

В мечеті було прохолодно й тихо. Приємно пахло степовими травами. Різьблені карнизи з білого мармуру, наче кам'яне мереживо чи сталактити, звисали з стін, а стіни, наче розкішні килими, мінилися кольоровими кахлями, в яких геометричні фігури тонко сполучалися і переплiталися із стилізованим листям і стеблинками південних рослин і де-не-де прозирало то пташине око, то пазурчик, а то й ціла пташина лапка. Мармурова підлога була вкрита пухкими матами, і Тарас Григорович втомлено опустився на них, по-східному схрестивши ноги, та й не помітив, чи довго просидів отак, заглиблений в мрійне споглядання, в якому відпочивала його змучена душа, а всі тривоги танули, розпливалися в якійсь ніби заціпенілості.

Гучні голоси на порозі примусили його отямитися. Він підвівся, пильно глянув на киблу, мимоволі відда-

ючи шану принесеним сюди людьми горю і сумнівам, сльозам і сподіванням.

Навпроти мечеті височів глухий цегляний мур караван-сарая без жодного вікна, без воріт і навіть без вузеньких бійниць. Величезним колом оперізував він цілий майдан, звідки неясно долинав гомін юрби, тупотіння, рипіння коліс, ревіння віслюків і верблюдів і коняче іржання.

Тарас Григорович швидко взувся і пішов уздовж муру, обходячи з південного боку його дугу, і нарешті побачив розчинену навстіж браму, з якої виїжджала рипуча гарба, запряжена парою волів і навантажена величезними зашитими в рогожі й парусину тюками з різними товарами. Пропустивши гарбу, Шевченко зазирнув усередину.

Гомінлива строката юрба виповнювала величезний майдан караван-сарая. Допіру прибув сюди давно очікуваний бухарський караван. Бухарці розвантажували верблюдів. Верблюди пихато повертали на всі боки свої гордовиті голівки, поки хазяї та служники в смугастих строкатих халатах знімали з них великі важкі в'юки з бавовною, килимами, паки шовку, тонкорунної вовни, чували горіхів, мигдалю та фісташок, ящики кишмишу і родзин, фініків і різних художніх виробів із сталі й срібла, вкритих найтоншим різьбленням, що з давньої давнини уславили Схід. Товсті засмаглі купці в розкішних шовкових халатах і чоботях із зеленого або червоного сап'яну пильно стежили за розвантаженням, бавлячись кораловими сюбхе, і раз у раз грубо тикали рабів ціпком або чоботом, коли вони, на їх думку, робили щось не досить швидко чи спритно.

В юрбі сновигало чимало казахів, або, як їх тоді звали, киргизів і російських купців. Купці в сукняних чумарках і чоботях пляшками обмацували поглядом в'юки, вгадуючи за обсягом і упакуванням їх вміст, якість і навіть асортимент. Вони по-приятельському віталися із знайомими персами та бухарцями, тисли їм руки і відразу починали прицінюватися, сперечатися, бити по руках і знов торгуватися, щоб виторгувати хоч зайвий гріш. Вони азартно вимахували руками і, перекручуючи рідну мову, ніби від цього вона ставала зрозумілішою для чужинців, домовлялися кінець кінцем про ціну за допомогою десяти пальців.

Казахські хлопчики з бурдюками айрану, кумису та катику пропонували зголоднілим погоничам повні піали. Інші настирливо совали їм у руки гарячі кукурудзяні коржі, а напівголі жебраки-байгуші в подертих штанях і величезних шапках-малахаях тяглися до всіх, хто приладнався їсти, простягали свої порожні миски, благаючи хоча б недоїдків.

Ось на площі караван-сарая з'явилася група уральських козаків З виглядом знавців підійшли вони до товстого перса й почали вибирати розкішні сідла із стременами, вкритими найтоншим павутинним різьбленням, а тим часом пустотливий білявий хлопчисько, обличчя якого було поцятковане ластовинням, наче сорочаче яйце, підібрався до лежачого верблюда і почав лоскотати йому ніздрі очеретиною. Верблюд презирливо відвернувся, разів зо два ревнув, потім обурено пожував губами і раптом плюнув хлопчиськові в обличчя. Слини було стільки, що вона одразу заліпила і очі, і ніздрі, і рот пустуна, і навіть все його вихрясте волосся. Хлопчик заревів не своїм голосом, витираючи обличчя руками і подолом сорочки, а купець, що стояв поруч, впіймав його за вухо і почав боляче смикати і крутити це вухо, обурено приказуючи:

— Знатимеш, паршиве щеня, як пустувати! Ось зачекай-но, розповім твоєму батькові! Він тебе ще й березовою кашею почастує, два тижні пролежиш на череві, не підводячись!

— Дядечку, пусти! Ой, пусти, дядечку! Я більше не пустуватиму! — репетував хлопчик, звиваючись в його жилавих руках.

Навколо площі, притулившись до шестиметрових мурів, стояли двоповерхові будинки-готелі, де ночували люди заможні, і одноповерхові саманні будівлі з плескатими глиняними дахами. Тут містилися харчевні й кав'ярні, де в підвішених на ланцюгу казанах варилася баранина або великі, як тарілки, вареники з білого борошна з бараниною — так звані манти. Яскравими кущами палав під казанами курай, а поруч, у затишній чайхані, на розстеленій на землі скатертині люди пили чай у білих фарфорових піалах, біля них акин пощипував струни домбри, співучим речитативом імпровізуючи пісню про тільки що прибулий караван, який прямує з пекучого півдня далеко на північ, до

могутньої Волги-ріки. Трохи далі кокандець-голяр голив свого засмаглого клієнта, попльовуючи, замість води, в крихітну мисочку, де бугрилася мильна піна, а біля ніг його босий дідусь у смугастому халаті напував бажаючих молодим п'янким кумисом. Він наливав кумис з бурдюка в одну і ту ж піалу і витирав її просто пальцями або полою страшенно брудного халата, перш ніж налити новому покупцеві.

У Шевченка очі розбіглися від цієї строкатої і несподівано захоплюючої картини. Він не знав, що краще: гордовито-презирливі голови верблюдів, що оглядали з височини свого зросту всю цю бурхливу метушню, чи повні гідності стрункі постаті бухарців у блискучих шовкових халатах з обличчями кольору темно-брунатної бронзи, імлисто-чорними очима й орлиними профілями, чи казахи із загадково спокійними звуженими очима, на легконогих степових конях, чи в пишних чалмах узбеки на сіреньких осликах.

— Тарасе Григоровичу, невже ви? — почувся за спиною знайомий голос.

Шевченко обернувся: перед ним стояв Левицький з високим стрункім офіцером у погонах штабс-капітана.

— Знайомтесь,— сказав Левицький.— Карл Іванович Герн [35], наш добрий знайомий, великий знавець літератури і мистецтва.

— Вже й знавець! — докірливо похитав головою Герн, потискуючи руку Шевченкові.— Просто люблю чесне, сміливе і гарне слово, та не хотілося б мені знайомитися з нашими найкращими поетами за таких сумних обставин, як ті, що привели вас до Оренбурга.

З першого погляду Герн сподобався Шевченкові.

— Як ви сюди потрапили і що тут робите? — спитав Левицький.

— Милуюсь і страждаю. Яка мука бачити стільки нового, оригінального і колоритного і не мати права малювати!

— Знаю! Розумію і співчуваю,— помовчавши, сказав Герн.— Дивіться, милуйтеся. Запам'ятовуйте. Колись усе це вам згодиться, і головне, ви повинні себе берегти... для людей,— додав він тихо.

Шевченко глянув на нього і не відповів.

— Але які ж тут чудові фігури,— згодом заговорив він.— Які обличчя!

— А ми сюди зайшли,— сказав Левицький,— тому, що в місті зелена нудота. Поява каравану у нас велика і не щоденна подія. Крім того, тут можна іноді купити чудові речі.

— Я, наприклад, шукаю хорошу англійську мисливську рушницю,— докинув і Герн,— але, на жаль, сьогодні їх тут щось не помітно.

— Англійську?! — здивувався Шевченко.

— Звичайно! Як відомо, англійці з нами не воюють, але потай завжди постачають і зброю, і кошти тим, хто з нами воює. Вони озброюють черкесів, чеченів, а в хівинців, бухарців і кокандів чудові англійські штуцери, дробовики і так звані гвинтівки, про які не сміє ще мріяти наше християнолюбне воїнство зі своїми жалюгідними рушницями. Взагалі ми...

Герн раптом замовк, помітивши синій жандармський мундир.

— А я підшукую щось для батьків. Вони так обдаровують нас із Федором своїми посилками. Та купив тільки ось шаль для мами,— сказав Левицький.— Думав узяти бухарський халат для батька, та надто вже дорого правлять.

— Позавтра надвечір караван вирушає далі. Перед відходом вони не будуть так дорожиться,— заспокоїв його Герн.— А поки що ходім до турецької кав'ярні, там нас почастують чудовою турецькою кавою,— підхопив він під руку Тараса Григоровича.

Після кави друзі ще довго ходили в караван-сараї, то показували Шевченкові китайського штукаря-акробата, який жонглював чотирма тарілками, перекочуючись по землі на величезній дерев'яній кулі, то зупинялися послухати акина. Герн розумів казахську мову і пояснив поетові, що акин співав про Кобланди-батира, героя казахського епосу, а потім заспівав про Ісатая Тайманова [36], ватажка казахських повстань, що пройшли тут років двадцять — тридцять тому.

— Вони мають багато чудових старовинних легенд,— казав Герн.— Акини, подібно до рапсодів стародавньої Еллади, об'єднують їх у безконечні поеми.

Шевченко, певно, зацікавив Герна. Він довго розпитував Тараса Григоровича про Україну, про Академію художеств і Брюллова, про Венеціанова [37], Тропініна [38] та Щедріна [39], згадував, як рік тому познайомився з Олександром Брюлловим, який тоді саме будував ось

цей мінарет. Знайшлися і інші спільні знайомі по столиці, де Герн кілька років тому закінчив Академію генерального штабу. В розмовах час спливав непомітно. Нарешті вони рушили до виходу і пройшли повз колодязь у центрі площі. Шевченко зупинився подивитися, як з нього качають воду.

Обабіч кам'яної шахти колодязя було вкопано два нахилених один до одного стовпи. Крізь отвори на їх вершинах був пропущений товстий залізний болт з блоком, а через блок перекинуто міцний аркан. До одного його кінця було прив'язано величезне шкіряне барило відер на вісім, а до другого припрягли коня. Коли барило спускалося в колодязь, коня повільно підводили до колодязя, а коли воно виповнювалося водою — коня гнали від колодязя до брами і зупиняли лише коли край барила з'являвся над цямриною колодязя. Тоді старий наглядач роздавав величезним черпаком воду людям або виливав її в водоймище, з якого напували худобу. За це йому сипали в руку кілька дрібних мідних монет.

— Цікаво вигадано,— сказав Шевченко.— І, мабуть же, це іде ще з сивої давнини.

— Так можна напоїти за добу понад три тисячі голів худоби,— зауважив Герн.— Звуть такі колодязі шинграу. Вони зустрічаються там, де водоносний шар залягає дуже глибоко і де нема близько річки чи озера. А де вода неглибоко, казахи на кожному новому кочовищі викопують собі за один день колодязь, а потім відкочовуючи, кидають його напризволяще, і кожен може задарма користуватися ним. Але шинграу нелегко викопати. Така споруда по силі тільки багатим баям або ханам. Риття і обкладання шахти каменем коштує не менш як сто баранів. Та ви, до речі, знаєте, що киргизи майже не лічать на гроші, а лічать на баранів, як колись наші предки рахували на куни? Але потім власник такого шинграу добре заробляє на ньому. А цей шинграу збудували росіяни, щоб відживити караванну торгівлю з Персією та з Бухарою, а в найближчі роки, мабуть, і з Індією.

— Як ви багато знаєте про ці місця,— зітхнув Шевченко.— Хотілося б і мені ближче познайомитися з усім цим. Але мене цими днями мають відправити до Орська. В казармі казали, що готують етап.

Герн задумався.

— От що, Тарасе Григоровичу,— сказав він.— Приходьте до мене завтра надвечір, а я зранку постараюсь довідатись, як з вами буде. Тільки обов'язково приходьте. Дружина буде рада вам. Вона полячка, у нас багато знайомих польських засланців. Люди вони інтелігентні — студенти, музиканти і навіть художники. Їх теж, як і вас, віддали в солдати, але живуть вони здебільшого на квартирах.

Вони вже виходили в степ, коли полився з мінарета співучий заклик до молитви і раптом змовкла галаслива юрба: мусульмани витягли свої намазлики і, обернувшись обличчям на південь, стали молитися, а християни мовчки стояли серед них і нетерпляче переступали з ноги на ногу, очікуючи кінця їх молитовного заціпеніння.

— Це зухр [40], отже, зараз приблизно пів на п'яту,— пояснив Левицький.— Час додому! Федір сьогодні сидить у своїй канцелярії, незважаючи на неділю: пише якийсь терміновий звіт. Пішли, Тарасе Григоровичу, до нас! Він незабаром повернеться.

Але Шевченко залишився в караван-сараї, ще трохи поблукав у юрбі і, аж коли сонце схилилося на захід, рушив до міста, щоб не спізнитися на вечірню перевірку. Цього вечора кінчався строк його «увольнительної».

V. КУЛЬЖАН

Кульжан — сирітка. Мати її, родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля: тонка, стрункa, з великими чорними очима в надзвичайно довгих віях, з косами нижче колін, вона здавалася граціозною статуеткою з слонової кістки, яка випадково потрапила сюди з сонячної Індії. Семирічною дитиною одружили її з підстаркуватим бухарським купцем, який водив каравани до берегів Волги та Уралу. Купець часто брав її в ці далекі і важкі подорожі, а коли дружині ледь-ледь вийшло сімнадцять років, помер від холери недалеко від кочовища Джантемир-бая. Невідомо де і як побачив її ласолюбний бай, але, поховавши купця, його рідні брати і компаньйони в комерції другого ж дня виміняли молоденьку вдову на баранів —

і тендітна красуня Джевгер скинула паранджу і стала дружиною Джантемир-бая.

Наступної весни подарувала вона йому доньку Кульжан, а двома роками пізніше сина Рахіма.

Не довго зогрівала материнська ласка маленьку Кульжан. Повільно згасала Джевгер у безкраїх степах холодного Північного Казахстану, розповідаючи дівчинці про пишні сади та виноградники своєї батьківщини. В шість років Кульжан осиротіла.

Сумно і холодно стало їй жити без матері. Зейнеб, старша дружина Джантемира, не кривдила її, але, завжди заклопотана турботами про власних дітей, приділяла сиротці не більше уваги, ніж сторожовим собакам, а Джантемир не любив малих дітей. Дівчинка росла вразлива і мрійна і твердо, на все життя запам'ятала материні казки. Джевгер була чудовою оповідачкою: в її вустах казка щоразу трохи змінювалася, і від того слухати її завжди було цікаво. Зростаючи, Кульжан теж стала розповідати братикові материні казки. Знайде собі якийсь затишний куточок, сяде, ніжно обійме маленького Рахімчика, немов даруючи йому частину втраченої материної ласки, і починає розповідати.

Особливо любила вона казку про Куйиршика.

— Жили-були старенький дід з бабою,— починала вона, повторюючи материні інтонації.— Жили вони там, де народилася і росла наша мама. Нудно й сумно було старим, бо не мали вони ані діток, ані онуків, не було кому казочку розповісти перед сном, кому чапанчик пошити або сорочечку справити. Мали вони тільки кізоньку з бородою.

— Як у аксакалів? — питає малий.

— Що ти, що ти, Рахімчику! Не можна так говорити: аксакали образяться, а ата боляче відшмагає тебе камчею. Якось захотіли старі м'ясця попоїсти. Зарізали вони кізоньку, зварили бишбармак і з'їли. І залишився у них тільки маленький пухнастий кізоньчин хвостик. Говорить тоді старенька бабуся: «Нема кого мені няньчити, кого пестити на старості. Загорну я цей хвостик у пухову хустку, візьму на руки і буду заколисувати, як немовлятко». І раптом відповідає їй кізоньчин хвостик: «Спасибі вам, бабусю з дідусем, що зглянулися на мене, сиротину. Буду я вам у всьому допомагати, буду любити вас, як рідних».

Оголосили старі кізоньчин хвостик своїм онуком і назвали його Куйиршиком.

Почав Куйиршик допомагати старим у господарстві; сяде бабуся шити, а очі у неї старечі та хворі, недобачає вона, не може всилити нитку в голку, а Куйиршик вже й тут: всилить нитку в найтоншу голку і подасть бабусі. Піде дід у сад збирати стиглий урюк — Куйиршик вже й тут: підкочує до його ніг найстигліші і найсолодші і складає їх купкою.

— Ні, Кульжан, минулого разу ти не так розповідала,— каже хлопчик.— Ти казала, персики, а тепер кажеш урюк.

— Та це ж однаково,— пояснює Кульжан.— Яка різниця! Ось коли ми туди відкочуємо, ти сам покуштуєш, які вони на смак,— каже вона й замислюється, бо ж і вона сама ніколи не бачила саду і не куштувала ні персиків, ні урюку. Їй здається, що вони схожі на родзинки, які привозив торік бухарський купець батькові в подарунок.

— Та розповідай вже далі! — вередливо тягне напівсонний хлопчик.

І вона веде далі:

— Біля юрти старих був великий стіг сіна й сухого листя для верблюда. Одного разу Куйиршик дуже втомився, допомагаючи бабусі смикати вовну. Він заліз на сіно і міцно заснув, вкрившись листом подорожника. А ввечері прийшов верблюд і з'їв Куйиршика разом із сіном і листям. Злякався Куйиршик, подумав, що прийшов йому кінець, але, на його щастя, дід забув прив'язати верблюда, і верблюд пішов у степ пастися вночі на дозвіллі. Напали на верблюда вовки і роздерли його, а найлютіший з вовків Кара Каскар (Чорний вовк) з'їв Куйиршика разом із верблюжатиною. Куйиршик знав, як вовки підкрадаються до отари та до різних інших тварин, і коли вовк зголоднів і знов пішов полювати, почав кричати на весь голос з вовчого черева: «Гей, гей! Бережіться! До вас підкрадається вовк!»

Куйиршик кричав так голосно, що всі здалека чули його і встигали втекти або заховатися в безпечне місце, і вовк лишався голодний. На четвертий день вовк так охляв, що ледве тягнув ноги. З голоду напала на нього нудота, і він виблював Куйиршика і з жахом втік від нього, а Куйиршик повернувся до старих і жив з ними ще довго-довго...

Після смерті Джевгер Джантемир ще раз одружився. Узяв огрядну й ліниву Нурипу. Вона цілими днями лежала в юрті на кошмі і базікала із своїми служницями, а сирітки, Кульжан та Рахім, росли, як степова тирса, без догляду і без ласки і чули ласкаве слово, тільки коли забігали до чорної юрти старого Шакіра, який або виріже їм сопілку з очеретини, або подарує щось, а дружина його, тіточка Кумиш, почастує їх піалою айрану, погладить їх по голівках і дасть їм по шматку ще теплого кукурудзяного коржа та й знов поспішає доїти байські вівці або кобил на кумис, а син її, Жайсак, покатає сиріток на власній спині, хвицяючи і мотаючи головою, удаючи з себе баского коня.

В перші роки сирітства діти ніколи не розлучалися, навіть спали на одній кошмі, але згодом Кульжан стали привчати до жіночої роботи, а маленький Рахім, як і всі хлопчики, захопився зброєю, полюванням і кіньми, і вони потроху відвикли одне від одного. Кульжан виявилася надзвичайно здібною і в тринадцять років вміла і шити, і варити, і валяти повсть, і вишивати, і робити барвисті та пишні килими і могла б самостійно керувати великим господарством.

Ще за життя Джевгер, коли Кульжан минуло тільки п'ять років, її просватали за сина багатого бая, чиї кочовища розташувалися в далекому Семиріччі. Джантемир одержав від того бая великий завдаток у рахунок калиму і собі сплатив батькам нареченого так званий киїт, що завжди трохи менший за калим, тому що рід нареченої втрачає робочу силу, а рід нареченого її одержує. Умовилися і про те, що весілля муситъ відбутися, коли засватані діти підростуть до п'ятнадцяти років.

Кульжан невиразно пригадувала великий той в день заручин. Пам'ятала, як плакала її небіжчиця мама, одягаючи її в чепурне оксамитове плаття, яке одразу й щезло після смерті Джевгер. Пригадувала, як варили в величезних казанах баранину, як танцювали дівчата й жигіти, а потім випустили і її в широке коло, і вона стрибала і кружляла, а всі плескали у долоні, відбиваючи такти...

І ось тепер, коли їй минуло шістнадцять років, а за нареченого нічого не було чути, Джантемир вирішив відкочувати цієї весни не як завжди до Сирдар'ї, а значно далі, аж в Семиріччя, щоб остаточно з'ясувати справу з весіллям Кульжан.

Думка про те, що доведеться назавжди піти з рідного аулу, не могла не жахати дівчину. А від думки про близьку розлуку з Рахімом стискалося серце. Часто замислювалася вона і про те, як їй там буде на чужині, в чужій сім'ї, де нема жодного знайомого обличчя. А чоловік? Який він, той невідомий байський син Ірбай, якого вона, мабуть, ніколи не полюбить? Сумно буде розставатися навіть з цим пустельним і одноманітним степом, який так лякає приїжджих, а їй здається таким гарним. І з байбіше Зейнеб, найстаршою Джантемировою дружиною. Зейнеб ніколи не кривдила Кульжан, а тепер, коли її власні дочки пішли заміж у чужодальні аули, вона навіть іноді ласкаво зазиває Кульжан у свою юрту і розповідає їй щось цікаве або навчає різним звичаям. Шкода розставатися і з бідною старенькою Кумиш, і з сином її Жайсаком, якого так жахливо поранили взимку вовки.

Згадуючи молодого табунника, Кульжан мимоволі червоніє і якийсь дивовижний трепет охоплює її. Але про це вона нізащо не розповість ані Рахімові, ані Зейнеб, ані подругам, навіть улюбленій собаці Жолгусті, яка бігає за нею слідом і вночі, забравшись у юрту, спить біля Кульжан, охороняючи її від гадюк і скорпіонів.

Так, дуже сумно іти навіки з рідного аулу, а втім... Втім, вона назавжди позбудеться мачухи Шаукен, четвертої дружини Джантемира, яка з'явилася в аулі лише торік навесні.

Нікому не розповідав Джантемир про свій намір знов одружитися. Шаукен була багата вдова з роду іргизів. Кілька років тому помер її чоловік, не залишивши ані дітей, ані близьких родичів. Шаукен сама вела господарство і навіть виділилася в окремий аул і кочувала осторонь від інших іргизів. Джантемир іноді їздив до неї в гості, і тільки старий Габдулла-костоправ та старий Монбасар невиразно здогадувалися про його наміри. Аж раптом весь аул блискавично облетіла новина: бай готує каде, тобто весільні подарунки нареченій і збирається їхати до неї з великим пишним почетом нукерів, тюленгутів та родичів.

Кілька днів гостював бай із своїми тюленгутами і повернувся втомлений, але задоволений і веселий, і жигіти довго розповідали, як їх там частували, якою бучною і пишною була там байга, що на ній син Джан-

темирів Ісхак всіх переміг на огирі від славетної Карлигач.

Минуло ще три тижні, і знов зібрався Джантемир із своїм почтом у дорогу — цього разу святкувати весілля. Сказав, що за тиждень повернеться з молодою дружиною.

Весь аул готувався до зустрічі. Більшість чоловіків поїхала з Джантемиром, а залишені в аулі жигіти почали відбирати найкращих скакунів для байги і щоранку шалено гасали на них степом, привчаючи їх до перегонів на великих відстанях.

Тим часом білобороді аксакали робили нові і лагодили старі святкові сідла з полірованого дерева з костяною інкрустацією, а старі жінки шили для коней нові сукняні попони, довгі, аж до копит. На вуздечках і на всій іншій упряжі вони набивали дрібні мідні бляшки та пряжки, начищені до золотого блиску, вишкрябували і чистили казани та інший посуд, гострили ножі. Надійні люди поїхали до міста по цукор і борошно.

В аулі ішло прибирання: з юрт витягали скрині і пудові килими, вибивали з них багатотисячний порох, а в самих юртах наводили небачену чистоту.

Коли все було добре прибрано, жінки взялися за свої вбрання, вдавалися до найтонших хитрощів, щоб випросити одна в одної якийсь окрайок шовку або оксамиту, чи то купити дешевенького блискучого золотого позументу. Деякі навіть поїхали до найближчого міста за добрих сто п'ятдесят верст, де в поганенькій крамниці купець-росіянин не вперше виручав їх у таких справах і де можна було здобути барвистого і шелесткого канаусу, атласу або плису, і не одна пара байських баранів таємно відкочувала з байської отари до крамнички меткого крамаря, який за потрійну ціну збував своїм недосвідченим клієнтам цей крам.

Кульжан хвилювалася і метушилася більше за всіх. Батькове весілля внесло таку різноманітність у нудне аульне життя. Без відпочинку працювала вона, допомагаючи прибирати аул. Надсаджуючись, тягла з колодязя важкі відра води, вибивала повстяні килими щіткою, зовні і всередині чистила білі юрти і лише наприкінці за допомогою Зейнеб пошила собі нову сукню і припасувала до своєї фігури ще материну оксамитову безрукавку, одягла нову, гаптовану золотом тюбетейку

з пір'ям і в день приїзду молодих з раннього ранку була на ногах.

І ось прибув урочистий поїзд нареченої. Повногруда, кремезна Шаукен здавалася ще міцнішою і рум'янішою, ніж завжди. Пласке кругле обличчя її, наче місяць уповні, подекуди подзьобане віспою, сяяло урочистим і переможним самовдоволенням. Висока оксамитова весільна шапка саукеле блищала над її лобом золотом гаптування, подзвонювали нашиті на неї золоті монети. Такі ж монети мінилися на шовковій безрукавці, а легке біле покривало — неодмінна річ для одруженої жінки — спадало сніжною піною на її спину.

На двадцятьох міцних одногорбих верблюдах везли її нову білу юрту, а ще на п'ятьох — численні скрині з її майном. І ось за півгодини поруч з білими юртами Джантемирової родини виросла нова юрта, найбільша і найпишніша, і в ній порозвішували та порозкладали посаг молодої багатирки.

Численні гості й весь аул заздрісно милувалися розкішними килимами, кожухами, критими шовком і оксамитом, святковим вбранням, посудом, сідлами й чапанами та яскравими халатами, а молоді жигіти, як вимагав стародавній звичай, оточили наречену і заспівали жартівливу весільну пісню, якою в аулі нареченого зустрічають прибулу наречену:

Прокидайсь, наречена, до сонця, як птах,
До роботи ставай, щоб горіла в руках!
Не лежи на кошмі цілий день горілиць!
Підв'яжи язика та не плескай дурниць!
Аксакалів шануй і стареньких жінок,
Як давно наказав нам Аллах і пророк!
Про розваги забудь! Шати в скриню сховай!
Чоловіка пильнуй! Його рід поважай!
І худобу свою після сварки в сім'ї
За провини людей не лущюй по спині.

Наречена, за звичаєм, низенько вклонялася, ніби серйозно сприймаючи їх поради, але весь вигляд її свідчив, що не вона буде в аулі покірливою робітницею, а весь аул прибере вона до своїх міцних рук.

Гості поділилися на окремі гуртки, розмовляли, пили чай або кумис, потім було подано ситний і смачний обід, а по обіді, поки десь далеко в степу шикувалися жигіти для байги, в аулі почали розважатися боротьбою

бою, змаганням у силі, в спритності, стріляли в золоту жамбу, виставлену на високому стовпі, а коли нарешті далеко на обрії показалися перші вершники — всі кинулися до бігової доріжки, на якій переможець мусив осадити коня навпроти почесного місця, де урочисто розсівся Джантемир-бай з новою дружиною, оточений аксакалами та найповажнішими гостями.

Цього разу, як і завжди, кінь Джантемира прийшов перший, хоч і змагалися з ним багато чудових скакунів з інших аулів. Джантемир щиро радів цій перемозі, тому що перемога коня молодої або молодого вважалася за хорошу прикмету для нового подружжя.

Після перегонів почалися інші розваги.

Як водиться, перший танець мусила танцювати молода з своїм чоловіком, але Джантемир був надто важкий і старий для такого легковажного діла. А після ситного обіду і жирної баранини з міцним кумисом він не зміг би навіть підвестися з місця, тому передав цю честь своєму молодшому брату Адилові.

Гості утворили широке коло і відбивали долонями такт. Шаукен тричі обійшла в танці коло і, обмахуючи спітніле обличчя, повернулася на своє місце біля чоловіка, а в коло вийшла Кульжан. Вона вся тріпотіла від радісного нетерпіння. Жигіти одразу пожвавішали і зустріли її радісними вигуками. Святковий пишний одяг підкреслював її рідкісну красу. Вона здавалася розкішним тропічним метеликом, який несподівано вилетів з сірого кокона буденної сукні. Кульжан пливла широким колом, наче й не торкалася землі, і тільки руки її граціозно звивалися в повітрі, то ніби вабили до себе, то кокетливо погрожували зарозумілому, то ніби пустотливо відштовхували когось і, граючись, несподівано завмирали в млосній знемозі, віщуючи незмірне щастя.

Серед гостей було троє акинів. Найстаріший і найславетніший з них був Абдрахман. Не вперше бачив він Кульжан, але лише зараз роздивився, яка вона прекрасна. Яка тонка і граціозна її південна краса, особливо в порівнянні з зовнішністю важкуватої і грубої Шаукен, яка свіжа її юність, які прекрасні її дивовижно великі очі в волохатих крильцях довгих вій. Він аж нахилився наперед, відчуваючи, як замість пісні, на честь нового подружжя, в ньому народжується, наче джерело живої води, інша пісня — пісня про

юність цієї дівчинки, що тільки що перестала бути дитиною.

А Кульжан танцювала. Струни домбр і кобиза співали для неї. Для неї дзвеніли високо в небесній блакиті весняні жайворонки. Для неї блищали захопленням очі жигітів.

Шаукен це бачила. На її пласкому мідно-червоному обличчі міцніше стиснулися хтиві губи. Маленькі очиці наче ще поменшали і по-ведмежому поблискували злістю, хижо затаївшись під повіками. Вона нахилилася до чоловіка і щось стиха сказала йому. Джантемир з хвилину дивився на дружину тупо й непорозуміло, потім п'яно усміхнувся, важко підвівся й, похитуючись, рушив до Кульжан. А вона підняла обидві руки, змахнула ними над головою, наче збиралася злетіти, і раптом почула на плечі важку батькову руку.

— Іди хазяйнувати! Привчайся допомагати старшим! Розпустились ви тут усі без мене,— хрипко сказав він, обдаючи її смородом свого подиху.

Кульжан зупинилася, здивована й розгублена, безпорадно опустила руки, і в глибині її очей, затінених густими віями, блиснули сльози. Низько схилила вона голову, наче підтята квітка, мовчки вийшла з кола і зникла за дальніми юртами.

«За що? — волало її стиснуте болем серце.— Чим заслужила я таку ганьбу, таку образу? Навіть служниці сьогодні танцюють разом з гостями. Невже я мало або погано працювала?»

І гіркі, незаслужені сльози капали на материну безрукавку. І не було з ким поділитися першим дівочим горем.

А свято ставало усе бучнішим. Тепер танцювали жигіти старовинний войовничий танець з ножами під рокотання одного великого і трьох маленьких барабанів, під дзенькіт бубонів і висвистування сопілок найманих музик.

Потім дівчата водили танок, а Каракоз і Заруза, найулюбленіші подружки Кульжан, довго шукали її, кликали танцювати разом із ними, але Кульжан зникла: вона пішла далеко в степ, впала обличчям в траву і гірко ридала.

Коли музики втомилися грати, молодь зібралася біля юрти нареченої, акини взяли свої домбри і кинули

жереб, кому першому починати. Жереб впав на молодого акина Азата. Він вийшов з юрби гостей, віддав салем Джантемирові і його дружині і вдарив по струнах.

Заспіваю я вам про баских легконогих коней
На яких і буран не вціймає жигіта,
І летить, і тікає під ними земля,
І дзвенить,
І курить,
І ритмічно топочуть кошита,—

почав він самовпевнено й дзвінко.

Недовгою була пісня Азата, але вона захопила всіх, і сам Азат відчув те захоплення, з яким у глибокій тиші слухали його люди.

— Ой бой, яка ж чудова пісня! — разом загомоніли жигіти, коли він замовк.— Розуміє людина коня, як свою душу.

— Так! Чудова пісня! Молодий ще акин, а велика слава полетить про нього нашим степом! — підхопили аксакали, багатозначно киваючи головами.— Після такої пісні і сили додається, і наче молодшаєш.

— Спасибі тобі, Азат,— сказав Джантемир і обома руками потиснув руку молодому акинові.— Сідай біля мене, випий кумису і послухай славетного Нурбая не як свого суперника, а як майстер майстра, що радіє вдалому виступові друга і не заздрить йому.

Нурбай був людиною середнього віку. Він часто і завжди довго гостював у Джантемира. І Джантемир робив йому не раз коштовні подарунки. Тому Нурбай вважав своїм обов'язком бути на його весіллі і скласти пісню на честь нареченої і нареченого. Вже по дорозі до аулу він придумав оригінальний вступ і пишний кінець для своєї пісні, залишивши середину, щоб, залежно від обставин, експромтом висловити своє захоплення розкішним посагом Шаукен, торкнутися і байги, і всього, що могло несподівано трапитись на такому пишному тої і про що кожен порядний акин вважав би потрібним згадати. Але, зустрівши в аулі Азата і славетного Абдрахмана, він був неприємно вражений. Замість ролі почесного уславленого гостя, прикраси тоя, йому пропонувалася роль звичайного учасника змагання акинів, які завжди влаштовувались на байських родинних святах. І коли захоплені вигуки і привітання на честь Азата нарешті вщухли. Нурбай неохоче взяв домбру і заспівав.

Шаукен розквітла, почувши, що Нурбай співає про неї, як про владну жінку, що веде по степу свій аул туди, куди кличе її душа, душа гордої своєю силою батирки. Самовдоволена усмішка все ширше розпливалася по її обличчю. Нарешті вона не витримала і почала непомітно підштовхувати Джантемира, розімлілого від ситої їжі і кумису: слухай, мовляв, і розумій, яку дружину послала тобі доля. І Джантемир, через силу перемагаючи дрімоту, з сонною благодушністю солодко посміхався їй.

Коли Нурбай замовк, веселий гомін знявся навколо. Гості кинулися поздоровляти молоду, яка заслужила таке привітання від уславленого акина. Родичі жартома підштовхували Джантемира та нашіптували йому, що тепер йому треба начуватися, бо дружина-батирка візьме в руки і Джантемирів аул, і самого Джантемира. І за цим галасом і жартами всі забули за Нурбая або кидали йому мимохідь:

— Це ти спритно помітив: кінець владі нашого бая.

— Тепер став він під високу руку своєї Шаукен і буде сплачувати їй зеккят і ясак, як султанові або цареві.

Що може бути образливішим для артиста або поета? Всі забули про нього! Поздоровляють тих, про кого він співав, а його... Нурбай кусав губи, стискав кулаки і був майже радий, коли Файзулла заплескав у долоні і вигукнув:

— Аксакали! Жигіти! Дівчата й молодиці! Годі вам гомоніти! Попросимо краще нашого славетного Абдрахмана заспівати нам своїх пісень, які приносять людям радість і сонце навіть у хмарний день.

— Так! Так! Заспівай нам, наш мудрий Абдрахман,— підхопили гості.— Ми раді слухати тебе до нового дня і навіть до наступного півдня!

— Де твоя донька, Джантемир? — спитав Абдрахман, настроюючи домбру.

— А дійсно!.. Де поділася Кульжан? — здивувався й Джантемир, вже забувши, що сам відіслав її.— Гей, баби! Покличте Кульжан!

Подружки та служниці кинулися шукати Кульжан по юртах старих матерів, зазирали у всі кутки, кликали, оббігали аул, не проминувши жодної найбіднішої юрти, але Кульжан зникла: вона заснула далеко в степу, в густій траві, знемігшись від сліз і втоми після цілого тижня важкої роботи. Теплий весняний вітрець про-

літав над нею, несучи солоний запах Аральського моря, запашних трав і диму від аульних багать, і ніякі сни не турбували її відпочинку...

Абдрахман не дурно спитав Джантемира, де його донька. Він, як і всі, бачив, як під час її чудового танцю підійшов до неї сам бай, як поклав їй на плече важку руку, як раптом потьмарилися її очі. Помітив і те, з якою лютістю і заздрістю дивилася на неї Шаукен, і вирішив своєю піснею відкрити батькові очі на доньку.

Раз на рік, вночі, під ранок,
Прокидається природа;
Раз на рік земля волога
Знов вкривається травою —
І тоді підсніжник білий
Розквітає на світанку,
Бо він син живого сонця
І родючої землі.

І в житті отак людському,
Тільки раз буває юність;
Тільки раз на клич кохання
Серце радістю здригнеться —
І засяють раптом очі,
Як ясні весняні зорі,
І, як жайворонок в небі,
Голос щастям забринить.

Наша юність вже минула,
Наші співи відбриніли,
Та в душі жевріє радість,
Як подивишся на молодь:
На її чудовий розквіт,
На її безхмарний ранок,
На її пісні весняні
Та на блиск її очей.

Від Сибіру до Коканда,
Від Уралу до Тянь-Шаня
Ти щасливий, Джантемире,
З найщасливіших людей,
Бо дочка твоя — прекрасна,
Як весна в степу безкраїм,
Наче птах з країн казкових,
Як перлина з дна морів.

Не отари незліченні,
Не табун твій легконогий
Твій аул і рід уславлять,
А її краса дівоча:
Сто пісень складуть акини
Про її чарівну вроду —
І весь степ наш неосяжний
Заспіває тих пісень.

Примовкли, принишкли гості. І мимоволі заблищали їх очі м'яко і радісно, а дівчата зітхали глибоко і схвильовано, наче вдихали аромат невидимих квітів. Навіть Джантемир протверезився, труснув кілька разів головою в святковій шовковій тюбетейці; почув, як прокинулось у ньому щось заснуле вже багато років тому. Важкий, великий, як ведмідь, у коштовному шовковому халаті, підвівся він, ступнув до акина і стиснув його в обіймах.

— Спасибі, Абдрахман-ага,— сказав він, і голос його здригнувся.— Спасибі... Так, Кульжан хороша дівчина, і вродлива вона, і ніжна... як верблюденя. Але я не хотів, щоб вона заважала гостям, бо ж треба, щоб гостям було і почесне перше місце, і кращий кусень,— з зусиллям витискав він із себе і незграбний та вайлуватий відступив, і знову сів біля Шаукен.

І принишклі гості раптом заговорили всі разом і кинулись до старого акина.

— Спасибі тобі, Абдрахман-ага,— казали вони навперебій,— ніхто з акинів не заперечуватиме, що твоя пісня — найкраща.

— Так! Так! Найкраща! — підхопили жигіти, аксакали і дівчата з молодицями, оточивши його тісним колом.

— І Кульжан варта такої пісні: це — сама весна.

— Вона як казкова пташка, що приносить нам щастя.

— Як квітка з райських садів,— додав сивобородий мовчазний мулла з Бухари, який ще не вимовив жодного слова з початку тоя.

Для Джантемира він був найвищий авторитет.

Змагання закінчилися. За знаком Джантемира, Зейнеб з Нурипою винесли з юрти малиновий халат важкого бухарського шовку і з низьким поклоном подали Абдрахманові цю нагороду як переможцеві.

І ніхто не помітив, з якою лютою зиркнула на муллу Шаукен, як злісно, мов ведмедиця, поблискувала своїми малими очицями на акина, на гостей, на зворушеного Джантемира.

З цього дня вона зненавиділа Кульжан і при кожній нагоді втовкмачувала чоловікові, що дівчина розбещена, що вона ледащиця, любить тільки вбрання та пісні, не хоче і не вміє працювати. Іноді Джантемир пробував сперечатися, згадавши пісню Абдрахмана і слова мулли, але одразу замовкав, коли Шаукен під-

вищувала голос, бо старий чоловік завжди дивиться на все очима наймолодшої дружини, щасливий тим, що його ще люблять або, вірніше, удають, ніби люблять.

І Джантемир замовкав, і наказував посилати Кульжан на роботу, і тому, що більшість людей аулу ладна була потурати всім байським примхам, Кульжан цілими днями тягала тепер з річки бурдюки води, місила босими ногами гній для кізяків і робила всю чорну роботу, яку до того робили тільки служниці або жатаки. Спробувала Зейнеб поговорити з Джантемиром, але він так скипів, так замахнувся камчею на свою старшу дружину, що вона злякано замовкла і тільки іноді посилала служницю допомогти бідній сирітці, коли та падала від утоми.

І коли ще взимку захворів старий табунник Шакір, а згодом зліг і Жайсак, поранений вовчими іклами, Шаукен знов-таки, щоб принизити пасербицю перед усім аулом, наказала, щоб саме вона носила в чорну юрту обід і вечерю. Не здогадувалася мачуха, що тільки тут могла сирітка вголос згадувати померлу матір, тільки тут відпочивала душею і могла поговорити про любого брата Рахімчика, якого Джантемир не з пошани до освіти, а виключно з честолюбства послав вчитися до Омська в медресе.

Верблюд ступає повільно й ритмічно. І ця хода вперевалку вірного корабля пустелі заколисує і заспокоює Кульжан. Для неї кочування — відпочинок і розвага. В дорозі Шаукен не чіпає її. Не чіпає її і Джантемир, в якого є інші турботи. Ще середина квітня, але сухо і незвично жарко в степу, а завтра почнеться найважча частина путі — перехід через пустелю Каракуми. Спека і тиша — передвісники бурі, а буря в Каракумах це щось страшніше найжахливіших лютневих заметілей, і Джантемир недаремно скликає на привалі всіх аксакалів, чабанів і табунників на раду.

— Головне,— сказав він,— зберегти худобу. Іти пустелею доведеться три-чотири дні, а колодязів на нашому шляху тільки два.

— Є і третій, за гадючою улоговиною,— вкинув, кахикнувши в долоню, старий Мірзабай.

— Знаю. Але в ньому дуже мало води, а ми маємо понад п'ять тисяч голів худоби, крім нас самих. Та верблюдів. Отже, напоїть сьогодні верблюдів доне-

схочу і на кожного з них, крім звичайного вантажу, покладіть по два бурдюки води. Коней теж поїти донесхочу. Розумний кінь і зайве вип'є, коли хазяїн його умовить. І хай кожен вершник візьме в сакви води, покриє воду дощечкою і не мчить учвал, як навіжений, а їде поволі поруч з верблюдом, обережно і тихо, щоб не розхлюпати жодної краплі і щоб вистачило на перший день і самому попити, і коня напоїти.

Так говорив Джантемир, зсунувши брови.

— Вирушимо опівночі, щоб до світанку пройти якомога більше. Вдень відпочиватимем. І пам'ятайте, що в Каракумах ночі дуже холодні, а зараз весна. Отже, хай баби тепліше одягнуть дітей. Та й ви не забувайте за ватяні халати та рукавиці.

Джантемир мав дві речі, до яких він ставився шанобливо і майже з побожністю. Це був компас і звичайнісінький дешевий будильник, який він власноручно накручував у важливих випадках життя. Ось і зараз накрутив він його, щоб аул вирушив у дорогу рівно опівночі. Рівно об одинадцятій будильник дзвінко задзеленчав у його білій юрті, і Джантемир наказав збиратися. За півгодини аул був готовий до виступу, і тільки немовлята і малі дітлахи, не розуміючи, в чому річ, голосно плакали і видиралися з материнських рук.

Досі аул ішов вогкою зеленою рівниною, де ніжно синіли калюжі снігової води. Тепер вони вступали в сипучі піски, які не лежали рівною гладдю, а здіймалися крутими хвилястими барханами сажнів по п'ять заввишки з стрімкими схилами-осипами, на які насилу видиралися важко нав'ючені коні, загрузаючи по коліна в пісок. Найбільше страждали тут вівці: вони по черево тонули в піску і на підйомі безпорадно борсалися в ньому, та й люди насилу витягали ноги. Одна верста в пісках була важча за п'ять у зеленому степу, і люди радісно кидалися до кам'янистих місць, що де-не-де траплялися серед піщаного моря.

Йшли всю ніч, не зупиняючись. Піски опівночі стали холодними як лід і ноги клякли у хутряних панчохах і чоботах. Діти спали на руках у матерів, тепло вкриті ватяними ковдрами, а вершники, щоб зігрітися, йшли пішки, допомагаючи коням видиратися на бархани. І коли зійшло сонце, люди вже падали від утоми, але йшли і йшли, бо розуміли, що як не важко в Каракумах в передранковий холод, але нема там нічого страш-

нішого за південну спеку, від якої лише зрідка рятує людей північний вітер.

Привал зробили, коли сонце було вже високо, піски нагрілися, а будильник Джантемир-бая показав рівно дев'ять.

Розбили літні желому, розклали вогнища з рідкого саксаулу, зварили чай, ріденький пшоняний куліш з молоком, заїли сухим сиром. Розвідники вибрали найкращу стоянку: поруч з улоговиною, де була трава. Туди загнали отару пастися і лягли відпочити перед вечірнім переходом, залишивши тільки вартових та чергових чабанів і табунників.

Опівдні піски так розпеклися, що обпікали босі ноги до пухирів. Жахлива спрага мучила людей. Вже спустіли всі відра, які привезли вершники з собою, всі бурдюки і пляшки, а до перших колодязів був ще повний перехід... Вночі аксакали пригадали хитрощі хівинців і, проходячи солонцями, набрали собі по жмені солі, блискучої під місяцем, як сніг. Тепер вони розвели сіль у воді і натерлися солоною водою. Від цього пори шкіри стислися, і люди стали менше пітніти, тобто менш втрачати вологи, а ті, що не набрали собі солі, з заздрістю дивилися на здогадливих дідів.

О шостій вечора знов вирушили в путь. Сонце сідало ясно, але небо на заході ніби залилося кров'ю або полум'ям незліченних вогнищ, запалених на грані землі. І аксакали тривожно перезиралися й похитували головами, дивлячись на цей вогняний захід сонця.

У Жайсака нили зрослі кістки пораненої руки, наче він натрудив її важкою роботою.

— Болить? — спитав Габдулла, помітивши, як він скривився.

— Ниє.

— Це на зміну погоди. Біда... Хоча б щасливо проскочити це... місце...

Він хотів сказати «нечисте», та побоявся навіть побічно згадати на ніч нечисту силу, якої степові народи бояться більше, ніж самого Аллаха і пророка його.

Йти ставало все важче, бо відпочинок у полуденну спеку нікому не додав сил. Люди насилу пересували ноги, коні хиталися від утоми, і лише верблюди невтомно, спокійно й розмірено крокували довгою вервечкою. Більше за всіх страждали чабани: отара раз у раз зупинялась і доводилося давати їй перепочинок.

Джантемир виділив на допомогу чабанам тридцять коней і двадцять жигітів, які підбирали знесилених баранів і везли їх на конях, вільних від вантажу.

Опівночі аул вибрався на кам'янисту рівнину, вкриту уламками білого кварцу, під місячним сяйвом вони блищали як сніг. Ніч була нестерпно холодна, тому дехто приймав кварц за паморозь, а інші за сіль. Навіть кинулися його збирати, але, покуштувавши, одразу викидали.

Перед світанком допленталися до колодязів, по-весняному повних. Люди жадібно пили і не могли напитися, передихнувши хвилину, знов припадали до повних відер, потім почали поїти і годувати худобу.

Сонце вже потроху припікало, а люди спали мертвим сном, змучені дорогою. Вони не знали, скільки часу відпочивали, коли пронизливий свист примусив їх схопитися на ноги. Спросоння ніхто не розумів, що трапилося. Сухий жовтий туман висів у повітрі, заступаючи сонце. З гребенів барханів звивалися, наче юрби примар, хмари піску, і вітер мчав їх кудись удалечінь. Буря валила легкі літні юрти й намети. Котився посуд, ковдри, одяг... Злякана отара помчала світ за очі, і піскова хуртовина гнала її все далі... Наче кульки перекотиполя, вистрибом мчали порожні казани, миски та відра. Люди з криком ловили речі, які літали навколо них, або намагалися якось сховатися од вітру, тулячись до верблюдів, падали, не спроможні встояти на ногах під натиском вітру. І тільки вкривали голову якимсь мотлохом. А верблюди спокійно лежали на землі, інстинктивно відчуваючи, що це єдиний вірний засіб врятуватися.

Вітер щохвилини міцнішав, переходив в ураган. Тепер не тільки пісок, але й каміння летіло вихором і боляче било людей та худобу.

Юрту Зейнеб, де притулилася відпочити Кульжан, раптом завалило. Дівчина насилу виповзла з-під важкої повсті і звелася на ноги. Треба було десь сховатися. Камінь боляче вдарив її в плече, другий розсік ногу біля коліна. Кульжан намагалась роздивитися, де батькова юрта, але пісок запорошив їй очі. Вона замружилась, затулила обличчя руками і рушила туди, де, на її думку, була Джантемирова юрта. Дійсно, біла юрта, міцно перев'язана через покрівлю арканами з важким камінням на кінцях, трапилася їй на шляху. Кульжан, чіпляючись за кошму обома руками, обійшла юрту,

намацала запону, відхилила край, заповзла всередину і опинилася перед розлюченою Шаукен.

— Не смій чіпати запону! — накинулася вона на Кульжан.— Всю юрту мені піском засипала! Ану геть звідси!

І улюблений мачушин пес погрозливо загарчав на дівчину, вищиривши свої вовчі ікла.

— Я ненавмисно, кшіі апа! — злякано пролепетала Кульжан, відчуваючи, що напівдикий пес ось-ось стрибне і перегризе їй горло, а мачуха і не збирається його відкликати. Спритно, як ящірка, ковзнула вона назад, з юрти, під пронизливу лайку розлюченої Шаукен:

— Знов ця йолопка підняла запону! Покарав мене Аллах такою дурепою! От ледащо! Геть звідси! — тупотіла вона ногами, хоч Кульжан вже зникла.

Лютував ураган. Гострий камінь розкривавив щоку Кульжан, важка повсть звалилась на неї звідкись збоку. Дівчина з жахом вчепилася в кереге і, як щитом, затулилася повстю від каміння. Запорошені очі наливалися сльозами і мружились від болю. Кульжан намагалась обійти юрту, щоб сховатися за нею від вітру, але новий порив, міцніший за попередній, підхопив її і погнав невідомо куди. Марно намагалася вона зупинитись, за щось схопитися, втриматися на місці, вітер гнав її все далі, хвилинами відривав од землі, а потім люто шпурляв на землю. Вона бігла, швидко-швидко перебираючи ногами, а вітер і каміння били її, штовхали, підганяли і стукали в повсть, яка і захищала її, і, як парус, помагала вітрові. Іноді щось ворушилося в неї під ногами: чи то засипаний баран, чи то людина, а може, й хижак. Потім вона раптом ковзнула вниз стрімким схилом бархана, наче взимку на санках, впала в глибокий рівчак поміж барханами і лежала захекана й приголомшена, не в силі підвестися і навіть ворухнутися. А гарячий сухий пісок сипався й сипався на неї зверху, накопичувався важким розпеченим тягарем...

«Підвестися... Треба підвестися...» — майнула думка.

Але вона тільки кволо ворухнулася і втратила свідомість.

Ураган лютував ще з годину. Пустеля перетворилася на бурхливий океан, де величезні бархани здіймалися і неслися з неймовірною силою, як морські хвилі,

пересипаючись з місця на місце. Небо стало рудо-брунатним, і хоч на ньому не було жодної хмаринки, не було на ньому також ані сонця, ані блакиті, жахливий жовто-сірий присмерк стояв над пустелею — моторошний, як марення.

Коли все стихло, то там, то тут заворушився пісок, і з-під нього стали повільно підводитися верблюди, а тоді й оглушені, напівзадушені люди, що ховалися за верблюжими спинами. Вони обтрушувалися, кашляли, чхали і очманілими очима озиралися, не пізнаючи своєї стоянки. З-понад сорока юрт на старому місці стояли тільки три білих і п'ять-шість чорних, розташованих під невеликою скелею. А там, де були колодязі, тепер височів крутобокий бархан, і гребінь його ще трохи курився пісковими цівками.

Люди кинулися шукати своїх жінок, дітей та родичів, а Джантемир волав із своєї напівзасипаної юрти, наказуючи відкопати важку запону, біля якої виросла ціла могила. Біднота кинулася руками відгрібати пісок, бо ні в кого не було ні лопати, ні кетменя, ні навіть простісінької дощечки. Нарешті Джантемир виповз з юрти і схопився за голову.

— Отара?! Де отара?! Де табун?! — кидав він своєму роду і челяді.

Люди розгублено перезиралися. Верблюди були вже на ногах і з звично презирливим виглядом спокійно і гордовито дивилися на людей. Осідлані коні з відпущеними попругами форкали і обтрушувалися, але від табуна лишилося не більше половини, а отара і зовсім зникла.

— Де отара?! Де табун?! — істерично вигукував Джантемир дедалі гучніше.

В цю мить із своєї юрти вийшла Шаукен.

— Не питай, а наказуй! — гостро спинила вона чоловіка.— Розподіли людей: жінкам та старикам накажи відкопувати аул і збирати речі, а чоловіків жени шукати отару і табун.

Слова Шаукен ніби протверезили Джантемира, та й самі жигіти вже зрозуміли, що врятувати худобу — це врятуватися від голодної смерті. Вони поквапливо підтягували попруги, стрибали в сідла і мчали туди, куди буря погнала отару. Решта людей теж ніби отямилася. У Шаукен знайшлися і лопати, і кетмені, і почалася робота.

Перш за все підняли білу юрту Зейнеб, яка завалилася, як тільки почався ураган. Літня, опасиста жінка, вона мало не задихнулася під вагою свого кереге. Отямившись, вона радо притиснула до себе маленьких онуків, дітей Ундасинових, і спитала:

— А де Кульжан?

— Як? Хіба вона не спала разом із тобою? — спитав Джантемир.

— Спала, але коли юрта завалилася, вона десь зникла.

— Покличте Кульжан! — наказав Джантемир.— Хто її бачив під час урагану?

— Вона заходила до мене,— неохоче обізвалася Шаукен.— Відкрила запону, напустила мені повну юрту піску... Я наказала їй спустити запону, а вона розсердилася і пішла. Більше я її не бачила.

Всі кинулися шукати дівчину, але ні по юртах, ані під скелями в повалених желомуях її не було. Почали дрючками промацувати пісок, і коли дрючок натрапляв на щось пружне, обережно розкопували те місце і витягали або ковдру, або згорнутий килим, а іноді й непритомну людину. Викопаний опритомнював, розшуки тривали далі, а Кульжан ніде не було.

Зейнеб розхвилювалася. За останній час вона щиро полюбила сирітку. Тепер вона скликала людей і наказала ще раз обшукати стоянку.

Жайсак лежав осторонь і тихо стогнав: коли зірвалася буря, він ліг між своїми верблюдами і гукнув матері, щоб мерщій сховалася під скелею з Акбозадом і Карайгиром.

Почувши, що Кульжан зникла, він примусив себе підвестися і сам вдруге обійшов всю стоянку, промацуючи соїлом пісок. Йому шкода було дівчини, яка всю зиму з такою зворушливою турботою носила йому і небіжчикові батькові їсти без огидної зневажливості, з якою Шаукен та Джантемир кидали їм іноді ласий шматок. Але всі його розшуки були марні. Знайшов він лише мертвого Файзуллу, що задихнувся під барханом, та його онука-підлітка. Хлопчика пощастило відкачати, але Кульжан ніде не було. В розпачі стояв Жайсак осторонь і, засунувши руку в кишеню, намацав щось м'яке, шовковисте. Це була стрічка з її коси, яку вона вранці загубила, а він підібрав, та забув їй віддати. Жайсак з сумом стиснув її в руці і раптом

згадав вовкодавів та Жолгусту — улюблену собаку Кульжан.

Їх лишилося тепер тільки четверо, цих сміливих четвероногих друзів, після того як двоє спливли кров'ю від ран у ніч жахливого бою з вовками. Жайсак покликав собак, дав їм понюхати стрічку і наказав шукати.

Вовкодави закружляли навколо, уткнувши носи в пісок, а Жайсак підійшов до свого робочого коня, одною рукою підтягнув попруги і, схопившись за холку, з зусиллям стрибнув у сідло.

— Куди ти зібрався? — злякано кинулася до нього Кумиш.

— Шукати Кульжан,— просто відповів він.

— Але ж тобі погано! Вертай! — крикнула вона.

Жайсак навіть не обернувся. Він їхав повільно, придивляючись до кожного найменшого горбка, до кожної зморшки на піщаній зибіні. Вовкодави й Жолгуста кружляли навколо нього і то ніби брали слід, то знов зупинялися, підіймали морди і розгублено, і ображено гавкали, потім раптом всі разом помчали вперед, збігли на гребінь високого сипучого бархана і наче скотилися по його протилежному стрімкому схилу. Тут вони знов почали нюхати землю. Потім Жолгуста сіла, витягла морду вгору і протяжно завила, а Каскар і Барбаса з усіх сил запрацювали лапами, розгрібаючи пісок.

У Жайсака серце завмерло від цього тоскного виття. Він сплигнув з коня, теж зсунувся вниз по схилу бархана і почав лопатою допомагати собакам.

Коли б не шматок повсті, якою прикрилася Кульжан, рятуючись від кам'яного граду, вона давно б задихнулася, але повсть встала над її головою невеличким склепінням, де лишилося трохи повітря, а вона втратила свідомість вже при останньому пориві урагану, тому занесло її неглибоко. Швидкими міцними рухами Жайсак розгорнув пісок, хоч від нестерпного болю в плечі до крові закусив губи. Ось з'явився ріжок повсті, а поруч безсило відкинута засмагла дівоча рука... Ще п'ятьшість лопат. Він відхилив повсть і, схопивши за стан непритомну Кульжан, витяг її з-під осипу. Струмок піску ще стікав схилом бархана, коли Кульжан вже лежала осторонь, а Жайсак робив їй штучне дихання так, як на його очах колись робили його яїцькі козаки утопленому. Робив він це невміло і неритмічно, але все ж таки за кілька хвилин мертвотно-жовте обличчя

Кульжан ледве помітно порожевіло, і легкий подих вирвався з її пересохлих вуст. Потім вона ворухнулася, намагаючись розплющити очі, але тільки стиха застогнала.

— Ой, очі! — вирвалося у неї з новим стогоном.— Пісок...

У нього не було ані краплі води, ані чистенької ганчірочки — нічого, чим промити або протерти ці великі оксамитово-чорні очі в густих пухнастих віях. Нічого, крім стрічечки, яка вказала собакам, де й кого треба шукати. Ніжними обережними дотиками відтягнув він їй одне повіко і куточком складеної вдвоє стрічки почав обережно очищати око від піску. Вона застогнала, рвонулася з його рук, але він ніжно притримав її:

— Потерпи трохи, Кульжан-джан. Око повне піску. Треба якось вибрати. Потерпи, любонько,— приказував він і знов легким, ледве вловимим дотиком стрічки почав вибирати піщинку за піщинкою спочатку з-під нижньої, а потім і з-під верхньої повіки.

— Боляче,— стогнала вона, але вже не видиралася з його рук.

Коли одне око було очищено, Жайсак, не знаючи, чим і як заспокоїти біль, почав тихенько лизати їй це нещасне подряпане око, налите сльозами і кров'ю, потім так само терпляче і обережно став очищати і друге око, ще більш поранене і налите кров'ю. І так само обережно облизав і його. Слина трохи відсвіжила її повіки і притамувала страшний біль.

— Ще! — стиха попросила вона, коли очі обсохли.— Мені легше, коли ти їх лижеш.

І він знов схилився до її очей, потім на мить притулився скронею до її скроні, і вії його кілька разів торкнулися її обличчя ледве вловимими легкими дотиками, наче пелюстки нічної квітки або крильця метелика.

Кульжан здригнулася. Перемагаючи біль, на мить розплющила очі, і погляди їх зустрілися. Це був лише погляд. Тільки дотик його вій до її скроні — ледве вловимий подув ніжності, але в обох завмерло серце.

Легкий червінь виступив на її щоках, а він сором'язливо і обережно допоміг їй підвестися, підсадив на коня і, притримуючи її здоровою рукою, пішов поруч з конем, обминаючи стрімкий схил бархана.

Вони нічого не сказали одне одному і жодного разу більш не зустрілися поглядом, але обидва зрозуміли,

що прекрасна, заповітна таємниця увійшла в їх душі, про яку не можна розповісти нікому і ніколи на світі, тому що в людській мові ще немає таких прозорих, ароматних і невагомих слів.

VI. В ГОСТЯХ У ГЕРНА

Наступного ранку батальйонний каптенармус приніс Шевченкові повне солдатське обмундирування.

Вперше одягаючи солдатський мундир, Шевченко ніби прокинувся від недовгого відпочинку серед добрих людей. Майбутнє глянуло йому в очі своїми жахливими буднями, і думка, що чверть сторіччя — отой безкінечний строк військової служби — він носитиме цей мундир, вкрила його чоло холодним потом.

З трьох принесених мундирів жодний не підійшов йому. Роблячи помітки крейди на найбільшому з них, каптенармус обурено бурчав:

— Он яке черево собі нагуляв, прости Господи! Який на зріст підходить, так на череві ніяк не зійдеться. Доведеться найбільший укорочувати. Ну, нічого: наша муштра швидко згонить з тебе зайве сало. Та стій тихо, непосидючий! Дай позначити, де тобі гудзики пришивати!

Шевченко чомусь думав, що за обмундирування треба платити, і з сумом підраховуючи в думці свої кошти, спитав:

— Скільки ж з мене за все?

— Сорок карбованців,— не зморгнув унтер.

І Шевченко, не сперечаючись, відрахував йому цю суму. Двоє «забритих», яким теж принесли мундири, давлячись зо сміху, вискочили з казарми на двір і тут дали волю своєму реготу.

— Ну й дурень! — аж присідали вони, хапаючись за животи.— Бачили ви такого недоумка?! А ще з панів! Художник, кажуть! В якихось там кадеміях вчився.

— Що тут за неподобство?! Чого регочете? — раптом пролунав над ними грізний начальницький голос.

Побачивши офіцера, «забриті» виструнчилися:

— Так шо, ваш бродь, дурень у нас у пересильній з'явився. Каптьор йому мундир приніс, а він за нього гроші дав.

— Який такий дурень?

— Не можемо знати. Шевченком звуть.

Офіцер ввійшов до казарми. Днювальний підскочив, віддав рапорт.

— Вільно! — махнув йому офіцер рукою, потім спитав: — Хто тут Шевченко?

— Я,— виступив Тарас Григорович, який вже знов устиг убратися в свій парусиновий костюм.

— Не по формі відповідаєш! — зауважив офіцер, ще не знаючи, як реагувати на таку вільність, за яку старого солдата відправив би одразу на гауптвахту.— Як належить відповідати за уставом?

— Пробачте, я... ще не навчився...— промимрив Шевченко, але виструнчився.

— Ну, добре: ще встигнете навчитись,— мимоволі посміхнувся офіцер.— Кажіть тільки правду: які гроші і скільки дали ви зараз каптенармусові і за що?

— Солдатові, що приніс мені мундир, я заплатив сорок карбованців. Він сказав, що мундир стільки коштує.

— Він вимагав гроші?

— О ні. Я спитав ціну, а він відповів.

— А гроші взяв?

— Так, узяв.

— От мерзотник! — щиро розреготався офіцер.— Ну, нічого: гроші він вам зараз віддасть. Не турбуйтеся. А вам раджу якнайшвидше навчитися відповідати за уставом, щоб уникнути багатьох неприємностей.

Невідомо, що казав офіцер каптенармусові, але за чверть години той, увесь червоний і розлючений, влетів до казарми і кинув на койку Шевченкові зім'яті асигнації.

— На! Подавись, собако, своїми грішми! Ябеда проклятуща! Дуже потрібні мені твої сорок карбованців! Хіба я їх просив? Або вимагав?! Взяв, коли ти такий дурень, що життя не розумієш! — люто плюнув він і, не чекаючи відповіді, так само стрімко вилетів з казарми.

Перешитий мундир приніс надвечір не сам каптенармус, а батальйонний кравець.

Потім Тараса Григоровича викликали до канцелярії і видали йому «увольнительну» на цілих вісім днів, пояснивши, що весь цей час він може зовсім не з'являтися до казарми або, за власним бажанням, з'являтися на сніданок, обід і вечерю, тому що його на ці дні не позбавляли харчового довольства.

Потеплішало трохи на серці Тараса Григоровича при думці, що скрізь є добрі люди.

Не забував і Герн про поета. Він уважно перечитав всю справу Шевченка і здивувався: був там і обвинувальний акт, і протоколи допитів, і вирок. Не було тільки тих віршів, за які спіткала його така жорстока доля. Тому Карл Іванович не зовсім збагнув всю безнадійність становища поета.

Шевченко прийшов до нього в призначений день і годину. Герн одразу запросив його до їдальні, де сиділа за самоваром його дружина, і познайомив її з поетом.

Герну було за тридцять. Високий, стрункий, він здавався двадцятип'ятирічним. Обличчя з високим чолом, облямованим хвилястим каштановим волоссям, жваві розумні очі, правильний ніс і випещені шовковисті вусики — все було в ньому гармонійним і витонченим.

Дружина його, Софія Іванівна, була типова полячка: білява, з сліпучо-білим, наче фарфоровим обличчям і ніжним рум'янцем, з пустотливими ямочками і пухкенькими рожевими вустами. Великі сині очі в темних віях дивилися кокетливо й ласкаво. Вона запросила Шевченка сідати, налила йому чаю, підсунула ром і смачні домашні пиріжки з вишнями.

Почалася невимушена жвава розмова. Через кілька хвилин Шевченко відчув себе у них, як у старих добрих знайомих. Софія Іванівна розповідала йому, що в Оренбурзі є багато польських засланців, її земляків, і що живе тут молодий художник Чернишов [41], з яким Шевченко, певно, зустрічався в Петербурзі, потім запросила якнайчастіше до них приходити і щиро засмутилася, коли Тарас Григорович сказав, що він мусить незабаром виїхати в Орську фортецю.

— Ох ці фортеці! — зітхнула вона.— Будують їх, будують, а спокою все немає. То хівинці зроблять наскок, то кокандці пограбують каравани і продадуть усіх полонених у рабство, а то й киргизи знов повстануть.

— Нічого не вдієш, люба, звикай бути дружиною військового. А фортець у нас вже дійсно збудовано двадцять дев'ять, якщо рахувати допіру закладений Раїмський форт та ті два на Іргизі та на Тургаї, для яких я позаторік сам вибрав місце.

— Як то «вибрав»?! А я думала, ти просто одвозив Кенесари його дружину, що була у нас заложницею,— здивовано і навіть схвильовано сказала Софія Іванівна.

Герн усміхнувся.

— Не все дозволено знати дружині російського офіцера. Трапляються й службові таємниці.— І, звернувшись до Тараса Григоровича, пояснив: — Тут нам доводиться, як акторам, виступати в різних ролях: то ми просто військові, то дипломати, а іноді доводиться бути й розвідниками або топографами. Два роки тому я дійсно їздив з посольством до ватажка повсталих киргизів. Та ви про нього вже, певно, чули? — перебив він сам себе, а коли Шевченко заперечно похитав головою, почав розповідати: — Киргизи вже багато разів повставали проти нас, починаючи з часів Пугачова, але за останні десять років повстання Кенесари Касимова було найзначнішим і, я б сказав, найорганізованішим. Людина він — що й казати — неабияка. Він, певно, мріяв з'єднати всі розпорошені племена — і сибірських, і ташкентських, і хівинських, і кокандських, і тутешніх киргизів — в єдину державу. Ось чому він не тільки воював, але й писав їм закони. Наприклад, скасував родовий суд і замість нього встановив єдиний суд, впорядкував старий мусульманський податок — зеккят, який кожен султан або хан стягав на свою користь, і перетворив його в загальний державний податок, який надходить до державної скарбниці — звичайно, не російської. Отже, він намагався стати ніби збирачем казахських земель. Під егідою Англії, звичайно. Загалом це був досить вузький націоналіст і аж ніяк не свободолюбець. Типовий деспот і рабовласник...

— Ти краще розкажи, яка у нього була сестра Бопай. Справжня жінка-богатирка на зразок російської Настасії Микулични [42], або німецької валькірії [43],— урвала Герна Софія Іванівна.

— О так! Сестра... Дійсно, це була неабияка жінка. З самого початку повстання вона брала участь у всіх битвах разом з Кенесари. Згодом її вбили... Але все ж таки, люба Зосю, я хочу розповісти Тарасу Григоровичу про своє не зовсім звичайне відрядження.

— Так, так! Прошу,— підхопив Шевченко.

— Ми, тобто наше командування, давно відчували, що Кенесари грає подвійну гру, тому генерал Обручов вирішив вивести його на чисту воду і викликав до себе. Наш супротивник був досить небезпечний, бо емір бухарський надіслав йому шістдесят рушниць, п'ятнадцять гармат і кілька сот снарядів до них.

Ми прекрасно знали і розуміли, що за спиною еміра бухарського стоять англійці, які давно вже мріють захопити наші середньоазіатські ринки. Одночасно і хан хівинський теж прислав Кенесари п'ятнадцять коней-аргамаків, два сідла, вкритих листовим золотом, і цілий караван верблюдів, вантажених порохом. Зрозуміло, всі ці подарунки були з тією ж маркою: «Made in England» *.

Тому ми теж зібрали проти нього досить значні сили, коли раптом одержуємо з Петербурга дивовижний наказ: простити Кенесари всі його попередні бунти, повернути йому сім'ю, всіх родичів і навіть його улюблену дружину Кулімжан. Для погодження всіх інших спірних питань надіслати до нього посольство або делегацію з генералом Долговим на чолі, а мені, як офіцерові генерального штабу, супроводити його дружину з таємним наказом вибрати два стратегічно корисних пункти: один на річці Іргизі, а другий на річці Тургаї, щоб збудувати там ще дві фортеці.

Все це я виконав, і так вдало виконав, що Кенесари ні про що не здогадався,— інакше не довелося б нам з вами пити сьогодні чай за цим столом.

Коли ми прибули до його табору, Кенесари нас цілком ізолював від своїх людей і почав зволікати переговори, але і не відпускав нас. З півтора місяці кочували ми з ним, але так нічого від нього і не дочекалися. Кенесари тим часом написав до Петербурга, що не буде співробітничати з Росією, поки ми не знищимо всіх наших фортець, збудованих на киргизькій землі. Обручов розлютився, і ми негайно заклали фортеці на Іргизі і на Тургаї, а Кенесари відкочував до Сирдар'ї, на березі якої ми цього року теж заклали Раїмський форт.

Взагалі офіціально ми ні з ким не воюємо, а крові ллється багато. Старі солдати вам чимало розкажуть про тутешні походи, штурми та облоги,— додав Герн, відсьорбуючи прохолодого чаю.

Розповідь Герна вразила Шевченка. Ні в Петербурзі, ні тим більше на Україні йому не доводилось чути про цю неоголошену, ніким не визнану війну.

— Не розумію, кому потрібний цей степ? Пустеля — і все!

---

* «Зроблено в Англії».

— Але через цей степ пролягають торговельні шляхи до наших середньоазіатських ринків: до Бухари і Персії, до Афганістану і в майбутньому до казкової Індії. Треба зробити їх безпечними; Середня Азія — золоте дно для торгівлі. Недурно англійці так тягнуться сюди, шлють рушниці і гармати цим напівдиким володарям.

— Он воно як,— сказав Шевченко.— Ще ж мало не сто років тому поети в одах називали царицю «Богоподобною царевной Киргиз-Кайсацкой орды». Вони ж тоді нам присягнули, а, виявляється, й досі з нами воюють.

— Е, батечку мій. Полічіть, скільки податків ми на них наклали: і на юрти, і на рибальство, і на сіль з озер. А хіба тут можна прожити влітку хоч день без солі в таку спеку, харчуючись не хлібом, а м'ясом та молоком? Навіть за деревину на кереге теж встановили податок. А грошей вони і в руках не тримали, бо рахують на баранів. Злидні у них жахливі. Дивно, що вони ще існують на світі. Щоправда, їх свої баї і без нас до того довели. А ми ж рятувати не дуже охочі... Одначе ходімо, Тарасе Григоровичу, до мене в кабінет. Покуримо і поговоримо про ваші справи.

Залишившись з Шевченком віч-на-віч, Герн попросив поета прочитати йому ті вірші, за які його засудили. Тарас Григорович не відмовлявся.

Прослухавши їх, Карл Іванович довго мовчав, задумливо посмоктуючи цигарку і раз у раз струшуючи попіл у попільницю.

— Так,— нарешті сказав він.— Тепер мені все ясно: ці ваші вірші закликають не просто до селянського повстання, а... до штурму Бастілії. В жандармів нюх добрий. Вони одразу відчули, звідки вітер дме, і, щоб певніше вас покарати, підсунули цареві саме ті рядки, де ви кажете про нього й про царицю. А в і н злопам'ятний і мстивий. Хочу сказати вам одверто, як друг, і наперед прошу вибачити мою одвертість. У вашому «Сні» є одне речення, що звучить, як на мене... негарно: ви глузуєте з імператриці, тому що вона хвора. А ця підстаркувата жінка, до речі, й не втручається в державні справи.

Шевченко з прихованою іронією глянув на Герна.

— Я — мужик і кріпак,— сказав він.— Мене ніхто не вчив, як ставитися до хворих імператриць. Але, на жаль, я надто добре знаю, як ставляться у нас з благословення царів, цариць і царят до підстаркуватих хворих кріпачок, які теж не займаються політикою. Напи-

сав так, як думає народ. Хоча... з більш вузького погляду, так, по-людськи, ви, може, й маєте рацію.

— Я сказав вам це тому, що полюбив вас,— знічено відповів Герн і міцно стиснув руку поетові.— Дай Боже, щоб там, в Петербурзі, швидше забули ці рядки.

Провівши Тараса Григоровича до хвіртки, Герн повернувся в дім і задумливо попростував у спальню. Софія Іванівна була вже в ліжку і читала «Кобзар».

— Пішов? — спитала вона, відриваючись од книжки.— Знаєш, я не все як слід розумію по-малоросійському, але мені подобається. Написано свіжо, просто і зворушливо. Ти довідався, в чому його обвинувачують?

— Довідався. Погана його справа. Боюся, що ані государ, ані государиня, ані навіть наслідник не простять йому кількох рядків з його поеми. Його не просто віддали в солдати, але й заборонили йому писати й малювати. Крім того, в справі Шевченка є наказ надіслати бідолаху в одну з найдальших фортець, так що навіть повернути його до Оренбурга не скоро вдасться. Записано його в Орську, де батальйоном командує майор Мєшков [44], людина надзвичайно обмежена і дубувата: солдафон з унтер-офіцерів. Боюся, що замучить він бідолаху прусською муштрою. Ми вже розмовляли про нього з генералом Федяєвим і вдвох написали Мєшкову листа. Просимо звернути на нього особливу увагу і допомогти йому, в чому можна.

Ночував Шевченко то у Лазаревського з Левицьким, то в слобідці у Герна. У Гернів проводив він і вечори. Софія Іванівна познайомила його з своїми земляками-поляками, які оточили Шевченка найтеплішою увагою.

У Лазаревського Шевченко написав кілька листів на батьківщину, а також петербурзьким друзям. Українців просив не забувати його і порадувати хоч одним теплим словом на чужині, а петербурзьких друзів — клопотатися хоча б про пом'якшення його долі, якщо про звільнення поки що не може бути мови. Писати просив в Оренбург Лазаревському, який обіцяв негайно переслати йому листи в Орськ тій особі, яку йому назве Шевченко.

Вдень Тарас Григорович читав або спускався до Уралу і довго лежав у прибережних кущах, бездумно дивлячись на ріку, і так до вечірньої прохолоди. Він засмаг

і відпочив від пережитого. В очах його вже не було того тужливого виразу, який так вразив його, коли він побачив себе в дзеркальці у цирульника.

День напередодні виїзду Тарас Григорович провів у Лазаревського з Левицьким. Лазаревський був страшенно засмучений і в останню мить розридався, а Левицький закурив і від хвилювання взасос затягувався цигаркою.

Втрьох вийшли вони на вулицю. Молоді земляки провели поета в слобідку, де жив Герн, але до Гернів не зайшли і, похнюпившись, сумно поплелталися додому.

Карл Іванович чекав на поета і подарував йому два томи Шіллера і новий шкіряний чемодан, а Софія Іванівна — пачки поштового паперу, конвертів, кілька олівців, пару білих замшевих рукавичок, теплий шарф на шию й вовняні шкарпетки.

Довго розмовляли. Нарешті Шевченко нагадав гостинному хазяїнові, що в казарму йому не можна спізнитися, і тепло попрощався з Герном. Герн просив писати і послав свого денщика Гурія донести йому речі до казарми.

VII. ДО МІСЦЯ СЛУЖБИ

В пересильній казармі було порожньо. Старенький інвалід на дерев'яній нозі покурював цигарку на порозі.

— Де ж люди? — здивовано спитав Шевченко.

— Які такі люди? — в свою чергу здивувався старий.

— Ну, ті що тут були. Забриті або засланці.

— Шість днів тому до Орської з оказією відбули. А звідки ти такий узявся? Чи то на гапвахті сидів за пиятику?

Я в місті жив, у знайомих.

— А-а!.. Котрі з панів, так вони завжди послаблєніє мають. А котрі з нас, мужиків, ті з оказією давно топають,— пробурчав старий і підвівся на своїй дерев'янці.— Тут недавно прапорщик Долгов когось шукав. Чи не тебе часом?

— Може, і мене,— обізвався Шевченко, відходячи в свій куток.

У шафці, де солдати зберігали свою амуніцію і особисті речі, обмундирування поета було ціле, але фетровий капелюх і крохмальна сорочка зникли.

— Діду! Гей, діду! Хто тут нишпорив у моїх речах? — спитав Тарас Григорович.

— Кому нишпорити, коли всі пішли? Ворюг тут справді було досить. От такий кучерявий, чорний, як циган, дійсно казав, що дав тобі на схов щось своє. Він справді шукав, а що саме — я не питав.

«Це він, Козловський. От мерзотник!» — вилаявся про себе Шевченко.

Але Козловського тут не було, і скаржитися на нього було безглуздо.

Шевченко махнув рукою і подумав, що фетровий капелюх з крохмальною сорочкою навряд чи знадобляться йому тепер, а порівняно з тим, що він вже втратив, це така дрібниця...

Звук сурми збудив його на світанку. Шевченко швидко підвівся, одягнувся, поснідав, одержав сухий пайок, спакував і добре зв'язав свої речі. Рівно о сьомій його викликали до канцелярії. Там вже сидів незнайомий молоденький офіцер.

— Шевченко? — запитливо підвів він очі від якихсь паперів.

— Так точно! — виструнчився поет.

— Здрастуйте,— сказав офіцер і подав йому руку.— Я — прапорщик Долгов. Їду до Орської і беру вас із собою. Ви готові?

— Так точно! — повторив Шевченко.

Тим часом писар дістав з шафи пакет з п'ятьма сургучевими печатками. Долгов розписався в книзі і встав.

— Коні тут, за рогом,— сказав він, ховаючи пакет у внутрішню кишеню шинелі.— Тягніть сюди свої речі. Їдемо! Добре їхати тільки зранку, по холодку.

Тарантас був місткий. Два чемодани Долгова стали позаду кузова, саквояж — на передній лавочці, поруч з клунком Шевченка, а Шевченків чемодан ямщик пристосував у себе в ногах, і тарантас рушив.

За Орською брамою дорога простягалася вздовж примхливих вигинів Уралу. Прибережні луки були сірі від роси, і дорога ще не курила. Долгов скоса позирав на свого супутника, певно, вивчаючи і спостерігаючи його. Мовчав і поет, бо не знав, як триматись із своїм, мабуть, майбутнім командиром.

— Скажіть, що вам дорожче — живопис чи поезія? — раптом спитав Долгов.

Шевченко відповів не одразу.

— Не знаю. В дитинстві мене вабило тільки до малювання. Потім захопився поезією, а тепер... Зараз я наче мати, у якої двоє діток і обоє замуровані в кам'яному казематі. Вони загинуть, якщо ніхто не прийде їх порятувати, бо нема в неї сили своїми слабкими руками розвалити холодне каміння тих мурів,— доказав він і змовк, сердячись на себе за цю несподівану нестриманість.

— М-да... Та-ак...— пробурмотів Долгов і раптом обернувся до Шевченка.— Про вас тепер тільки й розмов по всьому Оренбургу. Є там один старенький капітан. Давно б йому час на демісію, а він усе в строю. Стою я цими днями з Карлом Івановичем, розмовляємо. А він підбігає до нас і каже: «Чули? Привезли до нас якогось сочинителя з жахливим вироком: йому заборонено і співати, і розмовляти. Адже ж так і жити неможливо!»

Шевченко невесело посміхнувся.

Розмова обірвалася. Долгов ніколи досі не бачив справжнього поета або художника, і з дитинства йому здавалося, що це істоти майже надприродні, щось на зразок пророків або ясновидців, і звичайні прості слова не з'являлися йому на язик, а інших слів він не знав і не міг знайти. А Шевченко знав, що більшість армійських офіцерів — п'яниці, картярі і бреттери, і хоча Долгов ніби й не був схожий на цей ходячий тип армійця, Тарас Григорович намагався стушуватися і на запитання відповідав якомога лаконічніше.

Через кожні двадцять — двадцять п'ять верст вони міняли на станціях коні. Чудернацькими здавалися Шевченкові ці станції з будинками, оточеними стайнями й сінниками, і зустрічні козацькі станиці. Навіть у посуху на їх вулицях стояла ледве підсохла багнюка, яку по кілька разів на день місила і зрошувала станична худоба. Хати тісно тулилися одна до одної, і ніде не було ані садка, ані палісадника, ані дерева, ані кущика чи то простенької грядочки квітів під вікнами.

— Хата й ворота, ворота й хата, ворота й клуня. Знов хата,— підраховував Тарас Григорович садиби, повз які вони їхали.— Та як тут люди живуть без зеленого кущика?! Без бузку або шипшини? Ані радості, ані краси... Навіть затінку немає, щоб від сонця сховатися в таку спеку.

Тарантас зупинився біля станційного будинку. Долгов пішов відмітити подорожню і спитати про коней,

а Шевченко дістав виданий йому сухий пайок, відрізав собі скибку свіжого чорного хліба і почав закушувати. Сонце нестерпно палило йому спину, хоча на першій станції він скинув піджак і вбрався в білу сорочку.

Певно, вільних коней на станції не було, Долгов не повертався, і, попоївши, Шевченко пішов розшукувати колодязь напитися. Колодязь знайшов недалеко, але не було там ані відерця, ані черпака. На його щастя, на вулиці з'явилася грудаста молодиця з відрами на коромислі. Молодиця непоквапливо підійшла до колодязя, витягла води.

— Чи не можна, красуне, напитися? — спитав Тарас Григорович.

— Чого не можна?! Пий! — співучо відповіла вона й поставила відро на цямрину.

Шевченко радо припав до відра і довго пив, насолоджуючись чистою, свіжою і смачною водою, потім скинув сорочку і облив собі голову й спину, шию й руки льодовою водою. Одягнувшись, він сполоснув відро, набрав води і спитав:

— Чи не можна трохи відпочити у тебе, хазяйко, в хаті, поки будуть коні?

— Чом не можна! Можна! — знов сказала молодиця.

Хата її була навпроти станції. Вона відчинила ворота, і Шевченко ввійшов у двір, разом із нею піднявся на ганок, зазирнув у хату, але звідти війнуло таким жаром, що Тарас Григорович не наважився ввійти і сів на призьбі, в холодку. Незабаром вийшла й хазяйка, лускаючи кавунове насіння. Вона була непогана на вроду: висока, стрункa, з великими сірими очима під густими чорними бровами врозліт, з білим чистим і рум'яним обличчям.

— А якби ти мені, хазяєчко, чогось зварила? Ну, хоча б юшки з риби. У вас Урал поруч: рибу, певно, завжди маєте,— сказав Тарас Григорович.

— Нема. Ми цим не займаємось.

— Чим же ви займаєтесь?

— Бакчі сіємо.

— Ну, так вирви мені свіженьких огірків.

— Нема! Ми тільки кавуни сіємо.

— А на городі що росте? Цибуля, певно, є?

— Нема! Ми цибулю в місті купуємо.

— Оце тобі маєш!.. На село з міста цибулю возити!.. Адже ж земля тут родюча. Чернозем — як масло. Що ж ви їсте?

— Хліб печемо та квастворимо. Хліб з квасом їмо, поки бакча не вистигне,— ображено відказала молодиця.

— Бідно живете, що й казати! — зітхнув Шевченко.

На вулиці почулося форкання і тупіт коней: запрягали тарантас. Тарас Григорович поспішив туди. Поки ямщик затягав сумної, він зручніше переклав речі і зайняв своє місце поруч Долгова.

Дорога й далі йшла вздовж Уралу. Луки навколо були соковиті й пишні. Траплялися тінисті гаї і неглибокі балки, на дні дзюрчали холодні струмки, і наші подорожні кілька разів зупинялися біля них напитися. Пилюка скрипіла у них на зубах, і незабаром білосніжний кітель Долгова та біла сорочка Шевченка стали сірими. Але звар потроху спадав.

— Чи скоро станція? — нетерпляче спитав Долгов.

— А ось, барин, горбок, за горбком буде станиця Островна, а звідти до станції ще десять верст,— відгукнувся ямщик, витягаючи батіг.— Н-но, кляті! Розледащіли! — оперіщив він коней батогом.

І тарантас вихором злетів на горбок.

Шевченко мало не скрикнув від радісного здивування: в улоговині розкинулася велика станиця, потопаючи в густій зелені садів і левад. Білосніжні хати блищали на сонці сліпучою чистотою. Плакучі верби розпустили над ставком свої зелені коси, а дівчинка в віночку з живих квітів і в строкатій чепурній плахті гнала назустріч тарантасу велику круторогу корову.

Тарасу Григоровичу на мить здалося, що він на Вкраїні, що це околиці Седнева і їде він в гості до свою друга Андрія Лизогуба [45] — і серце його затремтіло.

Сонце помітно хилилося до заходу. Долгов глянув на свій годинник.

— Де ж нам ночувати? — спитав він ямщика.

— А це вже як кому подобається: одні ночують тут, в станиці. Інші їдуть до станції Озерної. Пани офіцери здебільше до станичного отамана заїжджають або до осавула Стасенка.

— Давайте переночуємо тут,— раптом попросив Шевченко.

— Рідний край свій згадали? — посміхнувся Долгов.— Згодний. Їдемо до станичного отамана.

— А мені дозвольте влаштуватися десь простіше,— попросив Шевченко.

— Будь ласка. Тільки не проспіть. Виїдемо рано, за холодку.

Долгов наказав спинити коні. Шевченко зійшов. Коли тарантас зник за рогом. Шевченко оглядівся. За невисоким плотом навколо розляглися сади та городи з сірозеленою капустою, високою пшеничкою та милими серцю, але ще не розквітлими соняшниками і рожами, з вишнями та черешнями, густо всипаними вже червоними ягодами. Повільно рушив він дорогою, вдихаючи гаряче повітря, яке раптом стало йому рідним і дорогим. Вдалині побачив він хату під пишною солом'яною стріхою. На призьбі сидів довговусий козак, задумливо посмоктуючи люльку, і тільки його шаровари з блакитними вилинялими лампасами нагадували, що це уральський, а не запорозький козак.

— Здоровенькі були, козаче,— вклонився Шевченко, наближаючись.

— Здорові були й ви, чоловіче,— привітно відповів козак.— Звідкіля Бог несе?

— Зараз з Оренбурга, а ще раніше — з Києва. Чи не можна у вас переночувати?

— Чому ж! Можна! Ми добрим людям завжди раді. Один ти чи з кимось?

— З прапорщиком, та він до станичного отамана поїхав,— відповів Шевченко, сідаючи на призьбу поруч з козаком.

Зав'язалася розмова. Як належить справжньому українцеві, хазяїн коротко і непоквапливо відповідав на запитання гостя, а хазяйка визирнула з хати і враз заметушилася, готуючи вечерю. Щоб пожвавити розмову і делікатно заплатити хазяям, Шевченко ніби між іншим спитав:

— Чи є ж у вас у станиці шинок?

— Шинка нема, та люди самі гонять горілку і пиво. І коли кому треба — продають.

Тарас Григорович дістав гроші і, помітивши дівчинку років десяти, що сором'язливо ховалася за дверима, простягнув їй:

— Біжи, дитинко, візьми нам горілочки до вечері...

Хазяйка, почувши таке, кинулась за хату різати курчат, а потім до куми Домахи по яєчка, бо всі свої вийшли.

За вечерею Тарас Григорович підніс хазяям по чарці і по другій, а для дівчинки і п'ятирічного хлопчика знайшов у кишені по грудці цукру. На столі зеленіли

малосольні огірки, стояла смажена картопля, запах ковбаси з часничком приємно лоскотав ніздрі зголодні-лого мандрівника.

Від горілки хазяїн став балакучим і розповів, що дід його з сотнею козаків та всім родом перекочував сюди з України, за цариці Катерини. Уральські козаки охоче прийняли їх.

— Звичайно, тому, що тут не Січ, а станиці, наші парубки швидко поженилися — хто побрався з нашими дівчатами, а хто тутешню узяв. Відрізали нам землі — так і пішла від козацького роду наша станиця,— доказав хазяїн, приймаючи від гостя третю чарку.

Як заведено з давньої давнини, угамувавши перший голод, заспівали рідних українських пісень: хазяїн басовито підтягував гостеві, а в хазяйки виявився сильний високий голос.

По хатах у станиці згасали вогні, а Тарас Григорович усе сидів за столом із земляками і то розмовляв з ними про старовину, то знов співали пісень.

Доля Тараса Григоровича вразила хазяїв до глибини душі. Хазяйка упадала біля гостя, не знаючи, чим ще почастувати його, як прислужитись, а чоловік її довго мовчав, потім глибоко зітхнув:

— Від царів усе наше лихо, але як без них жити — люди ще не придумали.

Спати поклали поета на сіннику, на свіжому запашному сіні, і, зарившись у нього, Тарас Григорович одразу міцно заснув, а господиня ще довго поралася у хаті, смажила курчат, варила яєчка, пекла коржі на дорогу сердешному гостеві.

Хазяїн збудив Шевченка о шостій годині. На столі вже чекав ситний і смачний сніданок. Випили й решту вчорашньої горілки, і Тарас Григорович став збиратися в дальшу путь. Господиня напакувала йому в дорогу цілий клунок різного смачного їстива.

Шевченко не відмовлявся, тільки дякував. Тоді спитав, скільки він їм винний за ночівлю та оті харчі.

Козак зніяковів, а господиня, стоячи за спиною Тараса Григоровича, одчайдушно махала йому руками, щоб він, бува, не здумав щось взяти з гостя.

— Та ви кажіть щиро: не можу я дурно прийняти від вас стільки харчів,— наполягав Шевченко.

— Та я б нічого з вас не взяв, так от треба нашому хлопчикові пошити чобітки на зиму. Раніше ми яблука-

ми та городиною розраховувалися, а тепер Вакула, наш швець, вимагає грошей: наклали на нього податок, а грошей катма.

Шевченко подав хазяїнові срібний полтиник.

— Бог із вами, добродію! — замахав руками козак.— Та наш Вакула і за два злотих пошиє!

Але Шевченко грошей назад не взяв, і хазяї провели його до роздоріжжя і показали, де живе станичний отаман.

Долгов ще спав. Він теж засидівся до півночі за вечерею, Шевченко скористався з цього і пішов до ставка скупатися під вербами, а потім довго сидів у холодку і розмовляв з ямщиком та з станичними хлоп'ятами.

Виїхали вони тільки о дев'ятій, коли на осонні вже стало жарко, і за півтори години добралися до станції Озерної, де знов довелося довго чекати свіжих коней. Залишивши речі на станційного сторожа, Долгов із Шевченком пішли купатися, потім добре закусили харчами Тараса Григоровича, до яких Долгов додав пляшку рому з свого погребця і карасів засмажених на станційній кухні.

Сьогодні прапорщик і рядовий п'ятого лінійного батальйону відчували себе вільніше, і розмова пішла легко, невимушено. Долгов, син оренбурзького генерала, розпитував Шевченка про Петербург, де він ніколи не бував. Закінчивши кадетський корпус в Оренбурзі, він далі Уфи ніколи не їздив. Почувши, що Шевченко учень Брюллова, і що викупили його, розігравши у лотерею портрет поета Жуковського, написаний Брюлловим, і що був він знайомий з такими вельможами, як князь Рєпнін [46], колишній саксонський віце-король, Долгов зовсім розгубився і почав вибачатися, що вчора не запросив його на станцію пообідати і відпустив до якихось станичників у Островній, а не привіз до станичного отамана.

Шевченко одразу заспокоїв його:

— Навпаки, я дуже вам вдячний, що ви мене відпустили до земляків.

О третій годині прийшли нарешті коні. Довелося дати їм перепочинок і виїхати лише о п'ятій. Надвечір наші мандрівники дісталися станції Губерлі, де й заночували.

Ще в Оренбурзі чув Шевченко, що від цієї станції вранці відкривається чудовий краєвид на Губерлінські

гори, відроги Південного Уралу. Вранці гуляли вони тінистим губерлінським гаєм, берегом веселої гірської річки Губерля, й довго захоплено милувалися величною панорамою гірського кряжа на обрії, а, поснідавши рештками харчів з Островної, до якої Долгов додав пляшку вина і кусень чудового осетрового балика, опівдні поїхали далі.

Дорога спочатку кривуляла горбастою долиною, потім почала заглиблюватися в гори примхливими несподіваними поворотами, іноді ніби повертала назад, але весь час підіймалася вище й вище — до далекого перевалу. В горах дихати було легше, ніж у долині, хоч сонце й тут палило нестерпно і тільки іноді на обрії ліпилися сніжно-білі хмари.

На одному з поворотів вони побачили високий обеліск з рудого граніту, споруджений на місці якоїсь давно забутої значної події. Вони зупинилися, вийшли з тарантаса розім'яти ноги і майже поруч із пам'ятником помітили струмок, що витікав із розколини іржавої скелі. Вони напилися і спробували прочитати напис на пам'ятнику, але від напису збереглося тільки кілька літер, а замість інших стирчали де-не-де іржаві цвяхи. Так нічого й не розібравши, поїхали вони далі.

Гарячий вітер вдарив їм в обличчя на перевалі, і очам їх відкрився неосяжний азіатський степ, по якому йшли сірими хвилями тіні від хмар. Змучені підйомом, коні довго стояли, поводячи змиленими боками, потім дружно побігли рівним, положистим плоскогір'ям і за годину зупинилися на станції Підгірній, останній зупинці перед Орським.

— Вчора вранці пройшла оказія до Орська,— сказав ямщик, запрягаючи свіжих коней.— Підбилися люди на підйомі. Покотом, кажуть, отут лежали, поки варили їм кашу.

Тарантас спустився в долину і наближався до самотньої хатинки, над якою стирчала висока тичина з жмутом соломи. Це був дорожній прикордонний козацький пікет. Пікетник віддав офіцерові честь і не спитав подорожньої. Проїхавши ще версти з дві, тарантас став повільно підійматися на невисоке плоскогір'я, або помісцевому сирт. І безмежний, дикий степ прийняв у свої первозданні простори і тарантас із кіньми, і подорожніх — молоденького прапорщика і українського поета Тараса Шевченка.

Степ вражав своєю неосяжною, скорботною пустельністю й бідною рослинністю. Ріденький, вже посивілий ковил, шпичасті будяки та курай. Льодовою тугою війнуло від усього цього на вигнанця, і передчуття важкого й скорботного життя без надії й просвітку стиснуло його серце.

Замовк і Долгов: і перед ним постало майбутнє великим знаком запитання. Ще невідомо, чи судилося йому повернутися звідси, може, доведеться загинути в степу від кулі повстанця-киргиза, від його аркана або соїла, і він мовчав, такий же пригнічений, як і Шевченко.

— А ось і Орська біліє,— ніби сам до себе промовив ямщик.

Шевченко здригнувся і почав пильно вдивлятися в степову далечінь, якою, наче велетенські кажани, бігли сірі тіні від хмар. Не одразу знайшов він ледве помітний пагорбок, а на ньому білу пляму, ніби підкреслену і обведену рудою смугою. Жодного дерева не зеленіло біля неї, як і у всій цій скорботній пустелі.

Коні бігли дрібним, але дружним клусом. Біла цятка на пагорбку скоро перетворилася на невеличку кам'яну церкву, навколо якої тулилися казенні споруди. Дахи їх здалеку здавалися рудими смугами. На шляху під пильним оком конвою копирсалися з кетменями, лагодячи дорогу, люди.

Коли тарантас порівнявся з ними, Шевченко аж відсахнувся: у кожного вилицювате монґольське обличчя було спотворено випеченим на лобі тавром, а в багатьох вирвані ніздрі та відрізані вуха.

— Що це за люди? — спитав він через силу ямщика.

— А це бунтівники, каторжани тобто,— відгукнувся той.— Певно, з ватаг Кенесари. Ну, відома річ, побили його наші солдатики. Кого на горло скарали, а кого затаврували.

З загадковою байдужістю провели каторжники очима тарантас, але Шевченко відчув, що під цією байдужістю жевріє невгамована ненависть.

Іноді рідка травичка змінялася камінням, або біліли, наче паморозь, солонці. І все так само коливалися під вітром ріденькі жалюгідні мітелки ковилу.

«Ось вона, моя могила,— подумав Шевченко. І раптом спитав сам себе: — Невже тут можуть лунати пісні? — І сам собі відповів: — Ні, тут не можуть бриніти пісні, тут не може квітнути радість...»

VIII. БАРИМТА

Весь день пробув аул на своїй зруйнованій стоянці. Відкопали і привели до пам'яті ще кількох чоловіків і жінок, але трьох так і не врятували... Відкопали і зібрали поламані кереге і повсті. Частину речей і більшість баранів було врятовано, та все ж таки з величезної отари Джантемир-бая і його роду загинуло понад дві сотні голів.

Після бурі стало холоднувато, але спрага мучила людей і худобу. Не було чим навіть прополоскати горло, в якому так лоскотало від піску. Пересохлі ніздрі вкрилися колючою кіркою, а там, де вчора стояли повні води колодязі й шелестіла квола зелень, тепер височіли барханн сухого сіро-жовтого піску.

Проте пустеля вже вичерпала свою лють: було тихотихо. Ледь помітний північний вітрець відсвіжував обличчя, а гребені барханів майже не курилися.

Осторонь копали могилу. Плакали діти над померлою матір'ю, не слухаючи ласкавих розрад старої Кумиш. Ридали дорослі онуки над мертвим дідом Монбасаром. І рвала на собі волосся стара удова, проводжаючи в могилу єдиного сина жигіта.

Мертвих поховали. Гіркі сльози родичів замінили їм останнє обмивання.

В аулі Джантемир-бая не було свого постійного мулли, тому один з аксакалів прочитав над мерцями всі уривки молитов, що збереглися в його пам'яті, і коли над могилами зависочіли вже невеличкі піскові горбки, а сонце майже торкнулося далеких барханів, рушив аул у нову важку й довгу дорогу — до других і останніх колодязів.

І вже на верблюдах, навантажених замість загублених речей шкурами і тушами здохлих овець, доспівували жінки свої надгробні плачі-жоктау, сповнені глибокого суму й краси. І довго ще оглядалися вони на покинуті самотні могили, які безслідно зникнуть під сипучими хвилями під час першої ж бурі.

Всю ніч без перепочинку пленталися змучені люди і тварини безкрайньою сухою пустелею. Піски залишилися позаду. Тепер уламки сніжно-білого кристалічного кварцу блищали під місяцем діамантовим розсипом і до крові ранили людям ноги. Ніч була світла. Лише час від часу на небо набігала смуга білих прозорих ба-

ранців — і тоді тьмарилися іскри білосніжного кварцу, і пустеля ставала схожою на велике біле озеро з молока з ледь зморщеною тонкою плівкою.

Кульжан їхала на верблюді, лежачи в сідлі для хворих. Очі їй так боліли, що вона майже не могла розплющити їх, але губи, порепані й пересохлі, мимоволі складалися в мрійну усмішку: їй усе здавалося, що лежить вона ще біля бархана, а Жайсак зараз знов нахилиться до неї і почне тихо лизати їй нещасні подряпані очі, і знов затріпотять на її скроні крильцями нічного метелика його вії. Незвична, солодка млость охоплювала її. Їй було хороше, як у ранньому дитинстві на руках у матері. Ні, навіть ще краще, ще тепліше, солодше й радісніше.

І ось нарешті настав новий день, ритмічне коливання припинилося, міцні руки Тайжана зняли її на землю, а Кумиш подала їй цілу миску холодної джерельної води.

Вона з небувалою насолодою спочатку угамувала спрагу, а тоді занурила обличчя з запаленими повіками в свіжу й холодну вологу. І одразу відчула приплив нових сил і якоїсь нової радості буття.

Минуло кілька днів. Вже більше не чути було розпачливого плачу осиротілих сімей, замовкли зойки знедоленої матері, лишилася позаду пустеля, і тільки кожен день на світанку Кумиш та інші вдови виходили з своїх жолимуїв і співали, дивлячись на ранішнє сонце, свої скорботні жоктау.

Зейнеб розшукала в скрині небіжчиці Джевгер її чорну й густу паранджу і примусила Кульжан носити її, щоб дати відпочинок подряпаним хворим очам. І під паранджею Кульжан відчувала, що болять вони щодня менше й менше, і їй здавалося, що вилікував їх Жайсак.

Зате інший таємний біль почав смоктати дівочу душу: вона знала, що там, у далекому Семиріччі, кочує аул її майбутнього чоловіка, що Джантемир для того й вирішив відкочувати так далеко від своїх звичних літніх кочовищ, щоб остаточно домовитися, коли відсвяткувати її весілля. Досі вона про це думала майже байдужно, бо ж від долі не втечеш, але тепер, покохавши Жайсака, вона з жахом зрозуміла, що шлюб з Ібраєм — це розлука, довічна розлука з Жайсаком. Іноді, погойдуючись на верблюді, вона поринала в дрімотні мрії, і їй здавалося, що Жайсак і той невідомий

наречений Ібрай це одна і та ж людина, і тоді серце її тріпотіло від радості, але варт було опам'ятатися, і таємний біль знов починав точити душу, і похмурою, і жорстокою здавалася їй її жіноча доля.

Тепер аул Джантемира ішов не сам: він влився у величезний, гамірливий потік аулів, які посувалися на літні пасовища — жайляу, і чабанам, і табунникам доводилося весь час пильно стежити, щоб отари не змішалися. Найважче доводилося їм на ночівлях. Верблюдів та коней кожен аул таврував своєю родовою тамгою, але кози, вівці і барани не носили на собі ніякого знака і мало не всі були одної породи, тому з ними було справжнє горе. Щодня і щогодини то в одній, то в другій отарі не дораховувалися кільканадцяти голів,— і починалися суперечки і сварки, крики і лайка, а іноді доходило і до бійки. І, як водиться, від такої плутанини завжди страждав не той, хто загарбав чуже, а той, в кого слабші кулаки і менше табунників та добре озброєних тюленгутів.

Аральське море давно лишилося десь позаду, і праворуч, за низьким степовим обрієм, текла могутня й повноводна Сирдар'я. Деякі аули виходили з загального потоку і звертали до її берегів, щоб перелітувати на буйних заплавних луках, а Джантемир уперто продовжував путь у Семиріччя, куди прямували найміцніші й найзаможніші баї.

Мовчазний і похмурий, як чорна хмара, був Джантемир. Не міг він примиритися з думкою, що така сила худоби загинула в Каракумах, і день і ніч уперто міркував, як надолужити втрату. Принишкла й Шаукен. Як і Джантемир, вона над усе цінувала в житті заможність і часто на стоянках наказувала глухому костоправу Габдуллі сидіти біля байських білих юрт і не підпускати до них ані душі, щоб ніхто не підслухав, про що вони радяться з Джантемиром. Але як вони не крилися, в аулі вже пішла чутка, що Джантемир із новою дружиною замислив недобре, недарма криється від свого власного роду, від старшої дружини Зейнеб і власних дітей.

Жайсак нічого не помічав. Йому як старшому табунникові та чабанові ні вдень ні вночі не було спокою, бо весь час доводилося розбирати плутанину проміж своїми й чужими отарами й табунами. Але Кумиш багато бачила в житті і багато про що здогадувалася.

— Сьогодні він послав кудись Ісхака з його ледарями,— розповідала вона ввечері синові.— Тільки вирушили ми вранці у путь, як вони поскакали вбік, і потім догнали наш аул надвечір і одразу Джантемир наказав Тайжанові нагострити ятагани, ножі та соїли, а на шакпари набити багато цвяхів, наче воювати збирається.

— Та ну його к шайтану, апа! — відказав сонно Жайсак.— У мене інше в голові. Треба нам якось стати на ноги, видертися з цього ярма, бо не можу я спокійно дивитися, як він висмоктує з тебе останні сили, останні крапельки твого життя.

— Е, синку мій любенький! — зітхала Кумиш.— Колись і ми з Шакіром про це мріяли, та, певно, така вже доля наша гірка. Благаю тільки тебе, якщо бай посилатиме на нечесне діло — не йди! Досить тебе вже вовки покалічили, та і йому досить того, що врятував ти йому табун і дочку, за яку візьме він такий багатющий калим.

Материні слова завдали Жайсакові болю. Так, Кульжан — засватана, і ніякі сили не можуть цього змінити... І, зітхнувши, відповів він Кумиш:

— Не турбуйся, апа. На брудні справи він мене не підбурить, а Кульжан я рятував не для бая, а тому, що серце в неї золоте. Тільки від неї і бачимо тут добро.

Кумиш не помилялася. Ісхак довго сидів уранці в батьковій юрті, де була й мачуха Шаукен, поставивши глухого Габдуллу стерегти їх розмову від зайвих вух, а вночі Джантемир збудив своїх тюленгутів, зібрав їх у своїй юрті, дав кожному по соїлу і по шакпару, а старшим синам — Байсали, Ундасинові та Ісхаку — по рушниці і по ятагану, і всі вони під командою Ісхака тихо вийшли із сплячого аулу, кожен ведучи за повід осідланого коня. А на світанку вони пригнали отару відбитих овець. Там було не менше шестисот голів.

Зраділий Джантемир наказав зарізати шість жирних баранів і донесхочу нагодував увесь аул бишбармаком і мантами з білого борошна, потім підніс кожному тюленгуту і чабану по повній піалі кумису і наказав рушати в путь.

У розпал зборів, коли вже вантажили на верблюдів останні жолимуї, до них підскакали кілька жінок і аксакалів. Вони одразу зрозуміли, хто тут бай, і всі разом кинулися до Джантемира, з криком і голосінням благаючи його віддати їм їхню худобу.

— Ми такі ж казахи, як і ти, баю,— тремтячим від ридань голосом казала висока сивоволоса жінка з гордим обличчям.— Мало того, що взимку на нас напали хівинці, пограбували нас і захопили в рабство наших чоловіків і синів, так ще й ти, свій, прийшов нас добити? Ти прирікаєш нас на голодну смерть, на загибель.

— Віддай нам нашу худобу! Ми не винні, що Аллах покарав тебе в Каракумах,— підхопив старезний аксакал з ріденькою бородою на мідному від засмаги обличчі.— Віддай, як велить закон Аллаха і пророка його! Ми не гяури, а такі ж правовірні, як ти.

— Нема такого закону, щоб свій свого грабував!

— Живцем в землю клав! — не слухаючи один одного, вигукували інші.

— От і йдіть до Аллаха зі скаргами,— хижо вищирив зуби Джантемир.— На баранах нема знака, чиї вони. Мабуть, це моя отара, яка втекла під час урагану. Нічого не знаю і знати не хочу! — пересмикнув він плечима. І, підібравши поли чапана, підійшов до коня. З несподіваною легкістю стрибнув у сідло і наказав:

— Рушай!

— А-а-а! Он ти як! — кинулися до нього приїжджі.— На баранах знака нема, та на твоїх конях твоє тавро випечене! Коли твій забитий жигіт впав з коня, наші люди коня захопили, і ми доведемо перед всіма ханами й султанами, що ти нас пограбував, як хівинський басмач.

— Як розбійник з караванних шляхів, а не бай, якого звикли шанувати!

— Віддай нам нашу отару, і ми нікому не станемо скаржитися! — кинулася знов до Джантемира стара жінка з гордим обличчям.

— І Аллах віддасть тобі вдесятеро! — підхопили, ридаючи, інші жінки.

— Рушай!!! — шалено гримнув Джантемир.— А ви,— обернувся він до своїх тюленгутів,— женіть їх у три шиї!

Скоряючись наказу погоничів, верблюди гордовито пішли, презирливо жуючи губами і з височини свого зросту позираючи на метушливих людей.

Жигіти нерішуче перезирнулися: не годиться їм, безвусим і молодим, гнати сивобородих дідів, а тим більше білоголових поважних жінок.

Щоб покласти кінець цій сцені, Джантемир підострожив коня і навмисно проскакав наперед, обганяючи

верблюдів, а знедолені, пограбовані бідаки погрожували йому вслід кулаками і кляли його на всі голоси.

— Прокляття на тебе! І на тебе, і на весь рід твій до сьомого коліна! — з моторошною силою в голосі вигукнула стара жінка і так і застигла в своєму розпачі з високо піднесеною рукою, і з її палаючих ненавистю очей покотилися рясні сльози.

Ішли повз них верблюди, мчали вершники, протупотів, здіймаючи темну хмару куряви, табун. Рушила отара брудно-сірих, чорних і бронзово-брунатних овець, серед яких височіли чабани на конях з довгими біблійними посохами-гирлигами.

Скакав серед чабанів і Жайсак. Він чув усе. Йому було соромно й боляче дивитися на пограбованих і знедолених старих людей, дійсно рокованих на загибель. Гостра ненависть до Джантемира кипіла в грудях, але повернути пограбованим худобу він не наважувався.

Раптом до нього під'їхав Тайжан:

— Скачи, друже, наперед, а я хоч не все, а сотні з три віддам цим нещасним. Наш живолуп нічого не побачить за такою курявою, а потім як-небудь відбрешемось.

— Добре! — з радісною люттю кинув Жайсак і поскакав наперед, де висіла в хвості аулу густа хмара куряви, за якою давно зникла важка постать Джантемир-бая.

Коли Жайсак від'їхав, Тайжан свиснув собак, скеруваз коня навперейми отарі, відділяючи невеличку отару в 250 — 300 баранів, і погнав їх назад, туди, де ще стояли пограбовані.

— Ось вам, аксакали і матері, частина вашої отари на розплід. Дати більше не можемо. І так наш шайтан із світу нас ізжене, якщо довідається,— сказав Тайжан, підскакавши до них впритул.— Не сумуйте, скажіть краще, як вас звуть і де ваше кочовище. Якщо не стане нам життя від нашого Джантемира, заберемо своїх баранів і прийдемо до вас в аул. Чи приймете ви нас тоді до себе?

— Аллах тебе благослови, жигіте,— відказала стара жінка з гордим обличчям.— Кочуємо ми на північ від Балхаша. Приймемо. Приймемо, як рідного, першу-ліпшу дівчину за жінку дамо, юрту поставимо,— зі сльозами в голосі додала вона.— Скажи й ти, як звуть тебе, жигіте, щоб знати, за кого молитися Аллахові.

— Нас двоє: Жайсак і Тайжан! — відказав Тайжан і, повертаючи коня, помчав навздогін аулові, який вже зникав у сірій хмарі куряви.

IX. РЯДОВИЙ ТРЕТЬОЇ РОТИ

Прогуркотівши по хиткому дерев'яному мосту через Урал, тарантас виповз на пагорок і в'їхав в Орську фортецю.

Біля мосту ще одна партія колодників зі спотвореними тавром обличчями лагодила дорогу,— певно, до приїзду начальства, а на просторому майдані марширували солдати.

Казарми, штаб з канцелярією, в'язниця, де тримали оцих колодників у важких гримучих кайданах, стоси дров, стайні, цейхгаузи, замкнені важкими, з тарілку завбільшки замками, оточували майдан, і тільки кам'яна церква з сліпучо-білими мурами у протилежному кінці майдану трохи віджвивляла похмуро-нудний вигляд фортеційного плацу і всього Орська, цілком позбавленого рослинності.

Всі казенні споруди були під бляхою рудувато-брунатного кольору, а за ними розсипалося з півсотні рублених хат уральських козаків. І все це разом здавалося крихітним сумним островом у безмежному морі пожухлого степу.

Похмурий і пригнічений зійшов з тарантаса Долгов. Не про таке місце першої служби мріяв він, одержуючи призначення! Скорботно мовчазний був і Шевченко... Отут, може, й судилося догоріти його страдницькому життю.

«Могила. Це моя, могила»,— гнітила його невідступна думка, і він мовчав і нерухомо стояв біля тарантаса, поклавши речі біля ніг.

Долгов дав ямщикові карбованця на горілку, наказав солдатові, що вибіг назустріч, взяти його речі і пішов у штаб. Тарантас повільно від'їхав од ганку, а Шевченко все стояв на тому ж місці, скутий безмежною тугою.

Раптом на ганок знов вибіг той самий солдат і гукнув Тараса Григоровича:

— Гей ти, Шевченко! Іди до командира! Кличуть!

Шевченко мовчки взяв речі і неквапно зійшов східцями на ганок.

— Стій! Куди! Полож барахлішко! Хіба до начальства так можна?! — чи то обурено, чи то глузливо вигукнув солдат.— І звідкіля ти такий узявся?!

Шевченко поклав речі в куток і пройшов до кабінету. Ротний командир капітан Глоба [47] сидів біля столу, переглядаючи папери з пакета, привезеного Долговим, і Шевченко пізнав блакитнуватий папір з великим штампом Третього відділу.

— Шевченко? — звів на нього очі капітан.

— Так точно! — виструнчився поет.

— Обмундирування одержав?

— Так точно!

— Чому ж у цивільному? Негайно переодягтися і всі речі неформеного зразка здати до цейхгауза на збереження. І пам'ятай: ніяких цивільних костюмчиків тут не може бути. Розумієш?

— Так точно!

— Сидорчук! Відведи його до писаря Лаврентьєва [48]. Хай напише наказ зарахувати його на харчове та інше постачання та хай складе на нього належний формуляр.

Він віддав Сидорчукові всі папери з пакета і знов звернувся до Долгова, відразу забувши про існування засланця:

— Отже, ви до нас? В батальйон? Чудово! Нудота тут пекельна. Кожній новій людині радієш, як найвищій милості. Вірте мені: нема з ким слова сказати по щирості. Завтра вранці вас прийме генерал і призначить в одну з рот, а поки що — милості прошу до мене повечеряти й переночувати. Трактирів та готелів тут нема. Перехилимо по маленькій.

— Спасибі,— вклонився Долгов.— Враження від фортеці дійсно сумовите, та з добрими людьми скрізь може бути хороше.

— Воно наче й так, але і хороших людей в аптеці за рецептами не виготовляють.

— Я не такий песиміст, як ви,— роблено всміхнувся Долгов, намагаючись бути люб'язним.— Я гадаю, що й серед солдатів знайдуться інтересні люди.

— Та Бог із вами! Які можуть бути розмови з оцими свинями? Їх треба тримати он як! — стиснув Глоба волохатий кулак.— Адже ж до нас звичайний рекрут не потрапляє. З полків шлють штрафних, для покарання,

а з набору — переважно забритих за бунт і бешкет. П'яниці, ворюги й хами найчистішого гатунку!

— Шкода! А ось цей Шевченко — надзвичайно цікава фігура. Художник. Закінчив у Петербурзі імператорську Академію художеств, був професором Київського університету святого Володимира. До того ж, відомий малоросійський сочинитель. Був прийнятий у вищому світі, вихована й тактовна людина,— навмисно підкреслив Долгов.

— А потрапив однаково до штрафного лінійного батальйону, куди потрапляють самі лише непригорені мерзотники,— голосно зареготав Глоба.— Повірте мені, любий прапорщику, всі вони одним миром мазані: і злодії та бунтівники, і різні там вольтер'янці та автори пашквільних віршиків. Але ми з них швидко дурість вибиваємо. Діло їх, батечку, просте: ать-два — і все! Солдатові думати не положено.

«Суворов не так дивився на солдата»,— майнуло в голові Долгова, але він промовчав.

— Сидорчук! Віднеси речі пана прапорщика до мене на квартиру! — знов гукнув Глоба.— Та дивись, сучий сину, щоб усе було ціле!

І, підхопивши Долгова під руку, рушив до виходу.

Тим часом писар Лаврентьєв за допомогою батальйонного фельдшера почав оформляти новоприбулого. Тарасу Григоровичу довелось роздягнутися догола. Його зважили, зміряли зріст, обсяг грудей, вислухали легені, перелічили зуби. Лаврентьєв почав складати формуляр, раз у раз зазираючи в надіслані папери.

Це діло було для нього і звичне, і водночас складне. Він був не дуже письменний. Але почав досить бадьоро і перші пункти заповнив з присланих паперів.

— Віросповідання: православний... Стан: селянський, був кріпаком, та дістав вольну. Вчився у Ак... у Академії художеств... Служив — у Арх... Арх... Ну й назва, прости Господи! Навіть упрів, поки розібрав... Вирок від двадцать восьмого травня цього року. Засуджений...

Він ще довго бурмотів собі під ніс щось невиразне, але найважче було попереду.

— Зріст,— писав він, виводячи над кожною літерою якісь надзвичайні викрутаси.— Зріст — середній: два аршини п'ять вершків з половиною. Будова тіла...

На цей пункт не було в паперах ніякої цифри або звичного слова. Він підвів очі від паперу і вп'явся по-

глядом у Шевченка, мов недосвідчений художник, якому вперше замовили написати портрет.

— Будова тіла...— повторив він про себе.— Ну як у кожного огрядного чоловіка, тільки черево трохи більше звичайного, наче у вагітної молодиці або у крамаря... Як же його, чорт, написати? «Худий» — так воно ж несоответственно буде, і майор, безперечно, в зуби дасть, а написати: «гладкий», так воно теж не зовсім те... І знов-таки майор вилає...

— Яка в тебе, голубе, будова тіла? — просто звернувся він до Шевченка.

— Тобто як? Нормальна,— стенув плечима поет.

— Не положено такі слова у формулярі писати,— раптом обурився писар.— Треба написати соответственно все, як воно є, та згідно інструкції хоча б на той випадок, коли б ти втік, щоб розшукати тебе за твоїми прикметами.

— А-а-а!..— всміхнувся Шевченко.— Та хіба ж звідси втечеш? Завезли на край світу, звідкіля й дороги немає назад.

— Ну ти, той... Краще помовч! — знов розсердився Лаврентьєв.— Я до тебе по-доброму, бо ж бачу, що людина письменна. Вдвох би одразу й розібралися, що воно й до чого.

— Добре. Розберемось, коли так,— згодився Шевченко і, нахилившись до бланка формуляра, пробіг очима найближчі рядки.— Будова тіла пиши: «Огрядний. Волосся на голові темно-русяве, вуса — русі. Очі...»

— Чекай! Чекай! Я за тобою не уженуся писати,— замахав руками Лаврентьєв.— Волосся, кажеш, темно-русяве?.. А вірно, що темно-русяве. Так і запишемо: тем-но-ру-ся-ве. Вуса, отже, русі. А очі?

— Блакитні,— машинально відповів Шевченко, думаючи про щось своє.

Лаврентьєв зрадів доброму початку і став рішуче писати далі, пильно придивляючись до замисленого поета.

— Зріст? Ну, це вже написано. Зуби: цілі, білі. Ніс — соответственний...

І знов зупинився. Далі йшов пункт «Особливі прикмети». Довго роздивлявся він Тараса Григоровича, але нічого особливого в ньому не знайшов і просто спитав його:

— А які в тебе «особливі прикмети»?

Поет відчув, як у ньому закипає злість.

— Ну... в кого, наприклад, пика віспою подзьобана, або вуха нема, або шрам якийсь, або зайвий палець виріс,— пояснював тим часом писар.

— Поки що все на місці. Нічого зайвого нема. Пиши: особливих прикмет нема.

Лаврентьєв полегшено зітхнув, а Шевченко витяг пачку цигарок і простягнув писареві:

— Закуримо, мабуть?

Лаврентьєв обережно взяв цигарку і, озирнувшись на двері, прикурив від лампадки в передньому кутку, дав прикурити поетові і примирливо зауважив:

— От бачиш, голубе, як добре, коли обоє письменні: враз розібралися, а то інколи прийде людина, дивишся на неї, а що писати — невідомо. Ні під яку правильність вона не соотвєтствує. А ти не з семінаристів будеш?

— Ні! Селянин я. Але в попа і в дяка дійсно вчився.

— А от у мене діти ростуть. Школи тут нема. Батюшка цим не займається, а я цілий день у канцелярії. Нема кому абетку їм показати. Так і ростуть, як бур'ян у степу. А в житті нема неписьменній людині дороги. Коли б я був учений, дослужився б до офіцера, людиною був би і їх, малят, в люди вивів би, а так...

І Лаврентьєв тяжко зітхнув.

— Не журись, братику,— раптом сердешно обізвався Шевченко.— Мабуть, і я зможу тобі допомогти в цьому лихові... Тільки ж не знаю, як тут буде зі службою... Ніколи я ще в солдатах не був...

— Від тюрми та від торби не зарікайся,— готовим словом відгукнувся Лаврентьєв.— Ти тут хвилинку посидь, а я наказ напишу, бо ж треба тебе на довольствія зарахувати.

Коли наказ був готовий, Лаврентьєв сам відвів Шевченка до кашовара і наказав добре його нагодувати, а прощаючись, по-дружньому поплескав його по плечу.

— Скрізь, голубе, жити можна. Проживеш і ти у нас в Орську. А якщо ти дійсно навчиш моїх хлопчиків читати й писати та всіх інших наук,— буду я тобі друг і заступник перед нашими панами офіцерами.

Казарма була на п'ятдесят чоловік, незатишна, брудна, велика й напівтемна. Біля груби і скрізь під стелею сушилися на мотузках зопрілі онучі і подерта солдатська білизна. На нарах, просто на брудних матрацах, лежали й сиділи солдати — хто в самій сорочці,

хто в розхристаному мундирі, а хто й напівголий. В кутку дихала несказанним смородом ніколи не мита незмінна супутниця всіх казарм і в'язниць — славетна царська «параша». В другому кутку стояла діжка для води з прикутим на ланцюжку бляшаним кухлем. Довга стійка для рушниць тьмяно виблискувала сталевими стволами і курками. Заплювана підлога в уривках паперу, недокурках і різному смітті була така брудна, що не можна було розгледіти на ній окремих дощок.

Шевченко нерішуче зупинився, не переступаючи порога, і мимоволі відсахнувся від смороду, який війнув йому в обличчя і в якому важко було розібрати, чого більше: запаху кислого борщу, гнилої капусти, поту, прілих онуч, махоркового диму чи смороду від «параші». Шевченко примусив себе переступити поріг і ввійшов, шукаючи очима днювального. Той кивнув поетові на вільне місце в кутку, наказав йому скласти речі в окрему шафку, де не було ані замка, ані защіпки, і, вважаючи свою роль закінченою, десь зник.

Шевченко оглядівся. Сорок п'ять пар очей з цікавістю стежили за кожним його рухом: хто насмішкувато, а хто й зловтішно, особливо, коли він витяг хусточку і приклав її до носа, щоб хоч на мить перебити задушливий сморід.

Раптом з глибини казарми рушив до нього чудернацькою, вихлявою ходою високий чорновусий солдат у розхристаному мундирі з коротенькою люлькою в руках:

— Кого я бачу! Бонжурь! * Поздоровляю з приїздом! А ми вже думали, що вас відправили в іншому напрямку!

І Козловський безцеремонно згріб Шевченка в обійми.

— Чого кривитесь? Не подобається наше амбре? [48] Та-ак, шановний добродію, це вам не пачулі [49]: не іланг-іланг [50], якими пахнуть столичні дамочки та мамзельки вищого світу й півсвіту. Це — майте на увазі — «руський дух, тут Руссю пахне» [52],— як сказав якийсь сочинитель, здається, пан Барков [53] або щось подібне.

— Закуримо? — запропонував Шевченко, щоб димом розвіяти сморід і припинити слововиверження дворянина Козловського.

* Добрий день *(фр.)*. Козловський говорить, перекручуючи французькі слова і пом'якшуючи «р» на кінці слова, яке французькою мовою завжди звучить твердо.

— Мерсі-с! З охотою,— хитнувся всім тілом Козловський.

І витяг з пачки відразу три цигарки, з яких одну поклав собі в рот, а дві — в кишеню.

— Люльку поки що відкладемо,— сказав він.— Проте, здається, в ній ще лишився вогник.

Зараз це була єдина людина, яка могла розказати про тутешні порядки і, переборовши в собі огиду, поет спитав:

— Ну як ви тут живете?

— Цікавого мало. Маршірування, фрунт,— з апломбом почав пояснювати Козловський.— Іноді стрільба, а взагалі — картярство, зелене вино, коли в кишені бряжчить, а щодо справ делікатних — є дві-три хвацьких солдатських удови, але надзвичайно моветонних.

— А листи? Чи дозволяють тут писати листи і часто тут буває пошта? — схвильовано спитав Шевченко.

— Пошта? — ніби здивувався Козловський.— Буває, буває. Дехто пише і одержує листи і навіть гроші. Проте я мало цим цікавився. Мамахен дуба дала. Нема кому писати.

І знов потягнувся до цигарок. Шевченко сам дав йому ще дві цигарки і спитав, насилу приховуючи огиду:

— На якій підставі ви копалися в моїх речах там, у пересильній казармі?

Козловський лише на мить затнувся, потім ляснув поета по плечу і вищирив свої сліпучо-білі зуби.

— Подякуйте мені за послугу! Вам треба перш за все позбутися різних сувенірів і всього, що наводить на сумні думки. Я полегшив вам цю справу, а тут однаково нічого цивільного не дозволяють тримати.

Одверте нахабство Козловського більше не дивувало Шевченка. Знов стримавшись, він сухо відповів:

— Добре. Не будемо більш про це згадувати, але пам'ятайте: я категорично забороняю вам і будь-кому іншому торкатися моїх речей і в шафці, і в постелі. Якщо це станеться, одразу вживу найрішучіших заходів!

Як кожен нахаба, Козловський при першій уже відсічі одразу присмирів і підвівся з місця.

— Компрене і о ревуарь! * Улаштовуйтесь, а я піду в одне місце, куди і ви незабаром почнете вчащати,—

---

* Розумію. І до побачення *(перекручене французьке)*.

проголосив він, стукнув підборами і поплентався до виходу своєю вихлявою ходою.

За хвилину на плацу заграла сурма. Солдати посхоплювалися, почали одягатися, застібатися на всі гудзики й підтягати пояси.

— Що це? — спитав Шевченко літнього солдата, свого сусіду по нарах.

— Перевірка, братику. Молитва — і дню кінець,— охоче пояснив той.— Хіба по інших гарнізонах не так?

— Не знаю. Сьогодні перший день моєї солдатської служби,— тихо відповів Шевченко і зітхнув.

— Нічого, братику. Звикнеш. Я вже двадцятий рік служу,— також тихо відповів солдат, затягаючи пояс.— Ти тільки з командирами не загризайся, а жити скрізь можна.

Весь вечір Шевченко не міг знайти собі місця. Він то вибігав з казарми дихнути свіжим повітрям, то повертався назад, лягав, але не міг заснути під оглушливий гомін, регіт і лайку, під верескливі звуки гармошки, а коли люди потроху втихомирилися, на нього накинулася незліченна армія блощиць, від яких усе тіло з незвички почало пекти, як від кропиви.

— Господи! Та як ви тут можете спати?! — з жахом прошепотів Шевченко сусідові.— Живцем з'їдають блощиці.

— Е, братику, натопаєшся за цілий день разом із нами — заснеш і ти, та так, що й сурма архангельська не збудить, не те, що наш батальйонний горніст,— зітхнув старий.— Коли свято, тоді дійсно дошкуляють кляті, а в будень не до блощиць.

І безнадійний, покірний сум, примирення з усім на світі прочувалися в його рівному голосі.

— Слухайте, дядьку,— знов зашепотів Шевченко, підсовуючись ближче.— Мені в Оренбурзі казали, що тут є польські засланці. Їх ніби теж віддано в солдати, як і мене. Де ж вони?

— А хіба ти з поляків?

— Ні. Я з Київщини. Хохол я по-вашому.

— Ясно. Поляки тут дійсно є, але вони не з нашої роти і більшість на вільній квартирі живуть. Раніш було їх багато, а тепер і п'ятеро не набереться...

«На вільній квартирі! Це ж і Герн казав,— згадав Шевченко.— Вони зі зброєю повстали проти Миколи, але їм дали пільги. А мене... Погані твої діла, Тарасе!»

В казармі миготів тьмяний каганець. Солдати вкладалися спати, кашляли, чухалися, хрестилися і важко зітхали. Дехто вже спав. Іноді хтось починав голосно розмовляти уві сні, і майже завжди це була брудна лайка. Від розпарених, спітнілих тіл у казармі стояла страшна задуха, і сморід далі дужчав.

Кобзар ніяк не міг заснути. Невимовна туга стискала душу. Він скинув ковдру, потім шорстку сорочку, але дихати не було чим. Різноголосе хропіння, почухування, лайка й сонне бурмотіння виповнювали темряву.

Шевченко підвівся й вийшов надвір. Чорне небо висіло над степом, граючи незліченним розсипом зоряних іскор. Розпечена за день земля ще не прохолола, і сухий гарячий вітер огорнув його голі груди. Він підвів голову до неба, і зойк розпачу зірвався з його вуст.

Мовчало байдуже небо, як мовчить воно на всі сльози і зойки землі. Мовчав і степ. Гарячий вітер, повний ароматів полину, зубрівки та інших запашних трав, м'яко огортав його тіло.

І раптом згадав поет, дивлячись на зорі — ті ж самі зорі, якими він милувався в дитинстві, лежачи на чумацькому возі під рівномірний крок круторогих волів,— що сьогодні ж ніч проти Івана Купала, чарівна ніч, коли дівчата плетуть вінки і пускають їх з тоненькою восковою свічечкою на тихі степові річки — ворожать про своє дівоче щастя, а чорновусі парубки шукають до ранку по лісових хащах вогняний цвіт папороті, який розкриває людині зачаровані скарби, довіку заховані в надрах землі. Де ж він, той чарівний вогняний цвіт, перед яким розсипаються кам'яні мури, залізні грати і кайдани?!

Ні, нічого не вдіяла б тут і чарівна квітка папороті. Нема в цій безкраїй в'язниці кам'яних мурів, грат та дзвінких кайданів. Нема про що ворожити солдатові лінійного батальйону. Не для нього червоною жаринкою розквітне десь у хащі лісу цвіт папороті.

Довго стояв Кобзар, дивився на зорі, довго дихав бальзамічним ароматом полину і нарешті знов пірнув у темряву казарми, зморений втомою і важкими думами.

Зранку починалася щоденна солдатська муштра. Після молитви й сніданку роту вивели на плац для головної солдатської науки — маршірування.

Марширували по двоє, по четверо, по вісім чоловік у шерензі. Наче балерини, які щоранку годинами вправляються біля станка, солдати мусили високо викидати ногу наперед, не згинаючи коліна, щоб уся нога від стегна до кінця пальців становила одну рівну лінію, і одразу вдаряти нею об землю. Ротний та молодий офіцер з одного боку і фельдфебель та унтер-офіцер з другого пильно стежили, щоб уся шеренга, строго підібрана за зростом, одночасно підіймала ноги на однакову висоту, щоб усі носаки ніби торкалися одної туго натягнутої струни і всі ноги одночасно з однаковою швидкістю і силою били підошвою землю. Звук від цього кроку мусив бути не розсипним, а єдиним, сильним і чітким.

З першої ж хвилини Шевченко відчув себе в строю безпорадним. Нові юхтові чоботи ще не облягли його ногу як слід. Вони були тісні в підйомі, а нога мимоволі згиналася в коліні, кирпатий носак стирчав угору і порушував стрункість шеренги.

— Гей ти, черевань! Вийди-но з строю! — люто загримав ротний.— Як маршируєш, мерзотнику?! Злинцев! Пристав до цього йолопа дядьку з старих солдат! Хай навчить його марширувати по-людському. А ти,— звернувся він до Шевченка,— зарубай собі на носі: зашмагаю, коли будеш клеїти дурня. Зрозумів?!

— Так точно! — відказав Шевченко і опустив очі, щоб погляд не виказав його почуттів.

Підбіг рум'яний кучерявий унтер, викликав із строю старого солдата, сусіду Шевченкового по нарах, і сказав Тарасу Григоровичу:

— Ось він тебе вчитиме. Слухай його і вчися. Добром не навчишся — злом примусимо. У нас тут без меду та кренделів.

Кузьмич відвів Шевченка вбік, став поруч із ним і, спираючись на ліву п'ятку, з дивною, як на його вік, легкістю викинув праву ногу вгору, вигнувши ступню пальцями вперед, як балерина, і чітко стукнув об землю всією підошвою, потім так само спритно махнув лівою ногою і зробив другий крок.

— Коли людина по-звичайному ходить,— пояснив він,— так вона завжди спочатку спирається на п'яту, а в нас треба одразу бити землю всією ступнею, наче тавро або печатку ставиш на дорогу.

Шевченко спробував повторити його рух, але у нього все виходило незграбно і вайлувато.

— Ще один раз! Ще! Ще! — примовляв Кузьмич, крокуючи поруч із ним таким же журавлиним кроком.— Та не так, не так!..

Шевченко швидко втомився. Все його єство протестувало проти цього насильства, безглуздого фізичного виснажування, і цей внутрішній опір несвідомо надавав усім його рухам незграбної ваговитості.

— Ать-два! Ать-два! — бадьоро вигукував Кузьмич, а з поета котився піт струмками. Наскрізь промокла його сорочка, серце калатало в грудях підстреленою ластівкою.

Муштра тривала добрих дві години. Під час п'ятихвилинного перекуру плацом пройшов Долгов з батальйонним командиром майором Мєшковим. Помітивши, що солдати відпочивають і курять, сидячи на траві, а один лише Шевченко із своїм «дядькою» б'ють землю підошвами, Долгов звернув з дороги до них і потягнув із собою Мєшкова.

— Зверніть на нього увагу. Це талановитий петербурзький поет і художник,— казав він Мєшкову.— Сьогодні він у неласці, але завтра обставини можуть раптом змінитися, і він знов з'явиться у столиці, у вищому світі, і знов прогримить або новою книгою, або новою картиною. Ще невідомо, може, і нам з вами колись доведеться просити його протекції. В Оренбурзі мені казали, що за нього вже клопочуться дуже впливові і дуже високопоставлені особи.

Побачивши офіцерів, Кузьмич і Шевченко виструнчилися.

— Вільно! — махнув рукою Мєшков, а Долгов підійшов до Шевченка.

— Доброго ранку, Тарасе Григоровичу.

— Здравія бажаю, ваш бродь!

Мєшков, ніби міркуючи вголос, протягнув:

— Так ось він який, художник і славетний сочинитель.— Тоді звернувся до поета: — Генерал Федяєв [54], людина найдобрішої душі, писав мені про вас, просив допомогти вам. Оскільки ви у нас з правом вислуги, то з часом можете вийти в офіцери. Отже, я, з свого боку, намагатимусь виправдати довір'я його превосходительства і зробити з вас хорошого стройовика і зразкового солдата,— додав він, відходячи.

Вражений у саме серце, Шевченко не знайшов у собі сили, щоб відповісти по-солдатському: «Радий старатися, ваш скобродь».

«Бовдур! Йолоп! — думав він у розпачі.— Адже ж не міг Федяєв так прямо й написати, щоб він звільнив мене від муштри, а цей бурбон он як зрозумів... Зажене він мене в труну...»

Тим часом закінчився перепочинок. Знов затріскотіли барабани. Знов залунав важкий тупіт. Знов, обливаючись потом у жаркому сукняному мундирі, гупав Шевченко з своїм «дядькою» важкими чобітьми, остаточно розгублений і вбитий словами батальйонного командира. Єдина слабенька надія на полегшення обірвалася, як тонесенька ниточка.

Смертельна туга гнула його до землі, і коли до розмови з Мєшковим у нього почало наче щось виходити, то тепер вдалі кроки траплялися все рідкіше й рідкіше.

— Чи не захворів ти часом, братику? — спитав його нарешті Кузьмич.

— Все, все байдуже! — скоріше собі, ніж Кузьмичу відповів Тарас Григорович.

— Ну-ну! Це ти ще справжньої біди не бачив, коли від маршірування таке кажеш,— з докором обізвався Кузьмич.

Невідомо, що сказав би на це Шевченко, але в ту мить дали відбій і солдати пішли обідати. Потім знов було навчання. Шевченкові дали рушницю, просту гладкоствольну рушницю, хоча в англійській, французькій, австрійській і навіть у турецькій арміях вже ввели нарізну зброю, так звані штуцери й гвинтівки. Кузьмич розібрав рушницю, показав, як її чистити, і був надзвичайно вражений тим, що Шевченко безпомилково зібрав її і знову розібрав. Відповів поет і на «солдатській словесності» на «відмінно», чітко й правильно вимовляючи такі «важкі» слова, як флігельад'ютант, фельдмаршал і генерал-квартирмейстер. Це примирило старого з його вайлуватим учнем, і коли нарешті всі заняття закінчилися, Кузьмич схвально поплескав його по плечу.

— Добре, братику. Не горюй! Усього навчишся. Сало з черева трохи зійде — тоді й маршірувати стане легше. А щодо рушниці і всього іншого, ось побачиш,— ще й похвалу заробиш.

Після муштри знов довелося задихатися від смороду в розпеченій сонцем казармі... Махорковий дим їв горло й очі. Боліла голова, нестерпно нили натруджені ноги, і в душі з безсилою лютою бився розпач від свідомості того, що він рокований на фізичне й духовне отупіння.

Спливав день за днем. І кожен з них був точним повторенням минулого. Шевченкові здавалося, що він живе тут вже кілька тижнів, а насправді кінчався тільки перший тиждень його солдатчини. І ось прийшла неділя.

Як завжди, вранці розбудив його барабан. Як завжди, вивели солдатів на перевірку. Після сніданку їх повели до церкви, а потім дехто ліг спати, а більшість розійшлися хто куди.

Ніби прокинувшись від важкого марення, вийшов Шевченко з казарми і наштовхнувся на Кузьмича, що розбирав цілу в'язку вудок із саморобними дротяними гачками.

— На промисел збираєшся, Кузьмичу? — спитав Шевченко.

— Еге ж! На річку піду! На Урал, а то й на Ор. Стерлядки та чечужки тут чудові трапляються, а коропів таких, як тут, ніде не знайдеш. За день відра два наловити можна. Така юшка буде — пальці оближеш. Я й лаврового листу купив. І генералові рибки занесу. Дочка його завжди у мене рибу купує. І чарочку піднесе. Ходімо разом!

— Ходім!

Обігнувши церкву, вони пішли курною вулицею, заваленою гноєм і купками попелу, пройшли повз будинок священика і чепурненькі будиночки, які Кузьмич назвав офіцерськими.

— А де тут мешкає прапорщик Долгов? — спитав Шевченко.

— Який Долгов?

— Той, з яким я приїхав.

— Нема тут такого. У нас штат панів офіцерів заповнений. Його в четверту роту призначили, у сусідню фортецю. Там, кажуть, якийсь офіцер помер.

Шевченко зітхнув. І ця надія зрадила!.. І пошта, як він уже довідався, приходить сюди тільки раз на місяць з оказією. Отже, й написати друзям можна буде не швидко. І згасли віджилі на мить очі поета.

Ішов він, не підводячи очей від пилюки на шляху, не бачив зеленого палісадника біля попівського будинку і розкішних кущів бузку під вікнами коменданта генерала Ісаєва. З-за генеральського будинку визирав і садок з високими тополями, з вишнями та яблунями і не баченими на Україні карагачами. За рогом уздовж вулиці зеленів і генеральський город. Далі пішли дерев'яні, потемнілі від часу, міцно зрублені або брусовані хати уральських козаків, а ще далі — жалюгідні подоби людського житла, зліплені з саману, грубо обмазані кізяком з глиною, не побілені. Їх низенькі пласкі глиняні дахи були на рівні людського зросту, а вікна біля самої землі.

Біля кожної з них порпалися в смітті кури з курчатами, тхнуло гноєм, стояли стоги торішнього поруділого сіна і сіруватої зелені свіжого покосу, від якої пахло зубрівкою і чебрецем, а позаду визирали жалюгідні хлівці, сажі та пташнички. І всі ці поганенькі халупки розсипалися схилом гори без вулиць, без будь-якого плану, в безглуздому безладді, без плотів і тинів, навіть без глиняних дувалів. Двори ніяк не відділялися від вулиці, ніхто не міг би зрозуміти, де тут шинок, де крамничка, де швець, де кравець і з чого живуть усі ці люди.

Кузьмич ішов швидко й мовчки. Мовчав і Тарас Григорович. Він так втомився за тиждень, так оглух від барабанного бою і від галасу в казармі, що насолоджувався тишею і мовчанням. До нестями хотілося побути на самоті, і пішов він з Кузьмичем лише тому, що не хотів у перший же вільний день ускочити в якусь халепу.

Нарешті збігли вони крутим берегом до Уралу. Старий одразу почав розмотувати свої вудки, а Шевченко насунув на лоба безкозирку і сказав:

— То я піду. Не буду тобі заважати. Риба тишу любить, а я тут трохи поблукаю і, мабуть, скупаюся.

Кузьмич мовчки кивнув йому, зайнятий насаджуванням черв'яка, а Кобзар пішов уздовж Уралу і йшов довго-довго, заглиблений у свої невеселі думки.

Орськ повільно зникав удалині, зливався з пожухлим від спеки степом. Ріка крутим звивом повернула вбік, а Шевченко все йшов і йшов. Нарешті він зупинився і повів навкруги очима.

Неосяжний степ замкнув навколо нього свою круглу пласку чашу, вкриту блакитною півкулею неба. Тихо й

порожньо було тут: ані птахів, ані тушканчика, ані цікавого ховрашка.

Один! Один! Нездатний щось робити для людей, для гноблених братів своїх. Поганин Октавіан, висилаючи з Риму Овідія в гирло Дунаю, не додумався до такої витонченої кари. Не існує гіршої муки для митця, ніж бути позбавленим змоги творити прекрасне... для щастя людей...

В розпачі впав він обличчям у траву і розридався. Розпач наче танув у сльозах і відступав од душі відгуркотілою грозою. Поступово замість одчаю душа його сповнювалася ненавистю, одна краплина якої могла б спопелити царя Миколу разом з усіма його сатрапами від Дубельта й Орлова, Фундуклея та Юзефовича до Глоби з Мєшковим.

А з ненависті народжувався протест, сила і воля до боротьби:

— Буду писати! Буду! Не зламаєш мене! Не заткнеш мені рота! — кричав він у порожній степ.— Бо я не можу не писати, як не може сонце не світити, як не може повітря стати твердим і нерухомим! Писатиму! І всі твої заборони безсилі проти живого слова! Твій вирок тільки довів, що моє слово — теж зброя! І ти боїшся його!

Шевченко звівся на ноги. Погляд став рішучим і твердим. Розмашним кроком рушив він цілиною, підминаючи шпичасті будяки, сіруватий полин і роздмуханий вітром білий димок ковилу.

«Буду писати! Буду! Не зав'яжеш ти мені рота ніякими наказами! І не дам себе з'їсти ніяким Глобам та Степановим. Навчуся добре маршірувати! Всі статути визубрю, щоб ніяка гадина не змогла підкопатися! Збережу себе всупереч тобі! І рано чи пізно ми з тобою ще порахуємось. Начепив на мене солдатський мундир — мундир свого захисника й слуги — і думаєш, що вже й зламав?!»

У казармі було майже порожньо. Кілька п'яних у дим хропло по кутках, днювальний зовсім десь зник. Шевченко відчинив свою шафу, витяг чемодан, узяв кілька аркушів паперу, сховав їх у пазусі і пішов у степ, за вали. Там, на березі тихої Орі, поросłої густим очеретом, зшив він собі малесеньку книжечку і записав до неї свій перший невільницький вірш.

X. ДЕ ПІД КРИГОЮ СПИТЬ АЛАТАУ

Вже третій день над степом вдалині накреслювалася на небі легка смуга напівпрозорих хмар. Її підніжжя тане в білястій імлі, а вона ніби намальована на блакиті пензлем невидимого художника. Невагома й ніжна, зовсім як піна, вона, однак, не змінює своїх примхливих обрисів.

Аул Джантемир-бая проминув веселу й прозору річку Ілі і зупинився на останню ночівлю на рівнині. У пишній зелені луків за чверть години виросло селище з легких юрт, а поміж них розквітли золотими кущами численні багаття. Сонце повільно пірнуло за темне громадище Суук-Тюбе, і на рівнину лягли сутінки, а пінява смуга на небосхилі ще довго блищала у височині розкішним опаловим намистом, мінилася всіма кольорами веселки і згасла лише тоді, коли долина налилася глибокою нічною синню, а на сході затремтіли перші зорі.

Кульжан уперше бачила гори і вражено милувалася ними. Три тижні минуло після урагану в пустелі, а вона все ще відчувала слабкість у всьому тілі, і навіть Шаукен дала їй спокій і не примушувала працювати. Відпочиваючи, дівчина дивилася на все зустрічне з радістю людини, що повертається до життя, і разом із братом Рахімом раділа усьому новому й невідомому.

Рахім любив сестру особливою, ніжною і глибокою любов'ю, якою люблять сироти старших сестер, що дарують їм втрачену материну ласку, і тепер їхав з нею на одному верблюді і з незграбною хлоп'ячою ніжністю приносив їй на постоянках то вкрадену в батька грудку цукру, то дивовижно барвистого метелика, то уламок від скелі, що виблискував сріблом...

— Чуєш, Кульжан,— тихо казав він,— я тепер любитиму Жайсака, як брата, за те, що він тебе врятував. Оце справжній жигіт! Це батир, як Кобланди. Я попрошу його навчити мене битись соїлом, шакпаром і ятаганом. Я теж буду батиром і буду завжди захищати тебе від небезпеки.

Кульжан ласкаво усміхалася.

— Від джульбарса і отрутної гадини ти мене завжди захистиш, а від Шаукен — навряд. Вона отруює мені життя гірше відьом, про яких розповідав нам казку старий бухарець, що привозив батькові килими та урюк.

— Я її ненавиджу! — блиснув очима Рахім.— Вона тебе вигнала з юрти на вірну загибель. Я їй цього ніколи не подарую. І коли ти одружишся з Ібраєм, я втечу до тебе в аул, щоб ніколи її не бачити. Тільки шкода буде розстатися з Жайсаком,— додав він і зітхнув.

Наступного ранку аул вирушив у путь на світанку. В Семиріччі вже була жарка і пишна весна. Розквітнув степ. У соковитих травах купами жару палали степові маки і жовті та червоні ліхтарики тюльпанів. Тонким ароматом віяло від шипшини в червоних і лимонно-жовтих квітах і від рудо-брунатних кущів диких півоній, а на рідких голих місцях вже блищали іскорки солі, наче слід останнього приморозку.

Місцевість ставала горбастою. Здавалось, що тут колись бушувало море і його велетенські хвилі раптом застигли. Вдалині вже неясно виступало з імли підніжжя могутнього гірського кряжа — Заілійського Алатау.

Аул ішов без дороги, та й шляхів тут зовсім не було, мчали з гір бурхливі потоки від танення льодовиків, і їх положисті, широкі річища правили за шляхи, якими кочові аули добиралися до розкішних альпійських луків.

Річищем такого потоку аул повільно втягувався в гори. Зараз тут біг тільки вузенький струмочок. Кілька років тому, в надзвичайно жарке й дощовите літо, більше звичного підтанули в горах льодовики, і від їх кришталевої зеленкуватої криги помчали в долину піняві потоки, ламаючи і ліс, і скелі на своєму шляху, і на двадцять верст від передгір'я завалили степ велетенськими брилами сіро-рожевого граніту і білого мармуру. Найменші з них були з барана, але були й такі, що могли б позмагатися величиною з биком, з верблюдом і з гарбою сіна.

Йти було важко. Тільки верблюдам все було байдуже, а вівці спотикалися й часто падали, послизнувшись на кругляках.

Дедалі стрімкішим ставав шлях. Праворуч і ліворуч височіли схили гір, зеленіли травою і яскравими квітами. Трави чергувалися з кущами малини, ожини, порічок, шипшини й смородини. Траплялися й дерева, оповиті в'юнками і диким виноградом, горіхи, фісташки, урюк, алича, дикі яблуні й груші. Старезні карагачі й дуби напинали над ними свої велетенські намети. Далі забіліли стовбури північних беріз, але найбільше було стрункіх, як корабельні щогли, височенних ялин, з тем-

но-зеленою, майже чорною хвоєю. Кора їх блищала від бурштинових крапель запашної смоли.

Внизу, на рівнині, вже відквітала весна, а в горах вона лише починалася. В траві синіли фіалки, дикий гіацинт і сором'язливі білі зірочки суниці. Здавалося, що час відступає тут назад, навіть повітря знов стає легким, гострим і по-квітневому прохолодним.

Рахім не міг всидіти на верблюді, і коли той проходив повз величезну гранітну брилу врівень з верблюжою спиною, хлопчик раптом перестрибнув на скелю і кинувся до кущів, де його гостре око помітило пташині гнізда з рябенькими яєчками. Здерши з голови свій лисячий малахай, він засунув руку в одне таке гніздо і набрав яєчок під пронизливий писк пограбованих пташок, які з розпачем кружляли над маленьким розбійником.

— Поклади яєчка назад! — гримнула на брата Кульжан.— Такий вже великий, а гнізда руйнує, як мале.

Рахім висипав яєчка назад і кинувся до струмка. Він там помітив маленьких срібних рибок. Кілька разів намагався він схопити одну з них, але рибки ніби дражнили пустуна і спритно уникали його рук, коли ж він нахилився ще далі, рибка майнула кудись убік, а Рахім втратив рівновагу і шубовснув у льодову воду.

— Знатимеш, як пустувати,— суворо приказувала Кульжан, допомагаючи йому видертися на верблюда.— Сиди тихо, бо поскаржуся батькові, він одразу почастує тебе камчею.

Рахім притих і, як кошеня, пригорнувся до сестри.

Ішли вони тепер проміж двох майже прямовисних гір, на яких, просовуючи коріння в щілини скелі, росли високі кошлаті ялини. Дорога гадюкою звивалася вздовж потоку, і часто доводилося перебиратись, перестрибуючи пласкими, вимитими водою брилами, з одного берега на другий, туди, де дорога була хоч трохи ширшою і можна було прогнати отару й табун.

Аул поспішав: треба до півдня дістатися долини, бо вночі льодовики підмерзають і зранку до півдня гірські потоки, народжені від них, течуть ледве помітними прозорими струмочками, але в обід сонце починає припікати, крига швидко тане й струмочки перетворюються на піняві й каламутні потоки, виповнюючи все річище. Якщо аул буде в цей час в путі — всі загинуть у шаленій кипені потоку, що збиває з ніг і коней, і верблюдів і мчить з собою побитих об скелі мерців...

Цього разу обійшлося без пригод. Аул добрався до жаданої долини, і вислані вперед розвідники зустріли Джантемир-бая біля гирла міжгір'я і привели до скель, де на прямовисному граніті три місяці тому вони накреслили, потопаючи в снігових заметах, тамгу його роду.

Місце було вибрано напрочуд вдало. Дві гірських річки, достатніх, щоб напувати і вдвічі більшу отару, ніж Джантемирова, перетинали з двох боків ту затишну улоговину, де захищений від вітрів аул розкинув свої літні юрти. Навколо були розкішні альпійські луки з соковитими запашними травами, серед яких було багато цілющих. Незабаром, коли аул остаточно розташувався на літо, Зейнеб почала їх збирати й сушити, бо вона була найкращою знахаркою аулу і в її білій юрті завжди пахло цілющим зіллям, яким вона лікувала людей і худобу. Величні гори навколо поросли струнких ялинами, дикими яблунями й грушами, горіхами, фісташками і непрохідними хащами малини, ожини, смородини, порічок та терну й аличі. Все це обіцяло чудовий урожай.

Але ніхто з аулу не наважувався ходити до лісу поодинці. Всі знали, що в горах багато пардучів, снігових барсів, які нападають на одиноку людину. Трапляються і ведмеді, і дикі кабани, і навіть володар Південного Казахстану — могутній джульбарс, і молодший брат його — рудий плямистий красень леопард, не кажучи про отруйних і неотруйних змій, якими кишіли хащі.

Зате жигіти весело готувалися полювати на гірських оленів та на архарів, чиї роги були з кулаш завширшки, на гірських кіз і на хутрового звіра, коли під осінь вистигне його пишне зимове хутро.

Перший час усьому населенню аулу довелося багато попрацювати: треба було заготувати палива для вогнищ, а головне — налагодити випас худоби. Найважче було Жайсакові, як головному табунникові. Перший тиждень уся худоба паслася вкупі, але коли паші біля аулу більше не стало, довелося відокремити табун від отари і верблюдів від коней. Тільки кози, як і досі, паслися разом із вівцями і, поки барани мирно скубли траву, вони носилися по стрімких урвищах і запаморочливими стрибками перелітали зі скелі на скелю. Кожній отарі відвели окремий випас, окремих чабанів і доярок,

і встановили зміни, щоб кожній людині вистачило часу і відпочити, і пополювати, і попрацювати для себе.

З незвички Кульжан здавалося дивним, що після пекучого дня з заходом сонця відразу ставало холодно. Доводилося одягати кожухи, спускати полог юрти і щільно закривати на ніч тундук: це дихали на аул холодом круті схили Кунгей Алатау, на якому вже не росли ані кущі, ані дерева і лише зеленіли луки, а ще вище блищали зморшкуваті прямовисні скелі, порослі мохом та лишайником, або тяглися величезні поля льодовиків, де крига досягала кільканадцяти сажнів товщиною і де народжувалися струмки й гомінкі ручаї, притоки повноводої цариці Семиріччя — Ілі.

Після бурі в Каракумах Кульжан стала боязкою і, наслухавшись оповідань про лісових хижаків, не наважувалася далеко відходити од аулу і пасовища або збирала дівчат, підлітків і вільних від роботи жигітів і йшла з ними до лісу по ягоди або по хмиз для вогнищ. Тоді Тайжан та Жайсак, без яких не обходилася ні одна така прогулянка, показували їй то схоже на кулю осине гніздо, що пахло воском і медом; то гіллясті роги марала, які він скидає щовесни; то рідкісну отруйну рослину, якої не можна торкатися голою рукою, бо за деякий час рука спухне, на ній з'являться болючі чиряки і людина горітиме, як у пропасниці або як від укусу отруйної гадюки.

Все цікавило Кульжан і розважало її. Все здавалося дивовижним, і вона невиразно відчувала, що їй так хороше й цікаво, бо вона не сама, біля неї Жайсак, її вірний захисник, друг і рятівник.

В горах Шаукен ніби вперше помітила, що на світі існує Жайсак. Чи то відвага молодого жигіта вразила її, чи то обридло вічно думати про господарство і сидіти з старим і буркотливим Джантемиром, але вона раз у раз кликала Жайсака в свою білу юрту і частувала то кумисом, то свіжою бараниною. Жайсак дякував за частування, від зайвого шматка не відмовлявся, але й довго не засиджувався в хитрої й балакучої господині — завжди стриманий, ввічливий і сухуватий.

— Ти повинен дорожити такою людиною,— говорила Шаукен Джантемирові.— Один Жайсак зробив для тебе більше, ніж усі інші чабани й табунники разом. Він і табун тобі врятував від вовків, і під час кочування,

сам ще хворий, наводив лад, і Кульжан твою врятував від загибелі. Дівча пусте й дурне: полізло, шайтан зна чого, тинятися стійбищем у бурю, та коли б не він,— пропав би величезний калим, який ти маєш за неї одержати. Жайсак нам з тобою й іще не раз стане в пригоді. Треба чимось його зацікавити, щось для нього зробити.

— Знаю,— похмуро одказував Джантемир.— Та що це ти раптом розщедрилася? Мало йому верблюда, баранів і нового кожуха за табун?! Нема чого роздаровувати останнє. Загинуло стільки худоби, а ця баримта виявилася жалюгідним плювком. І чотирьох сотень голів не придбали. Чи не твій Жайсак щось утнув, бо Ісхак присягався, що отара була вдвічі більша.

Джантемир невиразно відчував, що його обдурили, але довести нічого не міг і тільки злісно й підозріливо позирав на табунників і роздратовано обривав жінку. Улаштувати другий напад на чужі отари він не наважувався: те, що можна було собі дозволити в путі, тепер би лише зганьбило його, як кричуще порушення старовинного звичаю, і Джантемир вирішив поки що зайнятися іншими справами.

Перш за все він наказав Ісхакові і двом старшим синам від Зейнеб — Бейсали та Ундасинові об'їхати гори і все Семиріччя і довідатися, де кочує Зулькарнай, за сина якого, Ібрая, була засватана Кульжан. За тиждень посланці повернулися. Байсали з Ундасином нічого не розвідали, а спритний Ісхак чув від людей, що син Зулькарная важко хворий і навряд чи зможе цього літа справити весілля.

Ця новина примусила Джантемира ще більше насупитися, і коли Шаукен знов з якогось приводу заговорила про Жайсака, він вишкірив на неї свої жовті зуби і шалено замахнувся камчею.

— З глузду з'їхала баба! Тут невдача за невдачею, а в неї тільки цей шахрай у голові! Закоҳалася ти в нього, чи що?!

А другого дня несподівано викликав Ісхака та двох аксакалів і виїхав до Зулькарная.

Лишившись сама, Шаукен відчула себе повновладною господинею і почала потроху здійснювати свої таємні плани. Випадково кинуте Джантемиром слово було не марною здогадкою. Шаукен вже давно відчувала, що стрункий і міцний красень табунник хвилює її кров, а його сухувата стриманість дражнила

й розпалювала її більше, ніж коли б він пішов назустріч її загравання і відповів на них грубим і одвертим жартом. Але для того, щоб просто покликати до себе Жайсака, не було приводу. Тоді Шаукен наказала одній з дівчат покликати матір Жайсакову, стареньку Кумиш.

Кумиш прийшла змучена вкрай: шість разів на день доїла вона кобил, а табун пасся не менш як за дві версти від аулу. Назад доводилося тягти на коромислі повні відра молока і вже в аулі переливати їх у так звані саба, тобто кумисні бурдюки. Ледве закінчивши цю роботу, треба було знов бігти в табун для нового доїння або сидіти і перебовтувати кумис, щоб, скисаючи, він не густішав і не брався грудочками. На той час, коли з вечірньою зорею спускали з конов'язі лошат і вони з веселим заливчастим іржанням мчали до своїх маток, виснажена Кумиш ледве ноги волочила. Ось і тепер, увійшовши до білої юрти хазяйки, вона не витримала і безсило опустилася на кошму біля входу.

— Ти кликала мене, хазяйко?

— Так, Кумиш. Я хочу, щоб ти завтра вранці доручила доїти кобил якій-небудь з жінок і допомогла мені разібратися з повстю. За рятування Кульжан і багатьох баранів я хочу подарувати твоєму синові нову теплу зимову юрту, бо в вашій старій зо всіх боків вітер задуває.

Кумиш зраділа. Ох, ця стара чорна юрта! Була б вона хоч трохи тепліша і товстіша, не помер би бідолаха Шакір. Та й у неї не крутило б ноги й руки від одвічних застуд і не кашляла б вона так надсадно, як колись кашляв Шакір. І гарячі безладні слова подяки зірвалися з її безбарвних, зів'ялих вуст. А Шаукен, і далі граючи роль благодійниці і хазяйновитої господині, казала:

— Хай Жайсак завтра зайде до мене, коли ми закінчимо розбір. Ми з ним поміркуємо, що треба на кереге і на все інше. Якщо вже ставити нову юрту, так треба, щоб усе було, як у справжніх хазяїв.

Кумиш поспішила потішити сина доброю звісткою.

— Звичайно, нова юрта — справа хороша,— сказав Жайсак,— але хай не думає Шаукен, що вона з Джантемиром навічно прив'яже нас до себе, як ланцюгових собак. Треба нам вибитись з їхнього ярма. Ми з Тайжаном про це мріємо і серйозно міркуємо. А до

Шаукен я не піду, бо Джантемир тепер відсутній. Не хочу пліток і неприємностей. До речі, ми з Тайжаном умовилися на завтра їхати в міжгір'я по беркутів. Кажуть, вони там гніздяться на скелях.

— Як же ти поїдеш без дозволу бая?

— Я з ним розмовляв ще там, біля Жаман-Кала. Він просив дістати і йому орля, а з Шаукен я взагалі не хочу мати діла... Скажи їй, коли хочеш, що я дуже зрадів її подарункові і на знак вдячності обов'язково привезу для бая орля. Але більше не додавай ані слова. Чуєш, апа?— рішуче сказав Жайсак, ліг на свою постіль, вкрився ковдрою з головою і відвернувся до кереге, показуючи, що хоче спати.

Коні повільно й обережно спускалися по гострому камінню тісним міжгір'ям, яке перерізало могутній хребет звивистою розколиною і відділяло Киргизію від Семиріччя. В цій пустельній і дикій частині гір не зустрічалися каравани, не було навіть літніх стійбищ казахських або киргизьких аулів, але водилася сила диких кабанів, тигрів, ведмедів та барсів, а зі степу заходили зграї вовків. Схили гір кучерявилися густою гривою лісу, але подекуди міжгір'я так звужувалося, що перетворювалося на темну й вогку кам'яну щілину проміж двох прямовисних скель, на прискалках яких високо-високо любили гніздитися не тільки рудувато-брунатні беркути, а й велетенські сапсани, які б'ють беркутів, як курчат, і яструби-перепелятники, і ще сила-силенна різних хижих і не хижих птахів. Потім скелі знов розступалися. Тоді зелене склепіння шарудливої глиці й тріпотливого листя, густо обприсканого сонячним промінням, приходило на зміну холодному вогкому мороку тіснини, де добре жилося тільки зміям.

Тайжан не вперше бував у цих тіснинах і упевнено їхав попереду. Він пильно вдивлявся в гребені скелі, але не забував і про її підніжжя, стискав у руках рушницю, подаровану баєві генералом Ісаєвим. За ним ішов кінь, вантажений харчами, арканами, лантухами, хутряними рукавицями і товстими ватяними халатами. Все це було конче потрібно для полювання на беркута і для ночівлі в міжгір'ї.

Рахім і Жайсак їхали позаду, насторожено прислухаючись і вдивляючись у все, що траплялося в доро-

зі. Поряд бігли два вовкодави. Жайсак шкодував, що взяв із собою хлопчика, який міг легко стати жертвою своєї цікавості і недосвідченості, але діло було зроблено, і тепер лишалося бути насторожі.

Раптом Тайжан помітив, що в повітрі кружляє і повільно падає два пташиних пера. Це означало, що десь високо хижий птах шматує здобич. У цьому місці протилежний бік міжгір'я був положистий, і Тайжан мав змогу, піднявшись трохи по ньому, побачити гребінь крутої скелі, звідки впало пір'я. Справді, майже на самій вершині, на невеликому прискалку було орляче гніздо. Звідти повільно падало ще кілька пір'їн.

Ось воно, гніздо беркута! Але такою стрімкою скелею не видерся б навіть гірський козел...

«Важкувато! Тут не менш як сорок кулашів заввишки,— думав Тайжан.— Треба було взяти з собою ще двох-трьох жигітів на допомогу».

Наче прочитавши його думки, Жайсак зауважив:

— Доведеться обійти гору, там що-небудь вигадаємо.

Вони знов рушили вперед і на відстані одної-двох верст побачили відгалуження гори з лісистими положистими схилами. Але з'їхати туди верхи було все ж таки неможливо. Жигіти перезирнулися. Рахім перехопив їх погляд і сказав тоном, який не припускав заперечень:

— Я залишаюся з кіньми. Лізьте вгору, тільки важко вам буде втягти туди весь вантаж.

— Втягнемо,— заклопотано буркнув Тайжан.— Чого-чого, а сили Аллах для нас не пожалів, а ось як ти тут залишишся сам з кіньми? Для пардуча і джульбарса кінь — ласий шматок.

— Тигрові нема тут чого робити, а пардуч стрибає з високого дерева або зі скелі на спину, а тут і дерев високих немає, і місце відкрите. Залиште мені тільки собак.

Мисливці взяли кожен пару товстих хутряних рукавиць, ватяний чапан, лантух і аркан. Вовкодави було ув'язалися за ними, але Жайсак суворо гримнув на них, і собаки слухняно повернулися до Рахіма, який радо розташувався на сонці погрітися після вогкої і холодної тіснини.

Схил гори заріс густим чагарником, і жигіти добулися вершини, добре подряпані шипшиною. Глянули

з кручі вниз: орляче гніздо було далі від того місця, куди вони добралися, і здалося Тайжанові порожнім. Проте пишний кущ шипшини поруч із гніздом заважав роздивитися його здалека.

Коли ж вони підібралися зовсім близько, Тайжан раптом вилаявся: орлиця ще сиділа на яйцях, а орел кружляв над нею з якоюсь дрібною здобиччю в пазурах.

Злі й розчаровані спустилися жигіти в міжгір'я.

— Ну як?— весело кинувся до них Рахім.— Впіймали?

— Не було чого ловити. Вона ще на яйцях,— з досадою пробурчав Тайжан,— кидаючи на землю свій вантаж.

— Та ну?! А я тут нагледів ще два гнізда, і обидва трохи нижче,— весело блиснув очима Рахім.— Їдьмо. Зараз покажу!

І, відганяючи вовкодавів, що весело метляли хвостами, стрибнув на коня.

Справді, недалеко від горла бічного міжгір'я, на вузенькій гостроверхій скелі, над купою стрункіх тянь-шаньських ялин, чітко вирізьблювалося на тлі неба космате орляче гніздо.

— Там є орля,— азартно запевняв хлопчик.— Я бачив, як орел приносив йому здобич.

— Все це дуже добре, але як туди добратися?— почухав потилицю Тайжан.

— З того боку скеля обвалилася. Там я беруся залізти на самий верх,— вигукнув хлопчик.

— Покажи краще друге гніздо,— сказав Жайсак, поплескавши його по плечу.— Виявляється, ти тут дурно не гаяв часу. Молодець!

Хлопчик почервонів від такої похвали і поскакав уперед. Друге гніздо було зовсім близько, але до нього можна було дістатися тільки зверху надзвичайно стрімким схилом. Мисливці знов почали шукати більш положистого підходу. Цього разу довелося залишити коней під охороною самих вовкодавів, і всі троє стали видиратися на скелю, чіпляючись за кожен виступ руками й ногами.

Обдерши до крові долоні й ноги, подерши на колінах штани, долізли вони нарешті до краю і, звісившись з кручі, почали пильно роздивлятися і схил, і гніздо, до якого треба було тепер спуститися.

В гнізді, як звичайно, було тільки одне орля, вже велике, з довгою голою шиєю і лисою головою, з непомірно великим гачкуватим, наче полакованим, дзьобом і такими ж великими пазурами на задніх пальцях голенастих ніг. Воно, певно, почуло небезпеку, бо раз у раз підводилося, лопотячи напівголими крильми, і сичало, і крутило на всі боки головою з гострими чорно-жовтими очима, знов сідало, тоді знов зводилося на ноги, незграбно тупцюючи в грубо складеному незатишному гнізді.

Поки Рахім роздивлявся орля, Жайсак розмотав зв'язку нових міцних арканів і оглядівся: за кілька кроків від урвища росла стара крива ялина. До неї жигіти міцно прикрутили один кінець аркана, а другий на пробу обережно спустили вниз. Аркана вистачило б навіть, коли б орляче гніздо було й значно нижче, але перелякане орля певно прийняло аркан за змію, засичало, забило голими крильми і кілька разів міцно дзьобнуло аркан своїм уже залізним дзьобом.

— Гей ти! Не пустуй!— гукнув йому Тайжан. І, підтягнувши аркан назад, зробив на кінці його велику петлю; товсте рядно, хутряні рукавиці та міцний лантух зв'язав докупи і закинув на плечі, потім сів у петлю і, наказавши Жайсаку з Рахімом якнайміцніше тримати аркан, почав повільно й обережно підступати до прірви.

— Пильнуйте, щоб аркан не перетерся об каміння,— ще сказав він і повис над прірвою, обличчям до скелі, обережно спираючись босими ногами об кожен виступ, поки Жайсак і Рахім повільно відпускали аркан.

Скеля була не зовсім прямовисна. Тайжан наче плив уздовж неї, все нижче й нижче спускаючись до орляти. Він добре розрахував напрямок та відстань і незабаром став на ноги поруч орлячого гнізда, на крихітній рівній площинці.

При наближенні людини орля люто засичало, пронизливо скрикнуло, готове дзьобати і дерти його пазурами. Тайжан гукнув своїм: «Стій!», скинув із себе петлю і, розгорнувши важке і щільне рядно, одним точним рухом накрив гніздо і орля. Орля заборсалося під рядном, але Тайжан не дав йому отямитися і подерти міцну тканину: він швидко загорнув і зав'язав його разом з рядном тоненькими, але міцно зсуканими мотузками і поклав у лантух, прив'язаний до петлі ар-

кана, тоді знов одягнув петлю на себе і, зручно всівшись у ній, як на гойдалці, крикнув своїм супутникам:

— Тягни! Готово!

Жайсак і Рахім з хвилюванням чекали цієї команди. Тепер вони спільними силами почали плавно й повільно витягати аркан, а Тайжан, щоб не вдаритися об скелю, також плавно і обережно упирався ногами в укіс, який повільно плив повз нього униз. Нарешті голова його з'явилася над кручею. Жайсак підтягнув його ще, а Рахім подав руки і допоміг видертися на вершину гори і витягти лантух зі здобиччю.

Мисливці знали, що орел-батько не завжди б'ється за своє орля: вони боялися більше орлиці-матері,— яка, повернувшись до гнізда і знайшовши його порожнім, могла накинутися на викрадачів своєї дитини, тому вони поспішили спуститися вниз і від'їхати якомога далі від небезпечного місця.

Зупинилися вони версти за три від спорожнілого гнізда, під навислою скелею, з-під якої струменіло джерело чистої смачної води, і стали радитися, що робити далі. Лишати тут Рахіма з таким неспокійним вантажем і здобувати удвох друге орля було навряд чи доцільно, та й орлячих гнізд вони поблизу більше не бачили.

— Їдьмо додому,— порадив Рахім.— Я розповім батькові, як ми його здобували, і він знов відпустить мене з вами. Візьмемо ще кого-небудь із жигітів. Тоді й дичини настріляємо, повертаючись назад. Батько так любить смажену дичину. Він буде дуже задоволений.

Поміркувавши, мисливці вирішили, що хлопчик має рацію і, добре відпочивши, рушили назад.

XI. ПРОСВІТОК

Вже третій тиждень тягнув Кобзар свою важку солдатську лямку. Тепер він добре знав команду, в строю чітко бив землю одразу всією підошвою, «печатаючи» крок. І на стрільбах, і на солдатській «словесності» навіть заслужив похвали. Тільки сам він ніяк не набував того бравого молодецького вигляду, якого так добивався від нього Мєшков. Граючи на самолюбстві поета, батальйонний командир кілька разів казав йому:

— Що мені з вами робити, Шевченко?! Вас прислано сюди з правом вислуги, отже, з часом станете ви офіцером. Ви ж тоді не зможете пристойно ввійти ні в яку вітальню, як належить бравому офіцерові! Коли ж ви нарешті виробите в собі справжню виправку?!

Виструнчившись перед батальйонним, Шевченко опускав свої сині, як небо, очі з притамованою в них іронією...

Він жив подвійним життям. Одне було у всіх на очах: на плацу, в смердючій і гамірливій казармі, на солдатській «словесності». Але було у нього ще інше, таємне й глибоке життя, про яке могли здогадуватися лише друзі. А сторонні і не підозрівали, що в душі його бринять нечутні пісні, сплітаються рими, народжуються образи, нагромаджуються спостереження. Навіть на плацу під сухий і заглушливий тріск барабанів народжувалися в ньому іронічні рядки в ритм цим клятим барабанам.

— Ать-два! Ать-два!— вигукував капітан Глоба, священнодійствуючи.

А Шевченко в думці вторив йому, підроблюючись під убогий його рівень:

Ать-два! Ать-два!
В кого є ще голова —
Викинь думку, не барись!
Барабанові молись!

При цьому носак Шевченкового чобота насмішкувато підіймався над рівнем чобіт усієї шеренги, і Глоба люто підскакував до Кобзаря:

— Куди дивишся, йолопе! Знов носак на палець вище!

— Ваш скобродь,— виправдувався Шевченко.— Їй-богу, він у мене від природи кирпатий! Я стараюся, як тільки можу...

— Цить, дурню!!! Без розмов у строю!— гарчав Глоба і тикав до носа Тараса Григоровича волохатий кулак, але вдарити не наважувався. Долгов недурно казав, що за поета клопочуться в Петербурзі високопоставлені особи. Краще не ризикувати своєю кар'єрою заради кількох вибитих солдатських зубів.

— Відшмагаю! Крізь стрій прожену, якщо ловитимеш гав!— репетував він уже тоном нижче і кидався до іншого взводу, помітивши й там якесь безладдя.

Шевченко зітхав і підтягувався. До кінця муштри коліна його більше не згиналися, а «кирпатий» носак не висувався вище загального рівня.

На свята і в табельні дні, яких було щомісяця, крім неділь, не менше двох-трьох, Шевченко йшов у степ, до річки Орі, яка впадала в Урал за дві-три версти від фортеці. І там, упевнившись, що ніхто з казармених п'яниць, а тим більше з начальства, не йде за ним назирці, Тарас Григорович влаштовувався в густих кущах, витягав з-за халяви крихітну записну книжечку і писав вірші рідною українською мовою, якою тут ніхто не говорив, навіть не розумів її.

Думки Шевченка завжди були на батьківщині. Варт було йому заплющити очі або й просто замислитись, як поставала перед ним його рідна Кирилівка, або безмежно дорогий стародавній Київ, що пишно розкинувся по зелених берегах Дніпра, або яка-небудь з гостинних садиб, де подовгу жив поет, малював портрети хазяїв і одночасно працював над своїми віршами. Завжди, завжди був він душею там, де страждав його рідний народ, його кревні сестри й брати, і, як Антей, припадаючи хоча б у думках до рідної землі, зміцнювався від цього духом і писав. Він кликав до себе ці солодкі й одночасно гіркі думки, як кличуть улюблених голубів, благав їх не відлітати, не покидати його на чужині і малював у своїх віршах картини українського села, потопаючого в кучерявій зелені садів, з його білосніжними хатками серед стрункіх тополь, з дзеркально чистим ставком, з левадами і веселим кипінням води на млиновому колесі.

Так, це був рай земний, але поруч, на горі, височів панський палац, де для вічних бенкетів були завжди потрібні гроші,— от і відбирали в селян останню теличку, останню виснажену шкапину, без якої не зорати злиденної смуги, і продавали крамарям урожай, рокуючи село на голод.

Так написав він поему «Княжна». Закипало серце гнівом і ненавистю, слова ставали міцними, як удари канчука. Народжувалися на папері рядки, яким судилося тільки через кільканадцять років дійти до читача, коли вже й кріпацтво скасували. І, натішившись солодкою мукою творчості, повертався Шевченко до казарми, свідомий того, що навіть тут, у неволі, служить він рідній землі, готує зброю, щоб і далі боротися за волю народну.

В одну з неділь наприкінці липня Шевченко не наважився піти далеко в степ до Орі, бо небо облягли грозові хмари, вже то тут, то там сіра сітка дощу заступала обрій, і долинав ледве чутний гуркіт грому. Улаштувавшись у кущах над Уралом, Шевченко переглядав сторінки своєї книжечки, своїх «діток», як з болем називав він оці вірші, потім, знеможений передгрозовим зваром, роздягнувся й кинувся в холодні хвилі Уралу. Купання відсвіжило його. Він кілька разів пірнув, поплавав трохи і вже одягався, коли раптом приємний баритон спитав з помітним польським акцентом:

— Якщо не помиляюся, пан є поет Тарас Шевченко?

Тарас Григорович здригнувся і схопився за чоботи: заповітна книжечка була на місці.

— Пробачте... З ким маю честь?— спитав він вже спокійніше.

— Дозвольте відрекомендуватися. Товариш пана по лиху: засланий поляк Отто Фішер [55].

У Шевченка відлягло від серця.

— Дуже, дуже приємно! Я теж прагнув з вами познайомитися, тобто з усіма засланцями,— тепло потиснув він руку Фішеру.— Але ж звідки ви про мене довідалися?

— Мій колега Людвіг Турно [56] написав мені з Оренбурга про пана.

— Турно? Пам'ятаю: ми познайомилися з ним у Гернів. Надзвичайно симпатична людина. Але ж ви тут, здається, не самі?

— Зараз нас в Орській тільки троє. Один помер навесні від сухот. Решту перевели до інших батальйонів. А ви купалися? Хороша вода?

— Чудова. Свіжа, бадьорить дуже добре.

— Тоді, якщо пан дозволить, і я скупаюся.

Лише тепер Шевченко помітив, як гарно облягає Фішера його солдатський мундир, і йому раптом стало ніяково за свій неохайний вигляд. Поки Фішер купався, він розчесав собі вуса й волосся, добре витрусив мундир і витер травою запорошені чоботи, а коли Фішер сів поруч, у холодку, під кущами, радо простяг йому обидві руки:

— Ох, як же я скучив тут за дружньою бесідою!

...Вони не помічали плину часу, наче не вперше побачилися, а були старими друзями, що зустрілися

після довгої розлуки. І лише шалений вихор примусив їх отямитися.

— Гроза!— схопився на ноги Шевченко.

Лепетало злякане листя кущів. Дзеркальна річка потьмарилася й узялася крутою зибінню, а ковил припав до землі й побіг, і здавалося, що його сиве волосся розчісує невидимий гребінець.

Притримуючи рукою безкозирки, поспішали друзі до Орська, а сиза хмара, що вже густо вкрила пекучу небесну блакить, раз у раз здригалася над ними, вивергаючи рудувато-бузковий вогонь. Вдарив грім, і полетіли перші краплі дощу, встромлюючись у землю, мов скляні стріли.

Коли вони добігли до перших хат, тепла благодійна злива шуміла навколо, вітер гнав її блідими хвилями, і здавалося, що це мерехтіли безформні примари з розпатланим сивим волоссям.

Довго обтрушувалися вони на ганку, потім Фішер ввів Тараса Григоровича в рублену хату, збудовану по-східному, вікнами в двір, а глухою стіною — на вулицю.

Назустріч Шевченкові підвівся високий, темновусий чоловік років на тридцять п'ять — тридцять шість.

— Знайомтесь, мій друг Станіслав Крулікевич [57],— відрекомендував його Фішер.

— А ми вас розшукували минулої неділі,— привітно заговорив Крулікевич глухуватим басом.— Заходили до вашої казарми, шукали в степу. Щиро радий бачити дорогого поета, нашого однодумця.

— Дякую на доброму слові!— вклонився Шевченко.— Але не маю права визнати за собою будь-якої заслуги в боротьбі за вашу страдницю — Польщу.

— Даремно! У нас спільний ворог — самодержавство. Отже, й спільна мета: здобути волю всім народам, що стогнуть під його чоботом,— сказав Крулікевич.

— А знаєте, Тарасе Григоровичу,— втрутився Фішер,— пан Крулікевич і пан Завадський [58], наш третій товариш, три місяці лежали в госпіталі після «зеленої вулиці».

— Як?! Шпіцрутенами?!— стиснув зуби Шевченко.

— Так... Двічі прогнали через п'ятсот чоловік,— ствердив Крулікевич.— Як підбурювачів до повстання. Так сказано в конфірмації.

В цю мить увійшов мокрий від зливи Завадський — присадкуватий огрядний чоловік з білявим волоссям. У руках тримав він велику папушу тютюну в сірому обгортковому папері.

Фішер поспішив і його познайомити з Кобзарем. Потиснувши Шевченкові руку, Завадський скинув мокрий мундир і, сідаючи до столу, спитав гостя:

— Палите?

— Так, але цигарки, а не люльку.

— А я дістав у бухарців чудового кафану. Це один з найкращих турецьких тютюнів. Може, попробуєте? Тютюн дійсно чудовий.

— У мене є зайва люлька,— заметушився Фішер.— Прошу: на знак нашої майбутньої дружби запалимо «люльку миру».

— Ну, коли ви так ставите питання...— й собі посміхнувся Шевченко, приймаючи люльку.

Закурили. Після махорки й дешевих цигарок поет з насолодою вдихав запашний дим кафану і раптом помітив на стіні велику полицю з книжками. Очі його спалахнули, як у голодного, що побачив хліб. Крулікевич перехопив його погляд, і суворі очі його потеплішали:

— Раді книжкам? Дійсно, з ними тут важкувато. Це земляки з Оренбурга нас виручають, а іноді й батьки щось надішлють з попутниками. Наша бібліотека до ваших послуг.

Шевченко підійшов до полиці. Міцкевич [59], Мольєр [60], Словацький [61], Шіллер [62] польською мовою, Ян Кохановський [63], Гнат Красіцький [64], Вальтер Скотт [65], німецькі, польські, французькі романи. І тільки три книжки російською мовою: Пушкін, Рилєєв та «Пёстрые сказки...» Одоєвського.

— Чи нема у вас часом Герцена?— спитав він, переглядаючи паризьке видання «Гражини» [66].

— Є, але в Барбосовій буді,— обізвався Завадський, який в цей час кришив на столі тютюн.

— Все заборонене ми тримаємо надворі, в собачій будці,— сміючись, пояснив Фішер.— Рилєєв теж завжди буває там, але сьогодні ми не встигли його сховати, бо хазяї були дома. До Барбоса ходимо, коли їх нема, або вночі, коли вони сплять. Барбос чесно охороняє книжки. Він нас любить... Наш хліб та кістки з нашого борщу.

— А ікла в нього — як у вовка,— додав Завадський.— Ніхто чужий не наважується наблизитися до його буди.

— А хазяї?

— Вони не знають про нашу схованку. Ми зробили її, коли ремонтували буду. Але тепер під час будь-якого обшуку у нас нічого не знайдуть.

Шевченко вибрав «Пёстрые сказки...» та маленький, кишенькового формату, томик Міцкевича. Тим часом на столі з'явився самовар і закуска. За чаєм багато розмовляли.

— Що ж все-таки було в тому Кракові? В російських газетах про це майже нічого не писали,— спитав Шевченко.

Крулікевич запалив люльку, глибоко затягнувся.

— Думали ми повстати усім народом, щоб у кожному селі, місті й містечку ворог не мав ані хвилинки спокою. Щоб з кожного лісу й садка, з-за кожної скелі в горах та з кожного житла в нього стріляли або стежили за ним непомітні очі, готуючи йому засідку чи пастку. Отак, як воювали іспанці з Наполеоном, який переміг могутні держави, а іспанських патріотів не подолав... Призначили повстання на двадцять перше лютого, та знайшлися зрадники: шляхтичі попередили ворога. Австрійці прислали загін на допомогу прихильному до них урядові, і за кілька днів до повстання заарештували більшість наших проводирів. Тому повстав лише Краків. І головною силою стала міська біднота. Вони захопили місто, і австрійським воякам довелося тікати. Був створений тимчасовий уряд, який одразу видав маніфест, закликаючи всіх до боротьби за незалежність Польщі, й одночасно скасував податки й оголосив демократичні права. На жаль, в самому уряді почалися суперечки: одні думали обмежитися національним питанням, другі вказували, що селяни вимагають скасування кріпацтва, робітники — більшої платні й дешевого хліба, міщани — громадянських прав. Такі вимоги налякали шляхту й буржуазію, а австріяки почали наступати значними силами. Почалися бої. На допомогу місту прийшов загін робітників з соляних копалень з Велички під керівництвом Дембовського [67]. Він налагодив оборону міста, під його впливом значно розширили демократичні реформи, і це привернуло до повстання маси се-

лян. Чекали повстання в Сілезії, Познані, на Віслі, в Галичині. Там дійсно почалися селянські заворушення, але сили були надто нерівні. Дембовський загинув у бою, і на початку березня австріяки захопили Краків... А ми опинилися в Орській...

Крулікевич замовк, але нервовий тик довго смикав його тонкі губи, і вираз суворого обличчя став скорботним. Опанувавши себе, почав розповідати про свій арешт, слідство й суд.

Потім Шевченко розповів про Кирило-Мефодіївське товариство, про зошит «Три літа», який забрали у нього жандарми, прочитав їм свої «Посланіє мертвим, і живим, і ненародженим землякам», «Заповіт» і ще дещо.

Поляки дивилися на поета побожно. Уперше в цій страшній в'язниці без стін вони були щасливі.

А Шевченко, повернувшись в казарму, ліг на свої нари і розкрив книжку, удаючи, що читає, але не «Барвисті казки» і не Міцкевич, а спогади далекої юності стояли перед його очима.

Тоді все клекотіло в Вільні, назрівало повстання. Навіть тендітна і сором'язлива Дуся Гусиковська [68], його недовге поетичне кохання,— і та палала священним вогнем боротьби за свій народ... Тоді він теж читав Міцкевича, і теж був повен завзяття. Вивчив польську мову, яка так згодилася йому сьогодні. І від щирого серця позаздрив Тарас Григорович полякам, які навчилися так міцно гуртуватися, які виявилися здатними до справжньої боротьби.

От коли б російським мужикам, і українським, і польським, нещасним кавказьким горцям, і цим голим і голодним киргизам з'єднатися та й вдарити на самодержавство!

І взагалі як це сталося, що два братніх слов'янських народи почали ворогувати? Жити б їм у вічному мирі добрими сусідами, пліч-о-пліч стояти проти ворогів, як стояли колись проти турків під мурами Хотина, як вийшли проти німецьких рицарів на береги Балтики та Чудського озера...

Сутеніло. Пройшла вечірня молитва й перевірка. Казарма помалу стала затихати. А Тарас Григорович усе думав, думав про минуле, і сон тікав від нього. В грудях здіймалося тепле почуття до цієї пошматованої на три частини країни, де народжуються такі відважні й непохитні люди.

Казарма спала. Різноголосе хропіння, сонне зітхання і бурмотіння линуло з усіх боків. Шевченко сховав книжку, сів біля каганця, розгорнув клаптик паперу, знайдений проміж сторінок книжки, і замислився.

Так, посварили їх ненажерливі магнати та ксьондзи — хижі та хитрі єзуїти...

Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...
. . . . . .
Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим нащ тихий рай[69].

Тарас Григорович перечитав написане, склав обережно папірця, сховав у кишеню.

Нетерпляче чекав він кінця того тижня. «Барвисті казки» перечитав двічі. Багато віршів Міцкевича вивчив напам'ять. Але коли в неділю почав збиратися до своїх нових друзів і відчинив свою шафку, «Пестрых сказок...» там не було.

Шевченко зблід.

— Книга?! Де книга, яку я читав?— кинувся він до Кузьмича, що пришивав собі гудзика до мундира.— Чужа книга!

— Я — не злодій,— глянув на нього суворим, але ясним поглядом старий солдат.— Спитай в оцих,— презирливо кивнув він на дальній куток, де на нарах різалися в карти Козловський з розжалуваним прапорщиком Білобрововим та з дегенеративним ревельським п'яницею Шульцем.

Шевченко підійшов до них і, дивлячись просто в вічі Козловському, спитав:

— Де моя книжка?

Козловський не зморгнув оком.

— Кому потрібна прочитана книжка?— відповів він запитанням на запитання.

— На самокрутки,— недбало пробасив Білобровов.

— Я вимагаю негайно повернути мені книгу!— гостро повторив Шевченко.

— Ах, пардон!— стукнув підборами Козловський.— Я й забув вас повідомити, що вона знаходиться в слобідці, в крамаря Чалхуш'яна. Він охоче купує книжки за двадцять копійок. Ідіть і заберіть її. Мабуть, він ще не подер її на кульки.

Насунувши безкозирку, Шевченко мало не бігцем подався у слобідку, де серед сіро-жовтих халуп містилася крамничка Чалхуш'яна. І чого-чого тільки не було! Поруч із діжками з іржавими оселедцями, гасом та олією, лантухами борошна, пшона, цукру та крупи громадилися ящики з милом, махоркою, цвяхами, макаронами, свічками, стояли банки засиджених мухами льодяників і дешевих цукерок, коробки цинамони, ізюму і лаврового листу, а під прилавком стояли заплетені лозою величезні сулії горілки і дешевого кавказького вина.

— Вам продали книжку?— спитав крамаря Шевченко.

— Адин книжка солдат вчора приносив,— флегматично відповів товстий коротконогий крамар.— Дивись! Твій — не твій?— кинув він на прилавок «Пёстрые сказки...».

— Вона! Вона! Книжка чужа, а він її вкрав,— приказував поет і з огидою і жахом помітив, що з неї вже видертий зміст і остання сторінка.— Тут ще була одна сторінка. Може, вона у вас збереглася?

— Солдат приносив,— байдуже повторив вірменин.— Послугу тобі робимо: нам папір на оселедець треба, на цукор треба, на кишмиш. Солдат приносить — ми беремо, за це горілка даємо, махорка. Плати тридцять копійок і бери.

Шевченко заплатив гроші і поспішив до своїх друзів. Завадського та Крулікевича не застав: вони були в карауліі, а Фішер чекав на поета. Тарас Григорович розповів йому про пригоду і почав вибачатися.

— Не беріть цього близько до серця,— бачачи його хвилювання, засміявся Фішер.— Було б значно гірше, коли б вони всією казармою скурили її на цигарки. Сідайте відпочиньте і краще розкажіть, що у вас новенького, а потім підемо купатися до Уралу. Захопимо й вудки. День сьогодні прохолодний. В таку погоду риба добре клює. А обідати підемо до генерала Ісаєва.

— Тобто як?— здивувався Шевченко.

— Дуже просто. Генерал удівець. Живе з дочкою Наташею, яка недавно закінчила Смольний. А тепер до

нього приїхала й старша донька, вдова офіцера, вбитого торік на Кавказі. У цієї дами є хлопчик, якого я готую в гімназію. Я часто залишаюся в них на весь вечір. Звичайно, розповів я їм і про вас. Генерал хоче вас бачити, а старша донька його читала ваші вірші і захоплюється ними. Вони просили обов'язково привести вас.

Відсвіжені купанням і прогулянкою в степу, намилувавшись білим димом ковилу, що хвилювався вдалині, пішли вони до генерала.

В скромно обставленій, але просторій вітальні генеральського дому головною прикрасою був великий рояль Ебергардта і кілька пишних фінікових пальм та фікусів. Весело щось вигукував у високій круглій клітці сірий з малиновими грудьми папуга.

Зустріла їх старша донька генерала Лідія Андріївна.

— Здрастуйте,— просто простягла вона руку Шевченкові, якого церемонно відрекомендував Фішер.— Рада познайомитися з вами. Але що ж ми стоїмо? Сідайте, будь ласка. Папа, як завжди, хандрить і охає. Він зараз вийде... А я читала ваші вірші, ваш «Кобзар». Ще там, на Кавказі, коли чоловік був живий. Свіжий, оригінальний у вас хист. Іноді він такий м'який, такий ліричний, а іноді — стихійний, гострий і мужній. Наче буря на морі. Ви повинні зберегти себе, повинні все перетерпіти, щоб подарувати людям ще не одну хорошу книжку.

Шевченко тільки мовчки вклонився.

В цю мить увійшла Наташа з десятирічним Петею, сином Лідії Андріївни. Петя ніс кошичок вишень, тільки що зірваних у садку, а Наташа кинула на рояль новенькі ноти і, привітавшись з гостями, звернулася до Фішера:

— Допоможіть мені, мсьє Отто, вигадати засіб від нудоти. Улаштуймо концерт. Ось нам прислали чудові романси Варламова [70], уривки з опери «Жизнь за царя» Глінки [71] і ще дещо. Ви — на скрипці, ми з Лідою — на роялі. У Глоби непоганий бас, а в Степанова — малесенький тенорочок. Крім того, можна створити хор. Матушка Степанида має непоганий голос, а пропищати зо два романси зможу і я.

— А кордебалет нех організує пан Мєшков на прусський зразок,— весело підхопив Фішер.— Недурно він муштрує нас, жолнерів, витягати носаки, як на опер-

ній сцені, тільки без пачок і трико, якщо панна Наташа не пошиє їх всій роті з лазаретної марлі та тарлатану.

Всі весело сміялися. Лідія Андріївна сіла за рояль і почала проглядати ноти.

— Це надзвичайно мелодійний дует,— зауважив Фішер, поставивши на пюпітр ноти в барвистій обкладинці.— Я співав його ще вдома, у Варшаві.

— Он як! А я вже розбирала його сьогодні вранці. Ану спробуємо заспівати,— підхопила Наташа.— Грай же, Лідо! Пардон, мсьє Шевченко. Я і не спитала: мабуть, і ви теж співаєте?

— Співаю, тільки не романси, а народні пісні. Співайте, будь ласка. Я так скучив за музикою.

Вступаючи в акомпанемент, Наташа заспівала дзвінким і чистим сопрано:

По реке вниз по широкой,
По летящей быстрине
Из отчизны в край далекий
Едет странник по реке,—

підхопив Фішер, кидаючи на Наташу закоханий погляд.

Река шумит. Река ревет.
Мой челн о брег кремнистый бьет,—

красиво злилися їх молоді голоси, а Шевченко заплющив очі і на мить забув, що він в Орську. Йому здалося, що він знову на Україні, у Березових Рудках, маєтку Закревських[72].

Лідія Андріївна ще старанніше підкреслювала голоси співаків то дзвінкими акордами, то оксамитовим рокітливим тремоло.

Не изменю в стране чужой,
И здесь и там — везде я твой! —

патетично закінчив Фішер.

— А тепер ми попросимо заспівати вас, Тарасе Григоровичу! — вигукнула Наташа і заплескала в долоні.— Ні, ні! Не відмовляйтеся! Адже ж це не концерт. Ми всі тільки аматори! — палко заговорила вона, бачачи, що Шевченко знітився і навіть замахав руками.— Ну, заспівайте, будьте ласкаві! Ми любимо малоросійські пісні!

— Не до пісень мені тепер,— суворо сказав він.— Може, колись, пізніше.

Лідія Андріївна раптом стиха заговорила ніби сама до себе:

— Як я це розумію! Вже рік, як загинув мій Альоша. А я все не можу примиритися з його смертю. Хіба оті нещасні кавказці винні в його смерті? О ні! Цар!

— Дорога пані Лідо,— зупинив її Фішер.— Не можна вголос говорити такі речі. Не можна! Перед вами живий приклад: пан Шевченко про все це написав, і ось він в Орській фортеці, солдат. Всі ми це знаємо і розуміємо, але не можна в Російській державі про це одверто говорити, тому що коли б пан Глоба, або пан Мєшков, або хтось інший з офіцерів таке почув, то і вам, і пану генералові було б тоді багато лиха.

Лідія Андріївна гірко розсміялася.

— Знаю! Але іноді й німий починає кричати. Я жила в П'ятигорську з сорокового року. Пам'ятаю Лермонтова. Він теж був у неласці і теж не міг мовчати...

— ...і загинув від кулі підісланого вбивці,— договорив за неї Фішер.

Шевченко слухав цю розмову з глибоким хвилюванням. Яке щастя, що він переступив поріг цього дому!

Фішер заговорив про музику, про оперу і концерти в Варшаві, Наташа почала з захопленням згадувати Петербург. Зайшла мова і про драму, про гру Щепкіна, Каратигіна. Знайшлися і спільні знайомі. В розпал розмови ввійшов генерал, який завжди сидів зранку в своєму кабінеті, читав «Русский инвалид» або «Всемирную историю» і тільки до обіду одягав мундир і в повному параді виходив до столу, але сьогодні, зацікавлений розповіддю Фішера про засланого художника і поета, вийшов у вітальню на годину раніше, щоб поговорити з ним до появи офіцерів, які щонеділі обідали у свого командира.

Побачивши генерала, Шевченко підвівся і виструнчився. Генерал посміхнувся і подав йому руку.

— Облиште ви ці церемонії, дорогий мій! Вони й на службі досить обридли. Сідайте та розкажіть, як вам тут живеться.

— Намагаюся звикнути, ваше превосходительство, і бути не гіршим за інших,— сказав Шевченко.

— Важко, либонь? Та ви не заперечуйте, батечку! Сам знаю і дуже жалію, що досі про вас не потурбувався. Хвороби замучили, чорт їх забирай! Військовій людині важко, а цивільній людині наш... кордебалет і

зовсім не подолати. Я — суворовської школи солдат і ненавиджу цю кляту прусську шагістику. Армія існує, щоб воювати, щоб захищати батьківщину, а не для парадів і не для того, щоб знущатися з людей,— гримів генерал, дедалі більше розпалюючись.— Маршірувати навчають, а влучно стріляти навіть офіцери не завжди вміють! А на війні цей кордебалет нікому не потрібний. Ні! Не маршируванням перемогли ми Наполеона, і не маршируванням штурмували Ізмаїл, і не під марш переходили Альпи! Через ці кляті порядки і пішов я з гвардії, тому що звик різати правду-матінку просто в вічі. Ось і вирішили, що тутешній клімат для мене здоровіший... Ну, та чорт із ними! — махнув він раптом рукою, замовк і похнюпився.

Коли генерал віддихався від своєї палкої тиради і знов спитав Шевченка, в чому йому допомогти, той просто сказав:

— Маршірування — клята річ, але ще гірше — життя в казармі. Цей жахливий бруд, цей непереносний сморід, і воші, і мільйони блощиць та мух, тарганів і прусаків, що не дають ані на мить відпочити. Під ранок закуняєш від знемоги і прокидаєшся з головним болем, втомлений і зовсім розбитий. Я виріс у злиднях, у жалюгідній селянській хаті, але нічого подібного й уві сні не бачив...

— Моя провина,— буркнув генерал.— Вже що-що, а блощиці винищити і чистоту навести можна, і... і все інше. Ну, нічого, це ми налагодимо. І ви не сумуйте: я про вас потурбуюся.

Він докладно розпитав Кобзаря, як і чим годують солдатів, і раптом помітив, що Шевченко наче зам'явся.

— Що ж ви недоговорюєте? Коли вже почали, шпарте все начистоту.

— Я хотів про хворих. Є кілька солдатів, яких виводять на стройові заняття, хоч треба було б... лікувати...

— Чого ж вони самі не доповіли по начальству?

— Доповідали унтер-офіцерам і фельдфебелю. Один такий є... новачок. Тихий такий. Усього боїться. А в нього грижа висить, як торба.

— Як прізвище?

— Карпов Іван.

— Ага... А втім... все одно. Хоча... Цікаво... А ще?

— Ще Березін Хома. У того гнійна виразка на нозі. А в Петрова, очевидно, чесотка.

— А унтери?

— Не знаю... Люди кажуть, що коли б їх підмогоричити,— доповіли б начальству. А так...

— От мерзотники! — розсміявся генерал.— Ну що ж! Діло звичайне. Від унтерів залежить багато що в солдатському житті. А ви їх правильно хабарниками та п'явками нарекли,— додав він і підморгнув Шевченкові.

Тарас Григорович ледь помітно примружив очі.

«Донесли-таки»,— подумав він. А генерал, ніби прочитавши його думки, пробасив:

— Отак воно, голубчику. Хай це для вас буде наука: скажеш слово, а начальству передадуть три. У вашому становищі це... зайве.

Потім генерал пересів у своє улюблене крісло-гойдалку, і попросив Лідію Андріївну заграти йому щось хороше. Лідія Андріївна грала з душею, і під її пальцями ноктюрни Шопена набували особливої глибини.

Раптом у передпокої залунали гучні голоси, дзенькіт острог, кахикання, і до вітальні ввійшли Мєшков, Глоба, Степанов, поручик Богомолов і ще якийсь високий, рудий офіцер з другої роти, якого Шевченко бачив тільки здалеку на плацу. Поки офіцери віталися з генералом і шанобливо й церемонно цілували ручку Лідії Андріївни, Шевченко з Фішером відійшли в куток, але генерал одразу про них згадав.

— Знайомтесь, панове, і не в службовому, а в приватному порядку,— пробасив він.— Це єдиний справжній художник і справжній поет у нашому Орську. Прошу любити й поважати.

Після такого вступу офіцерам лишилося тільки потиснути Шевченкові руку, і кожен з них почув себе дуже ніяково, згадавши, як він «тикав» його на плацу і обзивав за кожен невдалий крок, поворот і змах ногою.

— Гляньте, мсьє Степанов, і ви, капітане, які чудові ноти мені надіслали з Оренбурга,— дуже вчасно защебетала Наташа.— Ось арія Сусаніна з опери Глінки. Це спеціально для вас, капітане. А ось романс: «Стонет сизый голубочек» для вас, поручику,— обернулася вона до Степанова.— А ми тут з паном Отто вже розучуємо дуже мелодійний дует. Я хочу, щоб на мої іменини кожен з вас що-небудь вивчив. Пан Фішер заграє на скрипці, і ми з ним проспіваємо дует. Я хочу, щоб

вийшов справжній концерт, як улаштовують по великих містах.

— Тільки без балетного ансамблю в постановці майора Мєшкова,— пошепки підказав їй Фішер.

Наташа не витримала і пирснула, уткнувши ніс у носову хусточку, удаючи, що чхає.

Мєшков підсів до генерала, а Петя вчепився в Степанова, показуючи йому модель римської катапульти з дощечок, гумок і корків, яку він сам змайстрував. Лідія Андріївна всадовила Шевченка біля себе і почала його розпитувати про Варвару Миколаївну Рєпніну, з якою колись зустрічалася в Петербурзі, а офіцери розглядали ноти і розповідали один одному якісь вузько військові новини.

Обід пройшов шумно й жваво. Офіцери трохи випили і весело й невимушено балакали з дамами. Після кави генерал запросив Мєшкова до кабінету і почав розпитувати про Шевченка.

— Людина він тиха і, якщо порівнювати з іншими, тверезa і ввічлива, але, хоч убий, залишається таким же тюхтієм, яким прибув до нас. Нема виправки — і край! — розвів руками Мєшков.

— Ну і хай лишається, яким народився,— посміхнувся Ісаєв, випускаючи дим із свого довгого чубука.— Я гадаю, що його як політичного треба перевести на приватну квартиру.

— Але ж, ваше превосходительство, це суперечить статуту.

— Чому? Адже ж і Фішер, і Завадський, і Круліке-вич — солдати, а живуть на квартирі?

— Щодо поляків ми маємо окрему інструкцію. Государ вважає за потрібне ізолювати їх від солдата, оскільки вони можуть на нього погано вплинути. А цей Шевченко...

— Е, ні. Цей Шевченко теж не проста штучка. Сьогодні він унтерів лає, а там і до височайших осіб добереться...

— За ним же стежитимуть...

— Та воно так. Але ж... Вилетіло слово, його, як горобця, не піймаєш, а шкідливі думки вже в солдатські голови й посіяні. Знаю я таких... Його треба негайно ж ізолювати. Я знаю, що кажу. Не за крадіжку і не за яке-небудь там вбивство його забрито... Справа серйозніша. А коли б йому вдалося посіяти в казармі

небажані настрої і це дійшло б куди треба? Що було б? Та ви б перший як батальйонний командир відповідали за це, а капітан Глоба — як ротний.

Такий несподіваний аргумент вразив і спантеличив Мєшкова.

— Давайте покличемо Глобу і обміркуємо разом із ним,— запропонував він.

— Гаразд. Покличемо.

Глоба вислухав генерала і рішуче відрубав:

— Суперечить статуту.

— Е, батечку,— прикро обірвав його генерал.— Статути пишуться для порядку, але кожен з вас колине-коли та й порушує його. Вам, наприклад, капітане, належить відпустки двадцять вісім днів на рік. А хто, як не ви, ще й, крім того, двічі їздили до Оренбурга і кожного разу на десять днів, і я вам і слова тоді не сказав, бо, як кажуть, не за кожну провину києм у спину. А ви, майоре, просили мене допомогти вам, коли ставили собі будинок. Тридцять солдатів безплатно працювали на вашій будові півтора місяця: вони й стіни вам звели, і крокви, і дах, і груби склали — все. Навіть у свята робили,— підняв генерал палець.— І це за рахунок стройових занять, які за тим же статутом, нічим не дозволяється заміняти. І я теж на все це дивився крізь пальці. А тут же справа зовсім особлива. Я серйозно кажу, що від такого тихенького може вибухнути і політичний бунт. Уявіть собі, що знов повстануть киргизи, як було десять років тому за Ісатая Таймапова з Утемисовим. І ось підступлять вони під Орськ, а він солдатам голови накрутить, що в киргизів нема кріпацтва, і вони здуру перекинуться до бунтівників. Якої ви тоді заспіваєте? Ось чому раджу вам не суперечити. Завтра ж уранці я підпишу наказ, бо вирішив пильнувати і вашу, і свою безпеку, ізолювавши його своєчасно від нашої «сірої худобинки»,— рішуче доказав генерал і підвівся, даючи зрозуміти, що рішення його остаточне.

Виходячи до вітальні, він ще на мить затримався на порозі і додав:

— І в строю раджу вам, панове, бути з ним делікатнішими. Не треба перед солдатами робити з нього мученика за волю.

В гостях у генерала офіцери завжди відчували себе трохи зв'язано: пиячити вони любили без міри і, випив-

ши, починали співати або танцювати, але присутність Лідії Андріївни, столичної дами з вищого світу, перешкоджала їм. Для годиться вони попросили її заграти на роялі, а поки вона грала, нудьгували, удаючи, ніби уважно слухають, разом поплескали їй і буквально не знали, що робити далі.

— Ех! — зітхнув раптом рудий поручик з другої роти.— Стояв я торік у Нижньому Новгороді. Під час ярмарку йшла там шалена гульня. І цигани, і комедія, і по ресторанах кожен вечір пиятика. Був там один прапорщик. Нот він не знав і голос мав не з найкращих, але ж як він добре співав хохлацьких пісень! Просто за серце брало, до сліз доводив. Слухав я його годинами.

— Ось і наш Тарас Григорович теж співає малоросійських пісень,— вкинув Фішер, вмить збагнувши, що в інтересах Шевченка зробити на офіцерів найкраще враження.— Попросіть його. Він чудово співає.

Але Тарас Григорович лишився невблаганний.

Другого дня, по обіді, тільки-но Шевченко ввійшов до казарми, днювальний гукнув йому з глибини:

— Гей, Шевченко! Марш до канцелярії! Писар Лаврентьєв кличе. Бігом!

Такі виклики взагалі не віщували нічого доброго: або гауптвахту, або позачерговий наряд, або ще щось в такому ж дусі, але Лаврентьєв зустрів його привітно.

— Могорич з тебе, служивий, тому що такий є наказ, щоб тебе перевести на вільну квартиру, тільки з щоденним виходом на стройову муштру та на всі інші ротні заняття. Отже, збирай свої лахи, бери сухий пайок і топай у слобідку. Хліб діставатимеш щодня перед муштрою.

Шевченко аж перехрестився з радості і мало не кинувся на шию Лаврентьєву. Той усміхнувся і спитав:

— Куди ж тепер підеш? Гайда до мене! Хата в мене одна з найкращих. Баба, теща тобто, взимку померла. Житимеш в її світлиці. Тепла вона, чиста і блощиць нема. Гляди з собою казармених не принеси. Жінка моя за блощиць і тебе, і мене з світу зжене. Твоя вона землячка — хохлушка, полтавська галушка, тому і в хаті у мене чисто, як у самого генерала.

— Скільки візьмеш? — завбачливо спитав Шевченко, бо кошти його доходили кінця.

— Люди карбованець на місяць беруть, а я тебе так пущу, коли ти дійсно моїх хлопчиків Васька та Стьопку

грамоти та рахувати навчиш, а потім і всім іншим шкільним наукам.

— Згода,— зрадів Шевченко і поспішив до казарми по речі.

Того дня він ніяк не міг заспокоїтися. Мєшков несподівано відпустив його із «словесності» улаштуватися на новому місці. Шевченко позичив у хазяйки косу, накосив собі трави на сінник, на простий, нестругаий стіл виклав з чемодана книжки Шіллера, які чудом збереглися від жадібних очей Козловського та Білобровова, але віршів своїх не дістав з-за халяви, бо й на приватній квартирі за ним теж стежитимуть і в перший-ліпший час дня чи ночі можуть зробити несподіваний трус, а ці захалявні книжечки були йому дорожчі від життя.

До вечора сіно на сонці висохло. Він набив ним сінник і маленьку пошивку для подушки, покрив постіль сірою солдатською ковдрою, повісив шинель на цвях і сів на стільчик, з насолодою прислухаючись до тиші і вдихаючи чисте повітря охайного людського житла. В кімнаті ледь помітно пахло сухим зіллям, пучечки якого були розвішані по стінах. Шевченко згадав, що померла теща Лаврентьєва була знахарка, і від душі побажав їй царства небесного.

Тієї ночі Шевченко вперше за багато днів спав міцно і спокійно. І потяглися дні душевного відпочинку. Навіть муштра здавалася значно легшою після здорового нічного сну. Звільнившись, Шевченко одразу поспішав у слобідку, в свою злиденну, але таку тиху й охайну кімнатку, та ніколи не говорив, що поспішає додому, тому що слово дім зливалося в його уяві зі словом Україна.

Васько та Стьопка перші дні боялися свого вчителя, але згодом, коли «дядько Тарас» змайстрував їм розмальовану розрізну абетку з картону, що його десь здобув Лаврентьєв, і на звороті кожної картки намалював тварину або птаха, вони раптом загорілися довірливою дитячою любов'ю до нього, годинами від нього не відходили і все просили, щоб він розповів їм казку або яку-небудь цікаву пригоду.

Спочатку Шевченко вчив їх, як колись вчили його самого, і кожну літеру називав цілим словом. Літера «п» звалася «покій», літера «л» — люди, а літера «д» — добро. Але коли найближчої неділі пішов він знов до

Ісаєвих і розповів Лідії Андріївні про свої уроки, вона порадила йому пояснити дітям, що літера «є» лише знак, яким позначають один звук, і що літера «мисліте» передає звук «м», тобто коров'яче мукання, літера «с» — сичання змії, а літери «ж, з» — дзижчання мухи та джмеля. Тарас Григорович досі не чув про новий звуковий метод навчання і захопився таким простим і зрозумілим поясненням. Другого ж дня Шевченко усе це розтлумачив своїм учням, і якою була їх спільна радість, коли вони одразу склали з розрізних літер найпростіше і найдорожче для кожної дитини слово — мати.

За новим методом навчання пішло так швидко, що за місяць обидва хлопчики вже читали друкований текст. Допомогло і те, що Наташа подарувала їм ту абетку, за якою вона колись сама вчилася читати й писати.

Фізично Шевченко відпочив і зміцнів на приватній квартирі, а від хорошого настрою і вірші його зазвучали м'якше, тепліше. Він навіть додав ліричний вступ до своєї скорботної поеми «Княжна».

XII. ПРИБОРКАННЯ

Батько Тайжана був колись славетним мисливцем. Полював він і з собаками, і з соколами, але найбільше любив полювати з беркутом. Тайжан знав, що в скрині старого ще й досі зберігається не одна пара ланцюжків, якими приковують до тугира свійського орла. Старий був зовсім глухий і ледве рухався від важкого ревматизму, але, побачивши орля, він раптом ожив, і очі його по-юнацькому заблищали з-під набряклих повік.

— Він не наш. Ми здобули його для бая,— кричав Тайжан у вухо старому, але батько зрозумів його лише тоді, коли Тайжан вказав спочатку на орля, а потім на білу юрту Джантемира, яка в цю мить здавалася рожевою від низького вечірнього сонця.

Старий насупився і довго не хотів віддавати ланцюжків. Коли ж він нарешті кинув їх синові, Жайсак і Тайжан одягли хутряні рукавиці і взялися за свого полоненого. Поки Жайсак міцно тримав його за шию і одну ногу, Тайжан приклепав до другої ноги обшите шкірою металеве кільце з першим із двох ланцюжків, потім Тайжан заклепав і другий ланцюжок.

Орля сичало, било крильми, звивалося і викручувалося всім тілом, намагалося клювати і дерти пазурами людей, але таки довелося йому скоритися волі мисливців: скуте, сіло воно нарешті на тугир, марно силкуючись зірвати з себе свої кайдани. Кілька разів падало з тугира на землю, і кожного разу Тайжан накривав його рядном і разом із рядном підіймав і знов садовив на місце, але хоч який він був спритний і обережний, орля все ж таки ухитрилося дзьобнути його. Націлялося воно у око Тайжанові, але жигіт встиг відхилити голову, і орля одірвало йому край вуха. Бризнула кров. Старий заохкав і почав бурчати і лаяти сина за неповоротність, а разом із ним і всю молодь, яка нічого не вміє робити як слід. Тайжан мовчав, скривившись від болю. Довелося зав'язати йому голову рушником.

Бачачи, що йому нема чого тут робити, Жайсак зібрався до матері.

— Сутеніє,— сказав він.— Пізно вже нести орля до бая. Переночую у апа, а вранці знов поїду в табун. Будь другом, Тайжан, занеси баєві орля. Скажи йому, що я пробуду кілька днів при табуні, а потім ми знов поїдемо у міжгір'я по орлят.

Ранком Тайжан пішов до бая, але Джантемир ще не повернувся від Зулькарная і на хазяйстві була Шаукен. Глянувши на орля, вона спалахнула:

— Що це за опудало обскубане?! Забирай, забирай цю потвору! Нам такого виродка не треба!

Тайжан спробував їй пояснити, що орлята, як і всі птахи, народжуються з пухом і тільки згодом обростають пір'ям, але Шаукен нічого не хотіла знати й пронизливо репетувала, не даючи йому вкинути слово:

— Іди геть із своєю потворою! Поклич Жайсака! Я йому розкажу, який нам потрібен орел.

Вилаявшись у думках, Тайжан накинув на орля рядно і пішов з ним у чорну Жайсакову юрту.

— Візьми, тітонько Кумиш. Не хоче його наша хазяйка.

Кумиш з жахом замахала руками:

— Що ти! Що ти, Тайжан! Та я його боюсь. Ач який він хижий і злий! Та він мені виклює очі! Вези його до Жайсака. У мене й місця нема, де його всадовити.

Тайжан зрозумів, що старенька Кумиш дійсно не впорається з неспокійним птахом, і забрав орля на пасовище.

— Ну що ж, почекаємо Джантемира,— сказав Жайсак.— А поки що треба приборкати цього забіяку. Допоможеш мені?

Поки Тайжан міцно тримав орля, Жайсак спритно прив'язав йому до браслетів коротенькі ремінці з мідними кільцями на кінцях і просунув крізь ці кільця міцний ремінь із сириці з верблюжої шкіри в кулаш завдовжки з металевою кулькою на одному кінці і зашморгом — на другому. Кулька була більша, ніж кільця, так що ремінь не міг вислизнути з кілець. Ремінь Жайсак прив'язав до кереге. Потім одягнувши довгі по лікоть рукавиці з борсукової шкіри, він забрав у кулак ремінці разом із ногами орляти і міцно стиснув їх. Орля скрикнуло від болю й почало видиратися, намагаючись дзьобнути молодого табунника, але Жайсак раптом смикнув ремінь, і орля впало на землю догори ногами, тоді Жайсак сильним помахом руки підкинув його й посадив собі на рукавицю. Орля рвонулося, щоб звільнитись, і знов Жайсак шпурнув його додолу сторч головою і знов за мить підкинув на рукавицю.

Тайжан і кілька табунників зацікавлено спостерігали боротьбу людини з хижим птахом, а незмінний супутник Жайсаків Рахім жадібно стежив за кожним його рухом і рахував:

— Ого! Дев'ятий раз кидаєш ти орля. А тепер вже десятий.

Годину, дві, три тривало це змагання на витривалість людини з хижаком. Нарешті руки жигіта втомилися і спітніло чоло, та й орля знемагало: з минулого вечора було воно голодне і з кожним кидком ставало все млявішим. Тайжан помітив, що час змінити друга і, натягнувши такі ж борсукові рукавиці, взяв у Жайсака орля і теж почав його кидати то сторч ногами, то вгору на всю довжину ременя.

Опівдні орля зовсім знесиліло. З очима, напівзатягнутими плівкою повік, розкривши від спраги дзьоб, моталося воно в повітрі, не в силі підвести голову і випростати шию.

Рахім нарешті не витримав:

— Облиште! Навіщо мучити бідного птаха?! Півдня шпурляєте його, як ганчірку. Він голодний і змучений. Посадіть його на тугир.

— Не можна! — відповів Тайжан.— Необхідно, щоб він зрозумів, що людина дужча і треба їй скоритися.

Дорослих, міцних беркутів так кидають по три доби без їжі й відпочинку.

Сонце повертало на захід, коли Жайсак вирішив, що орля вже приборкане.

І дійсно, вигляд у орляти був жалюгідний. Змучене, виснажене, воно майже не розплющувало очей і, як мертве, безсило мотало головою, коли його кидали долу або підкидали на рукавицю. І пазури вже не впиналися в хутро. Напіввідкритий дзьоб, здавалося, благав пощади. І Жайсакові стало шкода його. Він посадив орля на рукавицю, почав пестити його голову в ріденькому пуху, ласкаво приказуючи:

— Каль бопали! Каль бопали!

— Рахім, принеси сирого м'яса і грудку цукру,— гукнув Жайсак підліткові, який спочатку розважався боротьбою людини з птахом, а тепер ліг на траву і відвернувся, не в силі бачити, як його мучать. Почувши ці слова, Рахім скочив на ноги і помчав у юрту табунників, де саме різали м'ясо на вечерю.

Побачивши їжу, орля радісно стрепенулося і швидко і боязко проковтнуло кілька шматочків м'яса. Потім Жайсак розбив грудку цукру на три шматочки і поклав один з них орляті в дзьоб. І орля почало обережно брати їжу з людських рук, як учора брало її з батькового або материного дзьоба.

Коли орля наїлося, Жайсак надів йому на голову ковпачок, так звану томагу, з кулькою, прикрашеною бісером і пугачевим пір'ям, забрав його в юрту табунників, посадив тихого й приборканого на тугир — зручну триногу ліворуч від входу, і прив'язав кінець ременя до кереге. Орля сиділо тихо, спокійно, і коли Жайсак вийшов, спустивши полог юрти, заплющило очі й заснуло, змучене й підкорене людині.

Користуючись відсутністю батька і старших братів, Рахім лишився жити з табунниками. Все тут захоплювало й цікавило його. То відшукував він у траві запашні суниці, то слухав співи пташок, яких у степу ніколи не бувало, і одразу почав майструвати вигадливі сильця, щоб їх ловити і тримати в клітках, як козаки тримають канарок. То шукав у річці блискучі, ніби посипані сріблом камінці, або годинами лежав на пласких каменях, стежачи за рибками в потоці. Особливо заприятелював він з одним підстаркуватим табунником, що майстрував клітки й тенета, в які ловилися і чорні дрозд-

ди, і вільшанки, і золотаві іволги, чиї голоси бриніли для Рахіма справжньою музикою, а з конячого волоса сплітав найтоншу волосінь і до неї прив'язував саморобні гачки з мідного дроту, настромлював на них гедзів та хробачків і ловив рибу... Шкодував Рахім тільки, що нема з ним улюбленої сестри Кульжан, вірної захисниці й помічниці в усіх дитячих справах і витівках. І, коли хто-небудь з табунників їхав в аул, він переказував Кульжан, щоб вона обов'язково прискакала до табунного стану подивитися на всі дива гірського лугу.

Та не могла Кульжан вирватися з аулу: якраз стригли овець. Від світанку до смеркання стригла вона ярок і баранів, які лежали перед нею зі зв'язаними ногами. Руки їй боліли від важких ножиць, сморід овечого поту, гною і бруду з дрібним сухим пилом від вовни забивали їй дух. Важке, то рудувато-чорне, то брудно-сіре руно відстригала вона одним, збитим у напівповсть шматком і лише на мить розгинала втомлену спину, коли чабан розв'язував ноги обстриженому барану, клав перед нею нового барана і швидким звичним рухом зв'язував йому ноги коротеньким ремінцем із сириці.

Дні стояли жаркі й безхмарні. По-південному короткі тіні опівдні тулилися до ніг людини й ховалися під черево коня, тільки ледь-ледь визираючи з-під нього з північного боку.

— День добрий, Кульжан! — гукнув якось Жайсак, проїжджаючи повз неї.— Рахім за тобою дуже скучив, просив тебе приїхати до нас у табунний стан. У нас дуже хороше. Не пожалієш!

— Ніколи мені,— зітхнула Кульжан.— Стрижу, стрижу і кінця-краю не видно... Руки геть у мозолях.

— А ти відпочинь. Жінки й без тебе упораються,— порадив Жайсак.— Приїде твій батько, покажеш йому свої рученята в мозолях — він зрозуміє.

— Та не зрозуміє Шаукен...— сказала Кульжан.— Мені б теж хотілося подивитися на табун і хоч трохи побути з Рахімчиком. А як там твій Акбозад?

— Живе лоша, здорове, нівроку сказати,— застерігся забобонний Жайсак.— Не бійся так своєї кши-апа! Сідай на коня! Їдьмо!

Кульжан лише тепер помітила, що Жайсак веде на поводі другого засідланого коня. Вона ще раз нерішуче глянула на недостриженого величезного чорного барана, але спокуса була надто велика.

— Але що ж ми скажемо батькові? — ще спитала вона.

— Я скажу, і всі табунники ствердять, що Рахім об'ївся суниць і захворів, а ти приїхала його лікувати міцним чаєм і зіллям, що дає від цього Зейнеб,— не розгубився Жайсак.

— Добре! Поїду! — вирішила Кульжан і гукнула подружку: — Достригжи його за мене, любонька Каракоз!

І, наче птах, злетіла на коня.

— Гайда! — весело гукнув Жайсак.

І вони поскакали.

Легкий гірський вітерець, насичений ароматом квітів і трав, смолистим подихом лісу і стиглих ягід, бив їм в обличчя, куйовдив чорне волосся Кульжан, заплетене в довгі коси, залітав у розпірку її довгої сорочки, підперезаної строкатою хусткою, і за спиною роздмухував одіж своїм свіжим подихом, обіймаючи її всю замість огидного смороду овчини.

— Днями ми випробовували наших жеребців. Карайгир набагато обігнав усіх, а Акбозад, хоч він ще одноліток, самохіть пристав до скакунів і обігнав Карайгира, з яким вони подружилися, як рідні брати.

— Так вони ж і є брати,— зауважила Кульжан.— Обидва сини нашої славетної Карлигач і Бурана.

— Так, але дружать вони не як коні, а як люди,— захоплено розповідав Жайсак.— За рік не знайдеться їм рівних по всьому нашому степу від Алтая до Алатау і від Китаю до Уралу. Вони знають мій голос, скачуть до мене, коли я їх кличу,— ось зараз побачиш.

І, ляснувши в повітрі камчею, вихором помчав уперед. Кульжан дзвінко скрикнула, вдарила коня голими п'ятами і кинула його вчвал. І знов скакали вони поруч, веселі, щасливі своєю юністю і почуттям здоров'я, яке переповнювало їх радістю буття.

І не помітили, як збоку виїжджає з лісу на жирній ваговитій кобилі Шаукен і з злим вогником у своїх ведмежих очицях стежить за їх вихровим повним радості чвалом.

В далечині вже видно було величезний табун, де було кількасот коней. Досвідчене око Жайсака здалека пізнавало кожного коня, кожну кобилу і кожне лоша і одразу відшукало своїх улюбленців.

— Ось вони,— притримав він коня і, машинально простягнувши руку, впіймав і стиснув пальці Куль-

жан.— Бачиш? Ось білосніжний Акбозад поклав голову на спину Карайгира, а Карайгир тягнеться до гілки дикої яблуні.

— Бачу,— насилу прошепотіла вона, але руки не забрала.

Жайсак здригнувся від цього голосу і ще міцніше й ніжніше стиснув її пальці. Обоє мовчали, опустивши очі додолу, бо відчували, що погляд скаже більше слів, і у обох раптом з болем стиснулося серце від свідомості, що десь існує невідомий їм обом і ворожий Ібрай.

— Акбозад! Карайгир! — лунко крикнув Жайсак. І вірні коники заіржали у відповідь дзвінко й радісно, наче засміялися, і вихором помчали на голос людини.

Незабутній день провела Кульжан у табунників. Рахім з радісним вереском повис на шиї в сестри і одразу почав їй показувати свої скарби. Їх, правда, було небагато, тому що співочі пташки не йшли в його сильця, і клітка, приготовлена для них, стояла порожня. Зате він з гордістю почастував її двома смаженими рибками, спійманими вранці вудкою, потім повів сестру в ліс збирати суниці. Звісно, й Жайсак пішов з ними, щоб пардуч не плигнув на Кульжан з ялини. Від його присутності гарячіше палали смаглявим рум'янцем щоки Кульжан, а очі сяяли глибоким внутрішнім світлом, яким сяють дівочі очі, коли кохання чисте й глибоке.

Табунники любили Кульжан і за вечерею почастували її кращим шматком баранини, наділили їй найкращого кумису, а тому що не годиться дівчині ночувати поза рідною юртою, Жайсак і Рахім провели її до самого аулу.

— Добре, що ти повернувся, сину,— зраділо приказувала Кумиш, готуючи синові постіль.— Хазяйка подарувала нам нову юрту і кожен день питає, де ти, і наказує тебе покликати, а тебе все нема й нема. Піди до неї, подякуй за подарунок.

— А де бай? Приїхав чи ні?

— Нема. Приїхав Байсали з Ісхаком, а бай лежить у Зулькарная хворий. Він зламав собі ногу десь у горах і повернеться, коли зможе сісти на коня. Тепер Шаукен у нас верховода.

Жайсак незадоволено скривився.

— Добре. Коли так, пішли з тобою вдвох, апа. Збирайся!

Кумиш накинула чисте біле покривало і задріботіла поруч з сином.

Шаукен вже збиралася спати, коли вони підійшли до її юрти.

— Що це ти, Жайсак, наче ховаєшся? — з незадоволеною усмішкою, але все ж грайливо спитала Шаукен, вітаючись.

— Роботи багато, хазяйко,— вклонився Жайсак.— Ми з матір'ю прийшли подякувати тобі і Джантемир-азі за подарунок. Хороший подарунок, і треба його заслужити. Ось я і залишаюся при табуні. Адже помер мій батько, загинув дідусь Файзулла, а табунники там молоді, незвиклі. Ось і доводиться мені то до косяка, то до дійних кобил, то об'їжджати молодих. Та й за чабанами потрібне око. Поснуть, а хижаків тут багато... І жайляу таке, що за день не об'їхати.

— За це ми й цінуємо тебе,— всміхнулась Шаукен.— Ти справжній жигіт і заслуговуєш такий подарунок. Живіть у новій юрті на здоров'я... А тепер розкажи, як там нагул?

Жайсак стисло і точно доповів про все, і хоч вона намагалася затягти розмову, почав прощатися:

— Ходімо, апа! На світанку чабани прийдуть по мене, щоб переганяти отару до іншого водопою. Я обіцяв їм допомогти. На добраніч, хазяйко!

І Шаукен довелося його відпустити.

Минуло кілька днів. Жайсак лише зрідка повертався в аул, весь час проводячи з табунниками та чабанами. Вдвох із Тайжаном вони зрубали велику ялину, обтесали і розпиляли її на кереге для нової юрти і, поки дошки сушилися, знов зібралися в міжгір'я, але на цей раз не по орля, а по дорослого орла для Джантемир-бая.

Напередодні від'їзду Жайсак весь ранок пробув при отарі і тепер повертався пішки гірською стежкою вздовж потоку, коли раптом, обходячи одну із скель, вражено зупинився. В крихітній тихій заводі купалася Шаукен.

— Ой Жайсак! — скрикнула вона чи то з переляку, чи то з радості.

Жайсак сором'язливо відвернувся.

— Салем, хазяйко,— пробурмотів він, не знаючи, що й робити.

— Погано ж ти мене приймаєш, Жайсак,— грайливо сказала Шаукен, викручуючи мокре волосся.— Одвернувся. Глянути на хазяйку не хочеш.

Він повернувся обличчям до неї і остовпів. Вона стояла тільки по коліна в воді, зовсім гола, і вода капала з неї й текла по ногах. Кров шугнула йому в голову, коли він побачив це пишне жіноче тіло у повному розквіті. Але зусиллям волі примусив себе відійти й повернутися до неї спиною.

— Не годиться мені дивитися на дружину такої поважної людини, як наш ага,— сказав він якимсь глухим голосом.— Не треба так жартувати, хазяйко.

Шаукен злісно знизала плечима, але накинула на себе довгу сорочку і почала заплітати мокрі коси.

— А мені набрид старий чоловік. І вода тут така тепла й чиста, А ти де напуваєш свій табун?

— Де доведеться. Іноді тут, а іноді нижче,— відповів Жайсак, не розуміючи, до чого вона веде.

— От я й буду сюди приходити. І ти дивитимешся на мене, тому, що молодому жигітові солодко дивитися на пишне жіноче тіло.

— Недобре так говорити, хазяйко! Не треба! Та й небезпечно самій ходити цими стежками: нещодавно пардуч загриз тут ішака, а Улагай забив другого пардуча каменем з пращі.

— Але ж я буду не сама, а з тобою. Хіба ж ти мене не захистиш?

— Табун пасеться далеко. Я можу не почути, а люди побачать і осудять.

— Які ж тут люди?! Навколо ліс, луки та скелі. Ми будемо тільки вдвох. Обридло мені Джантемирове буркотіння. Хоч би й зовсім він не повертався назад! А з тобою нам буде чудово.

Хвиля огиди скипала в Жайсакових грудях.

— А ти знаєш, хазяйко, як за таке карає шаріат?! — заговорив він, намагаючись зберегти ввічливий тон.— Візьмуть аркан, зроблять на кінцях його по зашморгу, накинуть нам на шиї по такому зашморгу, приведуть верблюда, поставлять його проміж нас, накажуть йому лягти й перекинуть середину аркана через його спину, а потім верблюд встане, й повиснемо ми з тобою на ньому. Не знаю, як ти, а я ще не хочу вмирати.

— Не наважаться! Те, що не дозволено звичайній жінці, дозволено байській дружині, а Джантемир, як

усі чоловіки, спатиме в своїй юрті й нічого не підозріватиме. Хто насмілиться йому слово сказати про мене? — продовжувала Шаукен, доплітаючи свої коси і підходячи до Жайсака впритул.— Хіба тебе не вабить до мене? Та що ти стоїш, як вражений громом?! Кинь удавати з себе невинне ягня! Кажу тобі: ніхто не посміє патякати.

— Я посмію! Я розкажу! — раптом пролунав зривчастий дзвінкий хлоп'ячий голос.

І Рахім, весь червоний від обурення, вискочив з-за скелі, де він лежав із вудкою на плаского камені, надіючись наловити вивертливих харіусів. Він чув усю розмову від першого до останнього слова і вибіг з-за скелі, злякавшись, що Жайсак не витримає спокуси.

— Ах ти, щеня! — збліднувши, просичала Шаукен.

Губи її тремтіли, під грудьми огидно засмоктало, а Рахім несамовито кричав, перестрибуючи з ноги на ногу, ніби каміння пекло йому босі ступні:

— Все розкажу! Все! Тебе одну скарають на горло на верблюді. Жайсак ні в чому не винен!

— А з дівчам можна скакати лісами? Гадаєш, суниці вони збирали з Кульжан? — просичала вона, стискаючи кулаки.

— Що-о?! Не смій брехати на нього і на мою сестру! Вони молоді. Їм весело вдвох. Ух ти, стара відьмо! — тремтячи від люті, підскочив хлопчик до мачухи.— Насміться лише брехати на сестру! Посмій тільки ганяти її на роботу! Вона тобі не рабиня! Все про тебе розкажу! І батькові, і жигітам! І жінкам! Всім! — вигукував Рахім, стрибаючи перед нею, як молодий розлючений півник.— Насміться тільки!

— Цить! Рахім! Заспокойся! Хазяйка пожартувала! Ніхто більш не чіпатиме Кульжан! І не пожене її на роботу! Іди собі, хазяйко, додому і заспокойся: хлопчик мовчатиме, але й ти доріжку сюди забудь,— суворо сказав Жайсак.— І дякуй Аллахові, що він був тут сам.

— Не сам! — з несамовитою люттю закричав Рахім.— Ісмагул тут і старий дід Улагай! Ми втрьох ловимо тут рибу. Гей, Ісмагул, іди сюди! І ви, дідусю!

З-за скелі вийшов розгублений Ісмагул, приятель Рахіма, з відерцем, де плавало з півдесятка харіусів, і сивобородий чабан Улагай. Шаукен розкрила рот і, раптом повернувшись, побігла геть, забувши на камені і своє дзеркальце, і рушник.

— Ага! Злякалася, гюрзо! Тікаєш?! Тікай, тікай, прокля́туща! — гукав їй навздогін Рахім і замовк лише тоді, коли Жайсак із силою смикнув його за руку.

— Мовчи, Рахім! Годі! Якщо вона поводиться непристойно, то й ти теж тримаєшся не краще. Не твоє діло вчити дорослих. За це батько добре відшмагав би тебе камчею. Вона вже приборкана. Вона пальцем не наважиться торкнути Кульжан, але ти теж повинен мовчати. І ви, дядю Улагай, і Ісмагул. Всі! А тепер гайда до табуна!

Минуло кілька днів. Шаукен прикусила язик, а Кульжан трохи відпочила від стрижки овець і взялася за свою улюблену роботу — за кілими. І Шаукен її не чіпала.

Кілька разів приїжджала Кульжан до табунників побачитися з Рахімом, який давно вже не повертався до аулу, «щоб не зустрічатися з клятою розпусницею», як називав він тепер свою кши-апа. Під великим секретом розповів він Кульжан, що трапилося на березі гірського потоку, і Кульжан, зрозуміла, чому їй раптом стало легше жити. Зустрічаючись із Жайсаком, вона червоніла і вся сяяла чистою радістю першого кохання. І навіть думка про далекого Ібрая рідко тепер приходила їй в голову.

Тим часом Джантемир переказав, що нога його вже зрослася, і в аулі чекали на нього з дня на день. Ось чому Тайжан і Жайсак знов зібралися по орла в Кастецьке міжгір'я.

Ловити великого міцного беркута мисливці готувалися зовсім інакше, ніж орля. Перш за все Тайжан вибрав у горах три стрункіх молоденьких сосни сажнів на десять заввишки, зрубав їх, очистив від гілля і кори. До вістря першої з них прив'язав жмут вовни, добре насиченої смолою; до верхівки другої — прикріпив кільце, пропустивши крізь нього тоненький, але міцно зсуканий мотузок із зашморгом на кінці, а до вістря третьої приладнав рефлектор з блискучої білої бляхи. Знайти цю бляху в горах було надзвичайно важко. Такий рефлектор був у глухого батька Тайжанового, але старий анізащо не згоджувався позичити його синові. Довелося Тайжанові прикинутися хворим і дві доби пролежати в юрті, очікуючи, коли старий хоч на хвилину вийде погрітися на сонці, щоб витягти бляху зі скрині.

— Впіймаємо беркута, покладу йому його бляху назад: він нічого й не помітить,— казав Тайжан Жайсакові.

Опинившись у міжгір'ї, Тайжан не став оглядати гребені скель, а поскакав далі — туди, де міжгір'я ставало розлогим, а посередині його весело дзюрчав прохолодний струмок. Уздовж цього струмка росли столітні карагачі та вузлуваті дуби. Але жодний з них, видно, не підходив для Тайжанових намірів, бо він мовчки скакав повз них, все далі й далі.

Власне кажучи, це вже й не було міжгір'я, а неглибока долина з положистими схилами, зарослими урюком, ліщиною, фісташиною та буйними хащами малини, ожини й шипшини. Раптом Тайжан зупинив коня і простягнув вперед руку, вказуючи на величезний сухий карагач, що стояв серед долини. Коли вершники під'їхали ближче, виявилося, що він весь брудний від пташиного посліду — отже, орел ночує на його вершині. Був полудень. Не боячись появи орла, мисливці приміряли, чи сягають їхні жердини найвищих гілок. Недосяжним лишився тільки один сухий сук, і Тайжан без вагань видерся вгору і зрубав його. Тепер він був певний, що вони впіймають орла. Потім мисливці від'їхали і спокійно розташувалися в холодку під гіллястим горіхом, добре попоїли і лягли відпочити до вечора.

У присмерку беркут прилетів на своє звичне сідало і довго вовтузився, чистив дзьобом велетенське пір'я, струшувався і намагався зручніше усістися на ночівлю. Не запалюючи вогню, мисливці пильно стежили за ним, скільки дозволяв присмерк, з острахом позираючи на його гачкуватий дзьоб і пазури, тому що удар такого дзьоба пробиває людський череп наскрізь. На цей раз з ними, крім Рахіма, було ще двоє жигітів, а хлопчикові вони суворо наказали не наближатися до орла ближче, ніж на три повних кулаші.

Нарешті орел заспокоївся і заснув. Була вже глибока темна ніч. Небо вкрилося хмарами і здавалося навіки позбавленим зірок. Жайсак обережно розкрив казанок, повний жару від багаття, запалив від нього просмолену вовну на вістрі одної з жердин і зв'язав цю жердину з другою, до якої був прикріплений рефлектор. Швидко підійшли вони до дерева, де спав орел, і підняли жердини до рівня його голови, поки що відхиливши вогонь з рефлектором в інший бік, потім швидко обернули їх

і кинули орлу в вічі яскраве світло, потроєне блискучою бляхою. Беркут прокинувся, розплющив очі і грізно засичав. Просто перед ним палав жмут вовни і сліпуче світло било йому в зіниці. Засліплений, дивився він на вогонь і не бачив ані мисливців, ані тоненького пругкого зашморгу, що спускався йому на голову з допомогою третьої жердини. Тайжан не промахнувся: зашморг охопив орлячу голову, здушив йому горло і рвонув його вниз. Орел змахнув крильми, підвівся на весь зріст, але було вже пізно: мотузок душив його і здирав із гілки. Б'ючи крильми, чіпляючись за гілля і ламаючи його, падав на землю орел, і видерте й поламане пір'я, повільно кружляючи, падало разом із ним.

Боротьба була довгою і важкою. Володар неба не здавався. Пазурі його роздирали міцну парусину, а грізний дзьоб рвав овчини й рукавиці, але кінець кінцем металеві кільця скували його ноги, крила були скручені на спину, і величезний лантух став місцем сумної ночівлі могутнього бранця.

Три дні і три ночі, змінюючи один одного, приборкували його Жайсак, Тайжан і ще два жигіти. Орел голодував, орел втрачав останні сили, але не визнавав перемоги людини. Важив він на початку боротьби мало не півпуда, а на третю добу втратив п'яту частину своєї ваги. Велетенські крила його мали більше сажені в розмаху, а махове пір'я було довше від леза шаблі. Але кожній силі буває кінець. Напівнепритомного кинув його додолу Тайжан наприкінці третього вечора, і очі його вже не розплющилися, напіввідкритий дзьоб вже не здавався страшним, і тільки Жайсак з гримасою болю раз у раз торкався коліна, куди все ж таки дзьобнув його орел, видерши чималий шмат хутра з шкіряних штанів і разом із ним шматок живого м'яса.

— Годі! — сказав тоді Тайжан, в останній раз кинувши орла на рукавицю,— бо за дохлого орла Джантемир і піали кумису не дасть, не те що баранини.

І замість бити і безжалісно кидати, раптом подав орлові шматок свіжого, ще теплого м'яса. Орел не міг уже клювати. Жайсак порізав баранину і почав просовувати йому шматочки в дзьоб. І орел скорився, взяв їжу з рук людини і проковтнув, потім з'їв три грудки цукру, який прислала йому Зейнеб, знаючи, як мріяв Джантемир мати великого могутнього орла.

— Каль бопали! Каль бопали! — приказували мисливці, пестячи підкореного володаря небесного простору, а орел то втомлено розкривав, то знов заплющував очі, покірно приймаючи ласку після довгого і жорстокого катування.

— Обох приборкали — і малого, і великого,— сказав Тайжан, садовлячи орла на тугир.

— А хазяйку забув? — насмішкувато примружився Жайсак.— Теж приборкали. Відтоді, як заклювали її наші хлоп'ята, ані Кульжан, ані жінок Байсали та Ундасина вона не чіпає. І що ви думали: працюють усі без лайки й погроз, без ляпасів і камчі не гірше ніж раніше, хоч і відпочивають, коли втомляться, і беруться за діло без нагадувань.

Другого дня повернувся нарешті Джантемир. Він ще трохи кульгав, але ходив уже без милиць і навіть без ціпка. Шаукен розіграла перед усім аулом палку радість, кинулася йому на шию і «з радощів» наказала зарізати кілька своїх баранів і нагодувати весь аул жирною лапшею з бараниною і баурсаками. Навіть Джантемир здивовано похитав головою, бачачи небувалу щедрість дружини, але, як чоловікові, йому була приємна така увага.

Коли всі наїлися і розсілися навколо нього, присьорбуючи з піал пінявий кумис, Джантемир розповів про свою подорож. Ібраєві вже йшов вісімнадцятий рік, але два роки тому він тяжко захворів. Ще підлітком, в горах на жайляу, він видерся на високе дерево по горіхи і впав з підламаної гілки. Спочатку ніхто не помічав у ньому ніякої зміни, і він ні на що не скаржився, але за рік-два у нього заболіла спина і боліла все дужче й дужче... Стало важко ходити і майже неможливо нахилятися. Натирали його козячим салом, мулла лікував його молитвами і замовляннями, але юнакові ставало все гірше, і минулого року Зулькарнай повіз сина в Орськ, до російського лікаря, а той наказав покласти його на два роки в гіпсове ліжко, тримати в теплі, добре годувати, а коли минуть два роки, знов привезти для огляду.

— Пару коней віддав за це лікареві Зулькарнай,— розповідав Джантемир,— і лікар обіцяв повернути Ібраєві здоров'я. Лежить він тепер у батька в аулі на жайляу, на обличчі здоровий хлопець, а підвестися не може, тому що переломиться у нього хребет, пере-

їдений злою хворобою, і тоді не бути йому здоровим довіку...

— Розпитував він про тебе,— обернувся бай до Кульжан, що з глибокою тривогою слухала батька.— Я передав йому, що ти чекаєш свого нареченого не дочекаєшся. Розповів, що ти до всього беручка і з себе вродлива, так що навіть акин Абдрахман про красу твою пісню склав,— додав Джентемир і лукаво підморгнув дружині, але Шаукен замість того, щоб, за своєю звичкою, недбало знизати плечима і кинути на адресу дівчини якесь гостре слово, раптом усміхнулася і медовим голосом сказала:

— Треба було ще розповісти, яка вона роботяща, як добре вишиває і які гарні робить килими.

— Оце вірно. Про килими забув сказати,— навіть зітхнув Джантемир,— але Зулькарнай такий багатий, що проживе вона у нього і без роботи, аби видужав Ібрай. А оце він наказав тобі передати у подарунок,— поліз в кишеню Джантемир і простягнув Кульжан загорнуте у ганчірочку намисто.— Наказав — хай носить і просить Аллаха, щоб я видужав. Тоді за рік відсвяткуємо наше весілля.

Дівчата кинулися до Кульжан помилуватися дарунком, а Джантемир заговорив про баранів, про те, скільки сподівається він узяти з Зулькарная калиму, і гірко ремствував, що цей калим потрапить до його рук тільки наступного року.

Потім усі почали розпитувати Джантемира, як і де зламав він собі ногу. Розмова стала загальною, і ніхто не помітив, що Кульжан десь зникла з своїми подружками і з частиною жигітів. Помітила це лише Шаукен, але мала надто важливі причини мовчати, а Тайжан, щоб відвернути увагу бая від молоді, приніс йому велетня орла і урочисто всадовив його в байській юрті на підготовленому напередодні тугирі.

Бай був захоплений. Він милувався беркутом, наче дитина іграшкою або вояка — рідкісною зброєю, давав йому свіжої баранини, грудку цукру і наказав Шаукен відшукати в його скрині найпишнішу томагу від орла, з яким він полював замолоду і який уславив його на весь степ.

І коли Шаукен розповіла йому, що подарувала Жайсакові нову юрту, він навіть не розкричався, так порадував його дарунок молодого жигіта.

— Ех, коли б він був багатий, яким був колись небіжчик Шакір! — зітхнув лишившись на самоті з дружиною, Джантемир.— Віддав би я йому нашу Кульжан, а не цьому напівдохлому Ібраєві! Згодився я чекати ще рік, але коли він не видужає, доведеться відмовитися від нього.

І не знав він, що за стінкою юрти сиділа в цю мить Кульжан із своїм улюбленим братиком Рахімом і, червоніючи й тремтячи від хвилювання, слухала таємне визнання свого батька.

XIII. ДНІ ТА ДУМИ

Оказія приходила до Орська в другій половині місяця. Всі, кому була дорога звістка відкіля-небудь, чекали її нетерпляче і в свою чергу завчасно готували листи, пакунки і грошові пакети у всі кінці неосяжної Російської імперії.

Нетерпляче очікував оказію і Шевченко: треба було надіслати Лазаревському адресу лікаря Александрійського [73], з яким він нещодавно познайомився у Ісаєвих і який одразу погодився, щоб листування Тараса Григоровича йшло на його квартиру. Крім того, Шевченко просив Лазаревського передати Гернові, щоб той більш нічого не писав орським командирам,— так налякали його несподівані наслідки листа до Мєшкова. А щоб цей лист не потрапив до рук офіцерів, Лідія Андріївна сама пішла на пошту і відправила його від свого імені.

Багато і багатьом міг би він ще написати, але при думці, що його лист спочатку пройде крізь руки начальства й, мабуть, жандармів, падало перо з рук поета і дер він на шматки недописаний лист, де кожен рядок ятрився кров'ю.

У середині серпня він почав рахувати дні й години, чекаючи відповіді з Оренбурга, а разом з нею — з України. Але серпнева оказія не принесла поетові втіхи. Ніхто не приїхав з нею до Орська, а переслати листи поштою Левицький з Лазаревським, а тим більше Герн, не наважувалися.

Зажурився Тарас Григорович, і на сторінках його крихітної книжечки з'явилися сумні рядки про те, що не гріє сонце на чужині і, якщо дійсно судилося йому

загинути в зауральському степу, хай хоч вільний вітер принесе сюди жменьку рідної землі і посипле нею могилу вигнанця.

Дні коротшали. Ночі ставали холодними. Над рудим пожухлим степом пливло по вітру легке й прозоре «бабине літо», а шорсткі кущики перекотиполя вже підсихали й починали загинати свої зелені гілочки до власної стеблини, перетворюючись на прозорі, наче зшиті з мережива зелені кулі, готові при першому ж міцному вітрі відірватися од своїх ламких стеблин і вистрибом помчати в безкраю далечінь легкими м'ячами, щоб потім закінчити свій шлях в якійсь калюжі або баюрі, повній осіннього багна.

Щосвята й щонеділі Шевченко зранку поспішав до своїх нових друзів і з щирою подякою віддавав їм прочитану книжку, вибирав собі іншу, а потім сідав — і починалися палкі бесіди про новини, які коли-не-коли та й просочувалися сюди з Оренбурга, а іноді й з берегів Вісли. Читали листи, де кожне слово мало подвійний зміст, де погода означала суспільний настрій, а видужання — надії на близьку зміну, хірургічна операція — арешт і суд.

Ці бесіди бадьорили Шевченка, живили надію на спад реакції. Недарма ж і Європа переживає добу великих змін.

— Кажу вам,— упевнено повторював Станіслав Крулікевич,— що, скинувши Людовіка XVIII, французи незабаром скинуть і цього липневого Луї-Філіппа. Недурно каже народна мудрість: хрін за редьку не солодший. Раніш страждав народ від самих аристократів, а тепер додерлися до влади й фінансові магнати та мануфактуристи. На мануфактурах робочий день по 16—18 годин на добу. Селяни розорюються, тому робітників стає більше й більше. І коли всі ці блузники одразу вийдуть на вулиці Парижа, погано буде Луї-Філіппові. Франція зараз задає тон усій Західній Європі. І відгомін її революцій розхитує і прусський, і австрійський абсолютизм. Присягаюся, що незабаром в цілій Європі не залишиться ані кріпацтва, ані самодержавних монархів.

Такі слова бадьорили Тараса Григоровича, з почуттям полегшення повертався він від гостинних друзів, несучи під пахвою нову книжку, а в серці — промінь надії, що доживе він до кращих часів і знов побачить волю.

У хату Лаврентьєва він майже не приносив книжок, щоб не накликати на друзів нової біди. Ішов у степ і або довго читав, або знов писав вірші, або мовчки сидів десь над рікою, заглиблений у думки.

Іноді супроводив його й Фішер, тому що генерал Ісаєв тяжко захворів і, відбувши з хлопчиком належні години занять, Фішер делікатно зникав, бо розумів, що Лідії Андріївні й Наташі не до гостей.

— Пишіть! Пишіть знов! Частіше нагадуйте про себе,— твердив він поетові.— Але не проговоріться, що живете на приватній квартирі.

Тарас Григорович зітхав.

— Вже писав. Писав Сажину [74], Лизогубові, писав Плетньову [75] й Далю [76], Григоровичу [77] й Гребінці [78]. Думав звернутися до Жуковського [79], але Герн довідався, що він за кордоном. Писав навіть Карлу Великому, як звали ми професора Брюллова. І ніхто не відповів ані слова. Ви тільки вдумайтесь у це — ні-хто!

— Пся крев! І це називається друзі! — обурювався Фішер.— То є не друзі, а то єсть паскудні людці подлейшего гатунку! Холуї, які не знають, що таке честь! Кожна порядна людина мусить — чуєте,— мусить простягнути вам руку допомоги, а в разі, коли допомогти поки що неможливо, хоча б морально вас підтримати. Ну й час настав, кожен тремтить за власну шкуру, як мокрий пес!

— «Від молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує [80]»,— з гіркою іронією сам себе процитував якось Шевченко, покусуючи суху стеблинку.

— Ну й не ждіть листів! Не ждіть підтримки! Самі себе захищайте! Пишіть Дубельтові! Пишіть Орлову! Обдуріть їх! На словах зрікайтесь своїх переконань, щоб зберегти себе для боротьби, для майбутнього! Благайте помилування! Кайтеся!

— Ні-ко-ли! — по складах відрізав Шевченко.— Я зневажав би себе за такий вчинок. Днями довелося мені написати листа губернатору Фундуклею [81] з приводу речей, відібраних у мене при арешті, і ви не можете собі уявити, як це було мені гидко й важко — писати йому...

— Так! — помовчавши, сказав Фішер.— Ви грізний прокурор від імені історії. Ви викривач, свідок їх чорних вчинків! Я не мусив такого вам радити... Простіть...

І Фішер засоромлено замовк.

Золотими вечорами ранньої осені часто думав Шевченко про свою Україну, душею був на сивому Дніпрі, блукав біля руїн Трехтемирівського монастиря, притулку немічних, старих козаків. Пригадував безстрашних рубак, овіяних славою давніх боїв, які на схилі життя йшли до монастиря замолювати гріхи. Бучно й пишно прощався козак з світським життям, та й під чернечим каптуром або під схимою не раз прокидалася туга за минулим, пригадувалася весела, буйна молодість і спокуси грішного світу, де зазнав він і слави, і щастя, і чимало важкого, незабутнього горя.

Перед мисленим зором поета поставали й стрімкі кручі дніпрового берега біля Канева, Києва та Трипілля. І мріяв він тоді, як про нездійсненне щастя, про те, що от повернеться на батьківщину і збудує на якійсь із цих круч затишну білу хатинку...

Але всякий раз у тугу спогадів і умиротворених мрій вривалося страшне, ненависне: надто багато бачив Шевченко за своє життя жахливих картин кріпацтва, а гірка доля його братів і сестер-кріпачок стала невід'ємною частиною його душі. Вони стояли перед ним, його одвічні вороги, пани, поміщики, ладні задля своїх п'яних оргій відібрати у бідаря-хлібороба останню корівку, чиїм молоком годуються діти.

Рядок за рядком, поема за поемою народжувалися в заповітній книжечці, і оживала в ній жахлива правда епохи кріпацтва. І правду цю зберіг і розповів людям поет — свідок і викривач злочинців... В далеких степах Зауралля Шевченко на сторінках своїх захалявних книжечок зводив довгий рахунок з усіма кріпосниками і з самим гольштейнським принцом Готорпом, який називав себе Миколою Романовим.

Але були й хвилини, коли безнадія охоплювала його, і тоді народжувалися рядки-зойки, рядки-сльози:

...Як же жити
На чужині, на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували.
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом [82].

Та зусиллям волі він завжди опановував себе: треба зберегти себе. А може ж, таки доживе до часу, коли словом і ділом знов боротиметься за волю народу. Це його обов'язок, його покликання, зміст і мета всього життя. Він повинен битися навіть поранений до останньої краплі крові, до останньої іскри життя в пошматованому тілі.

На початку вересня пішли дощі. Одразу стало холодніше, і в цю першу негоду несподівано почалися маневри.

Роту перекидали з місця на місце. Йшли тим-таки чудернацьким «журавлиним» кроком, роблячи від двадцяти до сорока верст у перехід. Ночували в мокрих наметах, щоб на світанку знов іти в промоклих до рубця і нестерпно важких шинелях слизькою і грузькою багнюкою, яка налипала на чоботи і перетворювала їх на важенні гирі. Але найважче було лягати на землю і стріляти або плазувати в багні. У Шевченка й раніше восени завжди крутило ноги від ревматизму, тепер хвороба загострилася. Марно намагався він не відставати від інших під зливою сороміцької лайки фельдфебеля та унтерів. Він падав на землю і не міг підвестися. Нарешті батальйонний фельдшер доповів начальству, що рядового Шевченка треба покласти в лазарет. Від маршірування його звільнили, але два тижні довелося то валятися в мокрих наметах, то труситися в санітарній двоколці без ресор при батальйонному обозі, поки не кінчилися маневри і батальйон не повернувся до Орська.

Довідавшись про хворобу Шевченка, лікар Александрійський негайно відвідав його, знайшов у хворого ревматизм і початок цинги, виписав йому мазь і наказав робити спиртові компреси. Про існування вітамінів за часів Тараса Григоровича ще не знали, але з досвіду бачили, що хворий видужує від цинги, коли починає вживати фрукти й різну городину. Та знайти їх в Орську було важко. Лікар звернувся до Ісаєвих.

Другого ж ранку Лідія Андріївна з Наташею прислали Шевченкові цілий кошик ріпи, цибулі і качанної капусти з суворим наказом їсти городину сирою. І овочі допомогли поетові більше лікарської мазі, а спирт, виписаний для компресів, Тарас Григорович розпив разом із Лаврентьєвим за здоров'я Лідії Андріївни та Наташі.

Лікар Александрійський часто відвідував Тараса Григоровича. Він завжди приносив йому щось почитати й охоче розповідав цікаві випадки з медичної практики або з власного життя. Шевченко любив ці розмови з лікарем.

Одвідували його й польські друзі, обдаровували його найкращим тютюном, одного разу принесли йому почитати новеньку антологію молодих польських поетів.

За два тижні Шевченко видужав і відпочив. Підвівшись з ліжка, одразу пошкандибав у степ. Рівна, як на морі, лінія обрію стала по-осінньому чіткою. Вітер гнав удалечінь поруділі кульки перекотиполя. Журавлі тяглися на південь довгими ключами, і їх журливий гаркавий крик віддався в серці поета безмежною тугою.

XIV. В ГОСТЯХ У БАЯ

Ввечері писар Лаврентьєв лукаво підморгнув Шевченкові:

— Ну, Григоровичу, пішли завтра в гості.

— Куди? — здивувався Шевченко, який не полюбляв друзів Лаврентьєва: фельдфебеля Лаптєва та двох бравих унтерів — кучерявого красеня Злинцева і подзьобаного віспою мовчазного Куницина.

— А до киргизів. Прикочували вчора, зимуватимуть на Орі. Вони тут щороку зимують. Генерал уже кілька разів казав їхньому баю, щоб він поставив свій аул верст за сорок від фортеці, бо нам самим і козакам та слободянам тутешнім випас і сіно потрібно для коней і худоби... Я, як довідався, що вони знову тут,— одразу їх превосходительству доповів, а вони тільки ручкою махнуть зволили. «Бог із ними,— кажуть,— хай вже на цей раз зимують, але на той рік — вижену: кочуй, Джантемир, де завгодно, але степ навколо фортеці потрібний нам самим».

Шевченко зрадів новим враженням.

Одразу після пізньої відправи зібралися вони в аул. Лаврентьєв одягнув новий мундир, в якому ходив тільки до церкви, і начепив свої медалі: одну на георгіївській стрічці за бої на Кавказі і другу на аннинській стрічці [83] — за російсько-турецьку війну. Волосся намастив олією, а чоботи наваксував до дзеркального блиску.

Шевченко хотів піти до казахів у цивільному, але передумав, коли Лаврентьєв попередив його, що офіцери теж частенько одвідують бая. Він тільки поголився, підкрутив вуса і наваксував чоботи, вже розбиті й покривлені після маневрів. Ішли вони навпростець до далекого завороту Орі, де неясно майоріли юрти аулу, наче розкладені по степу тюбетейки.

— У них, у киргизів, свій звичай,— пояснював дорогою Лаврентьєв, не помічаючи, як важко Шевченкові встигати за ним із своїми хворими ногами.— Гості у них не повинні підходити до самої юрти. Треба зупинитися кроків за тридцять і чекати, поки вийде хазяїн або хтось із його сім'ї. Підійдуть вони до гостя, спитають, хто, та що, та до кого прийшов і в справі якій, чи так, по дружбі, для приємної бесіди, потім відженуть та прив'яжуть собак, а тоді вже до юрти запрошують. А собаки в них — справжні звірі: хто здуру сунеться ближче — на шматки роздеруть.

— О-ох! — простогнав нарешті Шевченко.— Почекай хвилинку. Ніяк не уженуся за тобою. Дуже мені ноги болять.

Лаврентьєв притишив ходу і далі повчав Тараса Григоровича:

— Ти, Григоровичу, пам'ятай, що вони зовсім дикуни та ще й нехристі, бусурмени. Вони повинні нам кланятися і коритися. Як увійдеш — сідай в глибині юрти, навпроти входу, на білу кошму, а не десь біля порога, де собаки та соколи сидять.

Міркування Лаврентьєва дратували Шевченка, але кожне необачне слово писар міг навіть ненавмисне переказати начальству, і Шевченко мовчав.

Вони вже наближалися до аулу. Першими почули їх собаки, і з оглушливим гавкотом кинулися назустріч непроханим гостям.

— Рота, стій! — жартома скомандував Лаврентьєв.— Вільно!

Обидва зупинилися.

Джантемир-бай сидів у своїй гостєвій юрті з акином Абдрахманом, якого не бачив із дня свого весілля, і частував його кумисом. Біля порога жінки білували щойно зарізаного барана.

— Давно не чув я твоїх пісень, Абдрахман,— казав Джантемир, подаючи акинові повну піалу кумису.— Скучив я за ними і за твоєю мудрою бесідою.

— Небагато веселого тепер на світі для пісень,— зітхнув акин.— Усе більше притискає нас російський цар: плати ясак, плати по півтора карбованця від юрти, плати за рибальство, за вовну, за отару, за дерево на кереге — за все...

— Ой, вірно це ти говориш,— кивнув головою Джантемир.— Ось і мене починають притискати. Сиджу і кожну хвилину чекаю: ось-ось накаже мені Ісайпаша забиратися з моєї зимівлі, бо йому стали потрібні наші випаси. Казав мені уже торік: «Підшукуй собі іншу зимівлю»,— але влітку я весь час гасав Семиріччям за Зулькарнаєм, а потім ногу зламав. Ніколи було про це думати... Прикочував на старе місце і думаю: а що, коли раптом проженуть?.. Куди тоді податися, степ давно розібраний по кочовищах...

Абдрахман співчутливо клацнув язиком, присьорбуючи дрібними ковточками і з насолодою смакуючи кумис. Любив старий випити, а тут прийшла осінь, ось-ось ударять морози — чекай тоді свіжого кумису до наступного літа.

— Важкі часи настали. Важкі,— повторив він і зітхнув.

У цю мить загвалтували аульні собаки. Почувся тупіт босих ніг і стривожені голоси. Вздовж юрти промчав чийсь кінь, заплакала маленька дитина.

— Гей, люди! Що там трапилося? — гукнув Джантемир, напівпідводячись.— Іди, Ісхак, подивися, що там?

Ісхак вийшов з юрти і одразу повернувся назад.

— До нас ідуть росіяни з фортеці.

Шаукен, що сиділа біля входу, одразу заметалася по юрті, щось ховаючи в темні кутки, а Джантемир зблід і почав натягати халат.

— Ну ось!.. Я казав: прийдуть,— бурмотів він.— Та чого ти стоїш?! — раптом крикнув він і підступив до Ісхака з камчею.— Біжи! Спитай, чого їм треба і хто вони.

Тим часом Шаукен здирала з своєї безрукавки золоті монети і тремтячими руками ховала їх у кишені, потім схопила повішене на кереге шатне сідло, інкрустоване кісткою, і побігла ховати його в одній з чорних юрт, поки Кульжан тягла разом із Кумиш скриню з найкращим одягом.

Далекозорий Лаврентьєв одразу помітив, що його поява викликала в аулі переполох, і, тихенько посміхаючись, стояв, ляскаючи себе прутиком по халявах.

Нарешті з-за білої юрти з'явився високий молодий жигіт і швидко пішов назустріч гостям.

— Салем алехм,— шанобливо вклонився він.— Чого бажають хоробрі російські аскери?

— Здоров, Ісхак! Не пізнав? — простягнув йому руку Лаврентьєв.— Батько дома?

Ісхак блиснув сліпучо-білими зубами на смаглявому обличчі і обома руками шанобливо потиснув писареві руку.

— Дома! Дома! Дуже старий, дуже товстий... Не може швидко бігти, гостей зустрічати: мене послав. Заходьте, будь ласка. Акин у нас сидить. Кумис п'є, пісні співати збирається. Будеш слухати?

— Аякже! Чуєш, Григоровичу? — повернувся писар до Шевченка.— До речі прийшли: акина послухаємо. А це мій приятель,— показав писар Ісхакові на Шевченка.— Вітайся та собак своїх прив'яжи,— весело додав він, передбачаючи добре частування.

Джантемир саме переступав поріг юрти і здалека пізнав писаря.

— Не метушись,— смикнув він Шаукен.— Це прості солдати. Другого барана не треба різати. Вистачить одного.

І, звернувшись до Абдрахмана, розвів руками:

— Кожному собаці доводиться кланятися. Цей солдат біля Ісай-паші та майорів крутиться і може іноді за аул слівце замовити.

І з нещирою солодкою посмішкою рушив назустріч гостям.

— Ой бой, яка мені радість! Такі хороші гості прийшли! — обома руками потиснув він руку Лаврентьєва.— Ідіть в юрту. Там акин сидить, пісні співати буде,— приказував Джантемир, скоса позираючи на Шевченка і не наважуючись спитати, кого привів до нього Лаврентьєв.

— А це нова у нас людина,— перехопив його погляд і зрозумів його тривогу хитрий писар.— У столиці він раніше жив, великим начальником був, а потім посварився з якимись там генералами, так його за це до нас прислали на деякий час. У мене на квартирі живе,— остаточно заспокоїв він Джантемира.

Тим часом Шаукен спритно постелила для гостей чисту білу кошму, поки Кульжан поквапливо роздмухувала за порогом самовар.

Джантемир і Тарасу Григоровичу також урочисто потиснув руку, сказав, що гість — благословення Аллаха, і з солодкою усмішкою запросив обох на почесне місце позаду очага, ще по-літньому порожнього.

Шевченко сів поруч Лаврентьєва і з цікавістю оглядівся. Ніколи не бачив він юрти і тим більше не був усередині. Все цікавило його в цьому невідомому і поки що загадковому світі. Юрта нагадувала йому круглі альтанки-ротонди в садибах багатих поміщиків.

Вона була велика, простора і мала форму правильного восьмикутника, де один з боків, південний, був широко відкритий для сонця і світла. Міцне, добре вистругане кереге на два з гаком аршини заввишки утворювало гратчасті стіни юрти, від яких відходили дугоподібні міцні жердини до так званого шангарака — великого обруча в центрі склепіння аршинів на два завширшки. Все це разом утворювало кістяк юрти, на якому була майстерно напнута біла повсть, що точно відповідала формі каркаса і зовні була оздоблена барвистим геометричним орнаментом.

Зсередини кереге було завішане візерунчастим килимом, і вздовж нього лежали гори подушок, ватяних ковдр і згорнутих килимів, стояли скрині з одягом, посудом і різними іншими речами, яких у Джантемира було більш ніж досить. На навмисно залишених на кереге гілках висіли килимові сумки для дрібних речей, різний інструмент, сідла, вуздечки, шкіряні відра і сплетені з очерету полички. Посередині юрти спускалися зверху шнури й китиці, призначення яких важко було одразу відгадати, і величезний бурдюк — саба для кумису. Долівка була вкрита подвійним шаром товстої повсті, поверх якої Шаукен постелила третю — білу — для гостей.

Лаврентьєв сидів поруч із Джантемиром з виглядом принаймні посла Російської імперії в країні папуасів, а Джантемир все ще не знав мети його відвідин і запобігливо посміхався, намагаючись зав'язати розмову.

— Як жили тут усе літо? — спитав він.

— Жили непогано,— відповів писар, підкручуючи вуса,— мені ще вчора доповіли, що ти прибув, а я сьогодні вранці доповів генералові.

Тут Лаврентьєв навмисне зробив довгу паузу, щоб надати своїм словам якомога більшого значення й створити враження, що не сам генерал вирішив долю аулу,

а він, Лаврентьєв, підказав Ісаєву, як зробити, і Джантемир при всій своїй витримці мимоволі напівпідвівся, марно намагаючись приховати тривогу за уважністю та ввічливістю.

— Прибув,— кажу,— наш Джантемир. На свою стару зимівлю. Певне, нема йому де зимувати. Худоби він має багато, а весь степ навкруги інші аули порозбирали. Шкода,— кажу,— хорошого сусіда. Невже йому звідси відкочовувати доведеться?

Тут Лаврентьєв знову зробив паузу, а Джантемир не витримав і схопив його за руку. Лаврентьєв посміхнувся і вів далі:

— А генерал зволили ручкою махнути і кажуть: «Ну, добре, Лаврентьєв, якщо ти так за нього просиш, хай вже на цей раз залишається, але наступного року хай підшукує собі іншу зимівлю».

У Джантемира відлягло від серця: отже, можна спокійно сидіти на Орі до весни, і він із непідробною радістю вищирив свої рідкі жовті зуби.

— Ой бой, як добре ти доповів Ісай-паші! Великий тобі за це спасибі. Приходь частіше баранину їсти, акина слухать, кумис пити, хороший розмова розмовляти.

— Добре! Будемо приходити! — посміхнувся Лаврентьєв.— Ось приятеля до тебе привів. Хороша людина. Вчений. Він моїх Васька та Стьопку враз грамоті навчив. Так тепер по-друкованому шкварять, що тільки держись. Вже й писати почали вчитися.

— Мій Ісхак теж письменний, і Рахім теж почав вчитися,— похвалився бай.— До Омська, в медресе поїхав. Коран читають. І інший книжки.

Тим часом Шаукен постелила перед гостями на кошмі чисту скатертину, поставила на ній сушений сир, піали, миску масла і миску баранячого жиру. Насипала жменю цукру-рафінаду, потім принесла чайник щойно завареного духмяного чаю, а Кульжан втягла самовар.

— Пийте спочатку чай. Зараз баранина звариться, будемо кавардак їсти,— частував гостей повеселілий Джантемир.

«Треба добре почастувати писаря,— думав він,— бо при нагоді він завжди може закинути за нас слівце генералу».

Тут Джантемир багатозначно підморгнув Шаукен і щось сказав їй півголосом. Шаукен і собі зашепталася

в кутку з Кумиш, і та швидко почала замішувати на дощечці тісто з білого борошна для мантів.

З тієї хвилини, коли в юрті з'явилися росіяни, Абдрахман не вимовив ані слова. Він скромно відсунувся до кереге і поклав на коліна домбру. Джантемир підніс і йому піалу чаю, в яку Абдрахман долив трохи молока. Акин повільно сьорбав чай з сиром, вмочуючи його в жир, і спостерігав за росіянами. Не подобалося йому, як Лаврентьєв шумно відкушує грудочки рафінаду, а Шевченко зацікавив його... Що це за людина, чого так пильно придивляється і до юрти, і до людей, і до речей, таких звичних для кожного кочовика?

А Тарас Григорович сидів з піалою в руках, забувши про чай: таке все було цікаве навколо нього. Раптом прокинувся орел, підвівся на своєму тугирі, струснувся спросоння і різко крикнув, розвівши свої велетенські крила.

— Орел! — охнув Шевченко.— Який красень!

— Беркут,— поважно ствердив Джантемир.— Вовків битимемо. Лисицю. Хороший орел — великий, міцний. Жайсак впіймав його в міжгір'ї.

Орел підвівся на свої міцні високі ноги з великими гачкуватими пазурами, з хвилину постояв, задзеленчав ланцюжками і знову сів на тугир, і закуняв, затягнувши гострі жовті очі тоненькими плівками повік.

У Шевченка здригнулося серце: могутній, гордовитий — і в'язень, у кайда ...

Тільки Абдрахман помітив гірку посмішку, що ледь скривила Шевченкові губи, і зрозумів її.

— То це ти і є акин? — раптом спитав Лаврентьєв Абдрахмана, ставлячи на скатертину порожню піалу.

Акин мовчки кивнув головою, зрозумівши одне тільки слово: «акин».

— Так заспівай нам щось,— вів далі писар з виглядом поблажливої уваги,— ось і він, товариш мій, любить співати. Кобзар він — одним словом.

— Кобиз? [84] — пожвавішав старий.— Ми — ні кобиз. Ми домбра граємо,— чітко промовив він і торкнувся свого нехитрого інструмента.

Помітивши, що акин збирається співати, жінки прибрали самовар і посуд, а Шаукен загорнула в скатертину рештки цукру й сир і поклала все це в скриню. Абдрахман настроїв домбру і, подумавши, сказав Тарасу Григоровичу:

— Розповім я тобі кюй, брате мій, тому що бачу: душа твоя — пісня.

І, ритмічно погойдуючись, почав розповідати.

— Чекай,— зупинив його Лаврентьєв.— Він по-вашому не розуміє. Покличте того хлопця, який добре говорить по-руському.

Абдрахман замовк, опустивши очі в землю, нерухомий, наче вирізьблений з слонової кістки, а Кульжан вихором помчала в нову Жайсакову юрту і за хвилину, зарум'яніла від швидкого бігу, повернулася з Жайсаком. Він чемно віддав салем Абдрахманові, потім вклонився російським аскерам і сів поруч з акином. Абдрахман знов провів пальцями по струнах і заговорив, погойдуючись у такт непомітному внутрішньому ритму.

Пташка-мати співала про щастя своє —
Про гніздо і малих пташенят.
Щебетала про те, яка гарна весна,
Коли в серденьку співи бринять.
А в цей час до гнізда щитомордник-змія,
Невблаганна, як смерть, підповзала,
Голоси пташенят, що бриніли в траві,
Щитомордник здалека пізнала.
Засичала вона, підвелась над гніздом —
Пташка в тузі страшній закричала,
З тоскним, страдницьким зойком над гадом лихим,
Захищаючи діток, кружляла.
Гад не має душі. Серце-камінь мовчить:
Рада гадина легкій поживі,
І у пащу змії впала пташка тоді
В материнському святому пориві.

Жайсак сумлінно, але досить незграбно перекладав зміст кюя. Коли він замовк, затнувшись на останній фразі, Абдрахман звернувся до Тараса Григоровича:

— А тепер послухай, як співає про це домбра.

І струни заспівали під його вправними пальцями, спочатку радісним прозорим звуком з ніжними переливами весняних жайворонків і цвіріньканням маленьких пташенят. І раптом в кришталево-чисті звуки ввійшла глуха й свистяча нота— голос смерті. Зойк матері, повний жаху й розпачу, покрив сичання гадюки, почулося тріпотіння її крил, останній смертний крик, а тоді — звук обірваної струни.

Шевченко був зворушений і схвильований і музикою, і змістом кюя, і тим, що звучання домбри виявилося м'якішим від звучання усіх знайомих йому інструментів, і тим, що слухав він акина серед безкрайого осін-

нього степу, під легким склепінням юрти, яку міг зірвати й занести за грань землі перший же з жахливих буранів, що вільно гуляють цією безмежною рівниною.

Зате Лаврентьєв незадоволено покривився:

— Дурне діло — така музика. Ми не хлопчиська, щоб слухати про пташок. Заспівав би краще якоїсь справжньої та голосом, а то слухай оцю балабайку, з якої і звуку нема.

Заспівай, братику,— попросив Шевченко, поклавши руку на плече старого акина.

Абдрахман глянув на нього нерішуче, відчувши свою невдачу. В цю мить жінки внесли миски з парующим м'ясом і мантами і поставили їх перед Джантемиром. Він засукав рукави і почав різати і роздавати кожному по шматку. Перший жирний кусень одержав Лаврентьєв, другий — Шевченко, третій — Абдрахман. Усім їм Джантемир подавав м'ясо просто рукою, і коли жир стікав по його пальцях і струменів аж до ліктя,— бай злизував його зі своєї волохатої руки від ліктя до пальців. Потім він щось наказав Шаукен, і перед аскерами з'явився штоф горілки і фарфорова маленька чашка.

— Нам цього не можна: пророк заборонив,— казав Джантемир,— але для росіян купуємо. Пий, будь ласка! Нам не шкода!

Лаврентьєв задоволено крекнув і за одним духом проковтнув повну чашку, потім налив Тарасу Григоровичу. Шевченко випив, але від другої відмовився. Він міг чимало випити в веселому товаристві або коли мучила туга, але тут, у цій юрті, його надто захопили нові враження. Хотілося зберегти пильність очей і гостроту спостережливості.

Лаврентьєв пив, не рахуючи, радий, що весь штоф залишився в його розпорядженні, і швидко остаточно сп'янів, а Шевченко, доївши другий кусень молодої баранини, знову звернувся до акина:

— Заспівай, братику. Заспівай про людей, про гірку долю того, хто спину гне перед багатирями. Повинні ж бути у вас такі пісні?

Акин не зрозумів майже нічого. Ясно було лише, що просять співати, але Жайсак, що сидів у нього за спиною, переклав старому слова поета. Абдрахман запитливо глянув на Тараса Григоровича і не одразу відповів:

— Заспіваю, тільки спочатку поясни мені, чого ти, акин, став аскером? Чи то солодко тобі вбивати?

Запитання вдарило Шевченка, як канчук. Озирнувшись на п'яного писаря, який хропів біля порожнього штофа, на Джантемира, осоловілого від жирної їжі і міцного кумису, він раптом одверто відповів:

— Тому, що моя батьківщина, Україна, спливає сльозами й кров'ю під чоботом Миколи-царя. Тому, що я про волю козацьку та гірку долю мужицьку пісні складав. Пішли мої пісні рідною землею. От за це цар і віддав мене в солдати і заборонив складати пісні. Так і ходжу я тут із запечатаним серцем, із замурованими піснями на вустах — живий, непохований мрець.

Старий був приголомшений. Жайсак із захопленням дивився на Тараса Григоровича, а Кульжан, яка забилася аж під саме кереге, поміж ковдр і подушок, потай витирала сльози.

Абдрахман кілька хвилин сидів мовчки, потім ніби струснув із себе тягар років, підняв домбру і, взявши несподівано дзвінкий акорд, сказав:

— І у нас були і є такі акини. Вони чесно служили народові. Співали про тих, хто підіймав народ на султанів і ханів, на царя, на таких от... як він,— кинув він на закунялого Джантемира.— Не знаю, чув ти про нашого Срима Датова? [85] Ні? Він закликав народ на боротьбу. Він разом із Пугачовим боровся проти цариці. Я заспіваю про нього, про незабутнього Срима, а ти, Жайсак, переклади, добре переклади моєму братові-акину, щоб знав він, що були й серед нас геройські душі.

Він підтягнув струни домбри, взяв два-три акорди і раптом заспівав на диво чистим і міцним як на його роки голосом:

Жив на світі батир у забуті вже дні.
Гучно, домбро, про нього над степом брини!
Звали Сримом його. Щире серце він мав,
І за волю, за бідних людей воював.

Із аулу в аул Срим літав, як буран,
На святу боротьбу піднімав Казахстан.
І прокинувся степ, і земля загула,
І заграва пожеж на півнеба лягла.
На лихих ворогів швидше вітру з пустель
Мчали з Сримом сини кочовищ і осель.

Звав узбеків наш Срим, Бухару та Іран,
З Пугачовим збратавсь, як з бураном буран,
Щоб усі піднялись на султанів лихих
Та на баїв зажерливих, хижих своїх.

Десять років вмивався наш степ у крові.
Пугачова давно вже скарали в Москві,
А великий наш Срим все степами літав
І своїх ворогів, як примара, лякав.

Ой багато героїв в бою полягло.
Скрізь звучали жоктау і горе цвіло.
Знову став під ярмо, хто в могилу не ліг,
Знову ханам та баям схилився до ніг.

Тільки Срим не скорився: як до друзів своїх
До хівинців помчав, як до кревних братів,
А «брати»... Ох, гіркий хліб на тій чужині,
Там вигнанець щасливий лише уві сні!
Скільки кривд і образ наш батир там терпів
Від багатих за те, що водив бідарів.

Не павук-каракурт, не повзуча гюрза
Загубили його... Не буран, не гроза:
Отруїв його хан на вечірній порі,
Щоб довіку не бачить нам більше зорі.
І загинув батир. Під надгробком важким
Спить великий герой, незабутній наш Срим.

Акин замовк, але довго дзвеніло ніжним вмираючим звуком ледь чутне тремоло домбри. Шевченко сидів, нахилившись усім тілом вперед. Ловив кожен звук, кожне слово, яке швидко і, майже не затинаючись, перекладав йому Жайсак. Очі Тараса Григоровича блищали. Він наче бачив цей вихор народного гніву, стійбища в полум'ї, чув тупотіння й іржання коней, брязкіт зброї, а потім переживав з цим легендарним ватажком таку знайому гіркоту вигнання, образи й приниження, і, коли акин замовк, він стиснув його в обіймах.

— Як чудово! Як хороше! Брате мій, друже мій, це прекрасно! Але треба все це повторювати народові. Нагадувати, збуджувати, роздмухувати прагнення волі, наче іскру на дні загаслого вогнища, захована під попелом,— палко заговорив він.

Раптом він помітив, що біля входу в юрту зібрався цілий натовп: це були родичі, тюленгути, служники і служниці Джантемир-бая — жителі чорних юрт, розсипаних положистим схилом улоговини до річки. Це була колоритна і надзвичайно мальовнича юрба засмаглих босих людей, голих до пояса або одягнених у строкаті подерті халати, в величезних хутряних шапках-малахаях найфантастичнішої форми. М'язисті

й стрункі, вони здалися Шевченкові групою навмисно підібраних натурщиків з класів Академії художеств. Шевченко замилувався.

Жайсак з побожністю дивився на Абдрахмана, а в юрбі захоплено перешіптувалися і кивали акинові головами, скоса позираючи на Джантемира. А Джантемир, здавалося, й зовсім заснув після жирної баранини, проспав мало не всю пісню і розплющив очі лише тоді, коли обірвався голос співака і згасла остання нота акомпанемента.

Тарас Григорович не одразу випустив з обіймів старого акина, і зворушений акин низько вклонився йому.

— Спасибі тобі, російський брате, що не глузуєш з наших пісень.

Потім простягнув йому свою домбру.

— Тепер твоя черга. Дай і мені покуштувати солодкого меду твоєї душі. Дай упитися її ароматом!

Тарас Григорович зніяковів.

— Я пишу свої пісні на папері, а не співаю. А співаю пісні свого народу, свого степу і на домбрі не вмію грати. На кобзі зміг би трохи, але...

— У нас є кобиз! — схопилася Кульжан і кинулася до скрині.— Я зараз знайду...

Вона поквапливо шукала в скрині, радісно і прохально позираючи на Кобзаря своїми глибокими очима.

— Нічого не вдієш: доведеться грати й співати,— сказав Шевченко, прийняв з рук Кульжан старовинний казахський кобиз, ласкаво посміхнувся її оксамитовим очам у довгих віях, обережно торкнувся струн, підтягнув їх і замислився. Якої їм заспівати? Чи про розлуку з рідним краєм, про скорботну долю вигнанця, чи про свою мрію бути похованим на високому березі Дніпра-Славути, який колись та помчить у синє море кров ворожу. Але ці думки, розсипані по зернятку в багатьох його віршах, зібрано докупи в його «Заповіті». Шевченко ще вагався, але вже підсвідомо підбирав підходящу за ритмом і настроєм мелодію з невичерпної скарбниці народних пісень, потім узяв перший акорд і почав неголосним співучим речитативом:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій...

Він підкреслював окремі слова акордами, а щоб Жайсак міг легше вловити й перекласти зміст, він заміняв українські слова знайомими казахові російськими.

Важко було Жайсакові перекладати, але він інтуїтивно вгадував те, чого не міг би передати, міркуючи над кожним словом.

Абдрахман слухав його, витягши тонку зморщену шию, напружений, як тятива під стрілою. Дзижчав кобиз степовим джмелем, бринів усіма струнами.

Коли Шевченко закінчив, шепіт пішов юрбою, та не наважувалися казахи одверто висловити своє захоплення — так звикли вони, що тільки лихо приносять їм зелені солдатські мундири, але клацання язиком, посмішка, розмашне ляскання себе долонями по стегнах сказало поетові більше за слова чи оплески, а Абдрахман підвівся і підняв до неба обидві руки:

— Слава Аллахові,— сказав він,— що є і в росіян такі люди!

Довго ще сиділи вони в Джантемировій юрті, знов пили чай, і акин Абдрахман та Шевченко співали один одному своїх улюблених народних пісень. Співав Тарас Григорович старовинну козацьку думу про козаків-запорожців, яких застала страшна буря у відкритому морі. Співав любовних пісень, сповнених млості весняних ночей, і мужньо суворі пісні праці й неволі. Акин, запалений вогнем натхнення і творчої радості, ніби помолодшав і на льоту ловив мелодію українських пісень і знаходив для них співучий і вірний акомпанемент.

Джантемир завжди називав себе великим знавцем співу, але зараз він сидів похмурий і злий, і, тільки боячись помсти Лаврентьєва, раз у раз посміхався й клацав язиком, удаючи, що спів Шевченка його захоплює. Він злився на Абдрахмана за пісню про Срима і в «Заповіті» Шевченка невиразно відчув ті ж ненависні йому мотиви народного гніву й помсти. Голос Шевченка був для нього ворожим голосом Ісатая Тайманова — ватажка бідних, захисника тих самих людей, яких Джантемир безбожно виснажував надмірною працею.

І обидва акини відчули його настрій.

— Час мені вже повертатися до фортеці,— підвівся Тарас Григорович.— Ось тільки не знаю, що з ним робити?..

Він спробував розбуркати Лаврентьєва, але той тільки бурмотів щось невиразне і знов починав хропти на всі голоси.

— Хай ночує в нас,— запропонував Ісхак,— а вранці ми привеземо його.

— Добре,— згодився Шевченко і почав дякувати хазяям за гостинність і частування.

Джантемир примусив себе широко посміхнутися й шанобливо потиснути руку поета своїми великими товстими руками, а Жайсакові наказав відігнати собак і провести гостя.

— Де ти так добре навчився говорити російською мовою? — спитав Тарас Григорович, коли аул залишився позаду.

— Коли я був підлітком, бай погнав табун до Омська на продаж, а Ісхака віддав учитися в медресе. Купець Овчинников купив у нього коней, і бай залишив мене на всю зиму в купця. Там я й навчився,— охоче пояснив Жайсак.

— А що то за люди зібралися біля юрти, коли ми співали?

Обличчя Жайсакове потьмарилося.

— Це жатаки, або по-вашому байські слуги та різні бідні люди, далекі родичі, челядь, тюленгути,— сказав він і зітхнув.— Усі ми бідні. Дуже бідні. За старе шмаття та об'їдки працюємо на бая від ночі до ночі. Ти, мабуть, помітив, як Шаукен збирала баранячі кістки в миску? Це їм на вечерю. Це у вас достаток: мужик одягнений, і хата в нього тепла, і поле є, і город, та й худобина якась. Де нам так жити!

Шевченко мимоволі зупинився. Невже є такі нещасні, що заздрять кріпакам-селянам?! Спробували б вони того кріпацького, сльозами та кров'ю просоленого мужицького хліба!..

XV. ДУША СТЕПУ

Кілька днів Тарас Григорович жив під яскравим враженням від казахського аулу. Казахи захопили його, і їх стрункі постаті, і невимушено вільні рухи, і наївна простодушність. Вони тяжко працювали на Джантемира вдень і вночі, але зберегли гордовиту поставу і легку ходу вільних людей.

Прощаючись, Жайсак просив Шевченка відвідати його чорну юрту, і поет дав йому слово прийти в одне з найближчих свят.

До цих відвідин Тарас Григорович готувався з таємним хвилюванням. Він відчув непереможне бажання намалювати когось з казахів. Фарб у нього не було, але Лідія Андріївна подарувала йому кілька рисувальних олівців, плиточку сепії та альбом ватману.

«Сам собі кую кайдани»,— думав Шевченко, збираючись в аул, але залишити олівці й альбом не було сили.

Жайсак щойно повернувся з далекого пасовища, від байського табуна. Підрахувавши дні, він подумав, що ось-ось має прийти до нього Тарас Григорович. Він вийшов з юрти і сів біля неї. Здалека пізнав Шевченка і пішов йому назустріч.

Чорна, але охайна юрта Жайсака виглядала тісною й бідною після білих Джантемирових юрт, але для гостя все ж знайшовся шматок білої повсті, яку з шанобливим поклоном постелила йому Кумиш на почесному місці навпроти виходу, і поет одразу помітив на тугирі молодого орла.

Почувши людські голоси, орел прокинувся, стрепенувся, пронизливо скрикнув, ніби вітаючи гостя. За три місяці напівголе орля перетворилося на могутнього грізного птаха, і Жайсак пишався ним.

— На полюванні він буде кращий від байського,— казав молодий табунник, пестячи його.— Ну що ж, я ловив його для Джантемира, а Шаукен наказала його викинути. Жінки нічого не тямлять в орлах,— додав він і сів поруч з гостем.

Кумиш розгублено метушилася. Треба було пристойно прийняти російського акина. Вона позичила у Зейнеб самовар, поставила його і помчала до Кульжан по цукор: знала, що дівчина завжди її виручить.

Кульжан якраз працювала просто неба поза байськими юртами, недалеко від юрти Жайсака. Її недурно вважали найкращою килимницею аулу: вона вміла ткати килими, як її померла мати-туркменка, але найкраще виходили в неї шатні казахські килими з нашитими на білу повсть аплікаціями з шматків шовку або сукна різного кольору.

Ось і тепер вона сиділа на постеленій на траві білій повсті, вирізала і розкладала по ній шматки червоного, зеленого, коричневого й чорного сукна і де-не-де

віджившлювала візерунок дрібними шматочками жовтогарячого і небесно-блакитного шовку. Візерунок був точний, геометричний і багатокольоровий. Він вимагав і окоміру, і смаку, але Кульжан безпомилково вирізала однакові елементи майбутнього візерунка і по натягнених нитках розкладала їх на повсті і притискувала камінцями, щоб жартівливий вітрець не розвіяв їх або не переплутав.

Кумиш нахилилася до неї і щось зашепотіла їй на вухо. Кульжан кивнула головою, швидко підвелася і зникла за найближчими юртами, а незабаром повернулася, сунула Кумиш у руку малесенький пакуночок і знову взялася за перервану роботу, а Кумиш внесла в юрту самовар і стала напувати Шевченка чаєм, поки Жайсак розповідав Тарасові Григоровичу про акина Абдрахмана.

— Посварився наш бай з Абдрахманом. Коли ти пішов, Джантемир почав йому докоряти, що співає він про бунтівників, а Абдрахман назвав його упирем та п'яницею і тут-таки склав про нього жартівливу пісню і заспівав її перед усім аулом:

Жирний бай весь день сидить
На кошмі і тільки спить.
З'їсть в обід він барана,
Вип'є весь кумис до дна,
Крихти від сухих коржів
Залишає для рабів:
«Їжте, люди, ці шматки.
Є зісподу і кістки».

Вже на кулю став він схожий,
Повернутись вже не може.
Та, талан свій кленучи,
Все не кидає камчі.
«Те прийми! А те подай!» —
Репетує грізно бай.
Сам не може чобіт взути,
Ні халата одягнути,
А щоб плигнути в сідло,—
Рік такого не було.

Наче з хворим немовлям,
Метушиться челядь там,
І жінки там, і весь рід,
Хоч той бай їм всім обрид.
Люди роблять. Він їх лає,
Чим попало в них шпурляє
І гарчить, як пес лихий,
На кошмі своїй м'якій.

— Так розсердився бай за цю пісню, що вигнав Абдрахмана з юрти і сказав йому ніколи не приходити.

Тарас Григорович весело зареготав, потім розгорнув свій альбом.

— Що будеш робити? — з цікавістю спитав Жайсак, але, побачивши, що це не сопілка і ніякий інший інструмент, а великий зошит з товстого білого паперу, додав: — Писати хочеш... А я думав — музика буде...

Це було сказано з таким розчаруванням, що Шевченко не міг не посміхнутися.

— Хочу намалювати ваш аул, юрти, людей біля них, оце все,— показав він рукою на мальовничо розкидані юрти, а за ними — поворот Орі, і далі — безмежний степ, і над ним — небо, повне сліпучо-білої піни купчастих хмар.— Сідай і ти, Жайсак, за порогом біля багаття, наче ти вариш собі баранину,— додав Шевченко.— Хочу й тебе намалювати.

Але Жайсак рішуче захитав головою.

— Ні! Я з тобою сидітиму. Хочу дивитися, як ти це робиш: ніколи не бачив.

— Ну, сідай і дивись,— згодився поет.— Дай мені тільки дощечку підкласти під альбом.

Жайсак кинувся шукати дощечку. Проте дощечки не знайшлося. Тоді він висунув на середину юрти материну скриню, на якій і улаштувався Шевченко.

Швидко, легко, із звичною точністю почав він накреслювати контури юрт, силуети людей між ними, коня, прив'язаного до конов'язі, очерети біля річки. Жайсак мовчав, дивився і боявся дихнути, ніби від найменшого подиху малюнок міг розтанути, зникнути з сторінки альбома або обсипатися, як пелюстки дикої вишні, що зрідка зустрічається по степових улоговинах. Шевченко здавався йому ворожбитом: провівши олівцем, створював він на папері друге, нерухоме життя. А коли на папері з'явилася й Кумиш з відрами біля самовара, що димів від сухого кураю, він тихенько охнув і злякано схопив Тараса Григоровича за руку.

— Ой бой! Це ж апа! Не треба робити маленьку апа на папері! Я боюся: апа буде хвора.

— Не бійся,— засміявся Шевченко.— Хіба б я став тобі робити лихо? Адже ж ми з тобою друзі чи ні?

— Ну так, друзі, великі друзі,— захвилювався Жайсак і від хвилювання почав плутати російські слова.—

Так це не буде небезпечно для апа? — перепитав він серйозно і все ще стурбовано.

— Слово честі, ні! Їй-богу, ніякого лиха не буде! Я сам себе чимало разів малював: поставлю дзеркало, дивлюсь на себе й малюю,— заспокоював його Шевченко.— Якщо хочеш, я і тебе намалюю, і коли я помру, ти будеш на себе дивитися і згадувати мене. Хочеш?

— Ні! — аж скрикнув Жайсак.— Не треба вмирати! Треба довго жити. Довго! Як Абдрахман і ще два рази стільки! Хай Аллах дасть тобі велике життя, Тарас-ага!

В цю мить десь за юртою почувся молодий жіночий голос, дзвінкий і прозорий, як весняний струмок. Співала Кульжан, задоволена візерунком свого килима на білій повсті. Вона підвелася на весь зріст, трохи відійшла, схилила голівку набік і милувалася своєю роботою, повна творчої радості. І голос її, теж сповнений радості, бринів з оксамитовою ніжністю.

Шевченко обережно визирнув з-за одвірка. Освітлена сонцем, стояла за кілька кроків від нього Кульжан, і Тарас Григорович завмер на місці, боячись сполохати її.

А Кульжан співала пісню, яку склала сама цього літа, як складає свою пісню співоча пташка, коли до неї приходить кохання:

Жене вітер — небесний чабан —
Свою білу отару в жайляу,
Де і влітку лютує холодний буран,
Де під кригою спить Алатау.

Там кружляють орли,
Там ріка Каргали
І шумує, і злиться, й кипить.

І назустріч мені
На баскому коні
Мчить, як вихор, коханий жигіт.

Шевченко схопив альбом і олівці, але, щоб намалювати її, треба було вийти з юрти, дівчина може злякатися. Він спробував притулити альбом до одвірка, та одвірок був прикрашений глибоким і гарним різьбленням — єдиною прикрасою житла, якою Жайсак так пишався, і ватман перегинався, горбатився на ньому. Не було тут і дзеркала, щоб впіймати чарівний образ дівчини. Шевченко в розпачі кинув і альбом, і олівці.

— Прокляття! — буркнув він.— Коли б тут було хоч маленьке віконце або дірочка...

— Зараз буде,— рішуче промовив Жайсак і, перш ніж Шевченко встиг його зупинити, гострим, як бритва, ножем одним рухом прорізав у повсті юрти отвір з долоню довжиною і пальців зо два завширшки.

— Сідай на скриню, Тарас-ага! Пиши на папері маленьку Кульжан,— приказував Жайсак, захлинаючись від хвилювання, і подав Шевченкові все, що той кинув на землю. Потім, пригадавши, що в Кумиш є таки десь дощечка, на якій вона місить тісто, відшукав її, з гарячковою швидкістю зішкрябав з неї грудочки засохлого тіста і подав її поетові.

Шевченко сів перед прорізом на скриню, поклав альбом на коліна і, раз у раз припадаючи оком до дірки, швидкими змахами накидав на папері тендітну постать Кульжан, її довгі коси, в яких мелодійно дзеленчали срібні шолпи, її тюбетеєчку з жмутком пугачиного пір'я, насолоджуючись шаленим темпом роботи і весь палаючи творчою радістю.

Він нічого не чув і не бачив навколо себе. Не помітив, як увійшла Кумиш і з жахом та розпачем сплеснула в долоні, побачивши прорізану дірку в новій юрті, єдиному притулку від жорстоких зимових буранів. Жайсак взяв за руку свою стареньку апа і щось сказав їй так серйозно й ласкаво, що вона відразу заспокоїлася, замовкла і, покірливо й тихо посміхнувшись, десь зникла.

Вже виступала на папері струнка й тоненька, як молодий кипарис, дівоча постать, коли раптом Кульжан сіла на кошму спиною до художника і знов почала вирізати свої аплікації.

— О-ох! — простогнав Шевченко.— Скажи їй, Жайсак, щоб вона ще хоч чверть години постояла. Хоч трішечки! Благаю!

Жайсак глянув у дірку і все зрозумів.

— Зараз! Вона буде стояти, як стояла. Сиди! Пиши маленьку дівчину на папері. Я піду скажу їй.

— Тільки ж не сполохай її. Обережно! — схопив його за руку Шевченко, тремтячи від хвилювання.

Жайсак кивнув головою і вискочив з юрти, а Шевченко припав оком до дірки і побачив, що Жайсак, обійшовши непомітно дівчину, наблизився до неї з протилежного боку і заговорив із нею. Не чув Тарас Григо-

рович їх розмови, але здогадався, що Жайсак просив її показати йому початий килим. Кульжан підвелася і, сяючи чорними сонцями своїх очей, щаслива з його уваги, почала показувати і пояснять, який буде цей новий килим, коли вона додасть нових відтінків і обшиє кожний нашитий шматок візерунка блискучою шовковою тасьмою. А Шевченко гарячково клав на папір штрих за штрихом і запам'ятовував деталі її одягу, розташування монет на безрукавці, шолпи в косах, і все, що можна буде докінчити в слобідці.

Жайсак певно говорив їй щось хороше, а втім, і найпростіші слова в устах коханої людини завжди бринять чарівною музикою... Обличчя Кульжан сяяло тим внутрішнім світлом, яким сяє воно у дівчат лише раз у житті.

Довго тривала ця розмова над початим білим килимом. Разів зо два до юрти зазирала Кумиш, а Жайсака все не було, і вона навшпиньках знов зникала, щоб не потурбувати Шевченка, не наважуючись навіть здалека зазирнути в його альбом.

— Ну, на сьогодні досить,— сказав нарешті Шевченко.— Деталі дороблю в слобідці або прийду сюди ще раз.

Він поклав олівці в кишеню, визирнув з юрти й махнув Жайсакові рукою. Жайсак довго дивився на малюнок і, зітхнувши, сказав:

— Бачив у купця в кутку Бога на стінці, та не знав, як його роблять. Але ти зробив краще. Ти робиш, наче сам Аллах.

Кумиш принесла для гостя миску айрану і знов почала його частувати, але Шевченко поспішав в Орськ. Жайсак довго і ніяково вибачався, що не зарізав для такого гостя барана. Шевченко заспокоїв його і сказав, що був би дуже засмучений, коли б Жайсак надумав так марно витрачати своє майно.

— Ти молодий,— казав він,— у тебе все життя попереду. Тобі час одружитися, а на все це потрібні гроші або, як у вас кажуть, барани.

— Правда,— ствердив Жайсак.— У вас кажуть: «Оце коштує тридцять копійок», а у нас кажуть: «Це коштує пів на чверть барана». У баїв гроші є, бо вони продають і вовну, і худобу, а ми, бідні люди, їх не бачимо. Ти приходь до нас на свято Байрам. Тоді ми барана завжди ріжемо. Баранину будемо їсти.

— І не подумаю,— жартував Шевченко,— навмисне прийду в будень. Дивився я на тебе і на оту дівчину і думав, яка б з вас була хороша пара. Обоє стрункі, молоді, вродливі. Невже вона тобі не подобається?

— Ой бой, як подобається! Вона — як гурія з райських садів,— захоплено зітхнув Жайсак.— Руку б собі відрубав за таку жінку! Одне око виколов би, щоб другим милуватися нею! А яка ж вона добра! Як вона батька мого жаліла. Як матір мою жаліє! Та не моя вона: вже просватана.

І розповів усе про Кульжан. Шевченко слухав уважно, іноді перепиняв його мову запитанням. Він зрозумів, що велике й чисте кохання палає в серці молодого табунника і треба б якось допомогти йому добитися свого щастя. Та чим міг він допомогти, сам бідний вигнанець, позбавлений змоги і права заробити хоч гріш?

— Я певний, що ти доб'єшся щастя,— подумавши, сказав він.— Цей наречений навряд чи видужає. Я бачив багато таких хворих: по п'ять-шість років лежать нерухомо в гіпсі і тільки один з десяти видужує. Помре він, і сватанню тоді кінець.

— Все одно Джантемир не віддасть її бідному. Він більше любить гроші, ніж доньку,— невесело зауважив Жайсак.— Та й мачуха її, Шаукен, ненавидить нас. Вона тепер підв'язала язика — не наважується ганяти Кульжан на важку роботу, але ж серце у неї гадюче. Радіє вона з нашого горя, чекає нашої розлуки, як великого свята.

— За щастя треба боротися,— суворо сказав Шевченко.— Ти кажеш, що полюватимеш з беркутом? Це ти чудово придумав. Якщо наб'єш лисиць, я, може, допоможу тобі продати лисячі шкурки генеральським дочкам: вони заплатять щедро.

Довго ще розмовляв Шевченко з Жайсаком, і, хоча більше вони нічого не придумали, Жайсак повеселішав і захоплено дивився, як художник закінчує краєвид, бо Кульжан тепер сиділа спиною до юрти на білій кошмі і старанно нашивала на неї різнокольорові аплікації.

Повз Орськ в дикому степу пролягав великий караванний шлях, яким ішли на Русь бухарські й перські каравани. За п'ять верст від фортеці для них був збудований караван-сарай, менший і бідніший від оренбурзького, і міняльний двір, де вони іноді влаштовували

справжній ярмарок. Але здебільшого каравани тут не зупинялися надовго. Тільки напували верблюдів та коней і йшли далі, набравши на дорогу води. Тоді з фортеці видно було, як на тлі неба крокують верблюд за верблюдом довгою-довгою вервечкою, наче іграшкові фігурки, вирізьблені з чорного дерева.

Коли караван з'являвся в свято, Шевченко хапав олівці, ішов з фортеці на цілий день із скибкою хліба і штовхався на мінялному дворі, милуючись соковитими барвами східного одягу, верблюдами, ішаками, виставленим на продаж крамом. Або, коли караван не зупинявся, сідав десь у степу, серед кураю та високих будяків і малював то верблюда, то найколоритнішу з постатей.

Малювати доводилося потай, бо мусульманський закон забороняє зображувати тварин і людей, і фанатики-бухарці, впіймавши його на гарячому, могли б і штрикнути його кинджалом або придушити. Була і ще одна небезпека — потрапити на очі начальства або когось з горілчаних братів Козловського та Білобровова. Ці люди були цілком здатні на донос або на шантаж. Тарас Григорович був такий обережний, що ніхто в фортеці й не підозрював, що він давно вже порушує наказ царя.

Тільки раз не втримався Тарас Григорович: якось зустрів він п'яного фельдфебеля Лаптєва з унтером Злинцевим. Приятелі йшли обнявшись і похитуючись. Підібравши на дорозі вуглик, Шевченко намалював їх на білій стіні найближчої хати такими схожими, що люди, проходячи вулицею, хапалися за боки з реготу. Доповіли генералові. Ісаєв сам пройшов цією вулицею, побачив карикатуру і теж дуже сміявся, а потім сказав Глобі:

— Яке ж це малювання? Це — жарт, карикатура для повчання наших п'яниць, щоб хоч на вулиці не показувалися в такому непристойному вигляді. Малювати картини йому, звичайно, не дозволено, а це дрібниця.

— А що, коли він отак намалює ваше превосходительство або, не дай Боже,— когось з найясніших осіб?

— Він — людина розумна і таких дурниць не наробить, а коли б наробив — суворо його покараємо,— сказав генерал, але при зустрічі попередив Шевченка про донос мстивого фельдфебеля і взяв з нього слово, що він «не гратиметься з вогнем».

XVI. ВИБОЇ ЖИТТЯ

Чекаючи нової оказії, Шевченко знов писав листи. Марно запевняв він себе, що не друзі малодушно його зреклися, а пошта не доставила його перших листів адресатам,— гіркота образи й розчарування в людях все глибшали, і все частіше поверталися до поета почуття розпачу від думки, що він довічно відкинутий усім світом і рокований на безнадійне животіння гарнізонного солдата.

Іноді гостре презирство сповнювало його серце. Презирство до людей, які на словах ніби теж ненавиділи царизм, а самі не наважилися навіть потай, в приватному листі, висловити хоч трохи співчуття борцеві проти царизму.

Стиснувши зуби, він намагався думати про інше, бо ця зневага до своїх сучасників душила його, але після хвилі гніву його охоплювала втома. Все ставало байдужим, безмежно далеким. Та за якийсь час знов прокидався біль в душі, знову спалахувала непереможна любов до життя й гостре прагнення врятуватися.

І тоді знов писав Шевченко «на волю» — стукав у людські серця.

Писав він і художнику Чернишову, з яким випадково зустрівся на вулиці в Оренбурзі і в домі якого провів хороший дружній вечір. Довідавшись, що Чернишов збирається восени до Петербурга, Шевченко залишив йому кілька листів, і Чернишов обіцяв особисто передати їх столичним друзям поета. Тепер Тарас Григорович питав його про долю цих листів, описував безглузду муштру і смердючу казарму, офіцерські ляпаси, вибиті зуби, різки, щохвилинні обрáзи — все, що може стати могилою його душі.

Тепліше і м'якіше звучали його листи Лизогубові. Він просив надіслати йому книжок і малесеньку скриньку фарб, «щоб хоч глянути на них і згадати минуле». Скаржився на розумовий голод і іронічно описував свої пригоди. Але Лизогуб не міг про них читати без сліз.

Запечатавши останній лист, Шевченко замислився. Він розумів, що друзі бояться втратити посади за листування з «державним злочинцем», але дами?! Коли закутих декабристів погнали на каторгу в Сибір, княгиня Волконська [86] та княгиня Трубецька [87] кинули виклик

цареві, залишивши вище товариство, звичну розкіш і веселе безтурботне життя, щоб розділити з своїми чоловіками їх страдницьку долю. А вслід за ними зібралася у дальню путь і проста француженка [88] безправна коханка, а не дружина одного з засуджених.

Звичайно, він, Тарас, не прийняв би такої жертви. Йому б тільки хоч два рядки сердечного привіту від тієї, яку він звав своєю зіронькою [89] і яку згадує, коли сонце заходить і гори чорніють...

Для неї він відштовхнув княжну Варвару Рєпніну [90]. Він знав і бачив, що Рєпніна його кохає. Він не прийняв її відданого серця, бо любив іншу. А та інша навіть не відповіла на повний розпачу лист його з Оренбурга. Забула?.. Ні, не забула! Просто в неї це не було кохання, а каприз, випадкова недовга примха пересиченої розвагами панійки.

Він схопив конверт з готовою адресою Закревської і подер його на шматки. Лише тепер зрозумів він усю свою сліпоту, збагнув, яким був з Рєпніною, і лише тепер оцінив усю глибину і мудрість старого прислів'я: «Друзі пізнаються в нещасті». А перед очима все ж стояв чарівний образ Закревської, яку він малював минулого літа, намагаючись надати її рисам якомога більше духовної глибини.

— Я не її писав. Малював свою мрію. Я вінчав її німбом мадонни і не бачив, що це манекен з вітрини,— казав він сам собі, крокуючи з кутка в куток.— Годі! Не варта вона моїх сліз. І якщо я колись видеруся з цієї могили, я більш ніколи не прийду до неї. І з побожністю вклонюся Рєпніній — за всі її турботи про мене, за її безкорисливе чисте почуття, за кожну її сльозу, пролиту через мою сліпоту і егоїзм...

Він сів до стола, вийняв аркуш чистого паперу і вивів своїм дрібним, але чітким почерком:

«Добра Варваро Миколаївно!»

І раптом кинув перо.

«А що, коли й вона не відповість? Що, коли вона в мені бачила лише талановитого художника і поета, здатного увічнити її образ у віршах і на полотні?»

Але одразу й відкинув цю думку. Чи не вона улаштувала його викладачем малювання в Київському університеті? Чи не вона власноручно зв'язала йому теплий вовняний шарф, помітивши, що не було хутряного коміра на його зимовому пальті? Хіба не вона передплачу-

вала для яготинської бібліотеки всі журнали і купувала всі книжки, які могли йому знадобитися або зацікавити його? Хто-хто, а Варвара Миколаївна безперечно відповість на лист. Вона нездатна забути.

Шевченко стиснув долонями скроні і довго сидів так, нерухомий, скам'янілий, потім почав писати. Писав просто, тепло й серйозно, як пишуть старшій сестрі, яка все зрозуміє, яка відчує, що треба так чи інакше вирвати його звідси, поки жива його душа, поки не зник його талант, доки палає в ньому бажання жити.

Як це важко, як невластиво всьому його єству: просити, жалітися... Скоріше перейшов до змалювання тамтешньої природи, казахів...

«Киргизи такі мальовничі, такі оригінальні, що самі просяться під олівець. Іноді виходжу я до караван-сарая, дивлюсь там на бухарців. Який стрункий народ! Які прекрасні голови! І постійна поважність без найменшої пихи. Коли б мені можна було малювати, скільки б надіслав я вам нових і оригінальних малюнків! Але що ж удієш!.. А дивитися і не малювати — це така мука.

...Ось вже більше півроку, як я відірваний від літератури. Пришліть мені, якщо ласка Ваша, останню книжку Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями» та «Чтения Московского Археографического Общества», видання Бодянського».

Перечитав написане і відчув, як сльози підступають до горла. Знов доводиться просити... просити... просити...

«Остання спроба,— думав він, запечатуючи листа, якщо і на цей раз ніхто не відгукнеться...»

За тиждень знов зібрався Тарас Григорович до Жайсака і взяв із собою закінчений у слобідці портрет Кульжан.

— Якщо ти її так кохаєш,— хай вона завжди буде з тобою,— сказав він молодому табунникові і віддав йому свій малюнок.— Це запорука того, що колись вона стане твоєю дружиною.

Жайсак сяяв. Йому здавалося, що малюнок — це чарівний талісман, який допоможе йому одружитися з Кульжан всупереч усім перешкодам, всупереч злій долі. Він не знав, як дякувати, де посадовити свого гостя, чим його частувати. Того дня, як майже завжди,

не було в нього нічого, крім свіжого айрану з верблюжого молока. Намагаючись хоч чимось показати свою любов і вдячність, провів він поета аж до фортеці.

День був чудовий, небо прозоре й безхмарне. Сонце гріло як влітку, а повітря було непорушне. Навіть легкі кульки перекотиполя лежали там, де вчора забув їх, засинаючи, веселий степовий вітер. Попрощавшись з Жайсаком, Тарас Григорович ще трохи поблукав біля річки і повільно рушив у слобідку.

Бородатий чоловік років на тридцять п'ять в круглому фетровому капелюсі підвівся йому назустріч в його кімнатці.

— Дозвольте відрекомендуватися. Михайло Лазаревський [91], старший брат вашого оренбурзького приятеля. Привіз вам привіт від оренбурзьких друзів і кілька листів.

Нарешті! Не тямлячи себе від радості, Шевченко обняв жаданого гостя. Все обурення, всі образи на невірних друзів, які забули його в біді, розтанули в неосяжно великому почутті вдячності й любові до людей.

А гість вже розстібав ремінці саквояжа і виймав листи, книжки та різні пакунки.

— Ось вам лист від брата Феді і Сергія Левицького,— казав він,— а ось лист з батьківщини, а це від Карла Івановича Герна. Привіз вам два числа «Современника», новий роман Гюго «Собор Паризької богоматері». Ось газети. Привіз і українську запіканку та ковбасу. Все це вони одержали від батьків і наказали передати вам.

У Шевченка тремтіли руки від хвилювання, коли він розривав конверти. А Лазаревський, удаючи, що не помічає цього, говорив, ставлячи на підлогу спорожнілий саквояж.

— Живу я тут недалеко, в Троїцькій, а працюю попечителем прикордонних киргизів. Приїхав сюди у службових справах і приїжджатиму досить часто — приблизно раз на два-три місяці. Доводиться їздити і до Оренбурга, отже, зможу передавати вам і від вас усе, що схочете. Радий допомогти вам.

— Дякую. Щиро дякую,— казав Тарас Григорович і то починав читати листи, то кидався до хазяїв, просив поставити самовар, підсмажити свіжої риби, яку приніс йому Кузьмич.

До пізньої ночі просидів у Шевченка Михайло Матвійович, а другого дня попрощався із ним як найкращий

друг і вручив йому, ніби за дорученням брата Федора, п'ятдесят карбованців асигнаціями.

Кілька разів читав і перечитував Шевченко теплі рядки Лизогубового листа — перший привіт з рідного краю. Цей лист розминувся з листом Шевченка, посланим лише тиждень тому через Александрійського. Не менш порадував поета й палкий лист його юних оренбурзьких друзів.

Була неділя. Провівши гостя, Шевченко довго стояв біля крайньої орськ̧ої халупи і дивився, як зникає в рудій далині чорна цятка тарантаса. Сивий ковил оповивав далечінь тонким, туманним серпанком, сонце пекло, як і напередодні, але окремі хмарки коли-не-коли затьмарювали його, і тоді сірі тіні від них ішли степом, наче сумні спогади про минуле.

Після заходу сонця раптом похолоднішало. Подув різкий північний вітер, важкі темні хмари заступили небо, вночі сипнув сікучий дощ, а потім пішов густий сніг. Ішов він всю ніч, спочатку мокрий, а потім мерзлим великим важким пластовинням. Коли вранці Лаврентьєв розбудив свого пожильця, шибки вікон були заліплені снігом і взялися всередині льодовою плівкою, а надворі скажено вила і кружляла хуртовина.

Зима застала гарнізон зненацька. Хоч оказія і привезла тепле обмундирування, але документи на весь цей транспорт виявилися неправильними і все привезене замкнули в цейхгауз, а солдатам видали лише торішні башлики, сукняні онучі та подерті рукавиці.

Було п'ятнадцять градусів морозу. Роту, як завжди, вивели і вишикували на плацу. Вітер шарпав поли шинелей, кінці башликів, сік гострим снігом обличчя, задував у рукави і крутив сніг білими вихорами. Солдати нетерпляче тупцялися на місці, ноги їх клякли, але команда «Струнко!» примусила їх завмерти. Капітан Глоба вмить помітив, що порушена геометрична чіткість шикування: у одного солдата нога зіслизнула із замерзлої грудки землі і ледь помітно зсунулася назад; у іншого ноги розставлені трохи ширше належного. Глоба оскаженів, не скомандував: «Вільно!» і вибухнув оглушливою лайкою, від якої, здавалося, червонів навіть сніг.

Солдати стояли непорушно і похмуро супилися. Мерзли руки в подертих рукавицях, насилу утримуючи рушниці. Ноги втрачали гнучкість, і, коли нарешті за-

хриплий від лайки Глоба скомандував: «Кроком руш!», багато хто не зміг легко й чітко змахнути ногою й одразу трахнути підошвою замерзлу землю.

І знов залунала соромітська лайка, ляпаси і зуботичини. Шість годин тривало це безглузде тупцювання по глибокому снігу, слизьких горбках — це тисячократне повторення остогидлого «журавлиного» кроку, дурна муштра, яка притупляла в солдатах селянську кмітливість, перетворюючи їх на манекени.

Хуртовина тривала три дні, і три дні мучив Глоба свою роту без теплого одягу, і головне, без валянків, хоча мороз досягав двадцяти п'яти градусів при міцному північно-східному вітрі... Сніг не лежав на землі, він летів, мчав понад степом одним безупинним потоком на сотні верст завширшки, наче течія в океані.

Вітер був надзвичайно міцний. Йдучи проти нього, доводилося нахиляти голову і тулуб вперед, наче бурлаки, що тягнуть важко навантажену баржу. Коли ж вітер дув у спину — важко було встояти на місці або йти помірним кроком, бо гнав він людину, підстьобував, примушував бігти.

Половина солдатів відморозила носи, вуха й щоки, але значно більше постраждали у всіх ноги; на них відкрилися гнійні рани. Багатьох довелося покласти в госпіталь, але там не вистачало ані койок, ані навіть сіна чи соломи, щоб розташувати їх на підлозі. І кожного ранку солдати перш за все кидалися до вікон подивитися, чи не вщухла нарешті метелиця. Але за вікном, як і напередодні, висіла непроникна біла завіса, по землі примарами мчали хвилі снігу, а днювальний, повертаючись з канцелярії, на запитання, чи нема наказу видати теплий одяг, безнадійно махав рукою.

— Чи тобі повилазило? Не бачиш, як віє? Хто тут поїде через степ на вірну загибель! Кожному життя дороге. Нема відповіді з Оренбурга.

На третій день увечері Шевченко пішов до Лідії Андріївни з таємним наміром розповісти генералові, що виробляє з людьми Глоба. Лідія Андріївна зустріла його сумна і схвильована. Шевченко одразу помітив, як вона змарніла.

— Нашому татові все гірше й гірше,— відповіла вона півголосом на його тривожне запитання, і підборіддя її затремтіло.— Я все літо казала йому: візьми відпустку, їдь на Кавказ до сонця й тепла, до цілющих вод.

У нього давно застуджені нирки. Та хіба його можна умовити!! А тепер йому погано. Такі набряки — жах! Ноги як колоди. І ще цей буран. Тепер уже з Орська не вибратись. Боже мій, невже він тут загине?

Шевченко, як міг, почав утішати Лідію Андріївну й Наташу.

У вітальні в кутку сиротою стояв замкнений, вкритий пилом рояль, до якого давно вже ніхто не торкався. Наташа помітила пил, побігла по ганчірку і почала витирати верх і клавіатуру. Рояль відгукнувся їй різноголосим гудінням, і одразу з глибини дому почувся хрипкуватий генеральський бас:

— Хто там?

— Це Тарас Григорович,— відповіла Наташа.

— Хто? Не чую! Кличте сюди! — наказав Ісаєв.

Лідія Андріївна ввела Шевченка в спальню хворого. Вікна були щільно затулені важкими портьєрами з солдатського сукна, вишитими руками Наташі. Пашіло від груби, а на столику біля ліжка серед аптечних пляшечок з довгими рецептами горіла висока свічка.

— Здравія бажаю, ваше превосходительство! — виструнчився Шевченко.

— Здрастуйте, любий мій. Сідайте,— простягнув йому руку генерал.— Розповідайте, що у вас новенького?

— Здається, крім завірюхи, нічого нема.

— Завірюха? А що це таке?

— Ну, метелиця, або по-тутешньому — буран.

— Ах, ось що! Так чого ж ви мене тримаєте в темряві? Відкрийте вікна! — раптом обурився генерал.— У мене очі, Богу дякувати, ще здорові.

— Не можна, татуню,— заметушилася Лідія Андріївна.— Я третій день посилаю до Мєшкова, прошу його виписати скла і прислати скляра. Треба негайно вставляти зимові рами, а в них нема шибок. З вікон дме. Холодно, а тобі погано від холоду.

— Мерзотники! В струнку тяглися, поки я був здоровий... Гадають, що я своє вже відспівав... Але я ще живий, чорт забирай! Я їм наказую! Паперу! Пиши: негайно видати скла, прислати скляра. Є такий у них у третій роті... і киту...

Лідія Андріївна швидко написала записку, генерал підписав і віддав Тарасу Григоровичу.

— Не в службу, а в дружбу, дорогий... Підіть до нашого бурбона. Хай негайно випише.

І раптом, глянувши на ноги Шевченка, здивовано зупинив його:

— Чому ж ви не в валянках? Адже ж надворі мороз?

— Не видали ще, ваше превосходительство. А мороз добрячий: сьогодні двадцять три...

— Чорт зна що! А стройове навчання припинено?

— Нікак нєт: провадиться за розкладом. Тільки...— тут Шевченко на мить затнувся, тоді наважився: — Тільки в нашій роті майже півсписочного складу відморозило собі ноги. Багатьох забрали в госпіталь. Просто гинуть люди...

— Та-ак! — протягнув генерал.— Хвалю, хвалю! Подаєте нам прúклад християнської любові до ближнього. Мєшкова мені! Глобу! Сорокін! — гукнув він денщика.— Біжи по офіцерів. І каптенармуса сюди! А ви, дорогий мій, ідіть краще додому. Не треба, щоб вони вас тут бачили! Заклюють, коли я помру... І ти, Сорокін, мовчи, що Шевченко до нас ходив. Лідонько, дай Тарасу Григоровичу мої катанки. Ні, ні, не відмовляйтеся. Мені видадуть нові, а ви поки що в них покрасуйтеся.

Розмова розхвилювала старого. Безсило впав він на подушки. Шевченко навшпиньки вийшов зі спальні. Наташа принесла йому в передпокій валянки і ватяну стьобанку під шинель і примусила його при ній одягтися.

Генералові з кожним днем гіршало. Він лежав нерухомо, безсилий, жовтий, в якійсь незрозумілій заціпенілості, з напівзаплющеними очима, набряклий, наче весь налитий водою... Доньки день і ніч чергували біля нього. Шевченко заходив щовечора змінити змучену Лідію Андріївну або Наташу. Лікар Александрійський щодня одвідував хворого, але ніякі ліки не допомагали.

Якось, виходячи від Ісаєвих разом із лікарем, Шевченко спитав його:

— Невже нічим не можна йому допомогти?

Александрійський знизав плечима.

— У нього застарілий нефрит. Медицина тут безсила. В початковій стадії, в теплому кліматі, де хворий не може змерзнути і тим більш застудитися, вживає багато овочів, дехто видужує, але тепер вже пізно...

— І довго він ще конатиме?

— Кілька тижнів — не більше. Він уже майже три роки серйозно хворіє...

Біля ліжка хворого дні тяглися повільно й важко. Іноді Ісаєв починав кидатися, вигукувати уривчасті, недоладні слова, потім голосно стогнав від болю, і доньки ніяк не могли добитися, що в нього болить, і тільки клали йому на гаряче тім'я льоду, а тіло обкладали пляшками з гарячою водою. Лідія Андріївна була сувора й мовчазна в своєму горі, а Наташа раз у раз тікала в темну вітальню і там, уткнувшись обличчям у диванні подушки, тихо плакала і поверталася в спальню хворою, з підпухлими повіками і не по-дівочому гірко стиснутими вустами. Сорокін і Гордєєв, другий денщик, якого жартома звали шефповаром, бігали в аптеку, топили груби, і день і ніч наставляли самовари для грілок.

Останні дні Ісаєв нікого не пізнавав і майже весь час був непритомний, але двадцять п'ятого листопада пізно ввечері він раптом розплющив очі, ніби прокинувшись від довгого сну, повів ними по кімнаті і зупинив погляд на Лідії Андріївні.

— Де твій чоловік? — раптом спитав він.— Він зараз був тут... Приходив по мене,— додав він чужим, глухим голосом.

— Тату... Татунечку, це Тарас Григорович,— злякано пробелькотіла Лідія Андріївна, а Наташа прикусила носову хусточку, щоб не закричати від жаху.

Шевченко поклав на гарячу голову хворого лід і обережно витер піт, що раптом рясно виступив йому на обличчі буйними краплями. Ісаєв глянув на нього довгим невидющим поглядом, потім опустив повіки. Дихання його стало клекотливим і переривчастим, наче в його легенях стояла вода. І руки почали повільно холонути.

Шевченко зрозумів. Він узяв Наташу за плечі і тихо, але настійливо повів у їдальню, всадовив поруч себе на диван і міцно й ласкаво стиснув її пальці. Вони мовчали. Та й що можна було сказати, коли поруч відбувалося велике таїнство смерті!.. Самовар мирно муркотів на столі. В димарі ледве чутно висвистував вітер, і десь за грубою іноді заводив цвіркун свою сухувату затишну пісню.

Скам'яніла від горя, нерухомо сиділа Лідія Андріївна над батьком, прислухалася до його важкого дихання і судорожно стискала ніби змерзлі батькові пальці з великими посинілими нігтями. Вона вся скулилася і здавалася маленькою і безпорадною, як перелітна пташка,

прибита бурею до скелі. І коли нарешті урвався хрипкий подих у горлі батька і він раптом випростався під ковдрою, наче виструнчившись перед невидимою володаркою-смертю,— вона впала на коліна перед ліжком і судорожно заридала.

Смерть генерала Ісаєва сколихнула весь Орськ. Мєшков, на прохання Лідії Андріївни, відпустив до них Тараса Григоровича допомагати з похороном.

Ховали Ісаєва з належними генералові військовими почестями.

З належною урочистістю співали солдати на панахидах і в церкві. Глухо охнули за цвинтарем фортечні гармати, коли на довгих сувоях селянського полотна плавно спускали труну в могилу. Лідія Андріївна і Наташа здавалися очеретинками в своїх чорних пальтах з довгими креповими вуалями. Вітер шарпав вуалі, звивав над головами, наче обидві осиротілі сестри вимахували ними комусь, хто відходив од них у безмежну далечінь казахського степу.

Осторонь юрмилися казахи. Весь аул прийшов ховати Ісай-пашу. Вони з цікавістю дивилися на блискучі на сонці корогви, на траурну грезетову ризу священика, прислухалися до заупокійних співів і довго перешіптувалися проміж себе, повертаючись у свій аул.

— Ой бой! Пропали тепер аскери, якщо новий паша буде такий лютий, як Мєшка-майир або червонопикий Глоба. Тоді й акин Тарас ніколи не прийде до нас в аул грати на кобизі й співати нам своїх пісень.

— Магарич би з вас, мадам і мадмуазель,— підлетів до сестер Козловський.— Так би мовити за упокій душі папашиної в оселях райських...

— Ах, так-так. Звичайно,— заметушилася й розгубилась Наташа.— Ось прошу... Це тим, хто копав могилу... Роздайте, будь ласка,— сунула вона Козловському дрібного срібла.

— Гран мерсі-с,— стукнув він підборами й блискавично зник, помітивши Мєшкова.

Шевченко підійшов до сестер і тому, що Наташа аж хиталася, знесилена від сліз, обережно взяв її під руку. Мєшков скосив на нього око, помітив, що на руках у Шевченка не формені рукавиці, а білі замшеві рукавички, нічого не сказав і взяв під руку Лідію Андріївну.

— Дозвольте висловити вам ще раз своє співчуття і провести вас додому.

Вона мовчки сперлася на його руку і, постоявши ще з хвилину над батьковою могилою, перехрестилася і повільно пішла геть.

Глоба розігнався до Наташі.

— Дозвольте, мадмуазель... Наталя... Андріївна,— сказав він і безцеремонно відштовхнув плечем Тараса Григоровича.

Наташа була така приголомшена горем, що звела очі на Глобу і так і стояла над могилою, не помічаючи, що сестра вже пішла.

— Дозвольте,— повторив Глоба і, не чекаючи відповіді, просунув її безвільно спущену руку собі під лікоть.

Вона пішла, як сновида. Все на світі було їй байдуже.

Шевченко постояв ще з хвилину серед поріділої юрби, яка жваво обговорювала і надгробне слово священика, і кожен жест осиротілих сестер, і як співав хор під час відправи. Тоді тихо пішов до себе на квартиру.

Ввечері Лаврентьєв приніс наказ «посадити рядового Шевченка на гауптвахту строком на одну добу за появу на вулиці і в церкві в білих рукавичках замість формених рукавиць».

— Так, Григоровичу. Заробив ти собі гапвахту,— зітхнув Лаврентьєв, поки Шевченко збирався.

Ніч на «гапвахті» несподівано відсвіжила і зміцнила його після трьох безсонних ночей над хворим і над мерцем... Він одразу заснув міцним здоровим сном перевтомленої людини і прокинувся, коли грюкнув засув і черговий унтер Злинцев відчинив двері.

— Іди одразу до Ісаєвих,— сказав унтер, тріпнувши кучерями.— Баришня тебе в майора випросила на тиждень виряджати їх у дорогу. Теж помічника собі знайшли,— з глузливим єхидством додав він, пропускаючи Шевченка в двері. Він не міг забути карикатури Шевченка на себе й на фельдфебеля.

Тиждень промайнув як один день. З ранку до ночі Шевченко пиляв і стругав, збивав ящики, щось пакував або зашивав у рогожу. Посуд, крім улюблених речей, і частину меблів сестри продали, взяли з собою лише рояль, два трюмо, свої ліжка, батьків письмовий стіл та різні дрібнички — що нагадували їм матір, яка померла, коли були вони ще малими.

Мєшков, як тимчасовий комендант фортеці, дав їм коні. Багаж навантажили на кілька парних саней, а на

величезні сани, запряжені четвіркою коней, поклали рояль. Коли сани з багажем вирушили, до ганку подали критий візок померлого генерала. Першим вибіг Петя в новенькому білому кожушку і хутряній шапці. За ним вийшли обидві сестри. Вони востаннє огляділися навколо, потиснули руку Тараса Григоровича і, червоніючи і гублячись, умовили його прийняти на пам'ять чистий альбом, куди були засунуті кілька асигнацій. І візок рушив, порипуючи полоззям по глибокому снігу.

Шевченко довго стояв на ганку, дивився їм услід. Тепер нема куди піти відвести душу, послухати музику...

Візок, широко розкочуючись на повороті, помчав до мосту через Урал. За ним, порошачи снігом, промчали вершники — козаки охорони, яку дав Ісаєвим Мєшков, і все зникло. Тарас Григорович спустився з ганку і пішов засніженою вулицею.

«Життя,— думав він,— це вічне прощання з чимось. Прощаєшся з батьками, що відходять у могилу, з дитинством, а потім — з молодістю, з товаришами дитячих ігор, з першим невинним коханням, прощаєшся з розбитими мріями і з рідними місцями, з могилами батьків, з волею і, нарешті, навіть з надією на визволення».

Сумний і збентежений чекав на нього Лаврентьєв.

— Таке воно погане діло виходить, Григоровичу,— почав він, тільки-но Шевченко переступив поріг і почав скидати кожух,— що й казати гидко. Наказав майор, щоб, значить, тебе назад у казарму... Вже як я просив, казав: «Дозвольте йому, ваш скобродіє, ще трохи в мене пожити. Людина він сумирна, ніякого від нього шуму або турботи, а діток моїх він грамоти навчив, тепер знов-таки рихметиці навчає». Ручуся, значить, за тебе, що ані пиятики, ані шуму від тебе не буде... А майор як цикне на мене: «Йон проти самого государя інпіратора бунтівник, ворог унутрішній є, якого зничтожувати положено, а тому ти і заступатися за нього не смій, а як йому від генерала — царствіє йому небесне — послаблєніє було, так генерал сам би за нього й відповідав, а я за його злочинства відповідати не бажаю». Так ось, Григоровичу, збирайся, голубе, поведу я тебе, значить, знов у казарму. Тільки ти не журися й серцем не сумуй: дасть Господь, пришлють нам нового генерала, може, я тебе знов на фатеру до себе випрошу.

Казарма зустріла Кобзаря знайомим смородом і стогоном.

— Не все котові масниця,— ущипливо засміявся розжалуваний прапорщик Білобровов, розгойдуючись на лаві біля стола і мало не перекидаючись навзнак.— А ми вже гадали — знюхався ти з генеральською донькою та з нею змиєшся в Оренбург.

Шевченко стиснув кулаки.

— Не чіпай дерма, браток, щоб не смерділо,— стиха сказав Кузьмич,— погавкають та й перестануть. Це вони од нещастя звіріють.

— І то правда,— опанував себе Шевченко і з повагою глянув на старого солдата.

Місце його було вільним, бо взимку всі тулилися до груби.

Потяглися виснажливі дні безпросвітного казарменого життя. Темніло рано. Безконечні ночі несли Шевченкові сіру тугу. Сну не було. Лежав і дивився в темряву, і йому здавалося, що він сліпий, що одвічна ніч, якій нема кінця-краю, спустилася над ним.

В думках блукав він рідною Кирилівкою або вулицями Києва, бачив кожен його будинок, і серед них темно-червоний університет з чорними іонійськими капітелями колон, з високим фронтоном. Входив у його довгі й лункі коридори зі склепінчастою стелею і блискучими чавунними плитами підлог. З університету переносився в чепурний інститут для шляхетних дівчат, де минулого року квітучою весною був на випускному балі з професором Костомаровим. Милувався чудовим зразком українського барокко [92] — воротьми Рафаїла Заборовського [93] в садибі Софіївського собору і незрівнянною Андріївською церквою над Подолом — цією іграшкою, яку натхненний Растреллі [94] поставив на гребені Старокиївської гори. Милувався й виключної краси Лаврською дзвіницею роботи Шеделя [95], і сніжно-білим Микільським собором на Печерську, видатним пам'ятником українського барокко. Одвідував нічим не примітну Георгіївську церкву, тому що там був похований Іпсиланті [96], ватажок повстання греків проти турецького ярма, під прапором його колись бився Байрон, володар думок двох поколінь.

І дніпровими урвищами блукав у думках Шевченко в ці довгі безсонні ночі. Входив у доми друзів-киян, які ось зрадили його в тяжкому горі.

А іноді згадував Вільну, де довелося йому прожити підлітком півтора року. Буяла тоді Вільна, готуючись до повстання 1830 року. Невидимі руки щоночі писали на стінах будинків сміливі заклики до боротьби або наліплювали прокламації до селян і до міського люду, малювали карикатури на царя та урядовців. Виголошувалися палкі промови проти цензури, за необмежену свободу слова, за рівність всіх станів перед законом.

— Чого, братику, не спиш? — спитав його якось Кузьмич, який відморозив собі ноги і тепер з оперованою ступнею був тимчасово нестройовим.— Усіх думок, скільки б не думав, не передумаєш. Натопався за день, так спи. Добре, що генерал блощиць наказав вивести, царствіє йому за це небесне! Три дні в порожньому чихавзі рота ночувала, поки їх тут сіркою викурювали... Тепер хоч жити можна: ще не розплодилися.

— А чого ти сам не спиш? — тихо відгукнувся Шевченко.

— Я? Вдень ви ж на муштрі, а я сам у казармі. Поспиш удень, от уночі сну й не докличешся. Та й минуле в очах стоїть, душу непокоїть.

Шевченко пильно глянув на старого, але при тьмяному світлі єдиного каганця не міг роздивитися його очей.

— Не второпаю я, дядьку Кузьмичу, за що ти сюди потрапив. Ти ж людина тиха, богобоязлива. Просто дивно.

— Ех, братику! Не треба торкатися старих ран, щоб не нили. Скажу одне: лихо мужикові від панського гніву, а ще гірше, коли пани полюблять нашого брата. Через оту панську любов мене й у солдати забрали.

Шевченко розуміюче мовчав.

Кузьмич замислився, потім, по-старечому крекчучи, сів поруч і заговорив:

— З-під Орші я, панів Казановичів кріпак. Як ішов на нас француз війною, загинув мій батько. Потім і матір померла, а я ще зовсім нетямущим був. Підібрала мене стара баба, а коли підріс,— взяли мене пани на фільварок і до садівника помічником приставили. Привчав він мене дерева та квіти вирощувати, кущі різні... В теплицях допомагав, у парниках. Оранжерея теж була, де лимони та персики стигли... Але ж пани здебільшого по закордонах жили або в Петербурзі. Приїдуть, місяців з два поживуть і знов поїдуть.

Пан наш довго хворів. Казали люди, що гнили в ньому кості — буркульоз називається. Спочатку на одну ногу шкандибав, потім на другу, а там і зовсім злiг... Возили його лікувати, всі капітали свої пролікували і будинок у столиці продали і теж прожили. Помер він, а пані в маєток приїхала. В літах вона вже була, сина в студенти віддала, але з себе гарна, моложава. А мені ще пан перед смертю оженитися дозволив. Любив я свою Дуню, сонечком своїм називав. Народила вона мені сина — такого здорового хлопчика. Працюю в саду, а сам співаю. І від отих самих пісень усе лихо пішло. Примітила мене пані та й у камардинири призначила. То вона мені чарку піднесе, то ліврею нову справить. А мені і в думках не було, чого вона така добра. Іноді відпустить дівчат своїх на село на вечорниці, а мене до кабінету покличе, камін накаже запалити й розпитує, як я живу, що та як. Говорить так ласкаво, а потім раптом як розсердиться. «Іди собі, дурню,— каже,— коли ти щастя свого не розумієш!» Піду я в свою комірку під сходами, а як засне вона,— біжу на село до своїх. Вислідила вона якось та як розкричиться: «Де ти сякий-такий ночами швендяєш?» — «Ніде я, пані, не ходжу, як додому. Там у мене жінка законна та синочок маленький». Промовчала вона, губи підібрала і, як хмара, до себе в будуварню пішла. Три дні вона зі мною не розмовляла і раптом наказала відрядити мою Дунечку в дальню економію за сорок верст звідти. Настановила вона її там щось ніби економкою. Троє дівчат дала їй, щоб вони там дім берегли, сад, город, курей та качок розплоджували, взагалі все господарство пильнували. Воно дійсно в економках жити добре, не те, що в полі жито жати, та от розлука... Минув тиждень, другий. Прошуся в пані під свято: «Дозвольте, пані, на один день до своїх відлучитися». Не відпустила. Ще тиждень минув. Відпустила вона всю челядь у Бихов на ярмарок, в домі мене самого залишила. Час був вже не ранній, вечір. Дзвонить вона, кличе тобто до себе в спочивальню. Прийшов я, як належить в двері постукав, ввійшов. Лежить пані в ліжку. «Підійди,— каже,— ближче. Я тобі щось скажу». Підійшов я ближче, а вона й каже: «Дурень ти, свого щастя не бачиш. Я тобі, каже, волю дам, землі подарую, хату поставлю. Людиною будеш, тільки кинь свою Дуньку. Я і їй теж вольну дам, і дитину твою не забуду». Очманів я... Стою як пень, що

сказати не знаю, а вона ковдру відкинула. Лежить в чому мати народила і мене до себе руками вабить. «Пані,— кажу я,— адже ж жінка у мене законна, в церкві вінчана. Піп нам вичитував у Святому Письмі: «Кого Бог з'єднав — людина хай не розлучає...» Ну та що там! — раптом смикнувся всім тілом Кузьмич.— Нема чого довго казати: забрила вона мене, а Дунечку мою бідолашну до найчорнішої роботи приставила.

Кузьмич скрипнув зубами і відсунувся в свій куток...

Живучи в казармі, Шевченко знов почав хворіти. Ноги нили від ревматизму і скільки не напував його фельдшер конячими дозами саліцилового натру, йому не легшало. Не допомагав йод, яким він мастив суглоби. А інших ліків не знав ані фельдшер, ані лікар Александрійський, і маршірувати Шевченкові ставало все важче. З'явилася й задишка, і навіть набряки.

Ще в Петербурзі студентом Академії художеств Шевченко якось захворів на плеврит, і лікар знайшов у нього, крім плевриту, органічний порок серця. Тепер серце частіше нагадувало про себе: коли доводилося бігти і навіть при звичайному маршируванні Тарас Григорович задихався. Але хіба ж міг Глоба зробити найменше і навіть законне полегшення державному злочинцеві? І Шевченко тягнув важку солдатську лямку, виснажуючи хворе серце.

Крім усього, в нього почалася цинга. Все тіло вкрилося ранами й синцями. Тепер не було у нього ісаєвських овочів, і тільки іноді, коли Тараса Григоровича нарешті тимчасово звільняли через хворобу від строю, кашовар давав йому сиру ріпу або цибулину.

І ось одного разу лікар Александрійський, обережно оглядівшись, непомітно сунув поетові листа.

Захлинаючись від радості і нетерплячки, Шевченко пішов у найдальший закуток лікарні і тремтячими руками розірвав конверт. Лист був від Лизогуба — теплі сердечні рядки, повні щирого співчуття й любові, гарячою хвилею прилинули до серця змученої людини. Це була відповідь на перший лист поета. Але хоч і зогріла вона Кобзаря, та смоктала душу печальна думка: чому не відповіла Рєпніна? Шевченко надто добре знав Варвару Миколаївну, щоб сумніватися в її сміливості. Може, вона десь виїхала з Яготина чи, може, Лизогуб ще не передав їй листів Шевченка?

Готуючи листи до чергової оказії, Шевченко знов написав Лизогубові великого листа, повного співчуття з приводу смерті його дівчинки, питав про Рєпніну і, не втримавшись, вписав і таке: «Щоб і ворогові моєму лютому не довелося так терзатися, як я тепер терзаюся!

І ще велике до вас прохання,— писав він далі,— пришліть мені вашу маленьку скриньку, де є все, що мені треба, альбом чистий і хоч один пензель Шаріона, щоб іноді подивитися — все ж таки легше стане».

Так Шевченко знов прозоро попросив Лизогуба надіслати йому фарби і вже без будь-якої алегорії «Одиссею», в перекладі Жуковського, та Шекспіра, в перекладі Кетчера [97].

З казарми Шевченко майже не виходив. Суворо дотримуючись статуту гарнізонної служби, Мєшков заборонив солдатам виходити за межі фортеці без «увольнительної», а її видавали раз на тиждень і не більш як на дві-три години, тому захалявні книжечки Тараса Григоровича тепер майже не поповнювалися новими віршами: в казармі міг знайтися донощик, а в степу весь час бушували бурани, і поет тільки зрідка навідував своїх польських друзів та заходив до лікаря Александрійського і тільки там міг написати кілька рядків.

XVII. ПОРАДА КОЗЛОВСЬКОГО

Зима тяглася нестерпно довго. Бурани змінялися буранами, і навіть тоді, коли старожили вважали погоду тихою, летів над степом сивий поземок і вітер так штовхав людей в спину, що примушував їх бігти підтюпцем.

Шевченко знемагав. Розпухлі суглоби ледве згиналися, і біль став нестерпним, а коли фельдшер доповідав Глобі про хворобу поета, Глоба шалено грюкав по столу кулаком:

— Брешеш, стерво! Знаємо ці штучки! Дав він тобі карбованця на горілку, ось ти його й вигороджуєш! Ще раз згадаєш про цього ледаря — на гауптвахту підеш!

— Ваш бродь, нехай його їх скородіє пан дохтур оглянуть... Воля ваша, хоч на гавпахту садіть, а тільки ж він хворий.

— Іди ти к бісу!

Фельдшер замовкав, а Шевченка знов гнали на муштру, і змучений поет писав у своїй книжечці:

Благаю бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду,
Цвіркун замовкне, зорю б'ють.
Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати,
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють [98].

Від цинги хиталися зуби, пухли ясна, і, коли він кусав скибку хліба,— хліб ставав червоним від крові. На його лихо, Александрійський виїхав у відрядження в найдальші казахські аули.

Навчання кінчалося о третій, а о четвертій вже сутеніло. Офіцери, з якими він у Ісаєвих співав пісень і мирно розмовляв, тепер не пізнавали його, не відповідали на його привітання, а в строю лаяли найбруднішою лайкою, казали йому «ти» і розмахували перед його очима волохатими кулаками. Навіть порівняно добродушний Мєшков почав дріб'язково присікуватися до поета.

Щонеділі і щосвята солдатів водили до церкви.

Якось Шевченко стикнувся з Мєшковим на паперті. Як належить солдату, Тарас Григорович дав командирові дорогу і зірвав з голови безкозирку.

— Три доби гауптвахти! — вдарив його, наче батогом, голос Мєшкова.— Час вам, Шевченко, запам'ятати, що головний убір скидають не правою, а лівою рукою.

Давно щез Мєшков в глибині церкви, а Шевченко ще стояв на паперті з безкозиркою в руках. Жебраки тихенько захихикали навколо, а старий безногий солдат, давно звільнений вчисту, повчально загув:

— Заробив, служивий, гапвахту? Тепер знатимеш навіки, що солдатові не можна ловити гав.— І помітивши міщанок у строкатих гарусних хустках, що саме виходили з церкви, гугняво завів:— Подайте Христа ради копієчку каліці-воїну; за віру, царя та отечество постраждав... Подайте старому солдатові за упокой родителів ваших...

«Ось так і мені доведеться жебрачити на схилі життя»,— подумав Тарас Григорович і з важким серцем пішов відсиджувати на гауптвахті свої три доби.

Листопадова оказія знов не приставила листів, і Шевченко зовсім занепав духом, але в грудні переборов себе і знову сів писати листи, бо ж, як каже прислів'я, «під лежачий камінь і вода не тече». Він писав одразу багатьом. Почавши один лист і залишивши його недописаним, хапався за інший, потім, придумавши якийнебудь новий аргумент, кидав той лист і знов повертався до першого.

Як голодний благає шматок хліба, благав прислати йому «ради поезії святої» хоч один томик Лермонтова та пісні Кольцова.

Надходило Різдво. На Україні з цим святом пов'язано безліч різних прикмет, звичаїв, легенд і обрядів, які дійшли до нас з глибокої дохристиянської давнини.

У Святвечір зранку не вивели солдатів на муштру, а наказали чисто прибрати й помити казарму. Всі, крім дворян Козловського та Білобровова, ретельно взялися за діло. В душі солдат раптом прокинулися теплі й дорогі серцю спогади дитинства. Одчайдушні п'яниці тремтячими руками витягали на мороз свої матраци, ковдри й одяг і сумлінно вибивали з них порох; другі під керівництвом одеського грека Кості Сахаджі, колишнього матроса, з милом і піском старанно «драїли» швабрами затоптану й заплювану підлогу, треті мили вікна й нари, знімали павутиння, палили різний мотлох разом з тарганами. Шевченко підмазував глиною і білив крейдою грубу. Кузьмич заливав щілинки в нарах, де знов почали гніздитися блощиці, якоюсь темно-брунатною рідиною, випрошеною у фельдшера. Всі метушилися, прибирали в своїх шафках, мили, шкребли, акуратно складали дрова в кутку.

Від обіду солдати відмовилися, бо постили «до вечірньої зорі». По обіді роту повели в лазню, де цирульник старанно постриг і поголив їх, а каптенармус видав нову білизну, мундири і шапки.

Після куті і вечері в незвично чистій і добре провітреній казармі не було ані п'яних пісень, ані лайки. Обличчя солдатів стали урочисто зосередженими. Козловський повів на них очима, скривився і похитав головою.

— Нудно, як на пишному похороні,— сказав він і зареготав.

Але ніхто його не підтримав.

Шевченко пішов у свій куток і ліг обличчям до стінки, щоб ніхто не бачив його сліз. Він пригадав своє без-

радісне дитинство і той особливо гіркий Святвечір у рік материної смерті, коли довелося маленькому Тарасикові із старшою сестричкою нести, за звичаєм, вечерю старому дідові. Переступивши поріг дідової хати, хлопчик мусив сказати, як того вимагає звичай: «Святий вечір! Батько і мати прислали вам, діду, святкову вечерю». Та не зміг сирота сказати цих слів, коли лягла в могилу його рідна мати, замучена злиднями та панщиною. Сльози полилися з його очей, а за ним заплакала і сестричка... І тепер, на чужині, пригадуючи цей вечір, лежав поет на нарах, здавалося, забутий усім світом, і гостро, як у дитинстві, відчував своє сирітство.

— Не тужи, братику. Не треба,— раптом ласкаво заговорив Кузьмич, поклавши руку йому на плече.— Гріх у Святвечір так побиватися, коли на всій землі мир і в человєцех благоволєніє.

Шевченко не відповів, але від цієї несподіваної ласки ще дужче затремтів від беззвучних ридань, а Кузьмич легенько гладив його по плечу і приказував:

— Багато нас тут таких... І в кожного з нас серце поранене. Хай хоч раз на рік воно пом'якшає надією. Дасть Бог, і ти додому повернешся.

— Я нічого... Мати згадалася...— сказав Шевченко.

— Аякже! Сохне серце без ласки. І при сивому волоссі важко бути сиротиною,— тепло відповів Кузьмич.— Я без батька ріс. Зберемось ми, бувало, під Святвечір і підемо по хатах Христа славити. Де гріш дадуть, де пиріг, де хліба, а де й ковбаси або сала відріжуть. Принесемо усе матері, заплаче вона над цією милостинею, розділить між нами, малими, а сама й шматочка собі не візьме. «Я вже поїла»,— скаже, а нам, малим, і невздогад, що вона зовсім голодна,— зітхнувши, доказав Кузьмич і теж змахнув непрошену сльозу.

Обоє примовкли, замислилися. Раптом з того кутка, де щовечора чулася хвацька п'яна лайка й сороміцькі пісні, чийсь хрипкуватий, але ще міцний голос завів зворушливу стародавню колядку:

—...сіном притрусила, в ясла положила Господнього си... ина...— виводив він урочисто.

Сам того не помітивши, Тарас Григорович почав тихенько підспівувати, повторюючи знайомі з дитинства і тому особливо дорогі слова. Голос його потроху дужчав і скоро повів за собою інші голоси. Від колядок

Тарас Григорович непомітно перейшов до рідних українських пісень. За кілька хвилин уся казарма з'юрмилася навколо нього і з глибоким хвилюванням впівголоса підтягувала йому. Заспівав навіть Кузьмич надтріснутим голосом. Співали тільки тих, де йшлося про сирітську долю, проспівали і суворо трагічну пісню про те, як породила молода дівчина хорошого сина і поклала його край дороги, позбавила материнської ласки, пустила самого в широке чуже й холодне життя тому, що не пожаліли люди, знеславили її за довірливість, заплямували гаряче й самовіддане кохання, яке дало життя цьому безпомічному маляті...

— Чорт забирай, як ви чудово співаєте! — вигукнув Козловський, коли Тарас Григорович замовк, і без звичайного свого зухвальства додав: — Не косіться так на мене, Шевченко! Скалічило мене прокляте життя... З горя п'ю... і так далі... Інакше давно б віку собі вкоротив...

Коли принишклі люди нарешті розійшлися кожен до своїх нар і без звичайного гамору вклалися спати, Козловський знову підійшов до Шевченка, сів поруч, несподівано з кривою усмішкою сказав:

— Я мерзотник і знаю це. Нічого не вдієш! Але у мене ще є принципи! Так-с! Я ні-ко-ли вас не обдурю й більше ніколи не вкраду в вас нитки. Але... дайте Христа ради двадцять копійок, інакше я збожеволію.

І, схопивши тремтячими руками монету, прожогом кинувся з казарми.

На три дні Різдвяних свят Мєщков скасував «увольнительні». Можна було відлучитися так. І Тарас Григорович вирішив навідати всіх своїх знайомих. Перш за все пішов поздоровити Лаврентьєва і дорогою купив у крамничці Чалхуш'яна льодяників своїм колишнім учням Стьопці та Васькові. Хлопчики дуже зраділи своєму першому вчителеві і показали йому батьків подарунок «Бову Королевича» й «Конька-Горбунка», які писар виписав їм з Оренбурга, щоб вони не забули грамоти.

— Ходімо в аул до бая,— запропонував Шевченко, випивши з писарем чарочку і закусивши домашнім салом та ковбасою.

— Не можу,— відповів писар.— Обіцяв піти до фельдфебеля. Жінка у нього, Івга, сьогодні іменини справляє. Та ти піди сам. Адже дорогу знаєш, тільки

в киргизів тепер ніякого свята нема: вони ж бусурмани, в Христа не вірують.

Довелося Тарасу Григоровичу іти самому.

Був сонячний морозяний день і зовсім тихо. Замерзлим морем сяяв під сонцем степ. І неглибокий сніг лежав на ньому дрібними брижами в рідкій щетині торішнього куряю та ковилу. Поодинокі будяки стирчали з маленьких купочок снігу, в яких вмерзли кульки перекотиполя.

Шевченко ішов навпростець, вгадуючи річище Орі з рідких кущів, що облямовували її береги. Незабаром вдалині замайоріли аульні юрти й будівлі, і Тарас Григорович прискорив кроки. Після вчорашніх співів він добре спав і сьогодні відчував себе майже здоровим. Але дорога все ж таки втомила його, і до аулу він насилу добрався.

В аулі всі займалися своїми звичними щоденними справами. Тарас Григорович пригадав лютих аульних собак, зупинився віддалік і гукнув Жайсака. Та на його голос все ж таки перші відгукнулися вовкодави, а вже потім з'явився і їх хазяїн.

Жайсак щиро зрадів гостю, запросив його сідати на почесне місце навпроти входу. Напередодні він забив пару зайців і був радий почастувати його свіжою зайчатиною.

— З ним полював,— кивнув він на орла, що куняв у кутку на тугирі.— Він добре б'є і зайця, і лисицю, і навіть вовка. Дивись, Тарас-ага, скільки у мене вже набралося шкурок: сім чорнобурок, дев'ять рудих лисиць та три вовки. А зайців стільки набив, що ми з апа щодня ситі і собаки стали гладкі від зайчатини,— весело розповідав молодий табунник, блискаючи жвавими антрацитово-вороними очима.— Ісхак теж полює з байським орлом, бо ж стільки в степу розплодилось вовків, що кожної ночі шестеро жигітів чергують при табуні. Цієї зими я б уже не впорався з вовчою зграєю: напевно, з'їли б мене вовки.

— А ти вмієш обробляти шкури на хутро? — спитав поет.

— Тайжан вміє, друг мій. Я — ні,— признався Жайсак, складаючи хутра в скриню.— Коли набереться з півста чорних лисиць і багато рудих,— поїду в Оренбург продавати.— Жайсак зітхнув: — Важко назбирати грошей на калим і весілля. Але хочеться надіятися...

— А що чути про нареченого Кульжан?

— Нічого. Лежить нерухомо. На той рік побачимо, що буде.

Шевченко помітив, що йому важко і неприємно про це говорити, тому одразу змінив розмову.

— А де Абдрахман?

— По аулах мандрує, пісні співає. Де ж йому бути? А тепер гостює у нашого бая Азат, молодий акин. Якщо хочеш, ходім до бая, послухаєш його пісень.

У великий мороз Джантемир перебирався з юрти в будинок на березі Орі. В його просторих, але низьких кімнатах, підлоги та стіни були суцільно укриті килимами і вовчими шкурами. Справжні груби добре нагрівали дім. Вікна з подвійними рамами мали знадвору віконниці, а у великі морози на віконниці ще навішували для тепла товсті мати з сіна. Сиділи й спали на невисоких помостах на зразок полу, хоч для себе Джантемир купив в Орську справжнє ліжко з пружинним матрацом, яким дуже пишався.

Коли Шевченко з Жайсаком увійшли до кімнати, Азат співав якусь веселу пісню на зразок танцювальної. Зейнеб, Нурипа й Шаукен сиділи край помосту й весело погойдували в такт головами, посмикували плечима і навіть приклацували пальцями. Побачивши гостя, бай кивнув йому головою і вказав місце поруч себе, але перебивати акина не став. І з того, що на цей раз Джантемир не підвівся і не потиснув йому руки обома руками, Тарас Григорович зрозумів, що бай не забув його «Заповіту».

Жайсак сів за спиною Кобзаря і пояснив, що пісня жартівливо розповідає про забудька-зятя та сварливу тещу. Пісня всім сподобалася. Жінки весело сміялися, а Джантемир посміхнувся і щось сказав півголосом жінкам, поки Азат настроював домбру.

Потім Азат заспівав старовинну тягучу пісню про жигіта і його коня, який рятує хазяїна від погоні, а коли поранений хазяїн падає з сідла, приносить йому води з річки відсвіжитися і обмити рани.

Поки Азат відпочивав після пісень, Джантемир обернувся до Шевченка.

— Скажи своїм майирам, щоб вони вовки стріляли. Дуже багато вовків у степу. Треба їх вбивати. Хай візьме рушницю і майир з жовта борода, і лисий майир,

і майир з вареними очима, як у риби, і другий з червоним обличчям і з маленький чорний вуса. Треба вовки бити. Вовки кожен день один баран і ще один баран з'їдають.

— Тобто щоб вони полювання влаштували? — перепитав Шевченко.

— Так! Так! Полювання! Великий полювання треба робити! Скажи Мєшка́-майиру. Дуже просимо. Жигіт просить. Джантемир просить. Дуже треба вовки стріляти.

— Добре. Перекажу,— сказав Шевченко, вирішивши в крайньому разі передати офіцерам це прохання через Александрійського, який щойно повернувся з відрядження.

— Не забудь,— повторював Джантемир.— Я тобі за це барана подарую.

— Та я й без барана передам,— знизав плечима Шевченко і замовк, побачивши, що Азат знов береться за домбру.

А в степу подув вітер — і відразу поповзли по землі білі сніговійні полози, легко звиваючись проміж заметів. Вітер шпурнув у шибки сухим снігом, і всі, оглянувшись на вікна, помітили, що сонце вкрилося білою імлою.

«Час вертати,— подумав Шевченко,— буран буде».

Його не затримували. Глибше насунувши шапку і щільніше пов'язавши башлик, він швидко рушив у напрямку Орська.

— Почекай, Тарас-ага! Я дам тобі коня, проведу тебе,— кинувся за ним Жайсак, але чи то вітер одніс його слова вбік, чи то Шевченко не хотів його слухати, але він не обернувся.

Вітер міцнішав і весь час змінював напрямок, наче танцював над сніговійним степом якийсь дикий танець. Густий поземок мчав над землею по коліна Шевченкові. Хвилин за двадцять він був вже поетові до пояса. Шевченко наче вступив у білу річку, яка все глибшала й глибшала. Далеко на обрії блищав хрест Орської церкви, але швидко і він поринув в імлу, і Шевченко з головою пірнув у потік летючого снігу, який із запаморочливою швидкістю мчав повз нього. Вітер штовхав Кобзаря не просто вперед, а якось навскоси, а іноді вдаряв з другого боку, і тому важко було триматися вірного напряму.

«Не зіб'юся, якщо вітер буде віяти в одному напрямку»,— думав він, прискорюючи кроки, але страшний

біль у колінах і ступнях примусив його йти повільніше. Він уже насилу витягав із снігу хворі ноги.

А вітер почав крутити сніговий смерч, трубним димом звиваючи його в височінь, потім раптом вдарив поета в обличчя, а за мить навпаки, в спину. Тепер поземок мчав над його головою прозорим негустим пухом, за яким ледве помітно блакитніла емаль ясного зимового неба, з дрібними хмаринками на ньому, що раз у раз затуляли сонце.

Понад годину через силу брів Шевченко обважнілими хворими ногами і раптом помітив, що починає сутеніти і небо затяглося сірою імлою. Він напружив останні сили. Йому здавалося, що Орськ десь зовсім близько, але у згуслому потоку поземки не блимав жодний вогник, а мороз міцніше й міцніше проймав тіло. Знеможений, захеканий, зупинився Тарас Григорович, щоб хоч мить передихнути.

«Кінець,— майнула думка.— Тільки невідомо, хто перший доконає мене: вовки чи мороз».

— Тарас-ага! Де ж ти зайшов, дорогий?! — раптом пролунав над його головою голос Жайсака.— Сідай на коня. Ай, куди подався! Хіба так можна? Тільки собаки тебе й знайшли.

І над головою Шевченка ніби виринула з пучини коняча голова, а над нею кошлатий малахай Жайсака. Його вовкодави старанно обнюхували поета. На поводу Жайсак вів другого осідланого коня.

Шевченко не знаходив слів для подяки. Сісти на коня він уже не міг. Жайсак спішився і спритно підсадив його у сідло, потім знов стрибнув на свого вороного і поскакав уперед, ведучи на поводу поетового коня.

— Ой бой, куди зайшов! Просто до вовчої улоговини, де саксауловий гай,— приказував Жайсак.— Жаман-Кала з одного боку, а ти пішов у другий бік. Певно, шайтан тобі очі відвів од вірного напрямку. Тільки шапка твоя трохи в поземку чорніла.

Добрих півгодини скакали вони клусом, поки не замайоріли перші вогники Орська. Коні зупинилися біля казарми. Шевченко насилу сповз на землю. Ноги його вже не згиналися.

— Зайди погрітися,— запрошував він Жайсака.— Ти ж мене від смерті врятував. Хоч чаю гарячого випий. Адже ж і ти закляк.

— Не можна! Треба табун дивитися. Вовків багато,— пояснив Жайсак, стрибаючи на коня.— Тільки не за-

будь, Тарас-ага, скажи майирам, хай вовків стріляють. Без майирів їх не подолаємо. Ну, я поїхав!

— Де пропадали так довго, мон шер? — зустрів Шевченка Козловський.— Певно, у писаря?

— До киргизів ходив. Ішов назад і заблукав, а цей юнак відшукав мене, коли я чорт зна куди зайшов. Я вже до смерті готувався,— казав Шевченко, обпікаючись гарячим чаєм, який приніс йому Кузьмич.— Думав, вовки живцем роздеруть.

— Хіба вовки на людей нападають?

— А то ні?! — буркотливо обізвався Кузьмич.— Вони тут люті, а на зріст з півричне теля.

— Мене Джантемир-бай просив поговорити з офіцерами. Благає улаштувати облаву. Тільки навряд чи згодиться наш Мешков займатися цим,— заклопотано сказав Шевченко,— як би їх зацікавити?

Козловський раптом закрутився на місці в якомусь шаленому захваті.

— Дякуйте Богові, мон шер, що є на світі вовки! Невже ви не розумієте, яке щастя пливе вам у руки?!

Шевченко здивовано глянув на нього і ліг на нари.

— Та зрозумійте нарешті,— обурився Козловський,— що це для вас єдиний випадок надовго позбутися причіпок начальства.

— При чому тут причіпки?

— А при тому, що «не підмастиш — не поїдеш»,— з азартом вигукнув Козловський.— Але підмазувати треба тонко, розумно, тактовно, а облава — це просто геніальна штука! Ви улаштовуєте облаву. Нашому братові, солдату-нагоничу, підносите, крім казенної їжі, чарку горілки, а панів офіцерів напуваєте в дим. До того ж, кожен з них одержує по кілька вовчих шкур — своїх мисливських трофеїв — і на добрих півроку вони дають вам цілковитий спокій і на все — розумієте — на все,— багатозначно підняв він палець,— дивляться крізь пальці. Тепер нарешті зрозуміли?

— Але, по-перше, я нічого не тямлю в полюванні, а тому не зможу організувати облаву як слід; а по-друге, де взяти силу грошей на таку пиятику? З офіцерами самою горілкою не обійдешся: їм подавай ром та шампанське.

— А Джантемир нащо? Треба тільки йому пояснити, що за таку послугу слід добре почастувати офіцерів та й нагоничів не забути. Вовки жерУть у нього щоночі

по два барани. Отже, йому вигідніше одразу втратити десять баранів, ніж до весни втратити сотню. А я досвідчений мисливець і вам допоможу. І зовсім безкорисливо, тобто ви мене, звичайно, почастуєте, як усіх. Але тоді вони й від мене надовго відчепляться.

Шевченко мовчав.

— Завтра ж підемо до Мєшкова,— наполягав Козловський.— Прийдемо не як солдати, а як парламентери від Джантемира. Доб'ємося згоди Мєшкова. Присягаюся, що він одразу дасть згоду. Від Мєшкова поїдемо до Джантемира. Мєшков нам і коня дасть задля майбутнього випивону, а до бая з'явимось, так би мовити, офіційно, як представники Мєшкова, і одразу розтлумачимо цьому товстому кнуру, по-перше, що він повинен дати нам якомога більше нагоничів з його киргизів, щоб не тягти всю роту в степ, і, по-друге, що треба добре напоїти і нагодувати офіцерів і солдатів. Потім візьмемо з собою цього вашого Жарайбека, чи як його там, і разом із ним оглянемо місцевість, де водяться вовки, і в найближчі дні заготуємо все потрібне, купимо горілки і все це звеземо Джантемирові, бо влаштувати пиятику в Орську — неможливо. Грошима і всіма господарськими справами розпоряджатися будете ви, а я — головний єгер.

— Добре. Я подумаю і завтра вам відповім,— сказав нарешті поет і, коли Козловський відійшов своєю чудернацькою ходою, дістав олівець, уривок цукрового паперу і заглибився в складні арифметичні розрахунки.

З грошей, привезених Лазаревським і подарованих Лідією Андріївною, у Шевченка лишалося карбованців тридцять. Після довгих розрахунків, вагань і розмови з колишнім кухарем Ісаєвих Шевченко зрозумів, що цього вистачить на частування офіцерів і що план Козловського дійсно чудова нагода хоч на деякий час звільнитися від муштри.

XVIII. ОБЛАВА

Вранці Шевченко з Козловським пішли на квартиру до Мєшкова. Поява Шевченка разом з Козловським надзвичайно здивувала майора, і він наказав покликати їх до кабінету.

— Що скажете? — спитав він, виходячи до них у халаті.— І чому порушуєте субординацію й звертаєтесь до мене, а не до ротного командира?

Говорячи, він з неприхованою цікавістю позирав на Шевченка.

— Ми, ваш скобродь, не в своїй і не в ротній справі,— виструнчився Шевченко.— Був я вчора в аулі. Пішов послухати їхніх акинів до самого Джантемира, а Джантемир попросив мене передати вашому скобродію прохання від нього і від усього аулу, щоб допомогли їм винищити вовків. Дуже їм вовки дошкуляють: щоночі то коня, то пару баранів роздеруть, а то й більше. Благають улаштувати велике полювання, облаву... Подумали ми з товаришем,— кивнув Шевченко в бік Козловського,— і вирішили, якщо буде на те дозвіл вашого скобродія, влаштувати після Водохрещі велику облаву. Нашим козакам вовки теж не дають життя: серед білого дня до коней підбираються. Виділити б з півсотні піхоти та їх сотню в нагоничі. Киргизи б теж всім аулом прийшли. Оточили б ми ту улоговину, де саксауловий гайок і вовчі лігвища. Була б панам офіцерам приємна розвага, а людям велика користь: настріляли б сірих, а потім заїхали б в аул відпочити, попоїсти і випити з морозу, щоб боронь Боже, не застудитися. Ми б усе там улаштували заздалегідь. І для нагоничів знайшлася б чарочка і гарячий пиріг на заїдку, а Джантемир від себе бараниною теж почастував би.

У Мєшкова очі загорілися. Задоволена посмішка поповзла губами і сховалася десь у підвусниках, але для годиться він зсунув брови, постояв з хвилину задумано і нерішуче відповів:

— Та-ак... Бити вовків — дуже потрібно. Просто не знаю, що вам сказати... Ви коли збираєтесь знов до цього... як його... Джантемира?

— Та ми б хоч зараз пішли. Адже ж свято... Була б тільки згода вашого скобродія.

Мєшков ще з хвилину пом'явся і раптом махнув рукою.

— Добре! Дійте! Скажіть йому, що я згодний і пани офіцери не заперечуватимуть. Я з ними сам поговорю. Хай Джантемир підготує все разом із вами, а зараз ідіть до нього в аул... Ні, візьміть коня і їдьте. Адже ж у вас хворі ноги, Шевченко? Пішки втомитесь,— ввічливо посміхнувся Мєшков.— Скажіть Си-

лантьєву, що я наказав запрягти вам Швидкого в мої сани.

— А що! Я казав, що клюне,— й клюнуло! — захоплено вигукував Козловський, коли вони йшли до батальйонної стайні.— Ще й горілки не нюхав, а згадав вашу хворобу. І на «ви» заговорив. Ось вам перший наслідок розумного починання.

Джантемир був надзвичайно радий. За один день Шевченко налагодив те, чого він сам не міг добитися за всю попередню зиму. Обома руками тиснув він руку поета і відразу почав розмову про те, як краще почастувати мисливців. Він трохи злякався, почувши, скільки буде нагоничів і стрільців. Тоді Шевченко пообіцяв від себе лантух борошна і три відра горілки.

— Добре, добре,— згоджувався Джантемир.— Це для аскерів. Але що треба майирам,— ми цього не знаємо. Скажи ти — зробимо.

— Офіцерам мало горілки. Їм рому треба, шампанського,— пояснював Козловський, передбачаючи справжній бенкет.

— Усе зробимо. Великий буде той,— кидав Джантемир.— Буде і таке вино, що на ложках горить і добре пахне, і таке, що, як рушниця, стріляє. Все купимо. Ми не вживаємо: Аллах не дозволяє, але для майирів — купимо. Задоволені будуть. Три дні будуть п'яні й лежатимуть, як чушки. Ось подивись.

І на доказ своїх слів відчинив скриню, де дійсно стояли пляшки рому, коньяку, зубрівки, старки і різних інших напоїв, назви яких він і сам не знав. Бачачи, як загорілися очі парламентерів, Джантемир витяг пляшку старки і наказав подати гарячої баранини.

Потім гукнув Жайсака, щоб він показав Шевченкові і його товаришеві місця вовчих лігвищ.

За кілька верст від аулу була велика улоговина, поросла саксаулом, звідки весь рік долинало протягле й моторошне виття... З одного боку її захищала від північного вітру стрімка скеля сажнів на сім-вісім заввишки, яка тяглася суцільним муром версти на три, а може, й більше, а з другого боку облямовувала звивиста Ор, ледве позначена на снігу рудуватою щетинкою прибережних кущів та очерету.

Вершники спочатку проскакали вздовж берега Орі, де сніг був густо списаний вовчими та лисячими слідами. Козловський раз у раз спішувався, уважно їх роз-

глядав. Потім вони обігнули улоговину там, де скеля ставала все нижчою і наче поринала під землю, нарешті рушили її гребенем назад.

Шевченко деякий час мовчав. Він не хотів виявити перед Жайсаком своєї повної необізнаності з вовчими повадками, але кінець кінцем все-таки спитав:

— Невже вовки не можуть видертися сюди з улоговини?

— Що ти, Тарас-ага! — посміхнувся Жайсак.— Вовки ще, слава Аллахові, крил не мають, бо тоді б від них не було ніякого порятунку ані в юрті, ані на коні.

— Я гадав, що тут, під снігом, є положисті стежки.

— Одна стежка дійсно є, але трохи далі, де в річку впадає маленький струмочок,— махнув рукою Жайсак.

Козловський і тут шукав вовчих слідів, але їх майже не траплялось. І мисливцям стало ясно, що вовки виходять на здобич у кінці улоговини, де не було стрімчака.

Доскакавши до аулу, Шевченко з Козловським пересіли в сани і поспішили завидно повернутися до Орська.

— Скажіть Джантемирові, що все обіцяне ми привеземо йому на тому тижні,— сказав Шевченко, прощаючись з юрбою казахів біля саней.

Від'їхавши від аулу з півверсти, Козловський притримав коня й обернувся до Тараса Григоровича.

— Доведеться нам добре посушити собі голову з цією облавою,— стурбовано заговорив він.— Масштаби тут не ті, що десь у Білорусі або в Поліссі. Щоб оточити таку улоговину, потрібна не півсотня піхоти, а вся наша рота з козаками та киргизами на додаток, але тоді у вас не вистачить грошей ані на горілку, ані на пироги. Не можна лишити солдата без чарки після цілого дня на морозі.

Шевченко зітхнув.

— Тепер уже відступати пізно.

— Це вірно. Відступати не можна. Доведеться вдатися до прапорців.

— Яких прапорців?

— Звісно яких! Червоних! Вовки лякаються червоного: гадають, що це вогонь, і ні за що не перестрибнуть через них. Треба підрахувати, скільки прапорців нам потрібно, і дістати шнурів і кумачу. З боку кручі вовки замкнені в улоговині. Там нам не треба ані людей, ані прапорців. А ось з боку річки й упоперек того, дальшого, кінця улоговини треба розставити нагоничів або

навісити прапорці. Прапорці нашивають на шнур на відстані аршина один від одного, а шнур натягують на кущі або кілки чи на очерет. Купимо кумачу і наріжемо прапорців... Ось зараз заїдемо до крамнички, спитаємо, почім кумач.

Купець викинув їм на прилавок «штуку» кумачу по п'ятаку аршин, і, як не торгувався Козловський, скинув тільки тридцять копійок за всю штуку на п'ятдесят шість аршин, і віддав її за два з половиною карбованця.

Шевченко спохмурнів.

— Оце заварили кашу, що й не висьорбать.

— Треба висьорбати, інакше Мєшков із світу нас ізжене. На п'ятнадцять карбованців купимо лантух борошна й три відра горілки нагоничам. Хай Мєшков видасть нам їх сухий пайок. Тоді олія, городина й м'ясна порція піде в наші пироги, а пироги з м'ясом, з горохом, з морквою та з гречаною кашею або з картоплею — чудова річ. Отже, у нас лишиться ще п'ятнадцять карбованців на шнури і на кумач. Якщо «штуку» кумачу розрізати вздовж на три рівних частини, у нас буде сто шістдесят вісім аршин, а з кожного аршина зробимо по чотири прапорці, тобто шістсот сімдесят два прапорця. Загородити ними треба берег річки, а там дві версти з гаком. В одній версті п'ятсот сажнів або тисяча п'ятсот аршин... Отже, нам потрібно три з половиною тисячі прапорців. А у нас поки що тільки шістсот сімдесят два прапорця. Отже, треба купити не одну «штуку» кумачу, а п'ять-шість...

— Але ж тоді на шнури нічого не залишиться?

— Нема такого становища, з якого не було б виходу,— знизав плечима Козловський.— І не буду я Андрій Козловський, якщо не знайду його.

І справді, Козловський розгорнув бурхливу діяльність. Він знов помчав у слобідку до крамаря, потім довго і конфіденціально радився з каптенармусом і з писарем господарчої частини, і, коли Шевченко вже вкладався спати з важким почуттям, що на нього насувається лихо, Козловський раптом підійшов до нього і з своїм звичайним апломбом безапеляційно заявив:

— Шнури є! І за дурничку, тобто за півпляшки горілки ще й без солоного огірка. Але попрацювати над ними доведеться чимало.

Шевченко мовчки дивився на Козловського своїми великими синіми очима.

— Так-с, мон шер! У нас в цейхгаузі лежать величезні сіті для оселедця. Коли наш батальйон стояв у Гур'єві, ними ловили в Каспії оселедці. Потім їх списали як дрантя. Але якщо вони дерлися коли витягали пуди риби, то наші прапорці вони добре витримають. Каптьор віддає їх за півпляшки. Це ж блискуча афера! Компрене ву? Це ж геніально! І начальство надовго умастимо, і хильнемо з доброю закусочкою!

— Чекайте,— зупинив його Шевченко.— Сіті це ж іще не шнури. Це ж страшна робота — розв'язувати сіті. Всі нігті поламаєш і не розв'яжеш жодного вузлика.

— А сіра худобинка нащо? — вказав Козловський рукою на солдатів.— Ніж смердіти й лаятись цілий вечір — хай попрацюють. Каптенармус мені показав, як легко й швидко розв'язувати вузлики шильцем, а шилець є в нього багато. Він обіцяв позичити нам скільки треба.

— А кумач!.. Купець казав, що в нього тільки одна «штука» є.

— Чорт забирай! Дійсно...— аж сів на нари Козловський і почухав потилицю, розгублено глянувши на поета.

— А не можемо ми нашити прапорців з подертої білизни, яку ми поскидали в лазні в Святвечір? — сказав Шевченко.

— Ідея! Геніальна ідея! — схопився з місця Козловський і ляснув себе по чолу.— Мон шер, ви починаєте виявляти ознаки кмітливості. Треба ту білизну пофарбувати в червоний колір — і в нас три тисячі прапорців!

І Козловський знов блискавично щез.

На третій день свят уранці Козловський потягнув Шевченка до каптенармуса і, захлинаючись від захоплення, розповів йому «геніальний» план перетворення подертої солдатської білизни на прапорці.

— Що ж, воно соответственно підходяще,— поважно підтакував той.— Тільки ж видати її я вам ніяк не можу, акта про списання не складено. Хай майор накаже його списати. Враз спишемо, й беріть тоді хоч і все разом. Але ж фарбувати його нема чим.

— А червоне чорнило? — сказав Шевченко.— У мене є непочата велика пляшка. Лідія Андріївна перед від'їздом подарувала.

— А що ж! Воно підходяще! Та небагато нафарбуєш одною пляшкою, навіть коли вона така, як від шипучо-

го... От у Лаврентьєва в канцелярії пляшок з двадцять без діла стоїть. Мабуть, дасть вам одну-дві пари.

Довелося розповісти Лаврентьєву про наступну облаву.

— Здорово вигадали! — сказав він, крекнувши від задоволення.— Мозковито! Начальство медом не годуй, а дай випити. Та й нудно ж тут, прости Господи, панам офіцерам! У місті киятри різні, та бали, та знайомих сила, а тут раз-два — і усе. Діло їх молоде. Хай настріляють сірих та до киргизів поїдуть. Нап'ються, нагуляються, а вам обом полегшення буде. Може, знов тебе до мене на фатеру відпустять.

Поміркувавши і щось підрахувавши в думках, Лаврентьєв пообіцяв аж чотири пляшки червоного чорнила й запропонував принести всю білизну до нього в хату.

— Жінка моя її й випере, і пофарбує, і прапорців пошиє хоч п'ять тисяч,— додав він.

Все ніби було вже добре, але побачити Мєшкова того дня не пощастило, він поїхав у найближчу фортецю за шістдесят верст і повернувся другого ранку, бо через вовків ніхто не наважувався їздити степом поночі.

— Ото невдача! — бідкався Козловський.— Завтра знов муштра. Розмовляй тоді із Степановим або з Глобою, щоб дав увольнительну.

Єдине, що встигли вони зробити в останній день Різдва, це добре почастувати каптенармуса, забрати сіті й заховати частково на горищі, а частково у своїх речових шафках разом з торбинкою шилець.

Ці турботи відвернули увагу Шевченка від того, що робилося в казармі. В перший день Різдва солдати понапивалися. Потім одсипалися після довгих місяців муштри. Але на другий і на третій день у казармі стояв оглушливий гамір. Хмара їдючого махоркового диму клубочилася під стелею. Навіть літні статечні солдати перепилися. Усім на диво, один лише Козловський лишався тверезим. Посеред казарми чорноморський рибалка Костя Сахаджі витанцьовував неможливу суміш російської камаринської з англійською джигою, а севастопольський пекар Ткачук вистрибнув з кола йому назустріч з шаленим гопаком. Поки всі плескали в долоні, хрипко підспівуючи в такт танцю, п'яний Кузьмич допитувався в Тараса Григоровича з дивовижною настирливістю:

— Ні, ти мені напевно скажи: є Бог чи ні?

— Не знаю, Кузьмичу, чесно кажу, не знаю,— відповідав Тарас Григорович. І раптом, забувши обережність, люто додав: — Та коли б він був — хіба допустив би оце все?!

— Ать-два! Ать-два! — марширували другого ранку солдати і ретельно били землю підошвами.

Ноги Шевченка нестерпно боліли. Як завжди, за півгодини закалатало серце в грудях і почалася задишка. Хоч би на тиждень-два вирватися з казарми та підлікуватись. Але надія на облаву знов повисла на волосині. Все тепер залежало від того, чи згодиться Мєшков списати ще до загальної щорічної інвентаризації стару солдатську білизну.

Повернувшись додому, Мєшков довідався від денщика, що вчора до нього знов приходили «ті двоє, що клопочуться про полювання на вовків». Думка про полювання захопила майора. Він навмисно вийшов на плац, щоб поговорити з цим дивакуватим Шевченком, про якого чомусь так піклується і полковник Матвєєв, і генерал Федяєв, і інші начальники з Оренбурга. І коли Глоба нарешті скомандував: «Вільно!», і солдати закурили, Мєшков пішов через плац до поета.

Шевченко, побачивши коменданта, виструнчився.

— Здрастуйте, Шевченко,— підійшов до нього Мєшков.— Ви вчора знов заходили до мене?

— Здравія бажаю, ваше скобродіє! Так точно, заходив з Козловським.

І коротко розповів Мєшкову про їхнє прохання.

— Хочемо влаштувати пристойне частування для панів офіцерів і нагоничів сито нагодувати; коли прапорці обійдуться нам дешево — більше залишиться на ром та шипуче, на ікру та на баличок,— при цьому в очах Шевченка блиснув іронічний вогник, який він одразу ж і приховав, опустивши очі. Навіть примітивний Мєшков мимоволі усміхнувся.

— Ох, і штукарі ви обоє, як я бачу! А більш нічого вам не треба?

— Так точно: багато ще чого треба, ваше скобродіє. По-перше, треба за два дні до полювання денщика покійного генерала, рядового Гордєєва, послати в аул. Кухар він, як ваше скобродіє добре знає, першорядний. Ну, й сани, й коняка потрібні, щоб горілку, чувал борошна, посуд та весь інший припас до аулу приставити,

а також і прапорці, рушниці, картеч та все інше мисливське приладдя, а крім того, зробіть божеську милість — видайте на всіх нагоничів сухий пайок на день полювання, а ми до всіх цих харчів додамо горілки та іншого частування і нагодуємо людей смачно і досхочу.

— Здорово ви це придумали! — усміхнувся Мєшков.— Добре. Зробимо. І вас із Козловським від Нового року до облави від строю звільнимо, щоб ви могли спокійніше все підготувати. Зайдіть по обіді до канцелярії, наказ буде готовий, і дійте. Добре іноді внести трохи різноманітності в наше нудне життя,— додав він, привітно кивнувши Тарасу Григоровичу, і пішов далі.

Стару білизну списали наступного дня, Козловський з Шевченком склали її в лантухи і потягли в слобідку до Лаврентьєвих. Писарева жінка, весела цокотушка з-під Полтави, одразу заходилася її прати, фарбувати й прасувати.

Тепер вже вся фортеця знала про облаву. Жінки раділи: тепер можна буде спокійно спати і не думати, що вночі вовки залізуть до корови або передушать курей та качок. Солдати мріяли потрапити в нагоничі і просили Шевченка, щоб їх записали. Але Шевченко всім відповідав, що не він, а сам комендант складатиме список. Тоді солдати кинулися до Лаврентьєва, частували його горілкою і запевняли, що вдома були найдосвідченішими мисливцями і стрільцями.

— Гм! — говорив Лаврентьєв, іронічно скосивши одне око на якого-небудь п'яницю з тремтячими руками.— А чого ж ти, голубе, так мало вибив на стрільбищі? І на що ти тепер здатний, коли в тебе он руки трусяться?

— Сатана! Гадина! — лаялися потай солдати. А в вічі запобігливо посміхалися: — Та що ви, Родіоне Панасовичу! Тоді буран був, очі снігом запорошило. Я вам вовчу шкурку на комір...

Лаврентьєв невиразно хмикав:

— Добре. Комендант вирішить... Моє діло маленьке, але слівце замовити можу.

Ввечері в казармі розплутували сіті. Довелося розрубати їх сокирою на шматки, кожен на кілька сажнів завдовжки. Біля кінців шматка сідали солдати і починали шильцем розв'язувати петлю за петлею, потроху посуваючись до середини. Потім готові шнури змотували в клубки.

За роботою точилися розмови про полювання. Розповідали різні мисливські пригоди, пережиті в минулому або чуті від батьків, дідів та односельців. А якось, коли розмови ущухли, Шевченко заспівав пісню. Солдати спочатку слухали, потім почали неголосно підспівувати, і сталося так, що відтоді кожного вечора, замість лайки і брудних дотепів, співали вони хороших пісень і за тиждень сам собою склався хор. Співали й українських, і російських пісень, і суворі сибірські казання про Єрмака та про Байкал-море. Старі солдати не пізнавали казарми і здивовано казали один одному:

— Дивна річ: ніби від пісень люди на людей стали схожі й життя робиться легшим.

А коли, наспівавшись, солдати вкладалися спати, то один, то другий підсідав до Шевченка і починав тиху розмову або розповідав йому своє минуле і скорботні події, які привели його сюди. Тарас Григорович слухав уважно. Він умів не просто слухати, а викликати у свого співрозмовника бажання висловити все, що важким тягарем лежало на серці.

Всі ці трагічні оповідання Шевченко не забував. Вони стали тим невичерпним джерелом, з якого до самої смерті черпав він теми для своїх повістей і поем. Усе частіше з'являвся в них образ парубка відданого в солдати тому, що боровся він за своє родинне гніздо, за кохану жінку або наречену.

Кожного дня зранку Шевченко відносив до Лаврентьєва готові шнури і там допомагав писаревій жінці нашивати на шнур пофарбовані прапорці. Так минув тиждень. Готових прапорців було вже дві тисячі п'ятсот. Ганчірок ще лишилось багато, але чорнило вийшло.

— В чихавзі є хороша жовта фарба в порошку,— сказав Кобзареві Лаврентьєв.— Якщо до неї додати червоного чорнила, вийде ще з тисячу прапорців, а може, й більше.

Але Шевченко не знав, а Козловський не був певний, бояться вовки жовтогарячих прапорців чи ні. Обговорювали це питання ввечері всією казармою, і, коли сибіряки, білоруси та степовики одноголосно сказали, що жовтогарячий прапорець такий же страшний для вовка, як і червоний, знов пішов Тарас Григорович до коменданта і повернувся з дозволом узяти фарбу і ще дві пляшки червоного чорнила.

Вийшли прапорці сліпучо-яскравими. Готовий шнур з прапорцями намотали на кілька довгих і тонких полін, і склали на горище. П'ятого січня відправили в аул величезні обплетені лозою сулії горілки і ящики з посудом, позиченим в попаді та в писаря. Шевченко повіз увесь цей вантаж двома саньми з кухарем Гордєєвим, бо довірити горілку Козловському Тарас Григорович все-таки не наважився. Горілку сховав у себе Джантемир, а Гордєєв залишився в аулі пекти пироги й готувати частування.

Шостого було свято. Вранці після церкви фельдфебель Лаптєв прочитав у казармі список нагоничів. Виступити з Орська вони мусили сьомого січня о пів на п'яту ранку.

Облогу улоговини треба було завершити до світання. Котки з шнурами та прапорцями навантажили на троє саней з цілою горою хмизу на той випадок, коли б біля Орі трапилися місця, де немає ані кущів, ані тривких очеретів, на які можна було б начепити шнур з прапорцями. Навішуванням шнура повинен був керувати Козловський. З ним їхало шестеро помічників, крім трьох візників. Усі вони заготували собі смолоскипи зі смолистого соснового коріння або нав'язали на залізні прути жмути ключча, насиченого олією і смолою. Коли смолоскипи заграли в темряві своїми сліпучими жовтогарячими гривами, маленька валка вирушила в путь.

Коні насторожено стригли вухами, чули вовків. Майже одночасно з саньми виступив з фортеці і загін нагоничів теж з ліхтарями і смолоскипами.

Ніч була зоряна. Небо здавалося майже чорним в яскравих і гострих іскрах зір. Високо стояли сузір'я Діви й Лева та всі інші досвітні зорі. Легкий зустрічний вітрець роздмухував смолоскипи і зривав з їх жовтогарячих грив яскраві іскри. Іскри повільно кружляли і згасали позаду. І здавалося, що це кружляють над вогнями великі золотаві джмелі.

Коні йшли клусом, і, коли на сході ледве помітно засіріло, сани дісталися найдальшого кінця улоговини, до якого також підійшов і піший загін нагоничів.

Командував нагоничами кучерявий унтер Злинцев — «Смерть дівчатам», як прозвав його Козловський. Коли сани з смолоскипами під'їхали до піхоти, Козловський підійшов до нього, віддав рапорт і фамільярно спитав:

— Мабуть, почнемо?

— Командуй, коли ти такий знаменитий мисливець, а я поки що покурю,— відповів Злинцев з сумішшю цікавості й презирства.

Козловський уважно оглядався. Так, усе вірно: з одного боку річка, з другого, за ріденьким саксáуловим гаєм, стрімка круча зникає в туманній і ще зовсім темній далечині. І, розуміючи, яка дорогá кожна хвилина, Козловський взявся за шнури.

Від берега Орі до скелястого урвища він поставив густий цеп нагоничів та казахських жигітів, які поки що мусили тихо стояти на місці, а сам з трьома саньми вирушив уздовж Орі. Двоє помічників несли один з котків шнура з нашитими на ньому прапорцями, а сам Козловський з Кузьмичем, прив'язавши кінець шнура з прапорцем до міцного куща біля самої річки, де стояв крайній нагонич, повільно пішов уздовж берега, швидко і впевнено прив'язуючи шнур до кущів. Сани повільно посувалися услід з купою хмизу та іншими котками, а решта помічників несла палаючі смолоскипи.

Козловський так натягував шнур, щоб прапорці висіли не вище вовчих очей. Берег річки був нерівний. Він раз у раз провалювався в ями, непомітні під снігом, або заплутувався валянками в корінні. Подекуди на березі не було ані кущів, ані очерету. Тут згодився хмиз. Кожну тичину доводилося міцно втикати в пісок або в сніг, нагрібати навколо неї якомога більшу купу і добре втоптувати, щоб шнур не впав. Уздовж шнура лишили ріденький цеп нагоничів з рушницями.

Понад дві години тривало встановлення шнура. На цей час до аулу під'їхали саньми офіцери. Джантемир у розкішній кунячій шубі і в малахаї з чорно-бурої лисиці зустрів майорів за тридцять кроків від свого дому, але мисливці тільки привіталися з ним і відразу поїхали до виходу з вовчої улоговини.

Біля горла її, на гребені скелястої кручі, поставили сигнальника. Помітивши валку саней з сідоками в сріблясто-сірих шинелях з блискучими рисочками погонів на плечах, він змахнув довжелезною жердиною, на якій була нав'язана біла ганчірка.

Сигнал помітив другий сигнальник, за сотню сажнів від першого, а далі він був прийнятий купкою мислив-

ців на положистій стежці в улоговину, де впадав в Ор маленький струмочок і де вовки могли легко вислизнути. Вони взяли заряджені рушниці напоготів, а сигнал передали далі. Через десять хвилин про прибуття мисливців-стрільців вже знав цеп нагоничів у найдальшому кінці улоговини. Тут командувати мав фельдфебель Лаптєв. Він почекав ще хвилин з десять, щоб дати офіцерам змогу розсипатися стрілковим цепом від Орі до кручі і зарядити рушниці, тоді раптом вистрілив у повітря.

Це був сигнал до початку гону.

Козловський теж узяв рушницю й став у цеп стрільців першим від річки. Крім сімох офіцерів і лікаря Александрійського, неодмінного учасника всіх полювань, та п'ятьох козаків, в цепу було ще кілька солдатів, найкращих стрільців третьої роти. Цеп із сімнадцяти мисливців розтягся на добру версту. Козловський одразу збагнув, що цеп надто ріденький. Шнура з прапорцями у нього залишалося ще на триста сажнів, і він вирішив відсунути стрілковий цеп назад, звузивши відстань між кінцем шнура й кручею, і потягнув шнур навскоси в бік кручі. Кущів тут було вдосталь, пішов у діло й привезений хмиз, і за півгодини стрільці вже стояли на нових місцях, і так званий «звірячий лаз» значно звузився.

Сажнів за сто позаду мисливців стояв цеп вершників-жигітів з вовкодавами й беркутами, озброєний шокпарами, щоб перехоплювати звірів, які могли просочитися крізь цеп.

Під низьким січневим сонцем яскраво іскрився сніг. Перше рум'яне проміння ледве торкнулося гребенів заметів. Довжелезні тіні ще тяглися степом бузково-блакитними сувоями, коли нагоничі, знявши оглушливий гамір і гуркіт, рушили наперед. Цеп їх був густий. Піші солдати чергувалися з вершниками-козаками та з аульними жигітами. Всі вони репетували на весь голос, били палками в порожні залізні відра та казани, тріскотіли тріскачками, калатали палками по стовбурах саксаулу й повільно йшли вперед, розворушуючи кожен горбок і не проминувши найменшої ямки, де міг би сховатися якийсь звір.

Але весь цей оглушливий гамір і шум не долинав до мисливців, які чекали на здобич за дві з половиною версти звідти. Вже з півгодини вони марно вдивлялися

в ріденькі кущі саксаулу та гребінника, в прибережний очерет та в чагарник на березі Орі.

Але ось майнуло збоку смертельно перелякане зайченя і, прищулившись, розмашними стрибками помчало відкритим степом, де стовбичили поки що мовчазні сірі постаті стрільців. Вони не стали витрачати картечі чи куль на нього, і воно промчало крізь цеп, щоб потрапити на зуби одному з Жайсакових вовкодавів. Потім майнула рудою тінню лисиця. Пролунав постріл, і лисиця впала, розриваючи лапами сніг. І раптом якраз навпроти Глоби вистрибнув з-за намету ясно-сірий велетенський вовк. Глоба вистрілив, поранив вовка. Яскравими клюквинками бризнула на сніг вовча кров. Але звір ніби не відчував болю і мчав просто на Глобу, стрибнув, збив його з ніг і помчав геть, проскочивши крізь цеп стрільців, і лише куля Ісхака прикінчила його десь далеко позаду.

Глоба підвівся, розгублено обтрусив із себе сніг, який набився йому за комір і в рукави, але в цю мить два вовки разом вистрибнули з саксаулу, і Мєшков та Богомолов меткими пострілами забили їх.

Лунали постріли. Чорно-буру лисицю забив Александрійський. Майже одночасно Степанов влучив у вовка, який пробіг ще сажнів з п'ять і мертвий упав на сніг. Розлючений від своєї невдачі, Глоба стояв у цепу, стиснувши зуби, стріляв з методичністю машини і з люті не знав тепер похибки. Навіть Козловському пощастило підстрелити молодого вовка та лисицю. І, коли на мить змовкали постріли, здалека вже ледве чутно долинали крики нагоничів.

Якийсь хижий птах з пронизливим криком вилетів з лісу, і Степанов зняв його першим пострілом. Здоровенний вовк промчав крізь цеп стрільців, хоча в нього одночасно вистрілили троє мисливців. Довжелезний, легкими стрибками мчав він просто на Жайсака, ніби націлившись на молодого табунника, і забобонному юнакові раптом здалося, що це той самий вовк, який так скалічив його минулого року.

— Айт! Айт! — гукнув він своїм вовкодавам, а сам зірвав томагу з голови беркута і злегка підкинув його угору. Беркут звився в небо й каменем кинувся, але не на цього, а на другого вовка, а той, що мчав на Жайсака, вже покотився в сніг разом з двома вовкодавами, які вп'ялися в нього з двох боків. Жмути шерсті з кров'ю

летіли з цього живого клубка і не можна було розібрати, де вовк і де собаки. Жайсак підскакав, зіскочив на землю з хропучого, зляканого коня й спритним ударом кинджала добив вовка.

Понад годину лунали постріли. Двадцять три вовки, одинадцять рудих і дві чорно-бурих лисиці стали здобиччю мисливців. П'ять вовків дісталися жигітам. Забитих вовків навантажили на сани й повезли в аул. Весь аул від малого до старого зібрався до саней. Старики, діти й жінки з острахом і цікавістю довго дивилися на вовків, похитуючи головами. Потім Тайжан з Ісхаком із спритністю справжніх різників почали їх білувати. Тайжан забрав усі шкури для виробки, пообіцявши майрам за тиждень привезти в Орськ готове хутро.

Глоба задоволено потирав руки. Він сам забив двох лисиць і чотирьох вовків.

Веселі, задоволені, дзенькаючи острогами й шаблями, ввійшли офіцери до Джантемир-бая. Кожному він радо й шанобливо тиснув руку обома руками і дякував за допомогу.

— Я говорив покійному Ісай-паша: «Стріляй вовк»,— приказував бай.— А він не бажав, але ж кожний вовчий баба має щороку багато дитинків. Кожен зима бити їх треба. І кожен літо, коли вовки мають дитинки. Не бажав старий паша, тому такий великий лихо був. Ай, тепер як буде добре!

Шевченко напередодні приїхав в аул з останньою партією горілки, з посудом, з рушниками, відрами, склянками й чарками. Гордєєв усю ніч пік у кухонній юрті пироги і все хвилювався, що дріжджі погані, але коли в юрті добре натопили,— тісто зогрілося й почало буйно рости: пироги вийшли високі, рум'яні й легкі.

На закуску мокли в молоці жирні голландські оселедці, а другі, малосольні, кухар повісив у димарі, і до початку тоя вони чудово прокоптилися.

— От лихо: ані сардин, ані ікри не знайшли! — бідкався Шевченко.

Але Гордєєв і тут виручив: приготував з баранячої печінки чудовий паштет і кілька салатів та форшмаків. Усе це він гарно прикрасив шматочками буряка, моркви та кільцями цибулі, посипав зеленим кропцем так, що святковий стіл з цілою батареєю різноманітних пляшок

мав чудовий вигляд, особливо після жалюгідних столів, за якими щодня обідали орські командири.

— Ух, як же добре з морозу пропустити по маленькій,— приказував Мєшков, потираючи закляклі руки. І перший рушив до столу.

— Пожалста, прошу, майири. Їжте! Пийте! Від душі частуємо! — метушився Джантемир, але Мєшков поплескав його по плечу і поблажливо пробасив:

— Здорово тут і наші солдатики попрацювали! Он як усе гарно прибрано і як багато натягли смачного. І тобі, бай, спасибі. Без твого запрошення ми б, мабуть, і не згадали, що є на світі полювання.

Козловський, наче справжній офіціант, із салфеткою під пахвою літав навколо столів з повними блюдами.

Обід вийшов дуже смачний. Бульйон з пирогами, печеня з зайців та баранини, казахські манти й слойоні тістечка з горіхами та родзинками. Безперервно змінялися на столі горілки й вина. Потім подали чай, в який додавали не менш як по півсклянки ямайського рому, купленого ще влітку в бухарських караванників.

Для нагоничів надворі поставили велику білу юрту і добре натопили її. Шевченко сам підніс кожному нагоничеві по склянці горілки, по пів-оселедця й по великому шматку пирога, потім Жайсак, якому Джантемир наказав господарювати в юрті нагоничів, втягнув з Ісхаком величезний казан з борщем, а другий — з вареною бараниною і сам дав кожному солдатові по великому кусню вареного м'яса. Обід був такий ситний, що солдати вже ледве доторкнулися до гречаної каші, добре помащеної маслом, сиділи осоловілі і розімлілі від тепла, масної та смачної їжі і напівсонно й дружелюбно сміялися з Жайсака, який категорично відмовився від горілки.

А в степу тим часом знов розгулявся буран, і, коли о четвертій годині солдати почали збиратися в фортецю, надворі валив сніг і мчав густий поземок. Фельдфебель Лаптєв вийшов з юрти, подивився на небо й на степ і послав унтера Злинцева доповісти майорові.

Майор так сп'янів, що не відразу зрозумів, про що доповідає йому Злинцев.

— Як то «не дійдуть»? — перепитав він, ледве ворушачи язиком.— Не дозволяю! Негайно дійти! — грюкнув він по столу кулаком.

— Так що збитися з дороги побоюємось, ваше скородіє...— обережно пояснив Злинцев.— Гляньте самі, яка хуртовина закрутила. Божого світу не видко, не те що дороги. Та й дороги ж тут ніякої нема: йшли диким степом навпростець.

Мєшков з хвилину тупо дивився на унтера, потім важко підвівся і вийшов на ганок. Навіть тут, у дворі, так крутило, що біла юрта, де обідали нагоничі, майже зливалася з каламуттю метелиці. Зверху сипав і сипав дрібний сухий сніг, наче борошно з подертого сита. Він боляче колов обличчя, осідав на віях, заважав дивитися.

— Чор-рт! — прохрипів Мєшков, чухаючи потилицю.— Дійсно... Хоча б у церкві задзвонили... щоб на дзвін дійти.

— Я тобі такий машинка дам,— раптом сказав у нього за спиною Джантемир.— Зараз принесу. Машинка вкаже аскерам дорогу.

І за мить знов вийшов, несучи на розкритій долоні справжній морський компас.

— Вона твій аскер просто в Жаман-Кала доведе. А ти сиди, бишбармак їж, горілка пий, спи, знову їж,— продовжував бай.

Мєшков розгублено і збентежено похитав головою. Він і сам не знав, як користуватися цією тріпотливою стрілкою на круглому блискучому диску під товстим дзеркальним склом, а вже солдати напевно не зможуть користуватися компасом.

Морозне повітря трохи розвіяло його хміль. Стояв він на ганку, підставляючи лисувату голову морозові і снігу, і не знав, що робити. В цю мить з дому вийшов Шевченко з брудним посудом. Він бачив, як Джантемир діставав компас із скрині, і одразу зрозумів вагання Мєшкова. Треба врятувати солдатів, бо майор може з п'яних очей погнати їх на вірну загибель у сніговійний степ. Тарас Григорович поставив посуд на східці і тихо звернувся до Мєшкова:

— Ваш скородіє, у нас в роті є хлопець з моряків. Рибалка з Чорного моря. Він добре знається на цих штуках. Дозвольте його покликати?

— Так, так, Шевченко! Звичайно кличте. От добре, що ви тут опинилися.

Як був без шинелі, Шевченко вбіг у білу юрту нагоничів.

— Гей, Костя Сахаджі! Командир кличе!

Сахаджі був під градусом, але з типовою одеською безтурботністю хвацько збив шапку набакир і, накинувши шинель, перевальцем пішов до ганку й виструнчився перед майором.

— Вмієш користуватися цією штуковиною? — спитав Мєшков, обережно взявши компас з рук Джантемира.

— Так точно. Як же ж можна не вміти,— посміхнувся Сахаджі.— Моряк без нього, як піп без хреста.

— Так ось, візьми і доведи команду до Орська. І щоб жодної душі не загинуло, не відстало й не обморозилося. А цей самий...— кивнув він на компас,— щоб зберіг у повній цілості. Коли буран ущухне,— поплескав майор по плечу Джантемира,— ми його тобі одразу повернемо. Спасибі, що виручив.

Джантемир розплився в широкій самовдоволеній посмішці.

— Ти мені баран рятував від вовків, а ми тобі — аскер рятуємо від буран. Іди, майир, ще горілка пий, іди кавардак їсти, вино пити.

Змерзлий на ганку майор охоче повернувся в кімнату і, щоб зігрітися, взяв склянку гарячого чаю, долив його ромом і одразу перехилив у горло. Життєдайне тепло розпливлося по тілу. Хміль знову вдарив у голову, і блаженна заціпенілість м'яко огорнула все тіло.

В суміжній кімнаті заграла музика, і офіцери перейшли туди гуртом, хто з піалою чаю, хто з склянкою вина або рому. Бубон, барабан, домбра та дві дудки виконували веселий танцювальний мотив. На невисокому помості вздовж внутрішньої стіни зібралися жінки Джантемира та його старших синів Байсали й Ундасина і три небоги-дівчини. Дві з них — Заруза й Каракоз — танцювали в шатних оксамитових безрукавках. Руки їх звивалися хвилеподібними плавними рухами, а ноги пливли підлогою, чисто вимитою й навощованою за порадою Гордєєва.

— Браво! Браво! — заплескали їм всі у долоні, коли вони закінчили свій танок і низько вклонилися офіцерам.

— Ех! — грюкнув кулаком по помосту Глоба.— Заграли б вони козачка або камаринську. І ми б зараз потанцювали!

Козловський мовчки вислизнув з кімнати і за мить повернувся з Яшкою-гармоністом, який з порога вдарив веселої танцювальної, а Глоба з Степановим одразу задріботіли назустріч один одному, потім хвацько скрикнули і пішли навприсядки.

— Ой бой! Як майири танцюють! — охнув Джантемир.— Наші жигіти так не вміють.

Коли червоні, спітнілі офіцери нарешті сіли на край помосту, знов заграли домбри та барабани. Джантемир щось наказав Зейнеб. Вона вийшла з кімнати та й відразу повернулася з Кульжан, зляканою й розгубленою.

Кульжан добре пам'ятала, як образив її на своєму весіллі батько, і боязко дивилася на вусатих і бородатих майирів.

— Джок! Поджалста, джок! — повторювала вона єдине знайоме російське слово, злякано тулячись до Зейнеб.

Але ось до неї підійшов Тарас-ага, що співає, як акин, і намалював її на папері, як живу, глянув на неї очима блакитними, мов квіти цикорію в степу, і ласкаво посміхнувся.

— Поджалста, джок,— повторила вона і благально глянула на нього своїми чорними, в пухнастих віях очима.

— Ну, тоді заспівай нам, пташечко. Дівчата вже танцювали нам, а ти ж гарно співаєш! — ласкаво приказував Шевченко й кивнув Ісхакові, щоб він переклав його слова.

— Заспівай, Кульжан-джан,— ласкаво заговорила й Зейнеб.— Голос у тебе як у жайворонка. Не бійся!

Кульжан замислилася, потім взяла домбру, торкнулася одної струни кінцем нігтя, потім ще раз і заспівала.

Голос у неї був не дуже сильний, але чистий і прозорий, як флейта. Співала вона про рідний степ, про те, як біле павутиння пливе над ним у погожий серпневий день; про блакитний димок від вогнищ рідного аулу, про дівчину, що тче строкатий килим для чорноокого жигіта, за яким мліє серце дівоче. Довгі вії її опустились і лише коли-не-коли здригалися, мов крильця чорного оксамитового метелика, і тоді струмок вогню з її великих чорних очей обпалював принишклих офіцерів.

Шевченко завмер від цієї ніжної простоти, від цього кришталевого голосу. Змовкли й офіцери, наче дотик чистої незайманої краси раптом очистив їх, примусив

замислитися і відчути сором за свою п'яну грубість, а голос Кульжан розсипався довгою кришталевою треллю і обірвався на високій, довгій-довгій завмираючій ноті.

Гучні оплески нагородили Кульжан. Вона знову злякано пригорнулася до Зейнеб, не розуміючи, що означає це плескання в долоні. Зейнеб обняла її і заспокоїла. Вона щиро раділа молодості, красі та вмінню Кульжан добре танцювати, співати і добре робити все, що слід робити хорошій господині.

— Ех, і красуня ж у тебе виросла! — прохрипів Глоба і похитав головою.— Та вона самому турецькому султанові під пару.

— Хороший дочка,— ствердив і Джантемир, зрадівши, що хоч чимсь вразив майирів.— Через один жайляу заміж піде. Далеко жити буде. Там сім річка тече. Туди кочувати будемо.

— Ах, да,— пригадав Мєшков,— ще небіжчик генерал казав: нам потрібні ці пасовища. Будемо сіно косити для козацьких коней і для худоби орських жителів. Так що ти, Джантемир, не ображайся, але заздалегідь підшукуй собі іншу зимівлю, чесно тебе попереджаю.

— Я знаю,— насупився бай.— Ісай-паша мені казав. Будемо шукати інший кистау. Далеко підемо, до Сирдар'ї. Там очерету багато.

Тим часом Яшка-гармоніст вдарив полечку, й офіцери знов пішли в танець і запросили Шаукен, Нурипу, Айжарик, Зарузу й Каракоз. Жінки спочатку відмовлялися, та потім посміліли і після двох-трьох спроб вловили ритм танцю й весело закружляли з «майирами». Лише Кульжан на всі запрошення сором'язливо, але так рішуче хитала головою, що ні в кого не вистачило нахабства схопити її за руки і потягти в танець, як інших жінок.

Хуртовина тривала всю ніч. Од вітру дзеленчали шибки в Джантемировому будинку. Нурипа пішла з Шаукен позачиняти зовнішні віконниці й навісити на них важкі мати з сіна для тепла. Допізна йшла гульня. Танцювали, співали й пили. Примусили й Тараса Григоровича співати. Він проспівав кілька рідних українських пісень. Проспівав і Глоба сувору, повну величі пісню про Єрмака і про «священний Байкал», на яку Шевченко відповів такою ж суворою козацькою думою про козаків, що потопали в Чорному морі.

Опівночі кухар Гордєєв приготував гарячу вечерю, але тільки о третій годині втома підкосила завзятих гуляк. Здогадливі казашки постелили «майирам» м'які постелі з ватяних ковдр і пухових подушок, і під виття й виспівування вітру в димарі мисливці проспали до обіду наступного дня.

Буран ще лютував у степу. І «майири» знову не наважилися вирушити додому. І знов варили їм баранину, ліпили манти, смажили зайців, наставляли самовари. Вони їли, пили міцний чай і ще міцніші напої. Надвечір вітер ущух, і, хоч як затримував Джантемир гостей, вони все ж таки наказали запрягати, набивши свої рушниці і запаливши про всяк випадок смолоскипи від вовків, і на вечерю без пригод повернулися додому.

Другого ранку була звичайна муштра. Але вже перед самим обідом по Шевченка прибігли з лазарету.

— Швидше! Там дохтур тебе огляне,— сказав захеканий старий санітар.

Схвильований, переступив Шевченко поріг лазарету. Там вже сиділи Александрійський, Мєшков, Степанов та Глоба, а фельдшер доповідав їм про стан здоров'я Шевченка.

— Роздягайтесь! — наказав Мєшков Тарасу Григоровичу.

Шевченко показав лікареві та офіцерам свої набряклі ноги з розпухлими від ревматизму суглобами, свої литки та гомілки, вкриті синцями, чиряками та цинготними ранами. Діагноз фельдшера був визнаний правильним, і лікар Александрійський сказав негайно покласти Шевченка в госпіталь до повного видужання.

ЧАСТИНА ДРУГА

І. ДО СИНЬОГО МОРЯ

Плетньов сидів за письмовим столом у глибокому кріслі, втомлено відкинувшись назад, і, здавалося, закуняв. Він оце тільки повернувся з університету після урочистого річного акту. Як ректорові й професору російської словесності, йому довелося виступити з великою промовою. Кремезний, надто обважнілий як на свої п'ятдесят п'ять років, у цю мить він здавався старішим. Велика випещена борода, густо пересипана сивиною, м'яко збігала на сніжно-білу маніжку й на вилоги темно-синього фрака з найтоншого англійського сукна, на якому тьмяним золотом виблискували дві великі орденські зірки, а червона аннинська стрічка навскіс перетинала жилет.

Глибока тиша панувала в домі. Густий петербурзький туман щільно обліпив знадвору дзеркальні шибки великих вікон. Тонко й сріблясто татакав на каміні бронзовий годинник роботи славетного Філіппа Томіра [99], і фігурка Софокла зі згорнутим пергаментом у руках здавалася золотою під високим кришталевим ковпаком. Дві манірних маркізи бісквітного фарфору посміхалися одна одній праворуч і ліворуч від годинника, ледве помітно скосивши кокетливий погляд на бронзового Софокла [100]. Книжкові полиці від підлоги до високої, розмальованої стелі займали дві стіни. Над каміном, і в простінку над диваном, і над письмовим столом висіли в овальних рамах потемнілі від часу портрети.

Сутеніло. Короткий зимовий день непомітно переходив у ніч. А Плетньов усе сидів нерухомо, чи то заглиблений у думи, чи то закунявши після безсонної ночі.

Годинник раптом пробив чотири. Плетньов випростався, намацав дзвоник і подзвонив. Беззвучно ввійшов лакей із запаленою свічкою.

— Вогню! — наказав Плетньов.— Де пані?

— Пані наказала передати, щоб їх не чекали з обідом. Вони сьогодні запрошені обідати з панночкою до генерала Ланського [101].

Говорячи, лакей запалив на письмовому столі три високі стеаринові свічки під темно-зеленим шовковим абажуром.

— Накажете подавати?

— Ні, зачекай. Де пошта?

Лакей так само беззвучно вийшов, але відразу ж і повернувся і подав на таці кілька листів, газет і останній номер «Библиотеки для чтения», який ще пахнув свіжою друкарською фарбою.

Плетньов почав недбало розпечатувати листи і, нашвидку переглянувши, одкидати їх вбік. Запрошення на вечірку. Лист від старої тітки з маєтку. Звичайно, скарги на хвороби, на неврожай і сльозливі прохання допомогти... Ще запрошення. Лист від колеги з Дерпта. Проспект останніх паризьких журналів. Запрошення на засідання. Ну, це зовсім не терміново. А що це?

Грубий, дешевий конверт, та й рука якась незнайома, хоч і культурна, майже витончена. Плетньов розрізує конверт. Орська фортеця. А він навіть не знав, що така існує на світі. Два піваркушики простого паперу. Підпис: Шевченко.

Плетньов на мить підводить очі, пригадуючи. Невже це той талановитий малоросійський поет, на чию книжку писав він колись рецензію? Ну так: молодий художник-самородок, колишній кріпак Енгельгардта [102]. Таємне слов'янське товариство [103], в якому він нібито брав участь разом з професором Костомаровим. Так-так!.. Де ж він тепер? Що з ним?

Плетньов підсунув ближче свічки і заглибився в лист. Який жах! В солдати! Заборонено писати й малювати!.. І це поетові, художникові! Це ж означає забити живу душу в труну! Не солодко доводиться нашим письменникам! Пушкіна вбито [104]. Кольцов [105] помер від сухот, Бестужева [106] повісили. Рилєєва [107] теж. Лермонтова [108] вбито. Одоєвського [109] віддали в солдати... І кінця-краю не видно цьому мартирологу...

Плетньов схопився з місця, кинувся до вікна. Налив собі склянку води й за одним духом випив.

«Та що це я розхвилювався, наче ліцеїст! — подумав він, знов опускаючись у своє глибоке крісло.— Звичайно, шкода людини, але втручатися в такі справи надто

ризиковано. Хай цим займаються інші — хоча б отой «Неистовый Виссарион» з «Отечественных записок». Вистачить того, що на мене довго дивилися косо за дружбу з Пушкіним. От коли б інші зацікавилися його долею...»

Плетньов замкнув лист у шухляду стола і знов потягнувся до дзвоника, коли в передпокої задзеленчав інший негучний дзвоник і за мить з'явився лакей з візитною карткою на таці.

— Олексій Пилипович Чернишов,— прочитав Плетньов.— Не пам'ятаю такого... Спитай, чого йому треба?

— Вони, пане, вже кілька разів приходили і все не заставали вас вдома. Кажуть, у дуже важливій справі з міста Оренбурга.

— З Оренбурга?.. Ну... проси. Та не до вітальні, а сюди, в кабінет.

— Дозвольте відрекомендуватися. Художник Чернишов. Цими днями прибув з Оренбурга і привіз вашому превосходительству лист від поета Тараса Шевченка, мого товариша по Академії художеств.

— Якого Шевченка? Засудженого в справі слов'янського товариства?

— Так. Власне кажучи, його засуджено не за це. Довести його приналежність до кириломефодіївців Третьому відділу не вдалося. Але під час обшуку в нього знайшли два вільнодумних вірша,— відповів Чернишов і глянув Плетньову в вічі.

— Он як! Але ж звідки вам це відомо? — підозріливо спитав Плетньов, думаючи: «Чорт забирай! Та обшукай мене — і в мене знайдуться деякі речі... Вірші Рилєєва або Пушкінські епіграми».

— Коли Шевченка везли на заслання,— відповів Чернишов,— тобто на його солдатську службу, він кілька днів пробув в Оренбурзі. Там знайшлися порядні й впливові люди, які потурбувалися про нього, і йому дозволили жити в знайомих і вільно ходити містом у цивільному одязі. Я випадково зустрів його на вулиці, запросив до себе. Довідавшись, що я збираюся до Петербурга, він доручив мені передати листи вам, Карлу Павловичу Брюллову, Володимиру Івановичу Далю, графу Вієльгорському та ще кільком особам. Я їх одвідав, і всі вони дали слово честі допомогти йому всіма можливими засобами,— палко додав Чернишов, дещо прикрашуючи справжнє становище.

— Ах, он як! — пожвавішав Плетньов.— Ну, спільними зусиллями, може, ми чогось і доб'ємось.

— Саме так,— закивав головою Чернишов.— І уявляєте? Потрапив бідолаха в найвіддаленішу від Оренбурга фортецю, в Орськ. Комендант Орська генерал Ісаєв помер, а тепер там якийсь Мєшков з унтерів, якась первісна людина. Ротний командир того ж типу. Шість годин на день примушують вони змучену ревматизмом та цингою хвору людину маршірувати з незагоєними ранами та синцями. Один чиновник з прикордонної комісії нещодавно був там, бачив Шевченка й жахнувся. Гине людина. Гине талант. І я прийшов до вас як до культурного діяча, як до друга великого Пушкіна, як до порядної людини і знаю, вірю, що ви приєднаєте ваш авторитетний голос до голосів тих, хто хоче його врятувати.

Питання було поставлене так, що Плетньов не міг відмовитись, але й наважитися на щось він теж одразу не міг. Він помовчав хвилину і раптом витяг з шухляди тільки-но одержаний лист:

— Він вже мені писав. Ось його лист. Прочитайте! Думав я, що треба щось зробити для нього, та не знав, в якому напрямку діяти, бо він мені не написав, в чому його обвинувачували.

І поки Чернишов читав перший лист, Плетньов розпечатав конверт, принесений ним, і теж заглибився в читання. Цей лист ще дужче вдарив по його нервах. У ньому теж нічого не було про обвинувачення і про суд, але відчувалось таке презирство до легкодухих, до дрібного егоїзму «культурних обивателів», що обличчя Плетньова спалахнуло, як від ляпаса.

«Яка в ньому сила і яка воля до життя»,— подумав він і, картаючи себе за боягузтво, сказав:

— І тут теж він нічого не пише про обвинувачення. Але чи можете ви, молодий чоловіче, підтвердити словом честі, що крім цих віршів, він... ні в чому не заплутаний?

— Так! Даю слово честі, присягаюся мистецтвом, якому служу, як божеству.

— Ну що ж. Спробую. Поговорю з Орловим і з Дубельтом.

Чернишов знав, що Плетньов не з тих, хто кидає слова на вітер. Він палко подякував професорові і вже збирався прощатися, коли у глибині передпокою знов задзеленчав дзвоник.

— Пан лейтенант Бутаков [110],— доповів лакей, відхиляючи важку портьєру.

— Проси! Проси! — знов пожвавився Плетньов.

Лакей відступив убік, і в кабінет увійшов смуглявий морський офіцер, середній на зріст, кругловидий, з густим темним волоссям і розумними чорними очима.

— А я до вас прощатися,— гучно і весело заговорив Бутаков.— Поздоровте мене: таки домігся свого! Експедицію вже затверджено, кошти відпущені, і днями я виїжджаю до Оренбурга.

— Поздоровляю! Поздоровляю! — радо потиснув йому руку Плетньов.— Здається, ви не знайомі? Художник Чернишов, якраз з Оренбурга. Лейтенант Бутаков, уславлений наш мореплавець. Прошу сюди, до каміна,— заговорив він, раптом перетворюючись з доброзичливого вельможі на гостинного господаря.— Розповідайте все докладно, яка це буде експедиція, надовго чи ні, і які ваші завдання?

— Справа не надто складна,— весело почав Бутаков.— Давно не давала мені спокійно спати біла пляма на географічних картах на схід від Каспійського моря. У Геродота і Плінія нема жодної згадки про те, що там, серед пустель, є море. Але на «Великому Кресленні» часів Бориса Годунова та на другому кресленні тисяча шістсот двадцять сьомого року там позначене загадкове Синє море. Тепер відомо, що киргизи називають його Аральським. Так ось мушу я до нього добратися через пустелі й через степ, знайти там гирло Сирдар'ї і на двощогловій шхуні докладно обслідувати це море, накреслити його карту, яка б згодилася в майбутньому для мореплавців, описати його острови, виміряти глибину, виявити течії, рифи й мілини — одне слово, зібрати про нього усі можливі відомості.

— І довго ви там будете?

— Та... років зо два. Тепер я набираю для експедиції топографів, штурманів, гідрологів та геологів — увесь персонал. Хочу підібрати дружну команду, щоб з нею відпочити душею від наших флотських бюрократів, казнокрадів та окозамилювачів. Здається, люди підібралися хороші. Ось тільки художника поки що ніяк не знайду. Славетні та столичні відмовляються, а який-небудь нездара мені не потрібен. А ви часом не збираєтесь знову у ті краї? — раптом повернувся Бутаков до Чернишова.— Може б, ви поїхали з нами?

— Ні, я щойно повернувся з Оренбурга, але... якщо диплом Російської Академії художеств вас улаштовує, можу вам порекомендувати справжнього художника, який дякуватиме Богові і долі, якщо ви видерете його звідти, де він тепер перебуває.

Бутаков здивовано звів брови.

— Он як! Хто ж це такий?

— Ви ж, Олексію Івановичу, теж трохи літератор,— втрутився Плетньов,— а художник, про якого наш молодий друг зараз заговорив, не тільки художник, але й надзвичайно талановитий поет. Це Тарас Шевченко, автор збірки малоросійських віршів під назвою «Кобзар». Вийшов він, здається, у сороковому році, а через рік знов вийшов другим виданням.

— Кобзар?! Шевченко?! Як же! Пам'ятаю! Яким же дивом опинився він в Оренбурзі?

— Не в Оренбурзі, а в Орській фортеці, у верхів'ї Уралу,— уточнив Чернишов.— Його торік арештували й віддали в солдати в один з лінійних батальйонів Оренбурзького військового округу.

— Ви можете врятувати його від страшних умов солдатчини, від муштри, від офіцерських ляпасів, шпіцрутенів,— додав від себе і Плетньов.

Бутаков вийняв записну книжку.

— Зачекайте, панове. Треба записати його ім'я, та всі інші дані, а потім вияснити, від кого це залежить: чи від військового міністра, чи від Оренбурзького військового округу. Та невже мені пощастить врятувати хоча б одну талановиту людину від Третього відділу?!

— Ось його листи. Прочитайте їх, Олексію Івановичу,— витяг Плетньов з шухляди обидва листи.— Прочитайте, і ви відчуєте, яка чортівська воля до життя, спрага творити, писати, малювати й боротися в цій людині.

— Причому не за себе боротися, а за людей,— задумливо сказав Бутаков після паузи, повертаючи Плетньову прочитані листи.— Можливо, ми з вами читали оце листи одного з найславніших наших сучасників. Хто знає...

— Ну, це ви вже перебільшуєте,— посміхнувся професор.— Він просто талановита людина з народу. Але хіба можна порівнювати його ну хоча б з Баратинським або з Жуковським? Або тим більше з Пушкіним, у якого російська мова піднеслася до рівня одної з перших мов

земної кулі? Вище Пушкіна і за п'ятсот років ніхто не підстрибне.

І Плетньов почав одне з своїх довжелезних, розумних і нудних міркувань, які він так любив...

Не у всіх знайомих Шевченка було так легко добитися допомоги. Карл Павлович Брюллов тільки стенув плечима, коли Чернишов з Михайлом Лазаревським звернулися до нього.

Лазаревський не витримав:

— Гріх вам буде, Карле Павловичу, так, я б сказав, байдуже поставитися до одного з найкращих ваших учнів! Навіщо ж ви його тримали в своєму домі, годували кілька років, щоб потім зректися його, коли він гине!

— Хто вам дав право,— спалахнув Брюллов, блиснувши своїми вогняними очима,— так розцінювати мої вчинки! Коли сам государ сердитий на Шевченка, нічиї прохання його не переконають, а, навпаки, можуть тільки ще більш погіршити долю нещасного. Государ бачить у ньому людину, яка насмілилася образити імператорську фамілію. Тут треба навпаки: мовчати. Хай государ забуде про Шевченка, і тоді років через два в слушну хвилину подадуть йому на підпис рескрипт про помилування. А поки що кожне нагадування про Тараса тільки віддалить його звільнення.

— Але ж він тим часом загине! — вигукнув Чернишов, сплеснувши в долоні.— Сили ж його дійшли кінця!..

— Поговоріть з Орловим та Дубельтом, як мені не вірите,— сердито урвав його Брюллов і вийшов з кімнати.

Сумні й збентежені вийшли Чернишов з Лазаревським на вулицю, не знаючи, що робити далі. Досі на Брюллова покладали вони головну надію.

Попрощавшись з Лазаревським, Чернишов нерішуче постояв на розі, потім підкликав візника і поїхав на Васильєвський острів до Даля, якого Шевченко теж просив особисто одвідати і передати йому листа.

Славетний етнограф і збирач народних пісень, загадок та прислів'їв прийняв його не одразу. Він був хворий, і Чернишов довго сидів в його робочому кабінеті, заваленому паперами, товстими зошитами, картотеками і каталожними ящичками. Дивлячись на все це ніби хаотичне безладдя, в якому насправді була своя

система, Чернишов гірко замислився. Навряд чи й тут пощастить йому зустріти співчуття до долі Тараса Григоровича.

— Пробачте, що примусив вас так довго чекати,— пролунав раптом голос Даля.

Він вийшов у халаті з компресом на шиї.

— Сідайте, будь ласка. Зовсім я хворий від нашої вічної вогкості,— говорив Даль.— Чим зобов'язаний вашим візитом?

— Я привіз вам листа від Тараса Григоровича Шевченка. Його заслали, вірніше, віддали в солдати в один з лінійних батальйонів Оренбурзького військового округу. Йому там дуже, невимовно важко. Він хворий і благає допомоги. Ось його лист.

Даль довго і уважно читав листа, потім акуратно згорнув його і засунув у конверт.

— Ви, певно, вже були у когось з його знайомих? — запитливо глянув він на художника.

— Був,— відповів Чернишов.— Брюллов каже, що рано ще клопотатися. А Шевченко тим часом загине.

Даль повільно пройшовся кімнатою, потім сів навпроти Чернишова, витяг табакерку.

— Розкажіть мені все, що знаєте, про справу Шевченка і все, що сказав вам Брюллов та інші. Потім подумаємо, що можна зараз зробити.

Чернишов докладно розповів про свою зустріч з поетом у ріднім Оренбурзі, переказав розмову з Плетньовим і з Брюлловим. Даль слухав так уважно, що навіть забув про розкриту табакерку.

— Брюллов має рацію,— сказав він, коли Чернишов замовк.— Рано говорити про помилування, але клопотатися про полегшення його долі можна і треба. Добийтеся прийому в Дубельта або в Орлова. Просіть допомогти йому, як хворому. А поки що треба негайно написати йому листа та надіслати грошей і книжок. З грошима і в солдатах легше: за косушку горілки кожен унтер звільнить його від наряду. На жаль, я зараз не можу багато дати, але ось моя маленька частка,— вийняв він із старенького секретера двадцять п'ять карбованців.

Інші знайомі поета, крім щирого співчуття і кількох дрібних асигнацій, нічого не змогли дати, і Лазаревський з Чернишовим того ж дня надіслали Тарасу Григоровичу зібрані сімдесят п'ять карбованців і пакунок

з теплою білизною, ліками та книжками. Думали послати і фарби, та не наважилися, щоб не накликати на Шевченка неприємностей.

Лікар Александрійський офіціально не був військовим лікарем, але тому, що в Орську не було жодного лікаря, його запрошували до тяжко хворих солдатів та офіцерів і на військові комісії. За це сплачували йому разову мізерну платню.

Шевченка він лікував, вважаючи це своїм громадянським обов'язком. Він любив поета за талант, допитливий розум і надзвичайну чесність. Любив розмовляти з ним і глибоко співчував його долі. Майже щодня відвідував його, а іноді здобував для нього торішні журнали або якусь книжчину і всіма засобами намагався його розважити і розвіяти його тугу.

А Шевченко відіспався, зігрівся в теплі лазарету, відпочив від муштри, від облави, яка коштувала йому чимало нервів і турбот. Але й для туги тепер лишалося більше часу.

Александрійський без слів розумів усе і з особливою радістю приніс Тарасу Григоровичу такі бажані листи, так, цілих три листи: від Варвари Миколаївни Рєпніної, від Лизогуба і з Петербурга від Михайла Лазаревського, а другого ранку одержав поет посилку з України, а потім ще й гроші й посилку з Петербурга.

Шевченко відчув, наче потік сонячного світла й тепла ринув йому в наболілу душу. Він читав і перечитував повні теплого співчуття листи, він вбирав у себе кожне слово, наче цілющий бальзам, і з сльозами вдячності на очах то виймав із скриньок фарби, альбоми та книжки, олівці та пензлі, поштовий папір і теплу білизну, то знов акуратно й бережно складав їх. Усе надіслали йому, про що він писав і просив: два томи Лермонтова, Шекспіра, Кольцова, Гоголя та «Чтения Московского Археографического Общества». Одну лише «Одиссею» в перекладі Жуковського не надіслали, бо вона ще на той час не вийшла з друку.

Книжки надовго прикрасили йому лазаретні дні. Він захоплено повторював повні чарівної краси вірші Лермонтова, насолоджуючись їх музикою і стискав кулаки, пригадуючи трагічний кінець поета. Він читав їх уголос Фішеру та лікарю Александрійському і вночі, коли не міг заснути, напам'ять повторював незрівнянного «Мцыри», такого співзвучного йому в ті дні.

Трагедії Шекспіра теж глибоко хвилювали його. Вони довго сперечалися з Фішером про тип Гамлета і Отелло. Обидва захоплювалися зворушливою свіжістю кохання Ромео і Джульєтти, силою, з якою вивернув Шекспір перед читачем темні душі Яго і Шейлока.

Але книжка Гоголя викликала в Тараса Григоровича мало не розпач. Від колишнього великого сатирика землі Руської, автора «Ревізора» і «Мертвих душ» в ній не лишилося нічого. Заживо помер великий майстер і художник слова, від пильного ока якого не могла сховатися жодна темна риса кріпосницької Росії. Охоплений темним містичним маренням і ханжеством, Гоголь гасив тепер запалене ним світло.

Як отрутного павука або сколопендру, шпурляв Шевченко цю книжку в куток палати, де старий інвалід-санітар тримав помийне відро та «парашу», щоб, заспокоївшись, з зусиллям сповзати з койки, шкутильгаючи, знов її підібрати і, вдесяте перевіривши своє враження, за годину знов кинути її в той же куток.

Із здоров'ям потроху кращало. Александрійський радів, що видужує його пацієнт, але з сумом бачив, що наближається час, коли доведеться його виписати. Лікар думав продовжити лікування до весняного тепла, але його пацієнт не міг примусити себе стогнати й скаржитися на неіснуючу хворобу.

Несподіваний лист з Оренбурга радісно схвилював лікаря: Лазаревський писав йому, що до Оренбурга прибув морський офіцер Бутаков і почав будувати велику двощоглову шхуну, на якій буде обслідувати Аральське море. Далі писав він, що полковник Матвєєв і Герн з генералом Федяєвим умовили Бутакова взяти Тараса Григоровича до складу експедиції.

Залишивши всі свої справи, лікар помчав до Шевченка. Але Шевченко, замість зрадіти, жахнувся:

— Ще далі?! В ці безкраї степи, де взимку гасають вовки, а влітку кожна щілинка кишить гадюками?

— Та схаменіться, на Бога, любий мій! Це щастя! Це шлях на волю! — умовляв його лікар.— Вислухайте мене уважно. По-перше, на півтора-два роки ви звільняєтесь від муштри. Про Бутакова всі кажуть, що він розумна, порядна і вчена людина. З ним буде офіцер генерального штабу і кілька молодших моряків, яких не міністерство призначило, а вибрав сам Бутаков. Звичайно, в кожній географічній експедиції трапляються труд-

нощі: доводиться терпіти і від нестатків, і від спеки або від холоду і тому подібне. Але ж ви будете не самі. А за участь у такій експедиції вас, напевно, чекає нагорода. І найпершу нагороду ви вже одразу матимете, так би мовити, в рахунок майбутнього. Це офіціальний дозвіл малювати. Розумієте: ма-лю-ва-ти! Таким чином, перша частина вашого вироку вже не діє, а там і писати дозволять. І не загасне ваш талант, і ви не розучитесь писати ані пером, ані пензлем чи олівцем...

Шевченко слухав спочатку недовірливо, мов дитина, яку хочуть потішити цікавою казкою, але коли він почув останній доказ Александрійського, а потім сам прочитав лист з Оренбурга — радість полинула йому в душу, і, забувши всі сумніви, він раптом перехрестився широким, щасливим хрестом.

У казармі ніхто не знав і не чув про майбутню експедицію Бутакова. Лікар порадив Шевченкові теж мовчати про неї.

Обміркувавши новину, поет взагалі вирішив, що це тільки мрія його друзів і ніколи оренбурзькі начальники не відпустять його ні в яку експедицію. Адже сам «августійший монарх» наказав тримати його під найсуворішим наглядом, а який може бути суворий нагляд у пустельному степу або на нікому не відомих островах серед моря, про існування якого знали лише з чуток?

Виписуючи Шевченка з лікарні, Александрійський наказав фельдшерові ще кілька днів звільняти Шевченка від строю. Начальство не заперечувало, бо добре запам'ятало триденну п'яну гульню в аулі, і з того часу офіцери інакше дивилися на Тараса Григоровича, казали йому «ви» і не підносили до очей волохатого кулака, коли його носак ледве помітно здригався в строю від ревматичного болю.

— Навчайтесь у мене розуму, мон шер,— казав Козловський, наближаючись до Шевченка своєю незграбною вихлявою ходою.— Коли «вони» забудуть облаву і вона, як каже Ежен Сю [111], «поросте травою забуття», нагадайте їм знов про себе новим частуванням, а поки що позичте мені двадцять копійок, бо коли я сьогодні не чикалдикну хоч шкалик горілки, душа моя остаточно випариться і зникне в ефірі.

Вечорами літні статечні солдати тепер часто просили Шевченка:

— Заспівай, братику. Дуже гарні твої пісні. В душі од них теплішає, і життя тоді здається не таким сумним.

І Тарас Григорович співав. Потім два-три голоси починали підспівувати — і сам собою народжувався хор. І непомітно змовкала лайка, і оточивши співаків тісним колом, тихо слухали їх солдати, і мовчки лягали спати, заспокоєні красою народних пісень.

У своїх листах Лизогубові та Рєпніній Шевченко писав, що навесні його, мабуть, надішлють в експедицію на Аральське море, але сам він, як і раніше, не дуже вірив у це.

Якось зустрів він Мєшкова біля казарми. Шевченко виструнчився перед начальством і лівою рукою зняв шапку.

Мєшков посміхнувся, підійшов ближче й сказав:

— Ну, Шевченко, жаліли ми вас більш як шість тижнів... Підлікували, дали відпочити. Час вам братися за солдатську науку.

І на третій день знов вивели Тараса Григоровича на плац.

І знов марширував він журавлиним «павловським» кроком. Знов стріляв з коліна або лежачи на снігу, а в обличчя дмухала льодова лютнева завірюха. І знов занили його ноги від ревматизму, а голова розколювалася від пекельного зубного болю. У фельдшера від зубного болю був єдиний засіб лікування — щипці. Іноді з ведмежою незграбністю й силою видирав він здорові зуби разом із хворими. Тарас Григорович боявся його хірургічних вправ і мовчки страждав, прикладаючи до хворої щоки пляшечку гарячої води. Не міг спати від болю. Безсило схиливши голову на руки, сидів у своєму кутку і куняв.

— Про що замислився наш регент і соліст? — якось підійшов до нього Козловський, вихляючи стегнами.

— Зуби замучили. Нема сну, їсти не можу... А Мєшков муштрує та й муштрує.

— А це з його боку тонкий натяк на товсті обставини, які звуться горілкою з доброю закускою в веселому товаристві.

— На жаль, другої облави не влаштуєш,— зітхнув Шевченко.

— Е, мон шер! Крім облав, існують іменини, дні народження, «табельні» дні, коли всім вірнопідданим на-

лежить пити за здоров'я государя та інших найясніших осіб. Таких зачіпок можна вигадати скільки завгодно. Треба тільки вміти зметикувати. Компрене?

— Та не тут же влаштовувати пиятику? — сердито зауважив Шевченко, роздратований нахабно-поблажливим тоном Козловського.

— Можна подумати, що нема одружених писарів, козаків та унтерів,— фиркнув Козловський.— Та чорт із вами, Шевченко! Обридло мені вчити вас! — і він поплентався в свій куток, де Білобровов з Шульцем обігрували в карти двох новаків.

Шевченко ліг, вкрився з головою шинеллю і удав, що спить, але другого дня перехопив Лаврентьєва біля ганку канцелярії. Писар щиро поспівчував йому і, коли Тарас Григорович передав йому розмову з Козловським, умить зрозумів усе.

— Ти, Григоровичу, тільки зачіпку придумай та грошенят припаси, а ми з моєю Оксаною враз тобі соответственну вечірку влаштуємо. Пирогів напечемо, гусей засмажимо, ковбаси, браги наваримо, а наливка-тернівка у нас завжди є готовенька. Горілки купимо, і стане воно тобі втроє дешевше, ніж облава. Я й офіцерів запрошу: йому самому, мовляв, ніяково запрошувати... Вони й знов подобрішають до тебе, і, мабуть, знов тебе до мене на фатеру відпустять. А біля тебе й іншим служивим послабленіє... Кажуть, в казармі за тебе так просто Господа молять? Га?

Зачіпка була єдина: день народження Тараса Григоровича. За два дні Лаврентиха купила все потрібне і приготувала таку закуску, що сам Шевченко здивувався. Крім офіцерів, довелося запросити фельдшера, фельдфебеля, унтера та чудового сліпого гармоніста з колишніх солдатів, який жив у слобідці. Він грав то марші, то народні пісні, а коли офіцери були вже напідпитку, вдарив камаринську. Хвацько протанцювали її Глоба з Степановим, а назустріч задріботів Мєшков з хусточкою, удаючи з себе сором'язливу дівчину. Потім знов пили, співали пісень і знов пили. Віншували Шевченка, бажали йому якомога швидше вийти в офіцери й добитися помилування. Потім Мєшков, вже ледве тримаючись на ногах, потягнув його в куток і, дихаючи йому в лице смородом горілчаного перегару, зашепотів, заплітаючи язиком:

— Ви, Шевченко, с-скоро в-від нас... по-поїдете. Є наказ. Поїдете в Р-раїм [112] з як-кимись мор-ряками. Тільки це пок-ки що таємниця.

Серце Шевченкові затремтіло в грудях як пташка. Отже, правда! Але Мєшкову він сказав:

— Ваш скоброд, та кому я, такий хворий, потрібний? Кволий, кульгавий?! Адже ноги знов ниють... Та ви мене такого й показати нікому не зможете.

— Н-не турбуйтеся, любий. М-ми допоможемо,— промимрив Мєшков і, коли гармоніст вдарив танцювальної, знову пішов, заплітаючи ногами, виписувати кренделі, але спіткнувся, сів на підлогу і зареготав. А Шевченко підійшов до столу, налив собі повну склянку вина і вихилив за одним духом.

Нова сторінка життя одкривалася перед ним.

II. ВІД ОРСЬКА ДО РАЇМА

В лютому весь Оренбург уже говорив про майбутню експедицію на Аральське море. На вулицях і в установах зустрічалися нові люди, і серед них виділялися своєю формою військові моряки.

За рекомендацією славетного мореплавця адмірала Беллінсгаузена [113], начальником експедиції призначили лейтенанта Бутакова і в березні вже почали будувати двощоглову парусну шхуну «Константин». Обгородили парканом великий пустир на березі Уралу, збудували там два сараї — і заговорила в них з ранку до вечора весела скоромовка сокир, пронизливо заспівали гострозубі пили, зашелестіли рубанки й фуганки довжелезними шовковими стрічками стружки, а сталеві долота, наче дятли, ретельно дзьобали свіжу ясно-жовту деревину. Але марно зазирали перехожі в щілини паркана: ніякого корабля вони на бачили, тільки стояли стоси колод та дощок і біля них накопичувалися щодня величезні купи тріcок та кори.

А таємниця була надзвичайно проста: шхуну будували для далекого моря, до якого не тече жодна річка і до якого нема дороги з інших морів земної кулі. Тому в Оренбурзі робили тільки окремі частини майбутнього корабля, їх мали відвезти за тисячу верст від Оренбурга на берег цього невідомого моря, щоб там нарешті з'єд-

нати їх, скласти в морський корабель і спустити його на воду для довгого і небезпечного плавання.

Увесь тягар підготовки до дворічної експедиції лежав на плечах Бутакова. Одночасно з будуванням шхуни заготовляли харчі, одяг, все внутрішнє і зовнішнє устаткування корабля, ліки, мореходне приладдя, паруси, линви, посуд, постелі, папір, різний робочий інструмент, фарби — все до останнього цвяха, що тільки може бути потрібним взимку та влітку, від креслярської туші і пательні в камбузі до хронометрів і сокир. Частина потрібного заготовлялася в Оренбурзі, але багато чого надсилали з Петербурга та з Севастополя, і весь цей неосяжний вантаж треба було якось перевезти разом з частинами шхуни на береги Сирдар'ї.

Але незважаючи на безліч справ, Бутаков не забував про Шевченка. Надто вразила його жахлива доля поета. Бутаков не був з ним знайомий, але знав його як поета: не один раз заходила розмова про «Кобзар» і його автора в редакції «Отечественных записок», де в тисяча вісімсот сорок третьому та тисяча вісімсот сорок четвертому роках друкувалися талановиті нариси Бутакова про його кругосвітні плавання на транспорті «Або».

Але нелегко було вирвати Шевченка з Орської фортеці.

Перш за все Бутаков подав рапорт військовому губернатору Обручову [114], Обручов відмовив, пославшись на те, що цар Микола категорично заборонив Шевченкові писати й малювати.

Однак Бутаков на цьому не заспокоївся: порадившись з Герном і Матвєєвим, він вдруге подав рапорт Обручову, але тепер не називав Шевченка художником, а просив відрядити в розпорядження експедиції рядового Шевченка. Обручов вдруге відмовив. Друга невдача збентежила Бутакова, але Герн і Матвєєв порадили йому діяти через генерала Федяєва.

Бутаков особисто з'явився до нього з візитом. Федяєв прийняв його ввічливо й люб'язно. Після недовгої розмови Бутаков просто виклав йому причину свого візиту, кажучи, що не може обійтися без художника.

— Знаю. Знаю я цього бідолаху,— відповів генерал, частуючи Бутакова сигарою.— Я думав залишити його в Оренбурзі, але жандарми додали до його вироку ще своє розпорядження тримати його в одній з найвіддале-

ніших фортець. І я мусив відступити. Але сьогодні, коли його справа втратила свою первинну гостроту... Тепер і допомогти йому можна.

Бутаков задоволено посміхнувся й подав генералові заготовлений рапорт.

— Я перед ним трохи винен,— вів далі генерал, розшукуючи окуляри.— Коли не пощастило залишити його в Оренбурзі, ми з Герном написали листа в Орськ майору Мєшкову, просили допомогти Шевченкові, а той товстошкірий бовдур, той бурбон нічого не второпав і почав його терзати муштрою. Зовсім замучив бідолаху. Але ж увійдіть і в моє становище: не міг же я написати Мєшкову усе прямо.

Федяєв нарешті розшукав окуляри.

— А чому ви звертаєтесь до мене, а не до військового губернатора? — спитав він.

Довелося розповісти про невдачу з першими двома рапортами. Федяєв замислився:

— Ех, хай буде як буде! Поговорю з Обручовим і, якщо він знов почне впиратися,— все візьму на себе.

Довго довелося генералові сперечатися з Обручовим. Обручов боявся відступити від букви закону.

— Ну гаразд. Пишіть резолюцію: «На розгляд бригадного генерала Федяєва». Цим самим ви знімете з себе будь-яку відповідальність, а мені розв'яжете руки,— сказав нарешті Федяєв.— Адже ж я міг би й нічого не знати про те, що там дописав государ і жандарми. Тільки знищіть усі попередні рапорти Бутакова.

Обручов написав потрібну резолюцію, і другого ж дня Федяєв сповістив Бутакова, що діло зроблено.

На початку квітня закінчили будувати шхуну і одночасно, потопаючи в весняній багнюці, прибули до Оренбурга величезні валки з Петербурга, Брянська, Тули, Севастополя та інших міст з усім потрібним для експедиції.

Щоб перевезти частини шхуни і всі ці незліченні вантажі від Оренбурга до Раїма, потрібно було більш як півтори тисячі возів та шістсот верблюдів з погоничами і численна військова охорона. Очолити цей транспорт мав генерал Шрейбер [115]. В останніх числах квітня транспорт вирушив у путь.

Двома тижнями раніше відкочував від берегів Орі аул Джантемир-бая, знов прямуючи в далеке Семиріччя, щоб остаточно вирішити долю Кульжан.

Жайсак прийшов попрощатися з Тарасом Григоровичем. Шевченко взимку часто згадував молодого табунника, але більш не наважувався одвідати його.

— Сюди вже не прикочуємо,— сумно приказував Жайсак.— Мєшка-майир сказав баєві: «Шукай собі іншу зимівлю». Степ великий, дуже великий, а люди — маленькі: мабуть, вже ніколи не побачимось,— зітхнув він і похнюпився.

— І я тут теж не буду,— сказав Шевченко.— Поїду в Раїм. Начальство посилає мене туди.

— В Раїм?! Той, де Сирдар'я? — раптом засяяв Жайсак.— Так і ми ж там кочуватимемо. Прийдемо туди і на кюзеу, і на кистау залишимось. Може, я тебе там відшукаю. Ой бой, який я тоді буду щасливий! — палко додав юнак і навіть засміявся від радості.

— Щасти тобі Боже, Жайсак. Бажаю тобі, щоб Кульжан дійсно стала твоєю дружиною,— сказав Шевченко і міцно обняв юнака.

— Та що ти, Григоровичу, при своєму розумі?! Хіба ж можна з киргизякою цілуватися! Тьху! — навіть плюнув Лаврентьєв, що проходив повз них.

Після вечірки в хаті писаря Мєшков розповів офіцерам, що Шевченка призначено в наукову експедицію на Аральське море і що до появи транспорту біля Орська треба якось зміцнити його здоров'я. Поета звільнили від муштри і призначили помічником каптенармуса. Треба було навести порядок у цейхгаузах, бо очікували ревізію.

Від цього дня Шевченко не маршірував під заглушливий тріск барабанів, а розвішував на дротах та просушував на сонці вогку білизну, заплісняві валянки, винищував щурів, перераховував купи білизни, тягав чували дрантя до батальйонного кравця. І це було для нього відпочинком. Він помітно зміцнів і повеселішав.

Довідавшись про свій близький від'їзд, Тарас Григорович написав Лизогубові й попросив його надіслати йому ще фарб і пензлів. Лизогуб одразу ж вислав йому все потрібне. З обережності Шевченко тримав усі ці скарби у лікаря Александрійського.

Транспорт дістався до Орська дев'ятого травня й отаборився на добу на протилежному березі Уралу, щоб дати перепочинок змученим людям, коням і верблюдам.

Заворушився Орськ, побачивши таке несподіване видовище. Слободяни та козаки кинулися за Урал з відрами

молока, вареними яєчками, смаженою рибою, курами та іншою птицею, цеберками борщу та каші. Голодні валкові та погоничі верблюдів вмить розкуповували принесене, й баби мчали додому знову варити, смажити й пекти, різати телят та поросят, баранів та качок. А Тарас Григорович то кидався за вали на берег Уралу глянути на гомінливий табір за рікою, то знов повертався до казарми, щоб не прогавити хвилини, коли його покличуть до начальства. Він весь палав від хвилювання: все здавалося йому, що про нього забули, але нагадати про себе не наважувався, очікував під ганком канцелярії, чи не помітить його крізь вікно Лаврентьєв. Коли той нарешті вийшов на ганок покурити, кинувся до нього. Але писар тільки здивовано знизав плечима й спокійно відповів:

— Про тебе, Григоровичу, і мови у нас не було. Іди собі, щоб Глоба часом тебе не помітив. Сам знаєш: не любить капітан, щоб солдати без діла біля штабу вешталися.

Тарас Григорович відійшов і дивився здалеку, як якісь приїжджі офіцери входили й виходили з штабу, а потім прямували до канцелярії. Згодом він помітив, що в Орську починається якась метушня.

— Нас призначають конвоювати ці валки! — крикнув йому здалека один із солдатів.— Клопочіться, щоб і вас записали!

Увечері розпач охопив поета. Забули або обдурили! Отже, знов муштра і так тижні, місяці, роки... В безмежну далину тяглася ця довга й одноманітна низка днів, до розпачу схожих один на одного, і на кінці останнього з них буде свіжий горбок землі з дерев'яним хрестом...

Мовчки лежав поет у своєму кутку. Не було сил ані ворухнутися, ані вимовити слово.

Несподіваний глибокий сон урвав скорботний плин його думок, а другого дня до сніданку Мєшков викликав Тараса Григоровича і офіціально сповістив, що його відкомандировано в розпорядження Аральської науково-описової експедиції і він повинен негайно з'явитися до свого нового начальника лейтенанта Бутакова.

В першу мить Шевченко розгубився. Гострий біль вогняною голкою прохопив його хворе серце, а руки безпомічно затремтіли. Він стояв і не розумів, що казав йому далі Мєшков, навіть не чув його слів. Машинально відкозиряв поет своєму мучителеві

й лише на ганку подумав, що не спитав, де шукати Бутакова.

— Григоровичу! Гей, Григоровичу! — вибіг услід Лаврентьєв.— Пан лейтенант тут, в кабінеті ротного. Вони тебе кличуть.

Шевченко з хвилину постояв, ніби не одразу зрозумів писаря, потім кинувся назад і, ввійшовши до кабінету, гаркнув з несподіваною радісною хвацькістю:

— Здравія бажаю, ваше скобродіє! Рядовий Шевченко з'явився у ваше розпорядження!

— Зрастуйте, Тарасе Григоровичу,— підійшов до нього Бутаков і по-дружньому взяв його руку все ще витягнуту «по швах».— Дуже радий познайомитися з вами. А ще більше радий, що пощастило вирвати вас з Орська. Сідайте, будь ласка. Поговоримо.

Бутаков розумів, що відчував у цю хвилину Шевченко, і щоб дати йому змогу опанувати себе, говорив і говорив далі, сідаючи на своє місце:

— Не хотіли відпустити вас як художника. Не відпускали і як солдата. Відпустили як матроса. Але під яким би соусом не було,— важливо те, що відпустили. Жити ви будете в одній каюті з нами, офіцерами. Будете нашим художником і, коли захочете,— лукаво примружив він свої жваві чорні очі,— будете нашим товаришем і співрозмовником.

— Я... Я не знаю, як вам дякувати... Я...— нарешті видушив з себе Шевченко і замовк, відчуваючи, як щось душить його, підступає до горла клубком.— Спасибі!

— А це вже я мушу дякувати долі, що придбав такого цінного співробітника і товариша,— тепло відгукнувся Бутаков.— Ця експедиція — справа всього мого життя. Скільки років ношусь я з думкою про неї! Ночі не спав, думав, мріяв, потім почав добиватися. Але, коли б ви знали, як важко подолати цю нашу байдужість до всього нового, наш бюрократизм! А душа рветься до нового, невідомого...— Бутаков помовчав, схвильований.— Ну, та ми з вами ще не раз про це поговоримо в вільний час.— За хвилину знов заговорив він: — Адже ж років півтора, а то й два доведеться нам прожити разом. Встигнемо надокучити один одному. А зараз пробачте великодушно — турбот повен рот: у нас кілька возів поламалося. Треба їх негайно полагодити. То ви, Тарасе Григоровичу, збирайтеся. Завтра вранці рушаємо. Речі

свої запакуйте в ящики або в чемодани й занесіть до мене, в мою джеломійку. Я накажу Тихову, денщикові, покласти їх разом із моїми особистими речами та з мореходним приладдям, а це найдорогоцінніший вантаж. І можете тепер уже переодягтися в партикулярний костюм.

Шевченко був щасливий. Перш за все він переодягнувся в парусиновий костюм Левицького і помчав до лікаря Александрійського по фарби й пензлі, повернувся з ними до казарми, витяг свій чемодан, але як він не намагався втиснути в нього всі свої речі, вони ніяк не вміщалися. Треба було щось вигадати.

Шевченко розклав на постелі малярське приладдя і, як дитина милується своїми іграшками, милувався плитками акварелі, тюбиками олійних фарб, пензлями, етюдником, мольбертом, палітрою, альбомами та сувоями ватману й грунтованого полотна. Тепер він не ховався з ними, не боявся, що Лаптєв чи Злинцев відберуть їх. Учасник першої Аральської наукової експедиції нікого тепер не боявся.

Тим часом муштра на плацу закінчилася. Замовкли барабани. Солдати посунули до казарми. В першу мить ніхто не пізнав Тараса Григоровича, потім оточили його щільним колом і почали розпитувати. Зрозумівши, що покидає їх, ставали мовчазні...

— Зате ж малюватиму! — намагався пояснити Шевченко і теж замовкав...

Коли солдати пішли обідати, Шевченко, забувши про їжу, побіг у слобідку і купив там велику й міцну скриньку, де відразу вмістилося все художнє приладдя.

З обох рот Орського гарнізону виділили дві сотні піхоти й сотню козаків для додаткової охорони транспорту. В фортеці йшла гарячкова метушня. Ті, кого призначили в похід, одержували нове обмундирування й здавали старе. На вози вантажили для них сухий пайок, пекли хліб, сушили сухарі. В канцелярії всю ніч до ранку світилося, і писарі шкрябали перами, складаючи довжелезні списки, приймальні та роздавальні відомості, запечатували пакети сургучними печатками. А Шевченко метушився більше за всіх і так закрутився, що тільки пізно ввечері знайшов вільну хвилинку, щоб написати Лизогубові коротенького листа. Щиро дякував йому за все прислане, передавав привіт Варварі Миколаївні Рєпніній і просив писати в Орськ на ім'я

лікаря Александрійського, який обіцяв пересилати в Раїм все, що принесе Кобзареві пошта.

Від хвилювання Шевченко протягом цілої ночі не заплющив очей, а на світанку вже був на ногах.

Транспорт готувався до виступу: знімали намети і джеломійки, запрягали коней, вантажили верблюдів та шикувалися по-похідному і о десятій годині після напутнього молебня вирушили в путь.

Першими помчали верхи провідники з півсотнею козаків. Вони розвідували шлях. За ними йшла на відстані півверсти рота піхотинців з двома гарматами і вже тоді сунуло все громадисько гуркотливого, важкого транспорту. Вози йшли в три ряди, і кожен ряд розтягнувся по фронту більш як на версту. За возами йшли вантажені верблюди, а за ними гнали отари, частково призначені для потреб Раїмського гарнізону, частково для харчування величезної маси людей, що посувалася степом без шляхів, подібно ордам часів великого переселення народів. Сотня козаків і рота солдатів з двома гарматами замикали похід, а ще одна сотня козаків з піками, шаблями та рушницями гарцювала праворуч і ліворуч транспорту, охороняючи фланги.

Шевченко ішов пішки з передовою ротою, виділеною з Орського гарнізону. Він був у тому ж парусиновому костюмі і в своєму старенькому літньому пальті, а всі його речі їхали у валці, старанно зв'язані й щільно вкриті корабельною парусиною. Настрій у нього був чудовий, рота йшла легко й весело, і Тарас Григорович крокував з нею в ногу і раз у раз перекидався жартом із правофланговими.

Степ ще був по-весняному свіжий та зелений, де-не-де наче сповитий сивим димком від торішнього ковилу. У першому ряду дихати було легко, але позаду, де тисячі ніг, коліс та копит миттю витовчували травичку,— над возами та отарами вже здіймалася сіра хмара куряви й розповзалася обабіч транспорту, заступала ясні обрії, а безхмарне небо з веселим травневим сонцем стало помалу жовкнути і наче затягатися сухою жовтуватою плівкою.

Транспорт прямував на південний схід і за дві години залишив далеко праворуч місце, де нещодавно були розкидані темні й білі тюбетейки юрт, курилися вогнища й блищав на сонці шибками будинок Джантемир-бая. Крізь куряву важко було роздивитися його

сіро-жовті саманні стіни, але Шевченко відразу помітив, що кочовище покинуте назавжди і вітер, дощі та бурани потроху знищують сліди стійбища. В будинку не було вже ані дверей, ані віконниць, зникли повітки, й жодного напівголодного жатака не було залишено тут стерегти будинок та кистау до нової зими.

— Пішов-таки наш бай назавжди,— перемовлялися солдати.

— Не вернеться!

— Авжеж! Вигнав його майор з насидженого місця,— зітхнув Кузьмич.

Від куряви дерло в горлі, пісок скрипів на зубах, сушило ніздрі.

Шевченко озирнувся: густа непроглядна завіса заступала позаду степ. А спереду було ясно. Він пішов швидше і обігнав роту кроків на сто.

Тепер проходили вздовж урвища над Вовчою улоговиною, де взимку була облава. Шевченко глянув на улоговину і остовпів: замість сухих голих гілок саксаулу там сяяла якась ніжно-рожева імла, наче на сухостійний чагарник хтось накинув прозорий серпанок, крізь який виблискувала на сонці Ор, набрякла водою від розталого снігу і недавніх квітневих дощів.

Шевченко кинувся до урвища, не ймучи віри власним очам.

Двічі бачив він цей сухий і мертвий чагарник: один раз у глибокій задумі зайшов він сюди торік восени і одразу повернув назад, побачивши, що тут нема ані затінку, ані свіжої зелені і що гай загинув чи то від посухи, чи то від степової пожежі і тільки стирчать над тирсою голі гілки обгорілих дерев та кущів. Вдруге проїхав він улоговиною в санях перед облавою. Але й тоді стирчали над глибоким снігом ті ж самі мертві сумно-сірі кущі.

І ось воно, несподіване чудо: сухий і мертвий ліс, позбавлений листя, воскрес. Гілки викинули зелені соковиті паростки, і на кожному з них розквітла китичка дрібненьких рожевих квітів. Вони трохи відсвічували бузковим, але розглядіти їх згори було важко, і Тарасу Григоровичу просто здавалося, що геть усі кущі оповиті якоюсь рожевою парою. Він пішов уздовж урвища, не спроможний відвести очі од цього мертвого сушняку, що перетворився на квітник. І не помітив, як підскакав до нього незнайомий чоловік на тонконогому гнідому коні.

— Замилувалися? — спитав вершник, схилившись з сідла.

Шевченко здригнувся від несподіванки, але, помітивши формені золоті гудзики на куртці, що визирали з-під плаща, звично виструнчився:

— Так точно! Дуже гарно й цікаво. Шкода, що фарби запаковані, я б одразу намалював.

— А, ось ви хто! — протягнув вершник і зіскочив з коня.— Познайомимось: штабс-капітан Макшеєв [116], Олексій Іванович. А ви, напевно, художник Шевченко? Отже, будемо разом із вами плавати Аральським морем.

— Так точно,— повторив Шевченко, ще не знаючи, як повестися з цим елегантним офіцером.

— Та облиште, будь ласка, ці офіціальності, вельмишановний Тарасе...— затнувся офіцер, потискуючи поетові руку.

— ...Григорович,— підказав Кобзар.

— Одначе, що ж це за чудернацькі дерева чи кущі? Вони зовсім без листя? — повернувся до балки Макшеєв.— Що це за дивна рослина?

— Це саксаул. Кажуть, що листя на ньому зовсім не буває. Я думав, що це сухостій — і ось...— повів рукою Шевченко.

— Дивовижно! От би зірвати хоч гілочку й роздивитися ближче, але ж тут такий ескарп... [117]

— Тут десь повинна бути балочка із струмком. Там можна зійти, та я забув, де вона,— сказав Шевченко, оглядаючись.— Здається, вона там, попереду.

— Сідайте зі мною на коня,— скочив у сідло Макшеєв,— бо ж інакше не доженемо наших.

Але Шевченко похитав головою.

— Ні, дякую гречно. Я пішки.

Макшеєв поскакав наперед, а Шевченко рушив далі вздовж урвища, скоса позираючи на транспорт, який проходив повз нього вже на чималій відстані. Коли він добрався до балочки, де дзвінко дзюрчав по камінцях холодний, прозорий струмок, Макшеєв уже повертався з букетом у руках.

— Не пахне. От шкода! А мені здавалося, що він повинен пахнути, як бузок.

— А мені здавалося, як мигдаль. Але які ж вони дрібні, ці квіти! І не такі вже й гарні, а згори вони мене просто вразили.

Далі Макшеєв йшов теж пішки, ведучи на поводу коня.

— У нас з вами багато спільних знайомих,— сказав він.— Я приятелюю з Момбеллі [118]. Він не раз розповідав мені про вас, навіть показував вашу книжку. На жаль, я не розумію по-малоросійському і тому не міг її прочитати. В Оренбурзі я довідався про вашу долю і вирішив будь-що з вами познайомитись. Як добре, що Бутакову пощастило вирвати вас з Орська. Мерзенне місце! Навіть киргизи звуть його Жаман-кала, тобто погане місце.

— А ви знаєте їх мову?

— Тільки окремі слова. Але дуже цікавлюся ними.

Розмова знов торкнулася петербурзьких знайомих. Потім Макшеєв почав розповідати літературні новини минулої зими, про те, як він познайомився у Петрашевського[119]з талановитим письменником Достоєвським [120] та поетом Плещеєвим [121], розповів про новини театрального сезону. Шевченко слухав з напруженою увагою. Душа його зголодніла без розумової поживи і жадібно ковтала ці скупі новини. І обидва в розмовах не помітили, що вже минуло понад дві години. Стало жарко. Хмара куряви, знята транспортом, розпливалася над степом усе ширше й ширше. Почала мучити спрага.

— Ой, як кушпелить наша піхота,— зауважив Макшеєв, витираючи спітніле чоло, брудне від пилу.

— Не розумію, для чого в пустелі така велика охорона: дві роти піхотинців, гармати, три сотні козаків,— знизав плечима Шевченко.— Наче збираємось воювати.

— Та щось подібне...— посміхнувся Макшеєв.— Юридично наш кордон проходить по ріці Урал. Орська фортеця якраз стоїть на кордоні, а Зауральський степ — не наш.

— Отже, майор Мєшков прогнав аул Джантемир-бая з їх власних земель?

— Ет, якби ж то вони лишалися їх власними... Англійці підбираються до Середньої Азії з півдня. Дипломатичною мовою це називається поширення сфер впливу. От наша експедиція і є своєрідною розвідкою. Спробуємо прибрати до рук море, яке киргизи звуть Тенiз-Арал...

Неосяжною рипучою й ревучою лавиною посувався транспорт степом, оповитий хмарою куряви. Отлушливо рипіли вози, репетували їздові, дзеленчали гайки, ревли воли та верблюди, ляскали батоги, лунала лайка та

команда, іржали коні, важко тупотіли чоботи й копита. Грудки дорожньої землі розмелювалися в найдрібніший порошок то чорний, то рудий від глини.

Транспорт зупинився лише раз попасти коні і худобу. І поки коні лунко хрумкали овес й форкали від куряви, люди полягали на землю і, не підводячись, жували житні сухарі й запивали водою. На ніч зупинилися рано, коли сонце ще котилося понад гранню землі. Стали біля напівзавалених степових колодязів, на дні яких тьмяно виблискувала темна вода.

Для офіцерів одразу зняли з верблюдів і поставили легкі жолим уї, або, як звали їх солдати, джелсмійки. Макшеєв запросив Шевченка до себе ночувати.

Вирушили в путь на світанку, весь степ блищав від буйної роси, наче обсипаний діамантами. Щоб врятуватися від куряви, Шевченко вийшов на півгодини раніше, одразу услід за провідниками й розвідниками, і весь ранок дихав свіжим, чистим повітрям, насолоджуючись тишею безкрайого степу. День був ясний, але опівдні Тарас Григорович помітив спереду на самому обрії маленькі білі хмаринки, які то з'являлися, то ніби танули, не піднімаючись вище.

— Степ горить! Киргизи підпалили степ! — крикнув йому один з провідників.

— Нащо?

— Щоб торішній ковил не заважав рости молодому. Старий згорить, залишиться попіл, а попіл — це найкраще добриво для трав, а для киргизів — трави перше діло, бо ж вони живуть з самого скотарства,— пояснив, під'їжджаючи, Макшеєв.

Назустріч транспорту дмухнув легенький вітрець, трохи вгамовуючи спеку, і години за дві після південного привалу почав долинати ледь помітний запах гару, але вогню ще не було видно.

— Цікаво, що з нами буде? — уголос міркував Шевченко.— Адже ж ми йдемо якраз туди.

— Не загинемо,— розсміявся козак-провідник, блиснувши сліпуче-білими зубами.— Ось зараз річка поверне в інший бік. Горить за рікою.

Він казав правду. За годину до заходу сонця попереду з'явилися спочатку окремі вогняні цятки. Їх ставало все більше й більше, а коли почало сутеніти, вогні помалу злилися в одну блискучу смугу, що сяяла далеко попереду звивистим вогняним струмком і ставала що-

хвилини яскравішою та ширшою. Але між вогнем і транспортом залягла тепер блискуча стрічка Орі. Легка зибінь від вітерця йшла водою. Золотою лускою відбивалося в ній полум'я степової пожежі. І якраз у цю мить на самому березі Орі з'явився караван. Верблюди йшли один за одним довгою низкою і на тлі палаючого степу здавалися вирізьбленими з чорного дерева. Шевченкові дух перехопило від цієї краси, він кинувся до возів. Він повинен намалювати цю річку, й золоту лускату зибінь, і верблюдів — все-все. Він кидався проміж возами й марно шукав отой єдиний віз з написом «Особистий багаж начальника експедиції», віз № 302, поки не натрапив на денщика Бутакова. Вдвох вони швидко знайшли цей віз. Шевченко дістав фарби і альбом, але коли він повернувся до джеломійки Макшеєва, бухарський караван вже зник у тьмяному присмерку...

Всю ніч палав степ. Вогонь усе наближався до Орі і нарешті зупинився на її протилежному березі, охопивши високі кущі тамариску, курай та будяки. Раз у раз він звивався вгору золотим водограєм, кидаючи в небо вогняні джмелі іскор... Іноді вітер хилив набік жовто-гарячу гриву вогню, здував із неї і кидав у річку окремі краплі полум'я, які повільно кружляли в повітрі і гасли над самою водою. Макшеєв довго сидів поруч із Шевченком і теж милувався стихійною силою пожежі, потім втома зморила його, і лише Тарас Григорович просидів до ранку надворі, забувши сон. Було надто темно, щоб малювати, але на світанку, коли зірниця забарвила пурпуром пір'ясті хмаринки на небі, а за річкою ще звивалися останні фонтани вогню, Шевченко з гарячковою швидкістю накидав після річної перерви свою першу невільницьку акварель.

Обходячи вранці свій табір, генерал Шрейбер натрапив на Шевченка. Зупинившись біля художника, він довго дивився на його роботу, похвалив її і з одвертим жалем повернув Тарасу Григоровичу. Шевченко зрозумів натяк. Що було робити?

— Ваше превосходительство,— зніяковіло сказав Шевченко.— Я бачу, що моя робота вам подобається. Дозвольте подарувати її вам на згадку про цю пожежу.

Весь наступний день транспорт ішов правим берегом річки, але чотирнадцятого травня Шрейбер наказав переправлятися на протилежний берег. Вода була ще по-весняному висока. Довелося будувати міст. Цю

справу доручили Макшеєву. Матеріалом був корабельний ліс та бухти товстих морських канатів. Рубати їх не дозволяли. Це дуже ускладнювало роботу. Проте через кілька годин міст все ж таки було споруджено, і спочатку гармати, а за ними й вози повільно, але без втрат переправилися на лівий берег. Верблюди перейшли річку вбрід.

Далі посувалися чорним згарищем. Запах гару та попіл робили куряву ще густішою та задушливішою, а вигляд чорної землі навіював сум. Люди й коні знесилились, але Шевченко бадьоро йшов вперед, милуючись то вершниками, то верблюдами з їх довгою і надзвичайно пухнатою вовною на колінах і грудях, їх гордовитими невеличкими голівками на довгих, граціозно вигнутих шиях. Все навколо просилося під олівець та на полотно, але працювати на ходу було неможливо, і Тарас Григорович тільки намагався добре запам'ятати найяскравіші деталі вбрання, характерний монгольський розріз очей, контур вилиць, бронзовий відтінок засмаги, а на привалах відразу брався за пензлі та олівці.

Минуло кілька днів, і якось Тарас Григорович помітив, що башкири і казахи, їздові та погоничі верблюдів, про щось перешіптуються й усі дивляться в один бік. Але хоч як уважно вдивлявся й Шевченко в той бік, він нічого там не помічав, крім темної цятки на грані неба й землі. А тим часом то один, то другий їздовий або погонич непомітно відділявся від транспорту й прямував у бік темної цятки. Це зацікавило Шевченка, і коли казахи стали покидати транспорт вже не поодинці, а по двоє й по троє, він не витримав і спитав у найближчого з них:

— На що ви всі дивитесь? Що там трапилося?

— Мана аулья агач,— відповів той своєю мовою.

І башкир-перекладач, що скакав поруч, послужливо переклав його відповідь:

— Там святе дерево.

«Святе дерево»! Це було так несподівано й цікаво, що Шевченко не витримав: пішов за казахами. Пройшовши зо дві версти, він побачив улоговину, в якій росла пишна сріблясте тополя. Вона була вже стара й дуплява, але, як і в юні роки, її верховіття привітно шелестіло густим свіжим листям, під нею був приємний холодок.

Підійшовши ближче, Шевченко зупинився вражений: всі нижчі гілки тополі були обвішані, наче різдвяна

ялинка, стрічечками, строкатими ганчірками, гудзиками, пасмами фарбованої вовни і навіть шкурками ховрашків та диких котів.

Тарас Григорович зрозумів: це були жертви бідних синів цього голодного степу. Вони молилися цьому дереву з вірою і сподіванням, бо хіба не диво, що росте воно тут, серед пустелі, хіба може таке бути без втручання надприродних сил на цій першозданній землі, де нічого нема, крім похованих в її надрах кістяків велетенських передісторичних ящурів.

Довго й зворушено дивився поет на «святе дерево», і останній пішов доганяти транспорт.

Ще тиждень тривала їх подорож. Шевченко втомився, але залишався бадьорим і врівноваженим, і коли б його спитали, що він переживав у ці дні і про що думав,— він міг би щиро сказати: «Мені було легко дихати. Я був майже щасливий». Так, він з насолодою підставляв гаряче лице вільному вітрові, вдихав пахощі трав і річок, слухав сюрчання цвіркунів, шарудіння ховрашків у сухому ковилу, спів жайворонків, милувався рожевою піною хмаринок на світанку й димучими темно-бузковими стрічками їх увечері. Він бачив тріпотіння нічного неба в зоряних вогниках. Душа його зголодніла за красою, і він жадібно вбирав у себе все, що могло її наситити.

Він довго думав над розповідями Макшеєва про нові книжки, яких він ще не читав, і йому нестерпно хотілося догнати життя, яке вже випередило його на цілий довгий рік. Нові пісні ще не народжувалися в його душі, а серце вже радісно тріпотіло, передчуваючи їх. Але потяг до малювання прокинувся в ньому з такою непереможною силою, що він не залишав фарб і олівців на возі, щоб бути напоготові зробити першу-ліпшу зарисовку.

Дедалі частіше доводилося транспорту зупинятися на цілий день, щоб дати перепочинок знесиленим коням та людям. І на кожній з зупинок Шевченко малював. Він намалював річки Кара-Бутак та Іргиз з однойменними фортами і відчував, що до нього поступово повертається і чітка твердість ліній, і почуття колориту.

На одному з таких перепочинків, коли Тарас Григорович відійшов далі у степ, щоб намалювати якусь вже напіввисохлу безіменну річку, до нього підійшов Крулікевич.

— Здоровенькі були! — радо привітав його Кобзар.— Сідайте. Поговоримо на дозвіллі...

— Я для цього й шукав вас,— відповів Крулікевич.— Не можу не розказати вам про разючі новини, які щойно почув від одного земляка з оренбурзького загону. Він теж конфірмований, але прибув з батьківщини тільки два місяці тому. Уявіть собі: в Парижі — революція! Повстали всім народом. Луї-Філіпп кинув проти повсталих національну гвардію, а вона перейшла на бік народу. Тоді він зрікся престолу і втік, а народ захопив Тюїльрійський палац, витяг на площу його трон і спалив на вогнищі перед очима незліченної юрби... Ну, утворили тимчасовий уряд, до якого увійшли два представники від робітників і жодного аристократа. Серед банкірів та фінансистів — паніка. Дуже було б цікаво довідатись, що думає про це наш самодержець. Він певно...

— Та розповідайте, на Бога, далі, що у Франції? — нетерпляче вигукнув Шевченко.

— Що ж?.. Оголосили республіку. Все там буяє й клекоче. Мало не побилися, вирішуючи, яким мусить бути державний прапор республіки: червоний чи, як і під час першої революції, триколірний. На чолі тимчасового уряду — поет Ламартін [122] та якийсь Дюпон де л'Ер [123]. Більш нічого наш земляк не знає, бо його тоді вже арештували, і він навіть про це, що я вам розповів, довідався від дружини на останньому побаченні перед відправленням з Варшави.

— Ну, а у нас? Що в Польщі? Що в Росії? В Галичині? Невже й тепер там все мовчить?

— О ні! Хоч Краківська Республіка більш не існує, але й спокою там теж нема, як і скрізь у Польщі. Недурно і його, бідолаху, забрали.

Крулікевич озирнувся, хоч місцевість була така відкрита, що, здавалося, не було де сховатися й маленькому ховрашкові, і заговорив, нервово смикаючи Тараса Григоровича за рукав:

— Весь минулий сорок сьомий рік у Варшавській, Радомській, Люблінській та Августовській губерніях селяни масами відмовлялися сплачувати панам чинш та податки. Чимало фільварків було спалено. Багато дідичів забито, а ще більше управителів та економів. Навіть власті злякалися селянського руху, і великий князь Константин видав наказ, яким забороняє панам

накладати на кріпаків будь-які податки, крім звичайних. Скрізь утворюються таємні товариства й гуртки, пишуть запальні прокламації, а в Галичині минулого літа спалахували дрібні повстання. Готувалися там до спільного виступу всією громадою, але через зраду кількох панків загальний виступ селянства був зірваний, бо австріяки арештували проводирів. Але й тепер в Познані щось готується. Ви ж знаєте, що під прусським чоботом нам найгірше доводиться. Вони не тільки грабують нас і руйнують нашу країну, але й почали нас онімечувати: закрили польські школи, заборонили польські газети й журнали. В установах польським урядовцям не дозволяють розмовляти польською мовою, примушують їх вивчати німецьку. Та хіба ж можна витримати таке жахливе знущання?! Сама земля там готова спалахнути пожежею: дай гасло — всі повстануть, як один,— від магната до останнього жебрака!

— Пани разом з голотою?! — засміявся Шевченко.— Цікаве видовище!

— Для першого бою і панські шаблі будуть дуже до речі, а згодом — розберемось. А взагалі скрізь тепер неспокійно: бунтують і російські мужики. Угорщина теж ніби заворушилася... Лихо в тому, що люди розкидані на неосяжних просторах маленькими купками і нема в них ані окремої пошти, ані такого чудового нового засобу сполучень, як телеграф. Важко селянам єднатися. Робітникам значно легше і зручніше: вони працюють усі разом, мають змогу краще організуватися...

— А ще що чути? — нетерпляче підганяв його Шевченко.

— А вам цього мало, колего? Ну, якщо хочете, є й погані новини. Наприклад, холерна епідемія в Росії. Навіть є чутка, що почалася й чума. Коли так,— почнуться скрізь карантини. Не чекайте тоді з батьківщини листів. Але поки що це тільки чутка і, мабуть, брехня.

Новини були справді неабиякі, але надто лаконічні й уривчасті. На всі запитання Крулікевич лише повторював сказане або висловлював власні думки, які нічого не з'ясовували. Тим часом сонце значно відхилилося до заходу, і малювати стало неможливо: змінилося освітлення; Шевченко зібрав своє малярське приладдя, і вони рушили до табору, зголоднілі й схвильовані.

Тієї ночі Тарас Григорович не міг заснути. Він намагався уявити собі атмосферу підготовки до повстання. І ці гарячі промови й суперечки в таємних гуртках, і палкі прокламації. І як мостяться до всього цього панки...

Ледве дочекався він світанку і, поки Макшеєв та його денщик мирно спали, тихенько вийшов із джеломійки, витяг свою заповітну книжечку і замислився: уява малювала таємні збори змовників-панів. Але були це не пани, а нічні потворні птахи, які ховаються від світла, бо темні й злочинні їх наміри й думки. А рука швидше бігала білою сторінкою, нанизуючи дрібний бісер літер. Рядок за рядком народжувалася байка «Сичі». Слова самі шикувалися в стрій співучого вірша:

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися поволі
Сичі.
Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить.
Орла ж повісить на тичині.
І при такій годині
Республіку зробить! [124]

Прокинувся Макшеєв, і хвиля натхнення поволі почала спадати, Шевченко згорнув і заховав свою крихітну книжечку до іншої слушної хвилини.

Якось, розглядаючи альбом Тараса Григоровича, де вже було чимало малюнків, Макшеєв зауважив:

— Шкода, що ви подарували Шрейберові ваш перший малюнок — пожежу в степу. Він був дуже вдалий.

— Що ви, я тому й віддав його, що акварель вийшла не такою, як мені бажалося,— засміявся Шевченко.— Я півтора року не тримав пензля в руках і не міг одразу опанувати колорит. Але я добре запам'ятав усі відтінки полум'я, диму й заграви та їх чудові віддзеркалення в воді. Колись відновлю усе це з пам'яті, і ось побачите: це буде значно краще, живіше, ніж та перша спроба з натури.

Пройшли вже майже половину путі, а степ, як і раніше, був все такий же одноманітний. Тільки тепер де-не-де на пагорках темніли пам'ятники казахським батирам та святим. Своїми контурами вони в більшості

нагадували еллінські саркофаги. Матеріалом для них був дикий камінь, а інколи і просто глина або обмазаний глиною очерет.

Місцевість ставала кам'янистою. Земля була вкрита дрібними уламками кварцу, по яких не можна було ступати босоніж. Їздові обмотували собі ноги шматками овечих шкур та різними ганчірками або сідали на вози, і змучені коні ледве тягли свій надмірний вантаж.

Перейшли вбрід напівпересохлу річку Іргиз і просувалися тепер її лівим берегом, залишивши праворуч гору з могилами батирів. Вже збиралися зупинитись на перепочинок біля могили батира Дустана, коли раптом розвідники примчали чвалом назад і щось схвильовано доповіли генералові.

Певно, новина була дуже тривожна, тому що Шрейбер одразу скликав на нараду офіцерів конвою, потім усіх вразила звістка, що за дві-три версти попереду вчора був бій: на невеличкий транспорт, який вийшов з Оренбурга на два дні раніше основного, напали хівинці, і хоч охорона відбила напад, чимало возів пограбовано. Кільканадцять їздових потрапило в полон, багатьох поранено й забито, в степу ще лежать непоховані трупи солдат з відтятими головами.

Надіслали у всі боки підсилену розвідку. Перев'язали поранених, зібрали докупи трупи. Осторонь вже копали братську могилу. Шевченко з жахом дивився на обезглавлені трупи таких же солдатів, як і він сам.

— А де їх голови? Чому ж їх не зібрали? — спитав він.

— Голови у нападників. Вони однесуть їх до свого ватажка. За кожну голову він сплатить їм або грішми, або чимсь коштовним, а відтяті головне накаже скласти пірамідою біля свого намету або одвезе до свого стійбища як військові трофеї,— пояснив Макшеєв. І по хвилі додав: — Тепер ви зрозуміли, чому тут без охорони не можна? Тут і хівинці можуть наскочити, і кокандці, і повсталі киргизи з загонів Кенесари.

Шевченко мовчав. Тим часом розклали й встановили похідну церкву. Молоденький священик, призначений в Раїм на парафію, одягнув ризу, і почалася похоронна відправа. Орські й оренбурзькі солдати поховали своїх товаришів і потім довго мовчки стояли над їх самотньою братською могилою...

Днювання було сумне й тривожне.

— Упокой, Господи, душі рабів твоїх, імена же ти їх, Господи, вєси,— довго й старанно молився Кузьмич, і слід від сльози на його щоці довго ще блищав в червонуватих променях призахідного сонця.

«Кому потрібна ця кров? Ці жертви?» — з гіркотою думав Тарас Григорович, малюючи могилу батира Дустана [125].

Спали не роздягаючись, зі зброєю в руках. Вартових змінялн щогодини, але ніч минула без пригод, і другого дня надвечір транспорт дістався до Уральська. Це було жалюгідне селище з саманних хатин та очеретяних мазанок, оточене невисоким валом. Воно швидше нагадувало загін для худоби і справило на Шевченка й на моряків гнітюче враження.

За Уральськом транспорт двічі ночував на березі степового озера, а третьої ночі підійшов до гнилої річки Джалолди, за якою починалася пустеля Каракуми. Всі з жахом чекали цього переходу. Старі солдати розповідали про Каракуми такі страхи, що кожен мимоволі здригався, готуючись до найгіршого.

За дві години до світанку почали мазати вози, згортати намети і вантажити верблюдів, щоб ранковим холодком пройти перший перехід. На щастя, дмухнув північний вітер, і стало так холодно, що солдати повдягали шинелі. Довелося й Тарасу Григоровичу натягти її поверх свого благенького легкого пальта.

Три дні не вщухав різкий норд. Солдати вже почали глузувати з старих бувалих вояків, коли раптом вітер затих, і за годину замість холоду настала така непереносна спека, що термометр Бутакова показав у тіні 40 по Реомюру. Закопане в пісок куряче яйце зварилося в ньому за п'ять хвилин. Люди обливалися потом і мучилися від спраги, а розвідники не знайшли знайомих колодязів, що були засипані після останньої піскової бурі. Довелося пройти ще десять верст до інших найближчих колодязів, і цей перехід був важчий триденного попереднього переходу, а вода в колодязях була гірко-солоною.

З огидою пили її змучені люди. Шевченко пив, як п'ють ліки, трохи присмачивши лимоном, подарунком Макшеєва.

Вирушили в дальшу путь перед світанком. Дорога йшла по дну висохлого озера. Земля була вкрита шаром сніжно-білої солі. Під низьким ранковим сонцем вона здавалася ніжно-рожевою, але, коли сонце піднялося

вище, вона стала такою сліпучо-білою, що очам було боляче на неї дивитися.

— Не дивіться,— попередив Тараса Григоровича Бутаков.— Осліпнете і не побачите багато цікавого.

Шевченко недовірливо глянув на Бутакова.

— Звольте, друже мій, слухатися команди,— по-дружньому посварився на нього Бутаков.— Я довго плавав у північних морях. Там люди хворіють на снігову сліпоту. А оця сіль блищить, як справжній сніг.

Дійсно, незабаром Шевченкові перед очима стало все зливатися і мерехтіти. Тепер він ішов, дивлячись на копита макшеєвського коня.

Нарешті біла рівнина залишилася позаду, і транспорт знов пішов сіро-жовтими барханами, які ставали все нижчі й нижчі. Де-не-де з'являлися навіть кущики саксаулу, на яких вже обсипалися квіти і на вістрях свіжих паростків з'явилися манюсінькі коробочки з насінням. А ще за один день далеко-далеко на півдні стало видно вузеньку синю смужку.

— Здрастуй, жадане Синє море! — з глибоким хвилюванням вимовив Бутаков.— Таки добралися до тебе!

І, скинувши кашкет, перехрестився.

Люди вмить пожвавішали. Навіть коні без батогів прискорили крок і налягали на хомути, поводячи схудлими боками. Ніздрі їх вже ловили свіжість морських просторів. Наступного дня, опівдні, транспорт підійшов до одної з північних заток Аральського моря. Солдати, їздові, погоничі верблюдів і козаки — всі разом кинулися до теплих хвиль, що з шелестом набігали прозорими бганками на піскуватий пляж. Солдати на бігу здирали з себе пояси, мундири й сорочки, по-хлоп'ячому реготали й кидалися в хвилі, але, ковтнувши води, починали одразу плюватися:

— Матінко! Людоньки! Води до крайнеба, а нема чого пити! — охкали вони й бризкали один на одного водою.

— Певно, й риба в ньому плаває не солодка, як, наприклад, карась або щупак, а сама лише солона таранка та оселедець,— здогадався один з їздових.

— Та й огірки солити в ній зручно: набери повне барило та сип огірки з кропом, з часничком та з дубовим листям.

До Раїма залишалося два денних переходи, добре відпочивши, люди зробили їх навіть швидше. Важку

п'ятдесятиденну подорож було закінчено. Шевченко, що майже ввесь шлях пройшов пішки, схуд і засмаг, фізично втомився, але був бадьорий і веселий. Нерви його врізноважилися.

Перші три дні він, як і всі, лише спав або лежав на м'якому піскуватому березі Сирдар'ї, розмовляв з солдатами Орського гарнізону й нічого не малював.

Потім генерал Шрейбер з піхотою та з козаками почав збиратися в зворотну путь, залишивши в Раїмі два взводи п'ятого батальйону під командою поручика Богомолова та півсотні козаків зимувати разом з моряками на острові Косарал.

З теплим сумом попрощався Шевченко з своїм колишнім «дядькою» Кузьмичем та багатьма іншими солдатами. І не один з них, обіймаючи Кобзаря, витер кулаком сльозу. Навіть у злодійкуватого Козловського щось здригнулося в серці, коли він востаннє тиснув руки поета:

— О ревуарь! — сказав він з несподіваним сумом, як завжди, калічачи французьку мову.— Мені дуже шкода прощатися з вами, мон шер амі *. Іноді мені здавалося, що з вами я знов стаю порядною людиною... Але тепер...

І він безнадійно махнув рукою й швидко пішов геть своєю вихлястою чудернацькою ходою.

III. ШХУНА «КОНСТАНТИН»

Раїмський форт стояв на гребені гори, а навколо розкинулася зелена низовина. Розкішні луки непомітно переходили в зарості очерету, крізь які лише де-не-де проблискувала сонячна зибінь повноводої Сирдар'ї. В самому форті, посеред плацу, стояв високий кам'яний пам'ятник на могилі померлого сто років тому батира Раїма [126], ім'ям якого й назвали форт.

Прибувши в Раїм і відпочивши три доби, оренбурзькі теслярі та балтійські матроси ретельно взялися до збирання шхуни. Вибрали зручне місце на положистому березі Сирдар'ї, де не було кущів та очерету.

Працювали дружно й весело. Вже на другий день, наче кістяк велетенського ящура, стирчали над обмі-

---

* Мій дорогий друже *(фр.)*.

линою шпангоути — ребра майбутнього корабля, міцно вправлені в килеву колоду.

За сорок вісім днів подорожі під пекучим сонцем чимало частин потріскалося й покривилося. Довелося або заміняти їх новими, або приганяти одну до одної, але ці дрібниці мало затримували робітників, і кістяк «Константина» швидко обростав обшивкою. На носі вже стирчав довгий бугшприт, ніби дзьоб хижого птаха. На березі шипіла в казанах смола. Щедро заливали нею шви бортів та днища, й усе вище й вище здіймалися на очах раїмців контури новонародженого корабля.

Поруч на грубо збитих верстатах стругали дошки, шаруділи тонкі шовковисті стружки — готували корабельну палубу та підлоги в кубрик і в каюту. Круглі металеві рами ілюмінаторів склили товстим дзеркальним склом, і чудовий запах свіжої смолистої деревини зливався з йодисто-солоним бадьорим подихом близького моря.

Шевченко сидів на піску під дощатою повіткою, де склали парусину та бухти каната, і з насолодою малював легенькі, пір'ясті хмаринки на небоскилі і обрій.

Але думки його були далеко.

Він згадував останню неділю в Орську, напередодні появи за Уралом бутаковського транспорту.

Як і кожного свята, вийшов він за вали — рештки укріплень катерининських часів, коли на місці Орська почали будувати місто Оренбург,— сів над стрімким берегом Уралу та глибоко замислився. Дивився на далекі Губерлінські гори. Сірим муром замкнули вони обрій на заході гранню, що відокремлює Орськ і первозданний казахський степ від Європи та від рідної України. Бистрий, глибокий і по-весняному повноводий, плив Урал туди, розкинувшись по степу примхливими й широкими плесами, і біля підніжжя гір розливався великим золотим озером у сліпучому сяйві призахідного сонця. Трохи лівіше зникав він у кам'яних воротах, які пробив крізь цей похмурий кряж не за одну тисячу років.

Тарас Григорович дивився на цей просвіток у скелястому мурі, повний сліпучого золотого блиску, і з мукою питав себе, коли ж нарешті прийде звідти так довго очікуваний транспорт та забере його з собою у таємні надра Азії, щоб згодом повернути звідти,

може, вільним? Чимало вже днів з надією і сумом дивився він на захід, але щодня згасала надія і віра в близьку зміну долі...

І не помітив тоді Тарас Григорович, як підійшов до нього старий дід. Давно відбув він багаторічну каторгу і тепер доживав віку біля своєї в'язниці. Працювати він вже не міг, і наглядачі, яким він допомагав роздавати в'язням їжу або розпалювати груби, коли вили навколо степові бурани, годували його рештками з казанів, і навіть начальник в'язниці мовчазно мирився з його існуванням, бо не було де подітися мало не столітньому дідові.

Не вперше розмовляв з ним Шевченко, слухав його сумну повість і розповідав про себе. Було в них багато такого, що ріднило їх душі.

Був колись той дід кріпаком, сиротиною і бідним серед бідних. А в поміщиці росли двоє хлопчиків. Взяли сиротину до покоїв, щоб було з ким гратися паничам. А ті, як справжні вовченята, його не раз і боляче кусали, і били в грі. Зростали паничі. Взяли їм вчителів, а сиротина сидів у кутку, коли вони вчилися. Він і собі запам'ятав і літери, й склади і незабаром не гірш від панича читав і писав. На третю осінь послали в місто паничів до школи, а хлопчика погнали в поле. Він за плугатарем боронував лани, але науки не забув. Непомітно виріс, став парубком. Покохав і висватав кохану дівчину, вже й день весілля призначили, і браги наварили, та раптом наскочили паничі, забрали його наречену, і стала вона нещасною покриткою. Затаїв хлопець страшну образу, а тим часом потроху підбирав собі товаришів для помсти. Закінчили науку й паничі, приїхали додому, засватали й собі панянок, та в день весілля, як їхали з костьолу додому, напали на них месники і нікого з них не лишили живими, а самі пішли в ліси, в зелені покої під блакитним небесним наметом, і ще чимало років несли загибель панам. Але прийшов час, коли їх ватажок втомився від крові і від того, що не принесла ця кров людям волі. Втомився, бо не на те створена людина, щоб вбивати. Та й вийшов сам з повинною. От і все.

І ось тепер згадалася Шевченкові з особливою силою ця скорботна й моторошна сповідь старого. Не залишала його думок, мучила. Шевченко кинув пензлі, витягнув з-за халяви свою книжечку і почав писати.

За один день написав він поему [127], вилив душевну напругу, а другого ранку прийшов на старе місце домальовувати незакінчений пейзаж.

Дивно почував себе в ці дні поет: наче хтось відчинив в його серці замкнені двері та й війнуло на нього вільним вітром, таким же свіжим і життєдайним, як цей ледве помітний морський вітрець, що так лагідно розбирає його волосся й так ніжно пестить засмаглі щоки.

Малюючи, згадував він пожежу в степу, чорне неосяжне згарище, «святе» дерево, Каракуми — дивовижні фантастичні образи виринали відкілясь з глибин свідомості. Можливо, в цих безкраїх степах колись буяло життя, квітли сади, було багато гомінливих міст та селищ. І раптом украдена нелюдами в Бога сокира почала рубати гаї й сади, нищити пишні діброви. Падали підрубані лісові велетні, летіли тріски й гілля. Знялася гроза. Від блискавки спалахнула пожежа. Гинули в полум'ї люди, птахи й тварини, і від колись квітучої країни лишилося сумне згарище — гола чорна земля і лише одне дерево чудом збереглося серед неосяжної пустелі і до цього часу росте й квітне на диво й радість рідких перехожих.

Пензлик м'яко й точно кладе мазок за мазком. Малюнок стає як живий від свіжих яскравих фарб, а в голові вже бринить перший рядок вірша:

У бога за дверми лежала сокира [128].

Минуло два тижні. В альбомі Шевченка грали свіжими фарбами вже п'ять краєвидів Раїмського форту, краєвид від імпровізованої верфі на Сирдар'ю та «збирання шхуни».

«Константин» був готовий до спуску на воду. Дощатий поміст під його днищем продовжили до самої ріки і в ріці до глибини людського зросту. В призначений день з-під «Константина» вибили клинці, які підпирали його на помості, чоловік з десять разом уперлося в його корму — і шхуна повільно почала сповзати слизьким від олії настилом до ріки і за кілька хвилин загойдалася на її хвилях. На ній були вже щогли, але вони стояли без такелажу й вітрил, а голі гафелі та гики стирчали на них, як недорубане гілля.

Ще тиждень добудовували та устатковували «Константина». І коли нарешті в закінченій кают-компанії

встановили стіл та дивани, а в камбузі майбутній кок розмістив на гачках та на полицях свої сковорідки й каструлі, Бутаков разом із штурманом Поспєловим [129] почав встановлювати в штурманській рубці компаси, барометри, октанти, барографи та різне інше мореплавське приладдя, а на штурманському столі розклали замість мореходних карт креслярські дошки з натягнутими на них чистими ватманами.

— Нащо стільки дощок? — здивувався геолог Томаш Верцер [130], зазирнувши в рубку.

— Тому що нам треба скласти не тільки точну географічну карту, але й карту морехідну, по якій штурман прокладає курс корабля,— весело пояснював Бутаков, не відриваючись від роботи.— А ще будуть у нас гідрологічні карти, з зазначенням глибин, морських течій. Будуть і кліматичні... та ще різні інші.

З циркулем, молотком, обценьками та французьким ключем він блискавично з'являвся по всіх кутках корабля, називаючи його з ласкавою зверхністю справжнього моряка «своєю посудиною».

Шхуна дійсно була значно менша за кораблі, на яких він досі плавав: «Константин» мав лише п'ятдесят футів, або чотирнадцять з половиною метрів довжини, чотири й вісім десятих метра ширини з осадкою без вантажу на один метр двадцять сантиметрів. Озброєний був він двома гарматами, а крім мисливських рушниць, на шхуні були для всієї команди новенькі штуцери з достатнім запасом патронів та різна холодна зброя.

На палубі кипіла робота. Марсовий Клюкін з боцманом Парфеновим та двома матросами спритно видиралися по вантах, прибивали до гафелів паруси. Встановлювали сигнальні ліхтарі, а на кормі шили дорогий кожному руському серцю уславлений по всіх морях андріївський стяг.

Старий матрос, обвіяний вітрами п'яти океанів, ласкаво пестив рукою велике біле полотно з косим синім хрестом на ньому і певно згадував щось цікаве з своїх далеких мандрів.

Двадцять п'ятого лишня командний склад експедиції та двоє рядових, Вернер і Шевченко, перебралися на шхуну і розташувалися в єдиній добре устаткованій каюті, яку вони урочисто назвали кают-компанією. Решта команди зайняла кубрик, де вже давно чекали на матросів підвісні койки.

Відслужили урочистий напутній молебень. На гротщоглі замайорів брейд-вимпел начальника експедиції лейтенанта Бутакова. На кормі підняли андріївський стяг. Сім гарматних пострілів обгорнули борт «Константина» димом салюту. Такими ж сімома пострілами охнули у відповідь раїмські гармати, і «Константин» почав повільно спускатися течією Сирдар'ї. Він не піднімав парусів і з зусиллям долав міцний зустрічний вітер.

Цей вітер весь час відносив шхуну вбік, притискав її до мілини і лівого берега. «Константин» досить довго не міг вийти у відкрите море. На ніч довелося кидати якір. Так повторилося іще кілька днів. В один з вечорів на такій вимушеній стоянці штурман Поспєлов та фельдшер Істомін [131] попросили Бутакова розповісти їм, що до цього часу було відомо про Синє море.

— Я довго копався в старовинних географічних трактатах та інших джерелах,— охоче почав свою розповідь Бутаков,— але знайшов там дуже мало. Майже нічого. Античні автори не підозрівали про його існування. На картах Птоломея другого сторіччя нашої ери, виданої лише в тисяча п'ятсот дев'яностому році, і Сирдар'я, і Амудар'я впадають у Каспійське море. Те ж саме ми бачимо на всіх європейських картах до кінця сімнадцятого сторіччя. Росіяни раніше за всіх довідалися про його існування, коли наші купці почали проникати в Каспій і торгувати з Персією. Року тисяча п'ятсот п'ятдесят другого Іван Грозний наказав «землю переміряти і креслення держави Російської створити». Це «креслення» було доповнене за царя Бориса Годунова, а року тисяча шістсот тридцять сьомого до нього ще додали опис під назвою «Книга, глаголема «Великий Чертеж». Там було вже й Синє море.

Потім Петро І послав на східне узбережжя Каспію експедицію Бековича-Черкаського [132], який перший виявив, що Сирдар'я і Амудар'я впадають не в Каспій, а в Аральське море. Перші топографічні дані про північні береги Аралу,— тут Бутаков нарешті відсьорбнув прохололого чаю,— були одержані року тисяча сімсот тридцять першого, коли Росія прийняла киргизів за їх проханням у російське підданство. Потім геодезист Муравін [133] склав карту шляху від Оренбурга до Хіви через степ і вздовж східного берега Аральського моря, і, нарешті, за останні роки провадилися зйомки

окремих ділянок його північного узбережжя, в яких брав участь і наш шановний Артемій Якимович [134],— вклонився Бутаков прапорщику Акишеву,— тому я був такий зацікавлений в тому, щоб він взяв участь і у нашій роботі. Але всі попередні дослідження та розшуки велися розрізнено, а саме море, центр його водного дзеркала, ще й досі ніхто не дослідив.

— А що означає слово Арал? — спитав Істомін.

— Киргизькою мовою арал — це острів, але вони називають своє море Арал-Тениз, а що означає слово «тениз» не можу вам сказати.

На четвертий день вітер змінив напрям. «Константин» вийшов у гирло ріки.

Налилися вітром паруси, вигнулися лебединими грудьми. Йшла морем крута зибінь. Мчав «Константин» густою кришталевою синню Аральського моря, де-не-де поцяткованого білою піною. За кормою на тоненькому ланцюжку швидко крутився в хвилях коток лагу, відраховуючи пройдену відстань. Все тут було невідоме, неходжене, тому Бутаков наказав перейти на середню швидкість.

На носі матрос весь час промірював глибину і неголосно кидав через плече:

— Двадцять вісім. Сорок два! Тридцять сім! Тридцять. Двадцять п'ять. Тридцять дев'ять.

Акишев записував. Штурвальний кам'янів за штурвалом, а Бутаков не відривав бінокля від очей і часто позирав на годинник. Рибалки казали йому, що до найближчого острова Кутаралу, коли вітер дме ходовий, дві години ходу, але вітер мінявся. Доводилося лавірувати. Гойдало. Моряки не помічали хитанини, бо «звикли до неї з колиски», а Макшеєв зблід, потім став зовсім зелений і зник, заховався в каюту, відчуваючи приступ морської хвороби.

А море розкинулося навкруги у всій своїй ранковій красі: оповите ніжно-блакитним прозорим серпанком, воно здавалося посипаним дрібними срібними порошинками, які щомить спалахували і згасали на ньому. І таке ж ніжно-блакитне небо стояло над ним в ледь помітних прозорих хмаринках, що мінилися найніжнішими відтінками перлів. Великі сірі чайки кружляли над водою, змахували своїми різко вигнутими сірими крилами, сліпуче-білими зісподу, з одним чорним пером на самому лезі крила.

А за кормою, в золотому озері сонячних іскор, ішли білокрилими птахами баркаси косаральських рибалок.

Опинившись на борту «Константина», Шевченко раптом відчув себе ніби зовсім стороннім, зайвим.

Спочатку Тарас Григорович не міг зрозуміти, звідки взялося це почуття.

Всі на кораблі ставилися до нього по-дружньому — уважно, привітно і ввічливо. Вони шанували й цінували в ньому митця, художника, поета і людину, але всі були злютовані одним горінням, одною науковою метою, захоплювалися одним улюбленим ділом, жили одною мрією. Увесь вільний час і навіть за роботою розмовляли на астрономічні, геологічні, геодезичні, топографічні теми, про якісь-то лоції та гідрографії. Лише такі теми хвилювали їх, викликали палкі суперечки. Тільки Шевченко мовчав, бо всі ці речі були для нього незрозумілими.

Це було прикро.

Саме такі люди, як його супутники, відкривають нові материки й острови, вигадують нові машини, руйнують своїми відкриттями старі забобони, знищують авторитети і віджилі філософські системи, розгадують таємниці природи. Такі люди й тепер замерзають у льодових торосах Північного океану, шукаючи шлях до північного полюса, гинуть від спраги в африканських та азіатських пустелях, їх поїдають дикуни на островах Великого океану, або продають у рабство, чи приносять у жертву своїм богам. Та й у Європі їх колись палили на вогнищах отці-інквізитори.

Душа сповнювалася бажанням розділити думи і труд цих героїв і мучеників знання.

В думках Шевченко порівнював своїх супутників з колишніми знайомими — гусарами та уланами з кола веселих базік та безтурботних п'яниць-мочеморд, з дідичами, хуторянами, з так званими «любителями рідної старовини», що на словах тільки й думають про народ і люблять натякати за чаркою про реформи й визволення селян від кріпацтва, а на ділі...

І від цього порівняння народжувалися гострі, гнівні вірші про тих далеких «друзів народу», одягнених у свитки й вишивані сорочки, отих вовків в овечій шкурі.

Писав він і про царів, здирав з них лаври, пурпур і віссон, показував їх у всій їх потворній та огидній наготі — розпусниками, душогубцями та лицемірами.

Всі ці думки та почуття позбавляли Шевченка сну і душевної рівноваги.

Бутаков і всі інші помічали, що з Кобзарем не все гаразд: чи то тужить він за батьківщиною, чи то захворів.

А Шевченко ходив мовчазний, насупивши свої кошлаті брови, або тікав у кубрик, до матросів. З ними він оживав, жартував, співав, слухав їх розповіді про далекі моря і країни і неохоче повертався до каюткомпанії, коли надходив час обідати або спати.

Тільки з Томашом Вернером він почував себе вільніше, мабуть, тому, що і той був засланцем і рядовим лінійного батальйону, а може, ще й тому, що познайомилися вони у Герна.

Якось стояв «Константин» на якорі біля невеличкого острова. Бутаков з Макшеєвим та Акишевим поїхали на берег для зйомки, а штурман Поспєлов з Істоміним взяли рушниці і пішли полювати, щоб внести приємний додаток до корабельної їжі, і Вернер з Шевченком лишилися віч-на-віч. Вернер розкладав і сортував на столі зразки гірських порід і скам'янілості, зібрані на Кугаралі та інших островах для геологічної колекції, а Шевченко гриз олівець, замисливши над якимсь віршем. Раптом він перекреслив написане, подер папірець на дрібні клаптики і кинув їх у море крізь відчинений ілюмінатор.

— Не витанцьовується? — співчутливо спитав Вернер, підводячи очі від скам'янілої мушлі третинного періоду.

— Хай йому чорт! — вилаявся Шевченко.

— От і я ніяк не можу визначити цю кляту черепашку,— зітхнув Вернер з досадою і, озирнувшись на двері, додав: — Я так запрацювався, що треба неодмінно якось освіжитися, провітритися. Давно вже хотів я тебе попросити, Тарасе, розкажи мені хоч трохи про живопис. Живу вже тридцятий рік і нічого в ньому не тямлю, просто соромно признатися. Іноді почнете ви з Макшеєвим таку розмову, називаєте різних митців, а я сиджу та тільки кліпаю очима, як справжній дикун.

— Як же ти можеш нічого не тямити в мистецтві, коли ти вчився в гімназії?! Адже ж ти шляхтич?

— Знав би ти, як я ріс та вчився! — Вернера аж пересмикнуло.— Звичайно, нашим польським засланцям я цього не розповідаю: вони хоч і вважають себе рево-

люціонерами, але більшість з них насправді... Ну, та чорт із ними! Батько мій був такий бідний, що служив у князя Гедройца машталіром і ледве вмів підписати своє ім'я. З дітей я був найстарший, а за мною ще семеро. Коли вийшло мені десять років, взяли мене до роботи у панській стайні. Батько мріяв вивести мене в люди, та не було за що... Але несподівано мені поталанило. Наказали якось батькові копати в парку ями для стовпів: будували там нову альтанку. Копав батько, копав і раптом лопата натрапила на щось тверде. Копнув він ще раз і викинув з ями якийсь казанок. У ньому були гроші: мідні, срібні та трохи золотих. Довго думав батько: віддати князеві гроші чи залишити собі. Мати почала плакати: «Це пан Біг,— каже,— послав, щоб вивести Томаша в люди. Не віддавай!» Подумав батько, помолився і залишив гроші собі. Справили мені чобітки — перші чоботи в моєму житті, справили одіж, придбали книжки і віддали в школу. Та не так воно все сталося, як гадалося. Тільки на два роки вистачило грошей і довелося мені знов піти до стайні, тільки не кинув і науки. Встанеш удосвіта, треба гній прибрати від двадцяти коней, вивезти його, нової соломи підстелити, коней почистити, гриви та хвости позаплітати, вівса їм кинути, сіна, понапувати... Поспішаєш, щоб не спізнитися в школу. Та й після школи не знаєш за що братися: бігти до стайні чи за книжки сісти. Спочатку склав я іспити за три класи, потім за п'ять... Насилу закінчив реальне училище і потрапив до технологічного інституту. І знову лихо: треба самому вчитися і молодшим допомагати. Батько тоді вже помер...

Товариші навчили мене любити свою батьківщину. Мало зробив я для неї — майже нічого, але й цього було досить, щоб кинути мене за грати... Одного боюся: не бути мені вже ніколи інженером-технологом,— скрипнув Вернер зубами і відвернувся, щоб сховати сльози розпачу на очах.— Я й читав дуже мало, і в театрі був лише один-єдиний раз там, у Варшаві,— додав він і почав нервово пересувати розкладені на столі камінці, не помічаючи, що знов перемішує вже посортоване.

Шевченко мовчки підійшов і обняв його.

— Прости, братику, за дурне слово. Звичайно, розповім я тобі про живопис і про все. Ой, як я тебе розумію! От сидите ви всі за столом, розмовляєте. Про магнітне схилення, девіацію, яку-небудь там мезозойську еру,

ізобари. Слухаю, дурень дурнем. Навчи мене хоч своєї геології. Може, хоч в чомусь тобі допоможу, не почуватиму тут себе стороннім.

— Та звичайно ж навчу! — кинувся Вернер до Шевченка.— Хоч одразу почнемо! Добре?

Після бесіди з Вернером Шевченко повеселішав. Томаш дав йому прочитати свою геологію, і Тарас Григорович мало не вивчив її напам'ять. Мозок його так зголоднів в Орську без розумової поживи, що жадібно всмоктував кожну краплину знання, як пересохла земля — несподіваний дощ. Якось, роздумуючи про подоланий шлях, Шевченко сказав Вернеру:

— Якщо золото завжди супроводить кварц, чом би не пошукати його на підступах до Каракумів? А що, коли там виявиться друге Ельдорадо?

Вернер замислився.

— А ти маєш рацію,— не одразу відповів він,— з тебе вийшов би хороший геолог.

Та все ж як не вчитувався Тарас Григорович в підручник геології, деякі питання лишалися для нього неясними, і він часто засипав Вернера запитаннями, на які той не завжди міг відповісти.

Якось, розглядаючи грудку крейди, він задумливо сказав:

— Ну добре. Зрозуміло, що це відкладення дрібних черепашок на морському дні. Але ж звідки могла б узятися крейда за кілька сот верст од морського берега?

— Не забувай, Тарасе, що поверхня землі перебуває в постійному, але надзвичайно повільному русі: одні місцевості піднімаються, а інші, навпаки, опускаються і згодом стають дном морським. Колись Ламаншу не було, Британські острови були частиною європейського континенту і Темза впадала в Сену, а твій рідний український степ був дном моря.

— Отже наша планета наче жива, ніби дихає? — посміхнувся Шевченко.— А де ж тоді протікав Дніпро?

— Дніпра тоді не існувало. Це було до народження Дніпра.

До народження Дніпра...

Ці спокійно-жартівливі слова наче обпекли поета. Не міг він одразу собі уявити і схопити неосяжний зміст цих трьох слів...

І раптом його творча уява художника розкрила перед ним повну величі дивовижну картину:

Неосяжне море... Уява примушувала час проноситися в такому темпі, щоб можна було побачити, як наче перші таловини напровесні з'являються на поверхні моря темні плями землі. Вони ширшають, наче ростуть з води, зливаються одна з одною, і ось вже розкинулася перед очима чорно-сіра рівнина, густо всипана сірими черепашками. Це новонароджений суходіл. Де-не-де з'являється на ньому перша рослинність — невідомі вічнозелені кущі, розкішні квіти... Тисячоріччя мигтять перед очима сторінками одвічного літопису Землі... В низовинах ще стоять сині озера солоної води. Одні з них повільно пересихають, і яскраво блищать солоною памороззю їх сніжно-білі спорожнілі чаші, як та рівнина в Каракумах... До інших поспішають з веселим дзюрчанням перші струмочки свіжої джерельної води... Вони уперто прокладають собі шлях крізь ліси й луки, зливаються один з одним — і світлими, і тихими річками звиваються серед зеленого степу, вливаються в зустрічне озеро, щоб відпочити після свого примхливого бігу. Всіх їх вбирає озеро в своє темне лоно, і скоро вже тісно стане йому в крутих берегах, і напирає воно на свої береги, прориває їх, і вже рікою мчить ген-ген далеко на південь свою жовтувату воду, вбираючи в себе всі зустрічні річки та струмочки, що по-дитячому дзвінко балакають і граються з сонцем в маленьких балочках та в дрібних камінцях.

Аж ось гранітний кряж заступає дорогу ріці. Вона зупиняється, нарощує сили для нового ривка: адже ж вона мусить подолати ці скелі. Набрякають її темні води, риють землю, шукають тріщин і розколин у скелях... А з півночі та з боків все набігають річки й струмочки, поспішають на допомогу блакитному велетню і, як відсталі в поході солдати, одразу стають у стрій. Вище й ширше здіймаються води. Гривасті піняві хвилі гнівно б'ють об скелі, підривають їх зі споду, натискають на них могутніми грудьми — і з оглушливим ревом та гуркотом обвалюється кам'яна перешкода. Клекоче пінявий потік, мчить із собою уламки скель, столітні дуби, видерті з корінням, і величезні брили землі... На багато верст чути грізний гуркіт порогів, а вода мчить по прискалках положистого кряжа, вирує й клекоче, клубочиться сивою піною... Ось вони, новонароджені пороги: Кодак... Сурський... Лоханський... Ось він, сивий велетень Ненаситець!

Шевченко підводиться і простягає руку вперед.

— Так народився Дніпро: поламав геть усі перешкоди, видерся крізь скелі на волю і пішов степом до Чорного моря!.. Так і я мушу все подолати, мушу ввібрати в себе всі сльози народні, весь гнів поневолених і скривджених, всю ненависть народну до гнобителів і боротися за народ, за волю.

— Щасти тобі доля,— сказав Вернер проникливо й урочисто,— бо ж тоді б і наша страдниця — Польща стала вільною і єдиною.

Тепер, коли Вернер з'їжджав на берег, Шевченко завжди супроводжував його і, якщо там не траплялося цікавих краєвидів для малювання, брав найжвавішу участь у збиранні зразків різних порід для мінеральної колекції. Бадьорий і веселий повертався він на шхуну і ввечері довго розглядав разом з Вернером свої знахідки.

— У нас на борту є три ящики книжок,— сказав поетові якось Бутаков.— Віршів там небагато: крім Лермонтова та Пушкіна, нічого нема, але, коли вас цікавлять, наприклад, мандрівки по морях земної кулі або ботаніка чи географія,— корабельна бібліотека до ваших послуг.

І Шевченко, звичайно, жадібно накинувся на книжки. Там були твори Гумбольдта [135] та славетних французьких мандрівників Араго [136] й Дюмон-Дюрвіля [137], спогади Крузенштерна [138] та інших. У них цікаво розповідалося про природу далеких суходолів та островів, про життя їх народів, звичаї та культуру. «Чи скинули вже там люди свої кайдани, чи ще поділяють гірку долю російських, українських та польських селян?» — питав себе кожного разу, розкриваючи нову книгу, Шевченко. Жахлива доля африканських негрів, що їх продають у рабство в Сполучені Штати Америки, найбільше вразила його. Ніяк не міг тільки простити географу і мандрівнику Гумбольдту, який так палко співчував неграм та іншим заокеанським рабам, що він так нерішуче і мляво висловлюється проти кріпацтва в своїй Німеччині, в Австрії та Російській імперії, яку він мав можливість добре вивчити під час своїх мандрівок по Уралу, Алтаю, Каспійському узбережжю та по інших кутках Росії.

Під впливом творів Гумбольдта Тарас Григорович зацікавився ботанікою, і тепер разом з Вернером збирав

рослини для гербарію експедиції. Він старанно викопував їх, пересаджував у горщики і доглядав на борту «Константина».

Проте хоч якими цікавими речами він зараз займався, а з пам'яті не зникала жахлива казарма, де зазнають мук стільки людей. Надто скоро за кількома бешкетниками й невиправними злочинцями, справжніми покидьками суспільства, розглядів він там десятки непокірних кріпацьких душ, які не втратили почуття людської гідності. За нескоримість страждали ці люди. Не один раз згадував їх Шевченко. І в такі хвилини проминав і цікаву рослину, і уламок незнайомої породи...

Іноді слова гарячої молитви за тих людей ладні були вирватися з серця. Але гіркий сміх зневіри одразу ж і кривив йому губи. Геологія, з якою він познайомився в експедиції, мов ядуча кислота, роз'їдала наївні твердження біблійних міфів.

Іноді Шевченкові здавалося, що, познайомившись з геологією чи історичною географією, він ніби зійшов на високу гору, з якої побачив неосяжну далечінь.

Якось вони разом з фельдшером Істоміним попросили Бутакова прочитати їм лекцію з астрономії.

Лекція відбулася в перший штильовий вечір. Спочатку Бутаков докладно розповів їм про сонячну систему. Як зачарований слухав Кобзар Бутакова. Вперше зазирнув він у космос, а коли захриплий від двогодинної лекції Бутаков замовк, пригнічений вийшов Тарас Григорович на палубу, довго мовчки курив, дивився на зорі і раптом зареготав:

— А в Біблії пишеться, що «сотворіння світу» було шість тисяч років тому й тривало шість днів.

Довго сидів він так на самоті, дивився на зоряне небо, на море, вкрите імлою. Довго курив, кидав за борт недокурки і повернувся в каюту, коли всі давно спали, так і не додумавши до кінця сотні складних питань, що виникали в його голові під впливом нових знань.

IV. ЛЕЙТЕНАНТ БУТАКОВ

Вже не перший день «Константин» упевнено борознив сині води Аралу. Море не заспокоювалось, і шхуну безжалісно кидало з хвилі на хвилю навіть при слабко-

му вітрі. Щоб зробити її хоч трохи стійкішою, Бутаков наказав навантажити її камінням, від якого вона кормою осіла на чотири, а носом на три з половиною фута.

Кинувши якір біля якогось острова або в береговій затоці, Бутаков з'їжджав на берег для астрономічних спостережень, а Макшеєв — для топографічної зйомки. І кожного разу на білому ватмані в штурманській рубці з'являлися нові нитки градусної сітки, а проміж них — примхливо-хвилясті контури землі і зафарбоване то темнішою, то світлішою блакиттю море. Але Бутаков не просто креслив на карті контури берега та островів, він уважно вивчав їх геологічну структуру, лазив по балках та урвищах, спостерігав послідовність нашарувань різних порід, рив шурфи, які називав попростому ямами, і кожного разу повертався з цілими торбами мушлів, шматками гірських порід, скам'янілостей й живими рослинами, починаючи від саксаулу та гребінника-тамариска до нюкника та звичайного очерету і від сивого ковилу до полину. І кожен раз із прикрістю казав, кидаючи на стіл кашкет:

— А кам'яного вугілля все нема й нема!

— Чому вас так цікавить кам'яне вугілля? — якось спитав Шевченко.

— Та як же ж, добродію мій? — аж сплеснув руками Бутаков.— Адже ж навколо цього моря на тисячі верст немає ніякого справжнього лісу: самі кущі. А де ж братимуть пальне для пароплавів, коли море буде освоєне?

— Ну, про пароплави тут поки що й не чути,— посміхнувся Макшеєв.— Тут і людей непомітно. А наші «Константин» з «Николаем» киргизам здаються якимись чарівними птахами.

— Відстаємо! Відстаємо від усієї Європи і навіть від Туреччини, у якої, завдяки англійцям, вже є парові судна. Вік парусного флоту відходить у минуле.

— Але все ж таки чому ви так уперто сподіваєтесь знайти тут кам'яне вугілля? — поцікавився і Істомін.

— Та тому, що наш шановний Артемій Якимович,— кивнув Бутаков у бік Акишева,— знаходив шматки його цієї весни на західному узбережжі. Сьогодні я висадився в трьох милях від мису Ізенди-Арал і наказав матросам рити ями біля самого берега в півтора сажня глибиною. На глибині сажня виявилася така тверда глина, що довелося її вирубувати сокирами і потім в ямах пішла вода. Люди мучилися, працюючи по ко-

ліна в крижаній воді. Весь час відливали її відрами. Вони намучилися, і я разом з ними. І головне — марно: вугілля нема!

Акишев сидів збентежений і зніяковілий.

— Я ж міг і помилитися. Ми ж не пробували його палити... І взагалі... я не геолог і не інженер... Робітники казали, що це вугілля,— слабо виправдувався він.

— Що ж, будемо шукати ще і ще,— сказав Бутаков.

Наступного ранку Бутаков узяв курс на острів Барсакельмес в центральній частині моря і висадив на ньому Макшеєва, Акишева, одного унтер-офіцера та шістьох матросів для нової топографічної зйомки і наказав також почистити колодязі, щоб поповнити на «Константине» запас прісної води, а сам повернувся на півострів Куланди, поставив шхуну на якір під захистом мису Ізенди-Арал і відправив на берег геолога Вернера з партією озброєних матросів шукати все те ж невловиме вугілля. Один Шевченко лишився в шлюпці малювати повний величі мис Ізенди-Арал, грізно навислий над хвилями.

Півострів Куланди високий, але береги його не здіймаються над прибоєм єдиним скелястим муром, а спускаються до моря кількома терасами шириною з півверсти кожна. Бутаков попрямував у глиб півострова для астрономічних спостережень, а Вернер із своєю партією піднявся на першу терасу і повернув на південь.

Пройшовши верст з п'ять, вони опинилися на рівнині, ніби вписаній сажею. Ріденька травичка та дрібні кулики де-не-де стирчали з землі. Вернер зупинився, набрав жменю цієї чорної землі, розтер її в долонях, понюхав і наказав копати.

Всі мовчали. Матроси одночасно рили в двох місцях глибокі й вузенькі шурфи. Від хвилювання Вернер гриз суху травичку і мовчки підходив то до одного, то до другого шурфу, а унтер-офіцер Абізаров пильно оглядав місцевість то простим оком, то в зорову трубку, тому що в цій чужій, незнайомій землі можна було чекати будь-якої несподіванки.

Шурфи швидко глибшали. Матроси викидали на поверхню грудки блакитнувато-білої глини, коли раптом лопата одного з них з брязкотом ковзнула по дну шурфу і, збираючи ту ж блакитнувату глину, залишила за собою яскравий чорний слід.

— Вугілля! — крикнув напарник копача, згрібаючи вбік порожню породу.

Вернер кинувся до шурфу, а матроси вже спритно зчищали з вугільного шару останні грудки глини, потім почали кайлом відламувати шматки вугілля і подавати їх Вернерові.

Шар був з пів-аршина завтовшки, але вугілля було доброї якості. Воно не блищало в зламі яскравим сріблястим блиском, як антрацит, але й не кришилося, було тверде як камінь і глибокого оксамитово-чорного кольору.

— Тут теж вугілля!— гукнув матрос від другого шурфу.

Вернер порівняв шматки з обох шурфів. Сумніву не було: це було справжнє кам'яне вугілля. А матроси вже натягли хмизу та кураю, запалили вогнище, склали шматки вугілля нещільною пірамідкою і радо вказували Вернеру, як вугілля починає червоніти, жевріє, золотавиться, стає схожим на розпечений до червоного метал, від нього пашить справжнім жаром.

— Копайте! Копайте глибше! — наказав Вернер.

Матроси знов узялися за лопати. Під першим шаром спочатку пішла солонцювата сіра глина, потім жирна глина з різким запахом нафти і нарешті вугільний шар, понад фут завтовшки. З нього вугілля теж добре горіло, горіла й насичена нафтою глина, але матроси копали ще й ще. Докопалися до третього прошарку, але зовсім тоненького, в два-три пальці завтовшки, і далі копати не стали.

Тим часом Бутаков визначив координати і пішов шукати Вернера. Побачивши лейтенанта, Вернер почав здалека вимахувати йому кашкетом. Бутаков прискорив крок, спустився з верхньої тераси і підбіг до шурфів.

— Вугілля. Чудове вугілля! — казав Вернер.— Не пропала-таки дурно наша праця!

Бутаков довго і уважно розглядав шматки вугілля, наказав вирити ще кілька шурфів у різних кінцях плато далі від берега, і, коли скрізь оголилися ті ж шари вугілля, ясно і радісно посміхнувся. Знов розпалили вже загасле вогнище, насипали в нього вугілля і, коли воно догоріло, побачили, що від нього залишається зовсім мало попелу. Це теж було ознакою його високої якості. Бутаков сяяв. Отже, майбутнє паро-

плавство на Аралі, перші укріплення й селища на його берегах забезпечені паливом.

Сонце схилялось до заходу. Бутаков поспішив на шхуну.

— Ваш скобродь,— зупинили його матроси.— Дозвольте нарубати вугілля для камбуза. Дрова наші кінчаються, а гарячим чаєм кожен захоче поласувати.

— Рубайте, братці, рубайте!— весело згодився Бутаков.

За півгодини всі узяті з собою відра і лантухи були повні вугілля. Покректуючи під їх вагою, пішли матроси до шлюпки, Вернер з Бутаковим за ними, обговорюючи майбутнє відкритого родовища. Нікого не бентежило, що руки й обличчя їх брудні від вугілля, наче в справжніх шахтарів, які повертаються зі зміни. Шевченко радів з усіма.

«Константин» стояв у бухті, захищений від східного вітру мисом Ізенди-Арал. Мис був високий, увесь білий, місцями білувато-сірий від вапняку і крейдяних мезозойських прошарків. Підмитий зісподу прибоєм, він грізно нависав над кипінню хвиль широким склепінням, і здавалось, воно от-от упаде в море. У тиху погоду під цим склепінням можна було проїхати човном.

Тим часом барометр швидко падав. Вітер змінив напрямок і надвечір піднявся шторм. Тепер бухта, замість бути захистом і притулком від вітру та хвиль, стала для шхуни пасткою. Вийти з неї вздовж цепу підводних скель, що на три чверті її замикали, не було ніякої змоги. Бухта кипіла і клекотіла від височенних хвиль, що йшли з відкритого моря. А шалений вітер, відбитий від скель, гнав їх назад. Хвилі билися об скелі, злітали вгору киплячими гейзерами, гуркотіли як сотні гармат. «Константин» здригався всім корпусом, і від кожного удару хвилі в каюті і в трюмі все гуло.

Бутаков наказав віддати другий якір та випустити 70 сажнів одного і 45 сажнів другого канату. Шхуна безпомічно смикалася в різні боки і щохвилини могла зірватися з якорів й розбитися на тріски об берегове каміння.

Бутаков розумів, що «Константин» на краю загибелі. Стиснувши зуби, стояв він на містку, кидаючи уривчасті команди. І матроси, голодні, мокрі і змерзлі, мовчки виконували кожну команду з автоматичною точністю. Вони розуміли небезпеку, але вірили своєму

капітанові, його досвіду та знанням і працювали швидко й чітко.

Ніч тяглася нестерпно довго. Шхуна то злітала вгору, то лягала на борт, то заривалася носом у пінисту безодню, високо підкинувши корму. Хвилі перекочувалися через палубу, і матроси хапалися за борти й такелаж, щоб якось утриматися на кораблі. Оголені щогли шаленими вимахами над головами людей наче перекреслювали то берегові скелі, то подерті на клоччя хмари, які мчали небом з північного заходу, і така ж клочкаста піна кипіла навкруги, на гривах хвиль і в провалля́х між ними.

Розпач заповзав у душу Бутакова.

— Загинуть. Помруть голодною смертю,— повторював він, думаючи про залишених на Барсакельмесі топографів, і зовсім забував, що невідворотна загибель дивиться в очі і йому самому. Він більш нічого не міг зробити для порятунку шхуни, але треба було приховати від команди свій душевний біль. І, передаючи команду штурману Поспєлову, Бутаков пішов у каюту, сів за стіл і стиснув долонями голову.

Адже ж загинуть. Помруть голодною смертю... І острів має таку зловісну назву: Барсакельмес — підеш, та не повернешся, як кажуть киргизи.

Вернеру та Шевченкові він давно наказав спуститися в каюту. Вони лежать на своїх койках, піднявши та закріпивши болтами бокові дошки, щоб їх не кинуло на підлогу, але вони не сплять. Вернер тихенько молиться. «Матка боска Ченстоховська»,— ледве чутно вихоплюється в нього, а Шевченко лежить з розплющеними очима і уважно дивиться на Бутакова. Він бачить, як напружено зсунулися брови лейтенанта, розуміє, що думає той про життя і смерть підлеглих йому людей, і від цього дивовижний спокій охоплює поета.

Смерть так смерть. Чи не однаково де! Навіть краще загинути, розбивши голову об скелі, ніж на «зеленій вулиці» під шпіцрутенами або на койці батальйонного госпіталю. В цю мить він гостро відчував марність надії на звільнення, поки живий Микола Перший, і просто спостерігав агонію корабля. Але от сміливці, що мають загинути, не здійснивши прекрасної мрії, мети цілого життя! Вони мусять жити!

Він стискає зуби. Краще хай я загину, мені однаково, а от вони... вони!..

А Бутаков все міцніше стискає долонями скроні і думає, з чого і як збудувати хоч би пліт, якщо пощастить врятуватись, видершись на скелі, щоб потім добратися на ньому до Барсакельмеса, забрати топографів і разом із ними повернутися в гирло Сирдар'ї.

— Адже ж загинуть! Загинуть голодною смертю! — напівголосно повторює лейтенант, рвучко підводиться, накидає зюйдвестку і плащ-пальто на давно промоклий одяг і знову підіймається на палубу.

— Врятувати їх. Врятувати! — повторює Бутаков, хапаючись за поручні, щоб не змило його хвилею за борт.

Нарешті на сході, за мисом Ізенди, ледве помітно посвітлішало. А море все так само казилося навкруги, кипіло піною, клекотіло й гриміло на скелях. Вітер все так само пронизливо свистів у такелажі і ніби намагався здерти з грот-мачти брейд-вимпел з косицями.

Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море клекотіло весь день, п'яне від божевільної люті, і тільки надвечір хвилі стали широкими, пласкими, без косматих пінявих грив на гострих хребтах, а хитавиця хоч і не припинилася, але стала рівнішою.

Бутаков наказав видати всій команді по склянці горілки і всіх, крім вахтенних, послав спати. І «Константин», повільно й обережно лавіруючи, вийшов із зрадливої бухти.

Топографи радо зустріли шхуну. Вони теж провели безсонну і тривожну ніч, бо вихор здер і завалив їх намет. Мокрі та втомлені, вони весь день збирали розкидані вітром речі, тому не закінчили зйомки. Бутаков залишив на острові Акишева з трьома матросами, а Макшеєва та інших взяв на борт, набрав прісної води і разом із риболовною шхуною «Михаил», яка розвідувала рибні косяки, повернувся до півострова Куланди, щоб остаточно визначити його координати, потім пішов на південь уздовж західного узбережжя Аралу.

Погода була по-серпневому тиха й сонячна. Стояв штиль. Море коливалося блакитним атласом, і, скільки сягало око, розбігалися його просторами сріблясті стежки. В кают-компанії «Константина» знов велися розмови й суперечки на найрізноманітніші наукові теми.

Шевченко розповідав морякам і топографам про малярство, архітектуру та скульптуру італійського Відродження [139], про свого улюбленого скульптора-різь-

бяра Верроккйо [140], про майстра трьох мистецтв Леонардо да Вінчі [141] і про ніжність і красу мадонни Мурільйо [142] і Рафаеля [143]. І тому, що жодних репродукцій або гравюр на шхуні не було, Шевченко або накидав олівцем загальну композицію таких картин, як «Таємна вечеря» Леонардо, або розповідав про них так яскраво, що його розповідь давала слухачам глибше уявлення, ніж дала б погана репродукція.

В свою чергу він попросив Бутакова прочитати лекцію про мореплавство.

Бутаков охоче присвятив цьому цілий вечір.

Дружба Шевченка з Вернером міцнішала. Захопившись ботанікою, Тарас Григорович багато допомагав йому в збиранні гербарію, за допомогою довідника визначав сімейство та вид кожної рослини, сушив квіти, трави і гілки кущів.

Збирали вони і препарували риб, раків, змій і ящірок, збирали колекції метеликів, жуків-сколопендр, навіть отрутних тарантулів та кара-куртів, але Бутаков категорично заборонив приносити їх на корабель живими. Проте географія залишалася для Шевченка улюбленою наукою. Твори Гумбольда вивчив він мало не напам'ять. Він зжився з членами експедиції і тепер горів їх інтересами, радів кожній удачі і не раз ловив себе на тому, що починає милуватися красою Аральського моря і любити його, хоч перший час називав його нікчемним. Тепер Тараса Григоровича цікавила і його найбільша глибина, і рибні багатства, і дивовижний синій колір кришталево-прозорих хвиль, і, коли біля мису Бай-Губек знайшли за півмилі від берега глибину в 68 сажнів, він був майже щасливий.

Посуваючись далі на південь, команда помітила, що забортна вода стала ніби трохи пріснішою і каламутнуватою, подекуди з'явилися мілини й очерети. Бутаков зрозумів: «Константин» наближається до дельти Амудар'ї. Він послав шлюпку проміряти глибину, і виявилося, що місцями глибина не перевищує саженя. Коли шлюпка повернулася, Бутаков узяв курс на схід і кинув якір біля острова Токмак-Ата.

І тут йому довелося серйозно замислитися.

Військове міністерство дало йому інструкцію, де був окремий пункт, доданий за вимогою міністра закордонних справ Нессельроде [144], яким експедиції категорично заборонялося наближатися до південного хі-

винського берега і навіть заходити в хівинські територіальні води. Порушити цей пункт означало викликати міжнародні ускладнення, дипломатичне листування тощо. Але бути так близько і не проробити всіх досліджень... Довгі вагання не були властиві енергійному лейтенантові. З вершини грот-щогли він оглянув острів, вкритий піскуватими горбами й густим чагарником. Це було чудове місце для фортеці або торговельної факторії. Помітив він на острові і юрти, і верблюдів, і багато худоби, і купки людей, які вперше в житті бачили корабель і з цікавістю розглядали це диво. Але човнів він ніде не помітив.

Вітер зовсім ущух і надвечір настав повний штиль. Море розкинулося суцільним блакитним дзеркалом, в якому відбивалися і прибережні очерети, і кучові хмари над обрієм, схожі на велетенський гірський кряж, сповитий снігами, а з півночі все йшла і йшла глибинна зиб, наче море глибоко зітхало, м'яко і рівно коливаючи гнучке скло своєї блискучої гладіні. Шхуну зносило до південного берега. Безсило звисли паруси. Навіть брейд-вимпел на грот-щоглі, який завжди тріпотів від найменшого подуву вітру, і той висів уздовж щогли, як мертвий птах.

— Чудово,— потирав руки Бутаков, блискаючи своїми жвавими чорними очима.— При такому штилі у мене законна причина бути тут: без парової машини я не можу зрушити з місця.

Цілий день ще простояла шхуна з безсило обвислими парусами, а вночі Бутаков послав прапорщика Акишева з штурманом Поспєловим на шлюпці проміряти дно на південь від острова Токмак-Ата. Він дав їм глухий ліхтарик, компас і достатню кількість вогнепальної та холодної зброї, а матросам-веслярам наказав обв'язати клоччям кочети.

Коли стало зовсім темно, шлюпка тихо відійшла від трапа. Бутаков залишився на шхуні, яку привели в цілковиту бойову готовність. Гармати набили картеччю. Штуцери та мисливські рушниці, офіцерські пістолети, шаблі, списи і кортики — все було під рукою на палубі і на містках. Команда спала не роздягаючись, та й сама шхуна з погашеними вогнями зливалася з глибоким мороком безмісячної хмарної ночі.

Макшеєв і Бутаков сиділи на палубі і уважно прислухалися до кожного звуку, а всі інші, крім вах-

тенних, були внизу, щоб випадково не порушити тиші.

Час спливав повільно. За півгодини до світанку легко й тихо, як кажан, шлюпка сковзнула вздовж борту і підійшла до трапа.

Поспєлов доповів Бутакову, що, обігнувши острів з півдня, він знайшов глибину не більше двох-трьох футів на відстані півверсти від материка.

Бутаков зрозумів, що Токмак-Ата з'єднується з материком обмілиною, на захід від якої нема гирла ріки. Недурно там вода в морі прозоріша й солоніша, ніж на сході від острова.

День знов пройшов у повній нерухомості. На третій ранок дмухнув слабенький вітрець з північного сходу, затріпотів брейд-вимпел, потім паруси, і шхуна почала повільно і важко лавірувати. Але вітер скоро вщух, і, як і досі, назустріч шхуні йшла з півночі глибока дзеркальна зибінь, відносячи її знов до хівинського берега.

Бутаков виліз на топ грот-щогли і в зорову трубу побачив на південному сході величезну ріку, яка впадала в море кількома рукавами, а Акишев засік по компасу румби, поміж якими була дельта.

Опівдні Бутаков визначив координати своєї стоянки від Грінвічського меридіану, потім вирахував точне місце, де знаходиться дельта Амудар'ї, а ввечері наказав знов готувати шлюпку.

Треба було проміряти глибину гирла, щоб довідатись, чи можливе в ній судноплавство.

Беручись за таке ризиковане діло, Бутаков вирішив зробити все сам з прапорщиком Поспєловим. Веслярів вибрав він найміцніших і таких, що добре плавали. Сам Бутаков з Поспєловим були чудовими плавцями. Знов обгорнули ключчям кочети, знов привели шхуну в бойову готовність і двоє сміливців з компасом і глухим ліхтариком спустилися в шлюпку. Шхуна стояла без вогнів. Тоненький ріг молодого місяця давно пірнув у море, небо затягли густі хмари, і чорна оксамитова ніч огорнула небо та землю глибоким мороком і мовчанням.

Шевченко сидів на палубі серед матросів, які навіть палити не наважувалися. Всі мовчали і напружено прислухалися, але не чути було навіть, як спадають краплі води з весел.

— Господи, заступи, помилуй і збережи раба твого Олексія,— раптом видихнув хтось схвильовано.

І одним беззвучним рухом кілька чоловік зняли свої безкозирки і побожно перехрестилися.

— Тихов, ти? — пошепки спитав Шевченко, пізнавши голос бутаковського денщика.

— Я. А що?

— Нічого. Любиш ти свого лейтенанта.

— А як його не любити? Наша служба — важка і суворості вимагає, а бачив ти, Григоровичу, щоб наш лейтенант матроса чорним словом вилаяв або в пику дав? Свого вимагає, але людину в людині бачить і в найнебезпечніше діло сам пішов, за чужу спину не заховався.

— Не те, що ота німецька гадина Юнкер, з яким ми навкруги світу плавали,— заговорив і боцман Парфенов.

— А що, лаявся?

— Та що там лаявся!.. Звір звіром був. Пройде вздовж корабля, і то один, то другий матрос за його спиною в море зуби з кров'ю випльовує.

— Скільки через нього, недолюдка, народу загинуло! — відразу заговорили кілька чоловік, забувши обережність.

— Тихше! — суворо засичав унтер Абізаров.— Ідіть в кубрик, хлощі, коли розмовляти закортіло. Та й там тихенько.

Шевченко з кількома матросами, які плавали з Бутаковим на «Або», спустились у кубрик і розташувалися навколо стола.

— Коли б не Олексій Іванович, усі б ми давно в Атлантичному рибам на вечерю потрапили через отого Юнкера,— знову заговорив боцман.

— Ми ще з Кронштадта не вийшли, а Юнкер вже частину екіпажних грошей пропив і програв. Один Бутаков корабель у кругосвітнє плавання готував, дарма що молоденький був, а Юнкер все з мамзелями в Пітері пиячив,— злісно вкинув естонець Терм.

— Так воно й було,— ствердив Парфенов.— З самого Копенгагена один сором нашому флоту від нього був. З'їде на берег — і в ресторан або до дівок. Пиячить, бешкетує, посуд б'є у лакеїв на голові. Кілька разів поліція його забирала, а потім наш консул його виручав.

— Привезуть його п'яного,— підхопив Терм,— підніматуть на корабель, як труп, а він кого ногою, кого рукою де доведеться тиче. Всіх нас линьками шмагав, на реї

при штормовому вітрі, знущаючись, во фрунт становив. Не один звідти за борт звалився. Добре, коли виловлять, а ні — так батюшка відразу по новопреставленому рабу Божому панахиду править. Ненавиділи ми того Юнкера, як сатану, навіть пани офіцери теж його не терпіли.

— Прийшли ми на Камчатку,— знов заговорив Парфенов, затягуючись цигаркою,— здали вантаж, а на транспорті ані палива, ані харчів. Авачинська губа вже кригою бралася, треба було або пробиватися на вільну воду, або зимувати на Камчатці. Побачив Олексій Іванович, що підступає біда, і наказав команді сокирами рубати кригу. Два тижні рубали ми її день і ніч, але поки ми надсаджувалися, Юнкер, замість риби або оленини для команди, купив дванадцять їздових собак камчатської породи для «всепідданійшого подарунка государю імператору», і тих псів довелося ще годувати. Ох і голод тоді для нас настав!

— Розкажи краще, як ми в Бразілії голодували,— перебив марсовий Клюкін.

— Не підганяй! Ніч велика,— відмахнувся боцман.— Поки наш лейтенант повернеться — все встигнемо розказати. Ух, і шпурляло ж нас хвилями в тому Тихому океані! Тут одну ніч похитало і то смертний час згадали, а що Арал проти Тихого? Калюжа! А хвилі там які! Суне наче справжня гора. Таких будинків у Петербурзі на Невському нема. Камбуз заливало. Гарячого не варили. Горілки не було, бо Юнкер все вихлестав. Мокрі ходили до нитки. Сухарі попліснявіли. Цілий місяць штормило. Нарешті затихло. Думали, зайдемо на Сандвічеві острови по харчі, бо ж собакам віддали останнє. Правда, наші хлопці під кінець у море їх мало не всіх покидали: хвилею, мовляв, змило. Але Юнкер нікуди не зайшов і гнав корабель до миса Горн. Голодували ми так, що щурів поїли і останніх двох собак зварили і з'їли. Почалася цинга. Люди мруть, а Юнкер п'є без просипу. Тут вже офіцери за нас заступилися. Всі свої консерви в загальний казан віддали, а Юнкеру сказали, що не дозволять матросів катувати. Вони з ним не віталися, розмовляли тільки в службових справах і писали йому на нього самого рапорти: так, мовляв, і так, доводимо до вашого відома, що лейтенант Юнкер веде нетверезе і непристойне життя, незаконно витрачає державні гроші і державне майно,

знущається з команди. Просимо вжити суворих заходів. Напишуть і сунуть йому в руки. А команда гине. Щодня спускали в море померлих, бо ж люди труїлися гнилим м'ясом або мерли з голоду. Батюшка не встигав відправляти похорон. Нарешті зайшли ми в ту річку... як її... Риво-Живейро...

— Ріо-де-Жанейро.

— Я й кажу Живейро. Стоїмо біля гирла, а ввійти не можемо: б'є нам вітер у самий бугшприт. Тільки на четвертий день увійшли. А тим часом ще четверо померли, і поховали ми їх по-морському, в хвилях океанських... Кинули якір. Офіцери замкнули п'яного Юнкера в каюті, а Олексій Іванович з'їхав на берег, здобув десь грошей, і того ж дня приставили нам на корабель борошно і свіжий хліб, м'ясо, крупу і все, що належить. На той час так наші люди ослабли, що, кинувши якір, не могли закріпити паруси. Поліз один мічман на щогли і просто пообрубував їх.

— Ну тут ми віджили, підгодувалися, відпочили і рушили назад, на батьківщину. Тільки за всі його труди нашому Олексію Івановичу не подяка, а самі неприємності вийшли, і ніхто з офіцерів ані підвищення, ані грошової нагороди не одержав, як належить за кругосвітнє плавання, а Юнкер, падлюка, ще й нашого лейтенанта бунтівником виставив.

— А де ще плавав ваш лейтенант?— спитав Тарас Григорович.

— Спочатку в Свеаборг відправили, потім у Північному океані плавав. Скуштував лиха. Проте тепер сам адмірал Беллінгсгаузен та інші найславетніші моряки за нього заступилися. Обслідує він, дасть Бог, оце море — велику нагороду заслужить.

Парфенов глибоко зітхнув і знов затягнувся цигаркою. Зверху спустилися підвахтенні і вклалися спати. Парфенов позіхнув.

— Поспати б трошки, тільки ж коли б часом тривоги не зняли...

Шевченко підвівся і вийшов на палубу.

— Котра година? — пошепки спитав він Макшеєва.

Макшеєв глянув на небо — туди, де в невеличкому просвітку яскраво сяяла проміж хмар Капелла [145], подумав і відповів:

— Приблизно пів на другу. Про що ви там розмовляли з матросами?

— Вони мені розповідали про кругосвітнє плавання з Олексієм Івановичем на «Або». Чудова він людина, наш лейтенант.

Макшеєв знизав плечима. Шевченко не бачив цього руху, але вгадав його з того, як зашарудів на Макшеєві плащ.

— У солдат і в матросів ніколи нема середини: або орел, герой, ангел, або недолюдок, кат, сатана.

Шевченко промовчав, неприємно вражений його тоном, пройшов на корму. Вахтенні нерухомо стояли на своїх місцях. В їх напружених позах відчувалася тривога. Марсовий на щоглі в зорову трубку оглядав обрій. Ані руху, ані вогника. Тільки глибинна мертва зибінь повільно вколисує шхуну на рівному гнучкому склі заштиліло моря.

— О Господи! І де він там блукає в пітьмі? Чи довго в вир або в ковбаню потрапити? — зітхнув хтось.

Шевченко задумливо дивився у темряву. Якесь дивне зацікпеніння охопило його. Невловима дрімота тьмарила його свідомість... Прокинувся він раптом, ніби хтось його штовхнув, розплющив очі — і дивовижна картина розкрилася перед ним.

Густі хмари, що звечора вкривали небо, зникли. Неосяжне зоряне небо розкрило вгорі своє іскристе склепіння, а за бортом ритмічно коливалося м'яке гнучке скло заснулого моря, густо всипане віддзеркаленими зорями. Одні з них ніби плавали на поверхні блискучими брильянтовими квітами, інші ніби повільно потопали, танули в глибині і ледве блимали звідти тьмяним фосфоричним сяйвом, немов лісові світляки.

Зорі в небі урочисто текли своїм одвічним шляхом, а в морі вони гралися, то раптом сплітаючись у вогняні гірлянди, то розсипалися на яскраві букети й бризки вогню, щоб, пересипавшись через дзеркальну бганку, блимнути на мить срібними змійками, і впасти дощем в іншу борозну, і знов пересипатися там, і сплітатися в низки казкових намист.

Це було невимовно прекрасно. Шевченко зачаровано милувався небаченою картиною, і почуття, подібне до екстазу, до злиття із всесвітом, піднімалося в його грудях. Але це почуття володіло ним лише якусь мить. «Де Бутаков?» — пронизала мозок тривожна думка.

Ледь чутна передсвітанкова прохолода вливалася в оксамитову теплінь ночі. Вахтенні з тривогою позирали

на зорі, прислухалися до кожного шарудіння: давно вже час повернутися лейтенантові. Вони переступали з ноги на ногу, тихо проходжувалися палубою, здригалися при кожному сплеску і одразу нахилялися над бортом. Капелла, що звечора стояла на півночі над самим морем, тепер грала в зеніті, переливаючись усіма кольорами райдуги. Надходив світанок.

Раптом за бортом пролунав негучний, знайомий голос:

— Агей, на «Константине»!

І ось вже трапом з моряцькою спритністю легко збігає Бутаков, а за ним — штурман Поспєлов.

— Ну як? — питає Макшеєв.

— Чудово! Але підемо до каюти: я мокрий, як миша.

В каюті, як завжди, привітно горить лампа, але ілюмінатори наглухо закриті внутрішніми віконницями. Бутаков швидко роздягається, залишаючи на підлозі цілу калюжу води. Тихов швидко підхоплює мокре і виносить, а Бутаков, блискаючи веселими очима, швидко витирається і одягає сухе.

— От би чайку зараз гарячого або чарку горілки. Промок як безпритульний собака.

— Розказуйте ж! — квапить Макшеєв.— Де ви так промокли?

— А це вже тоді, коли ми поверталися, закінчивши промірювання. Залізли в шлюпку, одяглися. Шлюпка йшла вздовж очерету, і очерет зачепив і стягнув в воду наші футштоки. Течія там дуже швидка, а морок же непроглядний. Ще мить — і вони б десь зникли в темряві. Я й плигнув у воду: одягнений, адже ж не можна лишати хівинцям такого речового доказу: на футштоках всі написи російською мовою.

— Невже таки геть все проміряли?! — захоплено вигукнув Акишев.

— Звичайно! Ми обійшли Токмак-Ата і попрямували до найближчого рукава Амудар'ї. Там ми з Ксенофонтом Єгоричем роздяглися і з цими злополучними футштоками пішли вбрід впоперек рукава, проміряючи дно. Течія там тиха, але де-не-де траплялися джерела з льодовою водою, а глибина скрізь фут-два не більше. Потім, не виходячи з води, ми обійшли острів між першою і другою протоками і в другому рукаві продовжували промірювання. Записувати довелося вже згодом у шлюпці, при світлі ліхтарика. Обійшли і дру-

гий острів, і все вбрід. Третій рукав значно глибший, і течія в ньому така, що не можна ані на мить зупинитися, бо вода видирає землю з-під ніг, а далі дно пішло грузьке й таке мулясте, що ми насилу витягали з нього ноги, наче з густого тіста, і тут вода була місцями льодова. Промерзли ми до кісток. І шлюпку знайшли не відразу. Але тепер діло зроблено. Тепер хай дме вітер: можна спокійно піти звідси і більше не дратувати хівинців, а з ними й самого Нессельроде. Бо ж і з харчами у нас важкувато, а торгувати з ними не можна; це вже було б свідомим порушенням інструкції,— додав Бутаков, сідаючи в теплій куртці за стіл, на якому вже шумів самовар і Тихов наливав «своєму лейтенантові» гарячого чаю з рештками рому, купленого в Раїмі.

Штиль тривав ще кілька днів.

Весь цей час Тарас Григорович присвятив мистецтву. З'їжджаючи на берег, він перш за все шукав мальовничих краєвидів і одразу брався за пензлі. Але кожного разу в його розпорядженні було лише дві-три години. Тому він накреслював контур, намічав тіні і одразу брався за фарби, щоб схопити особливості колориту і характерне освітлення, залишивши всі деталі на потім.

Таких етюдів вже набралося багато. І ось тепер, на борту «Константина», в глибокий сонячний штиль, коли свіже морське повітря переповнювало груди, а море переливалося за бортом блискучим шовком, він розробляв, і закінчував їх, і перетворював на картини.

І тоді ж народжувалися в душі його вірші. Довгою грaєю проходили перед його мисленим зором постаті сучасників і діячів історичних. Тут закінчив він поему «Царі», в якій з таким сарказмом зображував старозавітних вінценосців. Він міг би поповнити цю галерею хижаків пізнішими екземплярами, але вже інші теми та інші постаті запалювали його творчу уяву.

...Розквітла на селі красуня дівчина Марина. А молодий розпусник пан віддав у рекрути її нареченого, а дівчину забрав до панських покоїв і замкнув, щоб швидше подолати її шалений опір. Не витримала дівчина знущань, і збожеволіла, і підпалила панський палац, й сама загинула в полум'ї. Хіба мало таких історій чув малий Тарас ще у селі, а тепер і тут, в царській казармі?

...Образи... Образи...

Скільки їх, скорботних, жахливих або зворушливих... І всі вони вихоплені з самого життя. Проходять довгою

низкою, обливаючись кривавими сльозами, з глибокими і незагоєними ранами в серці. Всі з розбитими мріями, зрадженими надіями... Ну, а сам він? Хіба знайшов він у житті хоч краплю простого звичайного щастя поділеної любові, тепле гніздечко, сім'ю?

Невідомо, як і де загинула його Оксаночка — перше чисте кохання. На мить промайнула ніжна й чуйна полячка — там, на березі Вілії... Потім на батьківщині, коли повернувся він вже уславленим художником і поетом, красуня Ганна, чужа дружина. Вона не відповіла на його лист, написаний кров'ю серця... Забула? Або ніколи й не кохала, а її палкі слова та поцілунки були тільки грою. І все ж таки її чарівний образ не залишає поета, немов дивиться вона на нього очима синіми, як це море, чуже, вороже, але все ж прекрасне Аральське море, яке допомогло йому видертися з казарми, врятуватися від огидної муштри, від жахливого розумового голоду.

«Пізнала б ти мене, якби зустрілися ми знову?»— питав її мислено поет. В ці дні написав він другий вірш, присвячений їй — зрадливій і все ще дорогій...

Ще цілий тиждень простояв «Константин» в затоці Талди-Култук, в яку впадає Амудар'я трьома своїми рукавами, а тоді рушив на схід. Широка глибинна зибінь увесь час притискала його до південного берега, і лише другого вересня дмухнув свіжий вітер і дозволив відійти од хівинського берега.

Зраділи вітру моряки. Важко довелося їм останній час: не вистачало прісної води, не краще було і з харчами. З того часу, як шхуна вийшла з гирла Сирдар'ї і були розкриті морські запаси, виявилося, що житні сухарі заплісняві і стали зовсім зеленими; у солонині завелися черви, крупа взялася цвіллю, стала тухлою і гіркою на смак, а масло було таке пересолене, що з ним не можна було їсти кашу. Свіжим і смачним залишався лише горох, але його було дуже мало і тому варили його двічі на тиждень. На стоянках матроси ловили вудками рибу. Випросили у Бутакова кілька метрів світлого манільського тросу, розкрутили його і сплели сіті. Але море не завжди дарувало команді рибну страву, а під час шторму і навіть свіжого вітру риба ховалася на дно і зовсім не ловилася.

Проте жодного слова ремствування не почув Бутаков від своїх людей. Усі розуміли, що лейтенант тут ні

при чому, тим більше, що він сам з офіцерами їв з одного казана з командою і не дозволяв собі ані крихти чого-небудь кращого. Істомін, як фельдшер, суворо стежив, щоб сухарі та крупу добре просмажували, і хворих на борту не було.

Але тепер і ці запаси закінчувалися. Довелося зменшити порції, щоб вистачило до кінця навігації, тобто до першого жовтня.

Шхуна повільно посувалася своїм курсом, і сьомого вересня в південно-східному кутку моря був відкритий нікому не відомий низовинний острів, порослий очеретом, гребінником та саксаулом. Згадавши, як багато допоміг йому в справі організації транспорту оренбурзький військовий губернатор Обручов, Бутаков на знак своєї вдячності назвав цей острів островом Обручова.

Потім тиждень лютувала буря. Шхуну знов кидало з хвилі на хвилю, як трісочку, команда напружувала останні сили. Бутаков відклав зйомку східного узбережжя і нововідкритого острова до весни. Взявши курс на північний захід, він вирішив перетяти море по діагоналі.

Рішення було надзвичайно сміливе, тому що на південь від острова Барсакельмес рибалки плавали лише вздовж берегів і ніколи не заглядали в центральну і найширшу частину моря.

Дув тугий холодний вітер. Шхуна мчала всю ніч, як велетенський чорний птах, пустельним і бурхливим морем, а на світанку очам моряків відкрився ліворуч гористий острів, який команда в першу мить прийняла за Барсакельмес, але, звіривши покажчики лага з часом, Бутаков зрозумів, що це ще якийсь невідомий острів.

Думали відразу кинути якір, але тому, що на шхуні закінчилася прісна вода, а на острові прісної води могло й не бути, вирішили спочатку піти до Барсакельмеса, поповнити там запас дров і води і звідти повернутися сюди.

Вночі знов знялася буря. Довелося змінити курс і сховатися від неї за мис Узун-Каїр. Простояли там дві доби, запаслися дровами та прісною водою. Помилися, випрали білизну і верхній одяг, тому що в морі доводилося берегти паливо і прати тільки холодною водою.

На третю добу, хоч хвиля йшла ще висока, «Константин» вирушив до нововідкритого острова. Бутаков назвав його на честь царя островом Николая.

Вранці на берег з'їхали Акишев з трьома матросами для топографічної зйомки, Бутаков з Поспєловим, щоб визначати його координати, а Шевченко — щоб малювати.

Несподівана радість чекала тут на експедицію. На острові, де, здавалося, ще ніколи не ступала людина, водилися сайгаки, різновидність антилоп. З наївною цікавістю підійшли вони до моряків зовсім близько. Поспєлов схопив рушницю і кількома влучними пострілами звалив трьох сайгаків. Інші з жахом і нерозумінням ще з хвилину дивилися на людей, потім усі разом кинулися тікати.

Команда надзвичайно зраділа. Коли не рахувати кількох птахів, забитих Поспєловим, люди два місяці не бачили свіжого м'яса. Кок одразу зварив їм чудову м'ясну юшку і нарізав великі порції вареного та смаженого м'яса.

— Хай їдять на здоров'я: змучилися, бідолахи,— казав Бутаков, що й сам схуд і змарнів за час плавання.

Надвечір несподівано почався шторм. «Константин» відстоювався на двох якорях у великій глибокій бухті, захищеній від вітру, але шторм не дозволив проміряти дно навколо острова і досліджувати його узбережжя. Проте Тарас Григорович був задоволений, зробивши кілька чудових акварелей з моря і з берега.

Море знов бушувало цілий тиждень. За цей час команда відгодувалася свіжим м'ясом, запаслася дровами і прісною водою, багато кращою, ніж з Барсакельмеса. Лише сімнадцятого вересня «Константин» наважився вийти в море і відкрив на північ від острова Николая невеликий низенький острів, який Бутаков назвав островом Наслідника, а трохи південніше — ще один острів, названий ім'ям їхньої шхуни.

Настала осінь. Від прикажчика рибальської ватаги Бутаков знав, що гирло Сирдар'ї восени мілкішає. І це примусило його взяти курс від острова Константина до гирла Сирдар'ї, але щоб подолати мілини в дельті ріки довелося розвантажити корабель і перетягти його до ріки. Ошвартувавшись навпроти Косаральського форту, поруч рибальської ватаги в невелич-

кій затоці острова Косарал, де течія Сирдар'ї була ледве помітна, Бутаков спустив андріївський прапор, брейдвимпел і тридцятого вересня став на зимівлю.

V. НА КОСАРАЛІ

За шістдесят дев'ять днів плавання Шевченко зжився з сім'єю моряків. Вони запалили його своїм ентузіазмом, своїм духом одвічних мандрівників, що мріють про невідомі острови та країни. Вони ввели його в коло своїх інтересів. Небезпеки і жорстокі бурі, які щохвилини загрожували їм смертю, загартували його вдачу. Він зрозумів, що віднині зв'язаний з цими людьми глибоким теплим почуттям.

Але на березі ця спайка мимоволі ослабла. Перший час вони ще ночували в кают-компанії, але від світанку до смерку кожен займався своїми справами. Обідали на березі, біля похідної кухні, але не всі разом.

І почуття самотності і туги за батьківщиною знов охопило поета. Минулого року його тугу роз'ятрювала жагуча відраза до муштри. Тепер біль від розлуки з рідним краєм зливався з тихим смутком спогадів. Від вимушеного неробства з'явилося почуття власної непотрібності. Дійова вдача Шевченка не могла з цим миритися.

Жили вони тепер у своїх повстяних джеломійках: Бутаков з Поспєловим та Акишевим, Макшеєв з Шевченком і Вернером, а фельдшер Істомін ночував у недобудованому штабі та канцелярії Косаральського форту разом з його комендантом, поручиком Богомоловим [146], переведеним сюди з Орська.

Бутаков цілі дні проводив на високому мисі, який далеко висувався в море. Ще влітку там заклали форт Косарал, де повинні були зимувати моряки разом з півсотнею уральських козаків та загоном орської піхоти. Поспєлов та Акишев супроводили лейтенанта. На спорудженні форту працювали всі разом: матроси, козаки й піхота. Будували велику казарму на сто чоловік, два цейхгаузи, пекарню, стайню, вівчарню, клуню, житловий будинок, штаб з канцелярією, насипали вали, рили землянки, складали груби, крили бляхою дахи, робили саман і цеглу, місили на паливо кізяки. І орські солдати та козаки здивовано помічали, що

ніхто з начальства не лається, не репетує, не загрожує кулаками та різками, а всі працюють ретельно й сумлінно і не потребують ніяких погроз.

Шевченко спробував включитися в цю напружену загальну роботу, але Бутаков категорично заборонив йому братися не за своє діло.

— Не застудіть собі руки, добродію мій,— суворо сказав він.— Допомагайте Вернерові упорядковувати колекції, пишіть вірші, малюйте, що хочете, читайте. А тут вистачить людей і без вас.

На початку жовтня прийшла в Раїм оказія. Сюди вона приходила разів три-чотири на рік, тому дожидали її з особливим нетерпінням. Пошту для косарьців привезли з Раїма рибалки з ватаги і кинули купою на стіл у майбутній канцелярії форту. В одну мить кімната виповнилася людьми, а поручик Богомолов почав голосно викликати адресатів. Була така тіснява, що найближчі передавали викликаному лист і він одразу починав продиратися до виходу, щоб наодинці з насолодою прочитати теплі рядки, порадіти їм або важко зітхнути, коли звістки були сумні.

Шевченко і Вернер стояли в кутку і з хвилюванням та надією дивилися, як Богомолов бере лист за листом. Ось-ось виголосить він і їх прізвища. Але купа листів танула на очах, і нарешті вони упевнилися, що для них нема нічого. Кімната відразу спорожніла. Мовчки пішли вони до виходу. У Томаша тремтіли губи, він ледве стримував сльози. Шевченко тримався краще. Сутеніло. Мовчки лягли вони на свої койки, не дивлячись один на одного. Знадвору було чути, як сухо й тріскуче шарудить очерет. У відкритому тундуку згасало небо.

— Важко бути самотнім,— вирвалося в Тараса Григоровича.— Чекаєш листів, але ж чужі люди не розуміють, не можуть зрозуміти, як вони потрібні в неволі! Пече серце туга, як спрага в Каракумах. Була б у мене мати або дружина — вони б зрозуміли і написали б...

— Написали б! — гірко всміхнувся Вернер.— Ось у мене і мати, і дружина є. І сестри... І навіть дитина, якої я ще не бачив. А листів — нема. Мовчать вже третій рік. Краще б їх зовсім не було! Тоді б я не чекав марно. І був би спокійний і твердий, як скеля.

І рвучко відвернувся обличчям до кереге.

Шевченко мовчав, потім підвівся, сів до столу, викресав вогню, запалив каганець і почав писати.

Приаральський степ був ще бідніший і пустельніший, ніж біля Орська. Тут у всьому відчувалося сусідство двох пустель — Каракумів та Барсуків. Глинясті або кам'янисто-піщані пагорби де-не-де поросли колючками або ріденьким ковилем та сліпучо-білі солончакові низовини — чаші давно пересохлих озер — стомлювали зір своєю блискучою білизною. Голі кістяковидні кущики саксаулу й невідомо звідки принесені вітром прозорі кулі перекотиполя — ось і все, що бачив тут Шевченко, блукаючи в околицях Косаралу, крім хащів очерету, що сухо тріщали під вітром. І над усім цим низьке холодне жовтневе небо.

І небо невмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго бути ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказать,
А більше ні в кого спитать [147]

Так писав Тарас Григорович днів через п'ять після приходу пошти, самотньо блукаючи дюнами там, де каламутні води Сирдар'ї важко переборювали ледве прикриту водою мілину, що довгим язиком вдавалася в море. В один з цих днів він побачив Крулікевича, який здалека махав йому безкозиркою. Це було так несподівано, що Шевченко зупинився і, нашвидку сховавши свою книжечку за халяву, широко розвів руками.

— Яким чудом ви тут, колего? Я був певний, що ви повернулися в Орськ з командою генерала Шрейбера,— радісно приказував він, тиснучи руку Крулікевича.

— Так воно й передбачалося. Але на ночівлі мене вкусила в ногу гадюка. Дотягли мене на возі до найближчого форту й покинули під догляд тамтешнього фельдшера. Та не він мене вилікував, а один уральський козак своїми травами. А тепер оказія знов привезла мене до Косаралу. Мабуть, буду тут зимувати, якщо не забере та ж оказія, повертаючись до Оренбурга,— розповідав Крулікевич, придивляючись до поета.— А ви хоч і схудли, але вигляд наче бадьоріший. Та й засмага у вас чудова. Справжній циган. Одразу видно, що об-

віяли вас усі вітри моря. Ну як вам плавалося? Що бачили, що відкрили?

— Бачили бурі, навіть смерть зустрічали не раз, та вона нас не помітила,— всміхнувся Шевченко.— Але ж ви для мене завжди і скрізь джерело новин. Розкажіть же, що зараз діється на білому світі?

— В пустелях пересихають від спеки будь-які джерела. Майже пересох за це літо і я. Коли б не шматок однієї польської газети, яку мені передали товариші з Оренбурга, я б жодного слова не міг вам сказати. А цю газету тутешні йолопи на три чверті подерли, на цигарки. Залишилося два абзаци про Францію. Там вже два роки неврожай, селяни голодують, а городяни гинуть без хліба й без роботи. В травні зібралися Установчі збори. Народ вимагає закону про право на працю, вимагає роботи й хліба. Щоб заспокоїти безробітних, улаштували державні майстерні, але це крапля в морі! Демонстрація вдерлася в зал засідань Установчих зборів з своєю петицією. Перелякані депутати порозбігалися. Тоді народ оголосив Установчі збори розпущеними, а депутатів — позбавленими мандатів, але потім солдати розігнали демонстрантів, заарештували проводирів, і Установчі збори продовжили свою роботу. А що далі було — невідомо, бо газета обірвана.

— А що кажуть люди з конвою оказії?

— Нічого не кажуть. Я навіть не наважуюся розпитувати, бо наших конфірмованих у цьому конвої нема, а спитати малознайому людину — надто небезпечно. Дехто з наших вже за таке й до Сибіру потрапив. А от в Раїмі є лікар Кількевич [148], родом з Литви. Він іноді одержує листи з батьківщини і добрим друзям дещо розповідає. Раджу вам з ним ближче познайомитись. Порядна, чесна людина, але трохи боязка. Бо ж і він колись був під слідством: розбалакався з одним пацієнтом, а той написав на нього донос. Ледве викрутився, бідолаха. Тепер, «обпікшись на гарячому, дме й на холодну воду».

Поговорили ще трохи, і Крулікевич попрощався з Шевченком. Він поспішав до Раїма, до якого від Косараду було не менше шести верст, та ще й треба було перепливти неглибоку притоку Сирдар'ї.

Багато став тепер писати Тарас Григорович. Знов і знов малював сумні картини важкої селянської долі, де жіноча краса — не щастя, а лихо. Частіше й частіше

з'являлася в його творах і постать кріпака, кинутого в казарму паном, щоб без перешкод оволодіти його дружиною або нареченою. Змальовував він і трагічну долю вдови, немічної старенької матері, в якої забрали єдиного сина-годувальника. І самотня мати, випросивши на паперті гріш, відразу віддає цей гріш на свічку за здоров'я своєї дитини.

Чимало й пісень написав він тієї осені. То веселих, то сумних, і найбільше від жіночого імені: бідна наймичка ходить босоніж, мріючи про сап'янові чобітки, щоб взути їх на танці і хоч один раз потанцювати разом з багатирками. А донька багача сидить удома, не може вийти на мить до коханого, бо батьки не дозволяють їй кохатися з бідним сиротиною, і залишається дівчина-багатирка на все життя самотньою, і відквітає нікому не потрібною її молодість і краса.

Але найбільш душевної снаги, найбільше серця вклав він у вірші, де кликав не миритися з неправдою життя. Наточить він вірного товариша, заховає його за халяву і піде з ним вершити суд і завойовувати правду. Мужньо і міцно бринів голос поета, і навіть самий вірш набував металевого тембру і сили.

Коли почалися приморозки, зимівники перейшли з жолим уїв у землянки і під сухе й тріскуче шарудіння очерету почали обробляти зібрані астрономічні дані, систематизувати колекції. Читали також новоодержані книжки та журнали.

Якось уранці примчало до Косаралу кілька вершників-казахів.

— Де тут майири живуть? — спитав найстаріший і найповажніший з них.

— Таких у нас нема,— презирливо посміхнувся уралець з білявим чубом, що хвацько стирчав з-під шапки, зсунутої набакир.

— Ну, коли майирів нема,— давай генерала! — наполягав аксакал.— Велику до нього маємо справу.

— Ач, куди сягнув! «Генерала»,— перекривив його козак.— Іди до моряків,— показав він на землянку Бутакова.

— Велику маємо до тебе справу,— повторив аксакал, входячи до лейтенанта.— Здрастуй, руський начальник! Поможи нам, пожалста!

— Здрастуйте, добрі люди. Сідайте,— привітно відповів Бутаков, вказуючи на лаву і знов опускаючись

у своє улюблене крісло.— Яке лихо привело вас до мене?

— Ой бой, великий лихо! — похитав головою старий.— Тут, в очеретах, живе джульбарс. Великий, довгий як кінь, а на зріст маленький, як баран. Наші жигіти хотіли його вбити, шукали, а він заховається — нема. А потім щоночі він баран у нас їсть, кінь їсть,— по пальцях рахував аксакал,— маленький дитина теж їсть.

— А де його лігво?

— Не знай. Бояться наші в очерет ходити. А очерет нам дуже треба. Не знай!

Бутаков замислився. Пішки на тигра не підеш. Доведеться домовлятися з осавулом Чорторогoвим.

— Прийдіть до мене, добрі люди, позавтра, а я тим часом пораджуся з нашими, як його знищити,— рішуче сказав лейтенант.

Коли казахи поїхали, Бутаков одразу пішов до козачих офіцерів, бо сусідство з тигром не обіцяло нічого приємного і учасникам експедиції.

Прийшов він із своєю пропозицією дуже вчасно. Напередодні кілька солдат і козаків полювали на диких свиней. Мисливцям надзвичайно поталанило. Крім трьох свинок, вони забили велетенського кабана. Насилу витягли його тушу з грузького болота на твердий грунт і залишили її там до ранку, щоб вивезти кіньми. Приїжджають і бачать: півкабана з'їдено, а навкруги на землі відбитки тигрячих лап. З хвилини на хвилину тигр міг повернутися до своєї випадкової здобичі. Нічого не придумавши, мисливці повернулися до свого командира спитати поради і якраз застали у нього Бутакова.

Почали радитися. Думки розійшлися. Одні були за те, щоб негайно запрягти коней і їхати по рештки кабана; інші пропонували влаштувати засідку і чекати тигра біля недоїденої туші, а треті сміялися й казали:

— У тигра нюх значно тонший, ніж у вас. Просидите марно ніч, промерзнете, а тигр, зачувши людину, піде тим часом жерти баранів або теля, а то й полізе до наших коней.

Шевченко мовчки стояв за спиною Бутакова, посміювався в вуса і нарешті сказав, коли всі захрипли і замовкли:

— А що, коли встановити заряджені штуцери, націлені на тушу, а до курків прив'язати мотузки або дріт і протилежні кінці прикрутити до туші. Варт тигру

смикнути тушу, як всі штуцери одразу вистрелять і тигр буде або забитий, або тяжко поранений.

Пропозиція Тараса Григоровича відразу примирила всіх, і дальша розмова була лише про те, як і на чому краще розмістити штуцери.

Два спритних теслярі взялися за роботу, і за дві-три години заряджені штуцери вже дивилися з густих очеретів на недоїдену тушу, а Шевченко з Бутаковим та поручиком Богомоловим обережно і міцно прикручували до іклів та ребер забитого кабана мотузки від зведених курків. Потім, щоб знищити запах людини, вони протягли по своїх слідах тушу забитої свинки і спокійно пішли до Косаралу.

Другого ранку мисливці кинулися до пастки. Решткн кабана були цілі, але перекинуті на другий бік. Біля них темніли на землі дві калюжі крові, а тигрових слідів навколо стало значно більше.

Не відразу наважилися мисливці піти кривавими слідами в гущавину очеретів. Всі знали, що поранений тигр перший кидається на людину. Але коли зібралося дванадцятеро добре озброєних мисливців, вони сміливо рушили в путь. За якісь півверсти від принади лежав мертвий тигр у калюжі крові: всі шість куль пробили його наскрізь, і треба було лише дивуватися живучості звіра, як він, смертельно поранений, спливаючи кров'ю, зміг одійти так далеко.

Всі вітали Шевченка з вдалою вигадкою, а він поспішав накидати олівцем та аквареллю велетенського тигра, милуючись його дикою силою і красою.

— Тарас-ага! Невже це ти, дорогий?! — раптом пролунав схвильований голос Жайсака.— Ой бой! Який же я радий тебе бачити!

— Жайсак! — радісно вигукнув і Шевченко і, підводячись, мало не розмазав свою акварель.

— Ми тут недалеко зимуємо,— стрибнув Жайсак з коня і міцно обняв поета.— Одна година їхати дрібним клусом уздовж Сирдар'ї. А ти звідки прикочував сюди, Тарас-ага?

Його блискучі антрацитово-чорні очі весело сяяли, оглядаючи мисливців і мертвого звіра.

— Я не кочував. Я плаваю по морю, по Тениз-Аралу. А це мої начальники, або, як ти кажеш, майири,— пояснив Тарас Григорович, широким жестом вказуючи на Бутакова і Богомолова.

Жайсак весело закивав головою.

— Знаю! Бачив! Великий човен. Дуже великий човен, а на ньому крила з полотна. Здрастуйте, російські начальники! — раптом схаменувся він і шанобливо потиснув обома руками руки Бутакову й Богомолову.— Приїжджайте до нас у гості. У нас тепер дуже добре. Аул великий. Джантемир бієм став. Дуже заможний. Юрти білі, баранів багато. Будинок собі збудував, як в Орську. Будете бишбармак їсти, російську горілку пити, балик солоний і балик смажений їсти. Ми тут теж баликчи стали. Багато ловимо. Джантемир навіть радий, що Мєшка-майир його з Жаман-Кала вигнав. Тут краще, тепліше. Тільки джульбарса боялися, так от тепер він вже забитий. Хто його забив? — спитав він, переводячи погляд з Бутакова на Шевченка та інших.

— Це Тарас Григорович придумав, як рушниці на тигра наставити, і вийшло, що тигр сам у себе вистрілив, коли смикнув принаду,— засміявся Бутаков.

Жайсак не зовсім зрозумів таке дивовижне пояснення, але не наважився далі розпитувати і тільки сказав Шевченкові:

— Покажи, де живеш, Тарас-ага. Я до тебе іншим разом приїду, багато з тобою буду тоді говорити. Зараз не маю часу.

Тарас Григорович здалека показав йому свою землянку, з комина якої здіймався кучерявий димок. Жайсак стрибнув на коня, вдарив його камчею — і помчав геть, а Шевченко знов узявся за пензель.

Тигр був надзвичайно великий, з жахливими, ніби полірованими, іклами, з жовтогарячою шкурою в чорних оксамитових смугах. Коли акварель була закінчена, уральці почали його білувати, і з тигрової шкури вийшов чудовий килим. Згодом придбав його Бутаков за відро горілки і три бляшанки консервів.

Поки не випав сніг і не почалися хуртовини, Шевченко багато малював аквареллю, сепією, чорними й кольоровими олівцями. Зробив кілька краєвидів Косаральського форту з суходолу і з моря, намалював морську затоку біля гирла Сирдар'ї і чудову картину олійними фарбами «Схід місяця вповні». Коли ж випав сніг, він почав малювати товаришів по експедиції і внутрішній вигляд їх житла. Поспєлов мав чудову фігуру, і Шевченко охоче малював його голим до пояса і сам мимоволі милувався своєю моделлю.

Макшеєв часто сперечався з Шевченком про живопис. Теоретично обидва відстоювали правду в мистецтві, але Макшеєв вважав, що в Шевченка слово і діло часто розходяться. Він нападав на Тараса Григоровича за те, що його попередні картини не точно передавали риси людей, що він прикрашав свою модель, подовжував овал обличчя, надавав людям штучних поз.

— Ніколи я цього не робив,— сердився Шевченко.

Але Макшеєв уперто стояв на своєму.

— Ні, голубе мій: не один раз грішили проти правди життя. Шкода, що нема тут ваших картин. Я б довів вам, що маю рацію. Я щороку бував в Академії художеств на виставках, не пропускав жодної з них. Я бачив і добре пам'ятаю вашу «Катерину». Це ж не зламана горем кріпачка-селянка: це панночка в селянському вбранні. У неї ніжні випещені руки, не звиклі до чорної роботи; обличчя не обвітрене і не обпалене вашим пекучим українським сонцем. Вона ніколи не робила на панщині, ваша панна Катерина. І повірте, Тарасе Григоровичу, образ її був би зворушливіший, коли б ви не прикрашали її. Знайомий я і з Кейкуатовими [149]. Бачив у них портрет мадмуазель Кейкуатової вашого пензля. Звичайно, вона випещена, оранжерейна квітка, але ж одночасно вона здорова людина, а на портреті ви зробили її майже безтілесною і недокрівною, наче хворою на сухоти в останній стадії. Не заперечую, портрет — чудовий твір мистецтва, але це — мрія про мадмуазель Кейкуатову, а не вона сама.

Шевченко обурювався, розпалювався, потім ображено замовкав і виходив з землянки.

— Сперечатися треба чесно, а не приписувати своєму супротивникові того, чого він не робив, чого у нього нема й ніколи не було,— повторював він.

І все ж таки поступово десь глибоко-глибоко починав ворушитися сумнів, чи нема в словах Макшеєва якоїсь правди? Якогось малесенького зернятка? І, сам того не помічаючи, в своїх нових малюнках він став як ніколи бережно і старанно передавати глибоку, неосяжну в своїй красі і своїй жахливості правду життя.

Часто згадував тепер Тарас Григорович свого великого вчителя Брюллова. В Академії Брюллова вважали людиною передовою, яка рішуче виступала проти псевдокласичного напрямку в живописі й, замість тримати учнів на самому копіюванні великих майстрів італій-

ського, іспанського та нідерландського живопису, вимагав малювати живих людей і писати краєвиди з натури.

Але вимоги Брюллова щодо життєвості і правди в картинах не йшли далі певної межі: він старанно уникав всього, що здавалось йому буденним, сірим та прозаїчним. А таким вважав він надто багато чого, вважав гідним мистецтва лише красу людського тіла, натхненні або класичні обличчя і навіть в найкращій з його картин, визнаній всією Європою,— в «Останньому дні Помпеї» в цілій юрбі охоплених жахом людей не можна було знайти жодного потворного або хоча б незначного обличчя, жодної постаті, позбавленої грації. Це була не трагедія загибелі цілого міста, а лише пишна театральна декорація до неї. Так помщалося художникові не збагнене ним життя.

Ще за рік до арешту долинули до Тараса Григоровича чутки, що Брюллов переживає якусь внутрішню кризу, якесь переоцінювання колишніх естетичних норм. Казали, що він почав нову картину з рідного російського життя, де не було ані сліпучого італійського сонця, ані ефекту заграви та вогняного потоку лави, ані блискавок. Але до чого прийшов Брюллов, Шевченко не міг довідатись на березі далекого Аральського моря. Самотужки шукав він власного шляху у мистецтві.

Коротшали дні. Шевченко все більше часу приділяв книжкам з бібліотеки, перенесеної в Косарал з «Константина». Особливо любив він співставляти іноді казкові , а іноді й дуже влучні твердження географів минулого з розвідками останніх експедицій і мандрівок по нетрях і пустелях Азії, Африки, Південної Америки та по островах Індійського й Тихого океанів. Шевченко зачитувався ними. О, як би це було прекрасно — взяти участь в експедиції на Памір, або в Тібет, чи Індію, або в пустелі Центральної Азії!

У Макшеєва теж був чемодан книжок. Частина їх стосувалася топографії та військових наук, а решта головним чином — філософії, причому найпротилежніших її течій.

Жорстоких злиднів зазнав Шевченко цієї зими. Частенько не було в нього мідного п'ятака на тютюн, на конверт і поштову марку, на шматок мила, на фунт цукру до чаю. Довелося йому шукати заробітку. Він писав листи на батьківщину для неписьменних солда-

тів і козаків, але й вони не мали чим платити. Інколи він пропонував офіцерам зняти з них портрет, і за такий портрет олівцем або аквареллю йому платили червінець. Але офіцерів у Раїмі було чоловік з десять та в Косаралі троє, і вони самі бідували і часто не могли дозволити собі такої розкоші, а цивільної публіки, крім священика, двох сімейних чиновників і двох лікарів, в Раїмі ще не було, і Тарас Григорович частенько блукав з гіркою думкою, де б роздобути махорки на цигарку. Навіть це було важким питанням, бо майже всі козаки були старовіри і не курили, а солдатам і самим не вистачало пайкової махорки і просити в них не повертався язик.

Іноді маркітант виручав Кобзаря, але за пачку махорки поет мусив написати йому якусь заяву або переписати начисто рахунки і ділові листи, а коли не було чого переписувати, маркітант нічого не давав йому в борг.

А листів все не було й не було...

Того року холера лютувала по всій Росії, а потім з'явилася й завезена з Індії бубонна чума. Скрізь встановили карантин, з зараженої місцевості не приймали посилок, а листи обкурювали сіркою. Приїжджі офіцери розповідали, що вимирали цілі села, і їх розповіді навіяли Шевченкові вірш про чумака, який захворів на чуму. Лежить він на битому шляху і неспроможний підвестися і зняти ярмо з своїх круторогих волів, рокований на самотню, невідворотну смерть без краплі води, без людського голосу, без теплого слова... Тільки гайвороння злетілося до нього, передчуваючи близьку поживу, та тоскно ревуть голодні нерозпряжені воли...

Чи не загинули і його друзі цією жахливою смертю там, на Україні, і марно чекає він од них хоч коротенької звістки?..

Думка про чуму все частіше відвідувала поета. Так була написана напівфантастична балада «Чума» [150].

Ходить страшна гостя містами й селами. Ходить з лопатою і риє могили, косить божевільних від жаху людей. Вони замикаються по хатах, але ніякі засуви не рятують. Голодна худоба блукає дворами й дорогами. Городи та вулиці заростають очеретом і останніми гинуть грабарі, які стягали ланцюгами померлих у братську могилу. А через рік приходять у мертве село живі люди, запалюють страшне вогнище смерті, стирають з землі самий слід старого селища і саму пам'ять про нього.

В один з похмурих днів, щоб розвіяти нудьгу, Бутаков запропонував поїхати в аул Джантемир-бая.

— Ось Тарас Григорович каже, що цей Джантемир багатий і... знатний, як пушкінський Кочубей [151]. Треба з ним познайомитися, подивитись, як він живе, а потім запросимо його до нас.

Пропозиція Бутакова сподобалась, але поїхало тільки п'ятеро: сам Бутаков, Макшеєв, Шевченко, Богомолов, як комендант Косаралу, якому треба було й офіціально познайомитися з своїми новими сусідами, та прапорщик Нудатов [152], заслáний в Раїм на два роки за те, що в його чергування втекло з бухарським караваном кілька засланців-поляків.

— Не забудьте фарби та олівці,— радив Шевченкові Бутаков,— бо кожен з нас побажає мати спогад про такий візит.

Коні вже форкали біля землянок. Знаючи, що Тарас Григорович погано їздить верхи, Богомолов наказав дати йому сумирну кобилу.

Передбачаючи добре частування, і головне, запашний перський тютюн, Тарас Григорович ожив, і, якщо не хвацько, то принаймні бадьоро, тюпав на своїй Росінанті, як він одразу охрестив свою кобилу. Вони переїхали бродом дві протоки, об'їхали озера-лимани і поскакали вздовж Сирдар'ї, проти її течії і, дійсно, за годину побачили вдалині білі й чорні юрти аулу.

Гучний собачий гавкіт зустрів кавалькаду.

— Зупиніться тут, Олексію Івановичу,— під'їхав до Бутакова поет.— Почекаємо, поки вийдуть хазяї і відгонять собак, бо в цих вовкодавів такі ікла, що нам не врятуватися, коли ми рушимо далі.

Почувши про появу якихось начальників, Джантемир вже поспішав їм назустріч, ще важчий і товстіший, ніж торік.

— Слава Аллахові і пророку його, що посилає мені таких хороших і шановних гостей,— урочисто сказав він, і солодка, сонно-улеслива усмішка застигла на його набряклому, пласкому обличчі.

За звичаєм, він повів гостей до юрти, а Ісхак та Рахім забрали їх коней.

В юрті одразу подали чай, а тим часом біля порога вже білували барана. Бутаков та Макшеєв з цікавістю придивлялися до юрти і мимоволі замилувалися гордим велетнем-беркутом, який куняв на тугирі. Коли внесли

тацю з паруючою бараниною, Ісхак та Рахім подали гостям води помити руки і рушник.

— Не струшуйте воду на підлогу. Витирайте руки рушником або своїми носовими хусточками, бо хазяї образяться,— прошепотів Тарас Григорович офіцерам.

Вони слухняно витягли свої хусточки.

Тим часом Джантемир вийняв із скрині дві пляшки зубрівки і налив їм повні піали, приказуючи:

— Ой, добре зробили майири, що джульбарса забили. Він багато баранів у нас загриз. Великий збиток від нього був. Баби дитинки ніде не пускали, бо він один дівчатко із'їв. Кажуть, дитинка йому смачна.

— Це Тарас Григорович вигадав, як на нього засідку зробити. Йому дякуйте,— відповів Бутаков.

— Хороша людина Тарас-ага,— кивнув і Джантемир.— Він там, у Жаман-Кала полювання на вовків улаштував. Багато вовків забили майири. Він їх попросив. Хороша людина!

Шаукен тим часом розпоряджалася частуванням. Подали баурсаки, кавардак та буйрек, міцно присмачений перцем. Перевалюючись, як качка, в своїй святковій оксамитовій безрукавці, Шаукен частувала гостей. Скоро мала стати матір'ю, і скидалася на велику кулю з другою, меншою, прикріпленою над першою. Обличчя її сяяло таким урочистим самовдоволенням, що Бутакова душив сміх.

Нудатов вперше потрапив у таку екзотичну обстановку і захоплювався тут усім. Юрта, беркут, візерунчасті повсті вздовж кереге, піали і самі хазяї в своїх строкатих вбраннях — все це було для нього таким новим та оригінальним.

— От шкода,— зітхнув він,— що ніяк відразу всього не помітиш і не запам'ятаєш... А з часом спогади втрачають свою яскраву свіжість. Хоч би якийсь сувенір залишився.

— А я вас виручу,— весело відгукнувся Шевченко.— Намалюю вас разом зо всім цим антуражем. Добре, що Олексій Іванович порадив мені взяти фарби.

Нудатов одверто глянув йому в очі.

— Все це було б прекрасно, шановний Тарасе Григоровичу, коли б той червінець, який ви від мене одержите за роботу, пішов на щось добре. Адже проп'єте його, як завжди, а завтра знов ходитимете і «стрілятимете» цигарки в добрих людей.

Шевченко низько схилив голову. Слова Нудатова боляче вразили його.

Нудатову стало соромно. Офіцери з обуренням знизували плечима, одверталися від нього.

— А втім,— пробелькотів він,— хіба ж я не розумію? Отаке бовкнеш, була. Зробіть ласку, малюйте.

Шевченко неохоче взявся за фарби. На малюнку Нудатов напівлежав на килимі з піалою вина в руках. Навпроти нього, схрестивши ноги, як Будда, сидів поважний і грузько опасистий Джантемир. В глибині юрти куняв беркут, висіли сідла і величезний порожній саба — бурдюк для кумису, але Шаукен злякано щезла, боячись, щоб і її часом не намалював руський акин.

Малюнок усім надзвичайно сподобався, але Тарас Григорович категорично відмовився взяти за нього гроші, як не благав його Нудатов та всі інші. А коли подали нове частування, Шевченко непомітно вийшов з юрти.

Жайсак щойно повернувся в аул і їв пшоняну кашу з айраном, коли до нього зайшов Кобзар.

— Сідай, Тарас-ага, дорогий! — радо приказував молодий табунник, підстилаючи йому єдиний шматок білої повсті.— Як живеш?

— Не питай! — зітхнув Кобзар.— Тепер життя моє значно легше торішнього, але неволя є неволя... Розкажи краще, що в тебе нового і як справи Кульжан?

— Все по-старому. Лисиць багато здобув. Хороший у мене беркут, б'є влучно. А Кульжан... Приїздив Зулькарнай — туди, на жайляу. Казав, що син його все ще лежить в цьому білому... як його?..

— В гіпсі?

— Так-так.

— І що ж вони вирішили?

Жайсак безнадійно махнув рукою:

— Плаче бідна. Досі було в неї одне горе, що доведеться їй одружитися з Ібраєм, а зараз загрожує їй нове, гірше лихо: Зулькарнай приїздив не сам, а з родичами, щоб зміцнити дружбу з Джантемиром. І був серед цих родичів дядько Зулькарная. Він уже прожив понад сім мушелів, беззубий, згорблений, ледве тримається на коні. Звуть його Молдабай. Побачив він Кульжан і наче здурів: каже, що коли Ібрай помре, він сам одружиться з нею. І нічого тут не вдієш: аменгерство — закон.

— Яка гидота! — вихопилося в Шевченка.— Ну, а Джантемир? Невже він на це згодиться?

Жайсак безнадійно махнув рукою.

— Джантемир знає, що Молдабай дуже багатий і, до того ж, імам.

Обидва довго мовчали.

— Лисиць здобув,— знову заговорив Жайсак по хвилі,— але продати їх нема де. Від Жаман-Кала до Оренбурга три дні їхати, а звідси вп'ятеро більше. Як туди дістатися самому?

— Якщо трапиться в тебе щось несподіване,— дай мені знати. І взагалі приходь. Люблю з тобою говорити,— сказав Шевченко, підводячись.

Жайсак провів його до Джантемирових юрт, біля яких вже форкали і брязкотіли вуздечками офіцерські коні, а майири прощалися з баєм.

— Де ж моя Росінанта? — з комічним здивуванням спитав Шевченко.

— Вона на ногу припадає,— пояснив Ісхак і, щоб його зрозуміли, навіть показав, як шкутильгають.— Сідай на нашого коня, Тарас-ага. Рахім з тобою поїде і приведе його назад.

— Але ж уже вечір. Що, як на нього нападуть вовки, коли він вертатиме? — захвилювався Шевченко.

— Не нападуть. Ще не зовсім зима. Вовки ще ситі,— посміхнувся Ісхак.— Проте, коли ти за нього боїшся, хай Рахім у тебе переночує і вранці повернеться в аул. Ти згодний, ата?

— Хай ночує, коли хоче,— відказав Джантемир і знов почав дякувати офіцерам за відвідини.

Рахім скакав поруч з Тарасом Григоровичем на буланому коні. Він вбрався в гарний смугастий халат, який йому давали лише в свята і, коли з чорних юрт повибігали його однолітки, щось гучно й насмішкувато крикнув їм.

— Що ти їм сказав? — спитав Шевченко, коли хлопчики відстали.

— Я їм сказав, що їду до вас у гості і що ви ситно годуєте гостей,— зареготав Рахім.— Вони завжди голодні і думають лише про їжу. Ось я їх і піддражнив.

Це почув Бутаков.

— Чому ж ви їм не допоможете, вони ж ваші родичі? — спитав він.

Рахім трохи збентежився.

— Батько говорить, що коли годувати всіх голодних, так самим нічого не залишиться,— сказав він і почервонів.— Влітку вони надумали окремо кочувати. На них напали хівинці й пограбували їх. Стали вони тепер справжніми байгушами, але я приятелюю і з Ісмагулом, і з Ізгути і завжди даю їм баранини,— додав він, і вдаривши коня, помчав уперед.

— Так ось перекажи їм, цим хлопчакам,— суворо сказав Бутаков, коли Рахім знов порівнявся з ним,— хай вони щодня приходять до нас у Косарал. Обідаємо ми опівдні — це коли сонце стоїть найвище. Ми їх нагодуємо.

Рахім з хвилину мовчки дивився на Бутакова, наче не зовсім зрозумів, що він каже.

— Ти їх годуватимеш? — усе ще не ймучи віри, перепитав він.

— Так. Щодня даватимемо їм їсти. Зрозумів? Перекажеш?

— Ой бой! — по-хлоп'ячому підстрибнув Рахім у сідлі.— Так вони ж усі прийдуть, бо ж вони всі голодні!

І раптом обличчя його освітилося такою щирою радістю, що Бутаков мимоволі й собі посміхнувся.

В землянці було холодно. Давно загасла залізна грубка. Тарас Григорович приніс оберемок хмизу, сніп кураю і кілька шматків кізяку. Швидкими, звичними рухами розпалив вогонь і поставив розігрівати вечерю.

Рахім не звик сидіти на табуретці і відразу влаштувався на підлозі біля грубки.

— Дозволь мені, Тарас-ага, топити грубку,— сказав він і почав вміло підкладати в полум'я то жмут сухого кураю, від якого йшов землянкою запашний полинний дух, то покривав полум'я уламком димучого кізяку, підперши його сухим хмизом. Золоті цівки вогню весело стрибали в грубці, бігли в димар і крізь розтріскане старе залізо, з якого була зроблена ця грубка, і крізь дірки в дверцятах, кидали на стіни землянки тремтячі бронзові відсвіти, вихоплюючи з густого мороку то плече, то лоб і скроню хлопчика.

Макшеєв залишився ночувати в раїмського коменданта. Вернер теж десь зник, і Тарас Григорович лишився на самоті з хлопчиком. Вечеря швидко підігрілася. Шевченко подав Рахімові тарілку пухкої гречаної каші і ложку. Рахім спочатку, за звичкою, почав їсти пальцями, але згодом схаменувся і взяв ложку.

— Завтра вранці я тебе намалюю,— сказав поет хлопчикові і кинув йому кожух.— Ось постели одну половину на підлогу, а другою вкрийся.

Хлопчик слухняно улаштувався і за мить вже спав міцним сном.

А Шевченко ще довго не міг заснути: все гризли йому душу слова Нудатова. Не раз і сам докоряв він собі за схильність до чарки або міцного чаю з ямайським ромом, від яких на годину-дві притамовувався біль душі. Він щиро заприятелював зо всіма учасниками експедиції, полюбив їх, але ніколи не міг забути, що він невільник і що вони лише тимчасові супутники на безмежному шляху його страждань — кожної хвилини жорстоке життя може знов шпурнути його в смердючу клоаку штрафних армійських казарм...

Ранок був прозорий, сонячний. Паморозь блищала на посивілих вночі очеретах і на чагарнику. Перлові димки стояли стовпами над коминами казарми, штабу та землянок. А в небі йшли такі ж перлові каравани високих пругких білих хмар.

Чергові козаки з гиком і хвацьким свистом мчали повз землянки, зганяючи своїх коней до водопою. З рипінням в'їжджала схилом мису водовозна діжка, розхлюпуючи кришталеві цівки води, від яких її вигнуті обмерзлі боки блищали на сонці. За діжкою тяглася гарба з сухим очеретом, що шарудів якимсь бляшаним шарудінням, коли снопи його чіплялися на низенький саманний дувал або за зустрічні кущі. Ледве вловимий вітрець потягнувся з моря, і від цього повітря було особливо чисте і по-зимовому бадьоре й радісне.

Шевченко протер ганчіркою знадвору віконце у стелі землянки, знов розпалив грубку і взявся до роботи. Горішнє світло лилося на голову Рахіма, що сидів, як і вчора ввечері, біля грубки на підлозі. Хлопчик тримав на колінах миску і доїдав учорашню кашу. Він скинув свій святковий строкатий халат і сидів у самих білих коротеньких штанях, що ледь-ледь прикривали йому коліна: гостроверха повстяна шапка з розрізаними крисами сіріла на його голові, а в грубці знов весело стрибали і поспішно бігли в димар золотаві, сині зісподу, струмені вогню, обсипаючи землянку тремтячим рудим відсвітом.

Шевченко працював з захопленням. Прокинувся він свіжий, бадьорий. Радість творчого злоту здіймалася

в грудях. Малював з власної волі, а не тому, що так треба, не тому, що рядовий п'ятого лінійного батальйону повинен малювати береги Аральського моря, і не тому, що засланцеві Шевченку треба заробити собі на цигарки кілька жалюгідних монет.

Рахім сидів нерухомо, і це полегшувало роботу художника. Вузенькі чорні очі Рахіма дивилися задумливо й печально. Про що думав цей хлопчик, майже дитина,— Шевченко не знав, але, здавалося, сама душа дрімучої Азії прозирає в погляді її юного сина.

— Готово! — сказав нарешті Шевченко і втомлено сів, мало не впав на свою похідну койку. Понад три години працював він без упину.

Рахім скочив на ноги, одягнув свій строкатий халат, повстяні панчохи й чоботи, підперезався, потім низько вклонився Тарасу Григоровичу і побіг до стайні по свої коні.

А Шевченко все сидів у землянці, дивився на свій малюнок і думав:

«Ну, тут вже жодний Макшеєв не знайде умовності або прикрашательства. Ось вона, справжня правда життя».

Так, сам того не відаючи, Шевченко почав новий період своєї творчості художника-реаліста.

VI. ЗИМІВНИКИ

Щодня за годину-півтори до обіду прибігали до форту Косарал казахські діти, від шестирічних малят, що ледве дріботіли худенькими ніжками в подертих хутряних панчішках, до довгов'язих незграбних підлітків чотирнадцяти-п'ятнадцяти років у дірявих чоботях і благеньких куцих чапанах, з яких майже по лікоть стирчали червоно-сині від холоду руки. Величезні патлаті малахаї з лисячого або вовчого хутра стирчали на їх головах, кидаючи на сніг чудернацькі тіні. Кожен тримав у руках дерев'яну або череп'яну миску: вони йшли обідати.

Кашовар, якого моряки уперто звали коком, забачивши їх, посміхався:

— Крокує голопуза орда. І як вони тільки можуть перти за ложкою каші в таку далечінь?

Від Косаралу до аулу санним шляхом дійсно було мало не дванадцять верст, але діти не обходили озера й великого річкового завороту: вони йшли навпростець, через заплавні луки, через грузькі хащі очерету, через маленьку затоку і протоки, скуті морозом. І це мало не втричі скорочувало їм шлях.

Чекаючи обіду, діти тулилися одне до одного, як змерзлі курчата, і, щоб хоч трохи зогрітись, заривалися в ожеред сіна, що стояв за кухнею та стайнею, а ледь-ледь зогрівшись, одразу починали пустувати, борюкатися, перекидатися через голову, поки який-небудь козак не гримне на них, вирячивши удавано-суворі очі:

— Цить, голопузі! Чого сіно ворушите? Не для вас кошено!

Дітлахи вмить ущухали і дивилися на нього то злякано-винувато, то пустотливими щілинками оченят і тісніше тулилися одне до одного, щоб показати, як вони змерзли. У великий мороз суворі козаки іноді кликали їх погрітися в казарму біля напаленої груби. Але здебільшого так і сиділи вони у сіні, поки «рус ата» (російський батько) не відкриє двері «камбуза», як він уперто називав свою кухню, і не почне видавати обід. Зграйкою горобчиків вони вмить перелітали через двір і, раптом ущухнувши, скромно і майже побожно ставали в чергу перед плитою. Кожному кок наливав у миску повний черпак борщу і клав шматок вареного м'яса. Вони відходили до стінки, сідали на підлогу і, обпікаючись, обережно хлебтали через край миски гарячу рідину, потім вибирали руками м'ясо й овочі і знов підходили до кока. А він кидав в їх миску по важкій грудці масної каші. Діти знов ішли до стінки. З'ївши кашу, вони старанно вилизували свій посуд, а потім руки й пальці.

Моряки терпляче чекали осторонь, і, хто з сумом, а хто з ласкавою посмішкою, дивилися на їх посерйознілу зграйку, зайняту їжею. У багатьох ворушився в серці сум за родинним гніздом, тепле батьківське почуття, вкладене природою в серце кожної людини.

Інколи в люті морози або в буран діти не приходили. Тоді моряки не раз стурбовано виходили за вал, вдивлялись у каламуть летючого снігу, і неспокій гриз їм серце.

— А що, коли вони вийшли і захопив їх в дорозі буран? Адже ж замерзнуть галчата нещасні!

Але дітлахи виявилися тямовитими: кілька разів вони приводили з собою аульних собак і в негоду ніколи не виходили без них, а собаки добре запам'ятали смачні кістки, якими частував їх кок, і найкоротшими стежками вели дітей у форт, а потім, добре наївшись, вели їх назад в аул.

Лихо спіткало аульну бідноту тоді, коли «Константин» дрейфував біля хівинського берега. Скривджені Джантемиром, вони вирішили відокремитися од його аулу й відкочували од грізного бая. Марно Жайсак і Тайжан умовляли їх потерпіти до весни, щоб з першим теплом відкочувати до Ішиму або до Іртишу, де не гасають степом хівинські харцизи. Знедолені, завжди дурені і ображувані люди не слухали добрих порад, вважаючи, що Жайсакові з Джантемиром добре жити, як головному табуннику, і що радить він їм не від щирого серця. Зняли вони свої юрти й пішли з своєю худобою, і в один з перших же днів пограбували їх хівинці. В жорстокій сутичці трьох бідарів було вбито, а десятьох поранено. Відбити свою худобу вони не змогли. Втративши останнє своє добро, повернулися вони до Джантемира, благали його прощення і допомоги.

Джантемир не відразу прийняв їх і дав їм тільки жалюгідні крихти як милостиню, та й то в борг. Але довелося їм покірливо згодитися на найтяжчі й найпринизливіші умови, аби зберегти собі життя. Допомога Бутакова в цих умовах дійсно рятувала їх дітей від загибелі.

— Ось що робиться на білому світі! — хитали головами моряки і чим могли підтримували казахів. Ділилися з ними останньою сорочкою, допомагали в рибальстві й полюванні. Істомін їздив двічі на тиждень в аул лікувати хворих, сам готував і возив їм ліки.

Бутаков записував в своєму щоденнику:

«Треба дивуватися, як вони ще існують, ці нещасні киргизи. Живуть у благеньких кибитках, в яких морозний вітер проймає людину наскрізь. Ходять у лахмітті, з якого прозирає голе тіло, і взутті, в яке набивається повно снігу. Вся наша допомога — крапля в морі, поки не встановиться тут справжня міцна влада, яка була б спроможна їх захистити від хівинців».

Наближалося Різдво. У кожного мимоволі заворушилася таємна журба. Згадувалося дитинство, різдвяні колядки й щедрівки, ялинки, згадувалися рідні

й близькі. І кожному хотілось поділитися з друзями спогадами в тихій і задушевній розмові.

Вернер сумував за сім'єю, за рідною Варшавою. Молоденькі прапорщики пригадували пишні бали, таємні побачення з наївними інститутками або з світськими дамами, інтригуючі розмови з дотепними масками на маскарадах, театри, катання на тройках, циганські хори в окремих кабінетах позаміських ресторанів, а мало не всі інші зимівники — дружин та дітей, Святвечір, кутю, святкові ярмарки зі строкатими каруселями та балаганами, пиятику, кулачні бої, святкову ворожбу, де так зручно під виглядом ворожіння признатися в коханні, призначити побачення або пожартувати з чужої інтимної таємниці.

Шевченко гостро відчув настрій людей, і навіть власні болі турбували його менше, ніж цей сум, що, як туман, клубочився навколо нього. Тому, коли Бутаков запропонував влаштувати виставу, він підтримав його. Але ні в Косаралі, ні в Раїмі не було жодної друкованої або принаймні переписаної від руки п'єси, не було тут і жінок, здатних виступити на сцені. Ялинку теж не можна було влаштувати, бо за тисячу верст навкруги не було жодного шпилькового дерева. Почав Бутаков з того, що кожного учасника експедиції просив окремо вигадати якийсь засіб проти нудьги і неодмінної її супутниці — журби. І його хороша наполегливість потроху розворушила найбайдужіших.

— Ось і ви, любий Тарасе Григоровичу,— казав Бутаков,— спробували б відновити в пам'яті яку-небудь комедію чи смішний водевіль. Або одну з ваших малоросійських побутових сценок про купців, чиновників-хабарників, про ченців та стряпчих. Їй-бо, ніхто б вам не докорив, коли б ви щось перекрутили або додали!

— Слухайте, Хомо,— сказав Шевченко, піймавши Вернера.— Згадайте хоча б ваші національні танці. Я чув в Оренбурзі, що ви чудово танцюєте.

— Нема в мене ані дами, ані костюма,— розгубився Вернер.

— Усе знайдемо! Посушимо голову, але знайдемо! Олексій Іванович каже, що святкувати й розважатися будемо вкупі з усією командою, як це заведено в моряків у далекому плаванні.

— Правильно,— весело підтримав, підходячи, Бутаков,— тому залучіть нашого боцмана: він чудово тан-

цює негритянські танці. Та й сам він трохи схожий на негра. Пофарбувати б його в чорний колір — ніхто б не повірив, що він білий. А марсовий Клюкін добре танцював у Неаполі тарантелу — треба і його залучити. Вони наспівають мелодії своїх танців, а штурман Ксенофонт Єгорович підбере на гітарі акомпанемент. І бубон, і кастаньєти зробимо, тільки всі беріться зараз за діло! Влаштуйте нам, панове, такий дивертисмент! Тоді ми всі табором нагрянемо в Раїм. Побачите, як вони там зрадіють!

Узявшись за діло, Вернер і Шевченко втяглися в нього, потім захопилися. Торішній досвід з улаштуванням облави на вовків став тепер Шевченкові в пригоді. Перш за все склали вони з Вернером програму вистави, потім — список потрібного реквізиту, який треба було виготовити своїми силами або, як висловився Вернер, «зробити з нічого», і почали шукати джерела цього «нічого». Бутаков одразу згодився віддати їм стару білизну і простирадла на костюми і на завісу. У Богомолова в канцелярії знайшлося червоне та синє чорнило. Істомін дав шість шкурок зайців-біляків. Каптенармус знайшов кілька картонних коробочок, шматки золотого та срібного позументу. Макшеєв подарував пляшечку взуттєвого лаку. Кок десь здобув шкурку каракуля та чорного кудлатого довгошерстого барана, Чорторогов — шкуру ведмедя, а Шевченко попросив у Жайсака орлячого пір'я та стареньку оксамитову безрукавку Кумиш... Знайшлися й нитки, клей, і закипіла робота.

Тарас Григорович намалював два польських і один неаполітанський костюми. Серед матросів виявився колишній кравець. Залучили і його. Шевченко з Вернером вирізáли та клеїли з картону циліндри для чиновників і конфедератки для поляків, обтягли конфедератки блакитним полотном, оздобили білим пір'ям та заячим хутром, з каракуля Тарас Григорович зробив парик для негра, а другий — кучеряво-патлатий — для Клюкіна. З розплутаного манільського тросу зробили жіночий білявий парик з довгою пишною косою.

Тараса Григоровича не можна було пізнати: він метушився з ранку до пізньої ночі і, здається, більше за всіх турбувався, щоб усе вийшло, «як у справжньому театрі». Його одностайно обрали головним режисером та організатором вистави. Він то клеїв, то малював, то сідав писати народну сценку, то робив маски, то стежив

за тим, як репетирують «його актори», і завжди давав їм хороші поради, як людина, що багато бувала в найкращих театрах столиці і зналася на сценічній майстерності першорядних акторів.

Передбачаючи близьку появу оказії, Шевченко урвав хвилину і написав листа Лизогубові, де щиро розповів про свій настрій: «Не можу сказати, щоб я відчував себе щасливим, але тепер я принаймні веселий, а це багато важить: отже, похмурий сум і розпач вже перегоріли в мені».

Його рухлива енергія запалювала всіх. «Актори» старанно повторювали свої номери, ускладнювали і удосконалювали їх, намагалися зробити їх оригінальнішими. А Шевченко тим часом зробив з орлячого пір'я фантастичне вбрання індійця і умовив фельдшера Істоміна протанцювати індійський танець під якусь чудернацьку мелодію, яку грав на гітарі унтер-офіцер Абізаров, запевняючи всіх, що це справжня індійська танцювальна. Звичайно, ніхто не міг його перевірити. Але номер усім страшенно подобався.

За два дні до Різдва в Косаралі відбулася генеральна репетиція, але без гриму й костюмів, бо справжнього театрального гриму не було, а на репетицію витрачати мізерний запас акварелі заборонив Бутаков.

У Раїм помчав вершник сповістити раїмців, що на перший день свята косаральці нагрянуть туди у повному складі.

Опівдні вирушили в путь чотирма великими парними саньми, не діждавшись козаків, які в останню хвилину вирішили теж взяти участь у розвазі.

Раїмці вже чекали гостей. Після перших привітань гості з хазяями вийшли на плац, де вранці чисто підмели сніг і зробили з нього низенький бар'єр у формі кола, щоб відокремити арену від глядачів. У цю мить за околицею заграли козацькі сурми, і невеликий загін уральців з осавулом Чорториговим на чолі урочистим маршем в'їхав у Раїм.

І відразу почалася уславлена козацька джигітовка.

Першими вилетіли на арену три вершники й помчали кругом, стоячи на сідлах і тісно сплітаючись руками. Потім бічні вершники на мить притримали коней, а середній помчав далі. На повному скаку він ліг впоперек коня на сідло й почав підбирати з землі і з бар'єра червоні та зелені хусточки, порозкидувані там для нього,

потім, схопившись за попруги, він сповз із сідла під черево коневі і помчав плацом, замітаючи арену полами своєї черкески.

Бурхливі оплески були йому нагородою. Тоді помчали далі перший і третій козаки. Вони на повному скаку перестрибували з коня на коня, жонглювали шаблями й шапками, і довго не відпускали їх з арени захоплені глядачі.

Потім виїхали на арену одразу четверо вершників, стоячи на сідлах. На плечі їм вилізли троє, а на тих трьох ще два молодих козаки, і вся жива піраміда помчала чвалом по колу. Козаки стояли на конях нерухомо і виструнчившись «руки по швах».

Глядачі затамували подих, і тільки боцман Парфенов буркнув собі під ніс:

— Подивилися б вони на наше парусне навчання на фрегатах, коли ми стоїмо на реях строєм і не здригнемось у хитавицю.

Насправді йому теж надзвичайно подобалася джигітовка, але його моряцьку гордість уразило, що не лише моряки такі спритні й сміливі.

Розпалені джигітовкою козаки і змерзлі глядачі весело рушили з плацу обідати, а тим часом найбільшу в Раїмі казарму почали готувати для концерту й танців. Уздовж передньої стіни зсунули нари — це мала бути естрада. Поки в залі встановлювали лави та стільці, «артисти» швидко переодягалися. Скоро зал виповнився чепурною святковою публікою, але концерт чомусь усе не починався.

— Чому не починаєте? — спитав Бутаков, зазирнувши за імпровізовану завісу.

— Ми першим номером даємо негра,— відповів Тарас Григорович, вже одягнений в свій старенький фрак, розтираючи на тарілочці якусь брунатно-чорну рідину,— та от фарби не вистачило. А він же танцює босий, костюм коротенький — до колін, і руки голі, і шия... Ось я сажу з клеєм та глиною розмішую, щоб не витрачати останньої акварелі. Зараз швиденько пофарбую його, але ж не можна костюм йому одягти, поки він не підсохне, бо ж уся сажа з тіла опиниться на білому полотні.

— Тоді починайте з іншого номера,— наказав Бутаков.

— Дозвольте, ваш скоброд, нам джигу станцювати, наш номер другий,— підскочили до лейтенанта четверо

матросів у новеньких форменках із широченними кльошами над блискуче наваксованими черевиками.

— От і добре! Починайте!

Зазвучав гонг — це вдарили в мідний кухонний таз. На край естради, звісивши ноги в партер, сів косаральський гармоніст і заграв джигу, яку він старанно вивчав з голосу вже три тижні, а на естраду хвацько вилетіли четверо матросів, чітко й спритно вибиваючи швидкий ритм англійського морського танцю.

Стрункий і гнучкий, як очеретинка, марсовий Клюкін давно був загримований циганом. Червона шовкова косоворотка й чорні плисові штани зграбно охоплювали його стан. Кудлатий парик з чорного барана та чорні наклеєні вусики зробили його схожим на Козловського. Коли матроси закінчили джигу, він вивів на ланцюгу зашитого в ведмежу шкуру присадкуватого й товстого кока, обличчя якого закривала маска ведмежої морди, роботи Тараса Григоровича. З навмисним горловим циганським акцентом Клюкін звернувся до «ведмедя»:

— Покажи, Мишенько, як попадя до церкви збирається.

І «ведмідь» рукою в рукавиці, вивернутій хутром догори, схопив жмут вати, сунув його в борошно і почав пудрити собі морду, манірно чепурячись перед уявним дзеркалом.

— А тепер покажи, Мишенько, як попадя в церкві молиться.

«Ведмідь» слухняно складає лапи долонею до долоні і стоїть, спустивши очі додолу, але за мить починає зиркати то праворуч, то ліворуч під гомеричний регіт присутніх і самої кокетливої матушки Степаниди.

Не встиг «ведмідь» злізти під гучні оплески з високої естради, як на краю естради знов влаштувався косаральський гармоніст з унтер-офіцером Садчиковим, і на двох гармошках вони заграли веселу бравурну мазурку, а з-за завіси вилетів на естраду Томаш Вернер з маленьким худорлявим естонцем Густавом Термом, одягненим панною. Обидва в блакитних національних костюмах, облямованих пухнастим білим хутром зайця-біляка, з чепурними вильотами. Вернер танцював з надзвичайним піднесенням, і всі зрозуміли, що він надає цьому рідному танцю і зокрема своєму національному костюму отут, в цих умовах, особливого значення. Кінчаючи танець, він з підкресленим шиком схилив

коліно, поки Терм граціозно оббігав його і завмер перед ним в глибокому реверансі.

Тим часом Парфенов був уже загримований. Тарас Григорович підмалював йому очі крейдою, а губи намазав яскравим карміном. З каракулевим париком вийшов з нього негр «як живий». Коли чорна фарба на його тілі остаточно просохла, він убрався в досить-таки примітивний червоно-білий смугастий костюм, подібний до античної туніки з коротенькими рукавами, і коли Вернер із своєю «дамою» повернувся з естради під гучні оплески, на краю естради з'явився штурман Ксенофонт Єгорович Поспєлов з негритянським банджо, вивезеним з кругосвітнього плавання. Дивна протягла мелодія полилася з-під його пальців, і з-за завіси вистрибнув негр. Всі аж охнули, а банджо, закінчивши інтродукцію, раптом перейшло на швидкий і ніби стрибаючий мотив. Парфенов заклав собі під пахви кулаки і, вимахуючи ліктями, ударив веселий гвінейський танок, вивезений теж з кругосвітнього плавання. Він і цокав язиком, і підморгував, і зиркав на всі боки, ніби розповідаючи глядачам якусь кумедну таємницю.

І танець, і сам негр викликали неймовірне, дике захоплення. Танець довелося повторити двічі. Парфенов щоразу входив у азарт. Піт струмками стікав з його обличчя, прокладаючи білі смужки, а коли глядачі нарешті його відпустили з естради, він з величезною насолодою скинув парик і занурив голову в діжку з водою, змиваючи разом з потом сажу і акварель.

Після Парфенова вийшов Тарас Григорович у своєму благенькому фраку з гусячим пером за вухом, а за ним козак Столєтов у синій чумарці, в чоботях пляшками і з довгою чорною бородою. Вони розіграли цікаву побутову сценку з життя чиновників-хабарників, які від усіх одвідувачів збирають свою данину, і ця сценка викликала вибух реготу й бучні оплески.

Тим часом Клюкін одягнув білу сорочку, оксамитову безрукавку, коротенькі, до колін оксамитові штанці і смугасті панчохи, голову зав'язав червоною шовковою хусткою і з бубоном в руках легким стрибком вилетів на сцену під прозорі й ніжні звуки мандоліни і двох гітар. Тарантела вийшла чудова, і навіть Бутаков мимоволі зітхнув, пригадуючи довгу стоянку корабля біля підніжжя Везувію, сліпучу, теплу синь Середземного моря і, може, кохання до тоненької граціозної італійки

з тамбурином і мигдалевидними довговіями імлистими очима.

Після Клюкіна знову вийшов Шевченко в вишиваній українській сорочці і розказав кілька дотепних анекдотів з народного життя. На закінчення концерту Істомін, голий до пояса, але весь розмальований різнокольоровим «татуюванням» і з цілим віялом орлячого пір'я на голові, протанцював чудернацький танок «ватажка ірокезів».

І програма, і виконавці дуже сподобалися глядачам. Раїмці навперебій дякували Шевченкові й Бутакову за цікаву розвагу. Після веселої недовгої вечері почався бал.

Царицею балу була єдина на весь Раїм дівчина, донька провіантського чиновника Людочка Цибісова. Смаглява, миловида, вона не сиділа ані хвилини. Всі неодружені офіцери й чиновники Раїма були в неї закохані. Вони тяглися до неї, як метелики до вогню. Мати стежила за кожним доньчиним кроком, а батько дивився на палких залицяльників, як Цербер, що от-от зірветься з ланцюга.

Великим успіхом користувалася й попадя, яка тільки навесні закінчила гімназію в Оренбурзі, та дружина скарбника Дубовського, огрядна блондинка років тридцяти, яку хтось назвав рум'яним стиглим яблуком. Нещодавно приїхала до неї старша сестра та так і застряла тут до весни. Це була стара дівка, до неможливого кістлява і з лорнетом. «На безриб'ї — і рак риба, а на бездам'ї і опудало — дама»,— подумав Поспєлов, запрошуючи її на кадриль.

Поки йшли танці, Тарас Григорович сидів в кутку з лікарем Кількевичем, з яким познайомився ще восени. Лікар і раніше чимало чув про Шевченка, співчував його гіркій долі і при першій же зустрічі відчув до нього щиру приязнь.

В цей різдвяний вечір розмова почалася з театру, який так гостро згадався їм обом після цієї аматорської вистави. Кількевич був людина літня, мав уже років сорок п'ять, але й тепер, як і в юні роки, захоплювався театром. Що два роки брав він відпустку і їхав, як він казав, «по культуру» в Москву або в Петербург. Звичайно, сьогодні їм обом згадався і Щепкін [153], і Каратигін [154], і Глінка, і Гулак-Артемовський [155], і багато інших діячів мистецтва. Шевченко розповідав про своє знайом-

ство з цими корифеями сцени. А коли розмова торкнулася драматургії, признався, що й він «зогрішив» п'єсою «Назар Стодоля», але сказав, що драматургія не вабить його, бо вірші та проза живуть на папері повноцінним життям, а от п'єса без театру втрачає значну частину своєї життєвості.

— А як же Шекспір? — спитав лікар.

— Шекспір — виняток, він — геній. Все в ньому геніальне: і сюжет, і характери. Такий глибокий текст може існувати і самостійно, без театру.

— А хіба в наші часи життя не постачає нам сотні трагедійних сюжетів? Та ваші власні поеми — хіба не трагедії зруйнованого життя, розбитого кохання?

Шевченко посміхнувся:

— Щодо часу... Звичайно, наш час дещо спрощує сюжетний вузол: нема більше неперехідних бар'єрів між різними вірами та народами, які бували колись: католик та православна, або лютеранин та православна часто одружуються. Але один бар'єр лишається непорушним: між паном і кріпаком. На одному боці — право і сила, на другому — жахливі злидні й безправ'я...

— Помиляєтесь, любий поете! Живі ще й інші бар'єри. Хочете, дам вам сюжет, та не вигаданий, а справжній, живий факт з віленського життя? В нашому давно ліквідованому Віленському університеті вчився зі мною син одної литовської графині. І от закохався він до нестями в доньку багатого єврея-купця. Дівчина дійсно була красунею, і було їй сімнадцять років. Батько сам водив її до гімназії і на бульвар, щоб ніхто не міг з нею познайомитися або залицятися до неї, бо сватав її багатий банкір з Любська. Але кохання така штука — самі знаєте... І не один раз сиділа красуня біла вікна, виглядаючи молодого студента, мого однокурсника. Коли батько йшов у своїх справах, він залишав з донькою наймичку, непідкупну й невблаганну наглядачку. Але дівчина прочитала в якомусь романі, як коханці спускаються одне до одного шовковою драбиною, взяла шовку й собі сплела таку драбинку і ввечері, коли наймичка спала, а студент стояв на вулиці під вікном, спустилася до нього з вікна. Та не вміли вони ховатися, не пішли десь далі: стоять собі й звіряють одне одному своє кохання. А батько був удома, вийшов надвір й почув їх розмову, схопив сокиру і, як скажений, вибіг на вулицю та й зарубав молоденького студента.

— А вона?

— Побачивши забитого хлопця, в нестямі підняла з землі ту ж саму сокиру — і де та сила узялася,— вдарила нею рідного батька, та так, що до обуха вгородила йому сокиру в груди... Три дні марно шукали її, а вона тієї ж ночі втопилася в Вілії [156].

— І все тільки тому, що вона єврейка, а він литовець...

— Ото ж то й воно! — усміхнувся лікар.— Ось вам і ще бар'єр. Чекатиму тепер від вас якщо не поеми, то принаймні балади.

— Боюсь, що таки доведеться написати,— жартома зітхнув поет. — А поки що ходімо потанцюємо.

Танці тривали до третьої години ночі. Їхати вночі додому через вовків ніхто не наважився, тому раїмці розібрали офіцерів по своїх хатах та юртах, а матросів і козаків улаштували в казармі.

Тараса Григоровича запросили до себе Цибісови, пересвідчившись, що він зовсім не збирається залицятися до їх доньки. Весь час, поки вони йшли з ним додому, поки стелили постіль і роздягалися, батько гірко скаржився на залицяльників смаглявої Людочки.

— Найгірше доводиться їй,— казав старий,— наприкінці місяця, коли вони ще не провітрили голови після пиятики, одержавши двадцятого платню. Тільки й бійся, щоб якийсь мерзотник не скривдив.

Так і заснув Тарас Григорович під буркотіння старого, а вранці, поки мати з донькою готували святковий сніданок, Шевченко намалював на білій, нефарбованій дошці їх стола величезну карикатуру, майже на два аршини завдовжки: в одному кінці її був будинок Цибісова. На ганку сиділа Людочка в обіймах матері, а через увесь раїмський плац тяглася до них довга низка залицяльників, які несли їй хто квіти, хто власне розбите серце, хто довгий лист. Всі тут були: і поручик Ейсмонт [157], і Богомолов, і лікар Лавров, і прапорщик Нудатов, і Соловйов, і лікар Кількевич, і всі інші жителі Раїмського форту, а над самою Людочкою височіла монументальна постать батька. Він погрожував усім лицарям здоровенною ломакою.

Довго реготала сім'я Цибісових, побачивши цей малюнок, довго показували його родичам, знайомим і навіть всім зображеним там залицяльникам, аж поки з часом він не почав стиратися.

На третій день свята раїмці з своїми музиками приїхали в Косарал з візитом-відповіддю. Знов був обід, танці, вечеря. Знов жартували, сміялися, багато пили, і за всією цією метушнею ані Шевченко, ані Вернер, ані інші учасники експедиції не мали коли сумувати.

Новий рік зустрічали тихо і скромно у Бутакова. Випили по келиху шампанського, побажали один одному всього найкращого і за годину тихо розійшлися.

Але Тарас Григорович відзначив цю новорічну ніч ще й коротеньким віршем про те, що вже другий рік минув, відколи йому заборонили писати, а він все ж таки пише і в добрий час починає третій рік своєї таємної творчості [158].

VII. ДВА ЗАДУМИ

Якраз у ці дні Джантемир несподівано викликав Жайсака:

— Ось що,— сказав він молодому табунникові, упевнившись, що ніхто їх не підслухує.— За місяць-півтора Шаукен має народити мені дитину. Якщо буде син, я влаштую великий той і байгу, отже, відбери з мого табуна кращих двох- і трьохрічок і починай їх об'їжджувати, а потім привчи їх до довгої швидкої скачки. Я на тебе цілком покладаюся, але щоб жодна душа не здогадалася, що ти їх готуєш до байги. Ми оголосимо її не за місяці, а за тижні. Тоді хай кожен ставить свого коня таким, який він є, а ми поставимо... хе-хе! Тоді мої коні будуть першими, і слава про мій табун знов рознесеться по всьому степу.

Жайсак слухав мовчки, тільки один раз на мить блиснув на бая чорними щілинками очей, а бай казав далі, стискаючи і розводячи жирні, але цупкі пальці, ніби згортаючи до себе невидиму купу грошей.

— Виїжджуй їх десь далеко в степу, щоб жоден байгуш не здогадався, що ти робиш, бо ж пронюхають і розплещуть наші довгі язики, а за ними й чужі. А за це я тобі дам верблюденя і п'ятеро баранів. Можеш і свого коня поставити на байгу. А я за тиждень-другий приїду подивитися, як ти там хазяйнуєш.

— Зроблю,— лаконічно відповів Жайсак.— Але мені потрібний дужий помічник. Крім того, дай мені кого-

небудь з твоїх синів. І зброя потрібна на випадок зустрічі з хівинцями.

— Бери Тайжана і Рахіма, але пам'ятай, щоб і вони не бовкнули зайвого,— суворо додав Джантемир і гукнув Рахіма.

— Ти кликав мене, ата? — вбіг хлопчик, трохи стурбований, бо батько частіше кликав дітей, щоб їх покарати, ніж для доброго слова.

— Так. Кликав. Досить тобі тинятися без діла. Будеш з Жайсаком виїжджувати огирів, але пам'ятай: шкуру спущу, коли про це комусь бовкнеш! Зрозуміло? — підніс він кулак.— Мовчи, як бараняча голова, варена з рисом. Якщо Шаукен народить сина — буде великий той і байга.

У Рахіма блиснули очі, але відразу й згасли:

— А коли буде дівча? — протягнув він.— Байбіше каже, що дівчат народжується значно більше, ніж хлопчиків.

— Якщо дочка — байга однаково буде, але не зараз, а згодом, на весіллі Кульжан. Час вже кінчати цю кляту справу! — раптом розсердився Джантемир.— Ночуватимеш день тут, день там, при табуні,— додав він, коли Рахім вже виходив.

Жайсак і Тайжан добре зрозуміли план Джантемира: його коні, добре виїжджені, прийдуть першими на байзі і принесуть йому багаті призи.

— І на цьому нажитися хоче, шакал,— вилаявся Жайсак.— Знов обдурить бідних людей.

— Авжеж! Інші баї, коли трапиться така радість, що народиться син і треба улаштувати байгу, запрошують увесь степ і, навіть коли їх коні переможуть, дають від себе цілу отару на призи, а наш...— криво посміхнувся Тайжан.

— Улаштує так, що кожен ще й платитиме за право поставити на змагання коня,— аж сплюнув Жайсак,— а призи — собі забере. Одне добре, що дозволив і мені спробувати щастя.

— А ми обдуримо шахрая,— зареготав Тайжан.

— Ой, мовчи! Не радій завчасно,— зупинив його забобонний Жайсак і змінив розмову, помітивши здалека Рахіма.

Але хлопчик знав більше, ніж думав Жайсак. Опинившись з Жайсаком наодинці, Рахім одразу заговорив з ним одверто:

— Не крийся від мене Жайсак. Я знаю все. Кульжан вже багато сліз пролила через це кляте весілля. А коли Ібрай помре — вона зовсім загине за тим потворним дідом Молдабаєм. Треба, щоб ти забагатів. Треба, щоб на байзі твої коні прийшли першими. Треба також продати лисячі шкурки якомога дорожче. Одне до одного... Вона ж тебе кохає, Жайсак! І я хочу, щоб вона була твоєю дружиною і щоб назавжди залишилася тут, у рідному аулі, бо я ж не можу, чуєш, не мо-жу розлучитися з нею!

Жайсак тільки гірко зітхнув, але Рахім говорив так щиро, так палко, Жайсак знав, що Кульжан заступила хлопчикові матір, і, зворушений, мовчки обняв його.

— Ну от і добре. Я тобі допоможу,— палко шепотів йому Рахім.— Знай, що я тобі теж брат і справжній друг.

Перші дні Жайсак і Тайжан тільки мовчки їздили навколо табуна, пильно придивляючись до коней, до їх будови, до легкості в бігу й сили. Вони знали кожного огиря з дня його народження і пам'ятали його родовід, ніби читали його з книги. Нарешті вибрали вони з усього табуна шість пар найміцніших і найстрункіших коней і другого ж дня почали їх виїжджувати.

В цій першій стадії їх роботи не було нічого таємного. Кожну двох- чи трьохрічку колись привчають ходити під сідлом. Напівдикі степові коні не одразу скорялися людині, і потрібно було чимало фізичної сили, щоб їх впіймати, загнуздати й осідлати, а потім привчить носити на собі людину. І тут неймовірна сила Тайжанова чимало допомогла Жайсакові.

З дванадцяти вибраних коней сім уже знали, що таке вуздечка й сідло. Треба було тільки остаточно їх. виїздити. Але решта п'ять були такі дикі й злі, що до них ніхто не наважувався підступити. Довелося здалека їх заарканювати. Вони люто рвалися, ставали дибки і так хвицалися, що треба було триматися од них на відстані не менш як двох сажнів. Довгими жовтуватими зубами старалися вони перегризти аркан або вкусити смільчаків, які намагалися надіти на них вуздечку.

— Ану геть звідси! Це не хлоп'яче діло! Для тебе знайдеться інша робота! — кричав на Рахіма Жайсак, бачачи, що хлопчик крутиться біля самих копит найлютішого з огирів.

Рахім на мить відбігав, щоб знов підступити до огиря.

— Тобі що, хочеться, щоб він тобі копитами череп провалив? — відтягнув його подалі Жайсак.— Хочеш знати, де нам твоя допомога буде потрібна? Ти значно легший від будь-кого з жигітів, тому ти скакатимеш на байзі на моєму Акбозаді.

Рахім одразу затих. Його блискучі чорні оченята розширилися, стали великими й глибокими, як у Кульжан.

— Правда?! — прошепотів він беззвучно.— А ти не обдуриш?

— Я знаю, що таке честь і слово честі,— з гідністю відповів Жайсак.

— Ну, а хто ж скакатиме на Карайгирі та на Каркераті? — не заспокоювався Рахім, зовсім по-дитячому розкривши від нетерплячки рота.

— Поки що не знаю, а перед байгою ми з тобою порадимось,— пообіцяв Жайсак.— Мабуть, візьмемо твого дружка Ісмагула? Але поки що мовчи, як скеля. Розумієш?

Відтоді Рахіма наче хто підмінив. Він спокійно й діловито, як дорослий хазяїн, стояв осторонь, поки арканили степових непокірливих красенів, і більше не крутився біля копит, коли їх намагалися загнуздати або осідлати. Щодня, як дорослий, доповідав він батькові, як іде приборкання скакунів, і, дотримуючи слова, нікому не сказав про підготовку до байги, а до сестри забігав, коли тільки міг, і все повторював із таємничим виглядом:

— Не плач, Кульжан-джан. У тебе є багато друзів. Ми з Жайсаком зробимо все, щоб урятувати тебе від Семиріччя.

Гордість при думці, що йому довірили аж три таємниці — батьківські плани, кохання Кульжан і Жайсака і таємний план молодого табунника, робили його незвично серйозним і ніби аж старшим.

Жайсак і Тайжан приборкували скакунів. Вони мали великий досвід і були винятково добрими їздцями, але при всій своїй силі та спритності важкий Тайжан першого ж дня двічі вилетів із сідла. На щастя, обидва рази бехнувся він у кучугури снігу, який вже трохи злежався після нещодавньої відлиги. Сніг пом'якшив удар. Кості не поламалися. Жайсак був значно легший і гнучкіший від Тайжана. Він лише раз вилетів із сідла і не розбився, потрапивши в яму, повну снігу, але струс

при падінні віддався в плечі, покусаному торік вовками, і він на три дні повернувся в аул.

— Піди, синку, до росіян. У них є лікар,— радила старенька Кумиш.

— Не варт, апа! — відмахнувся молодий жигіт.— Нагрій мені торбинку піску. Я добре зігрію плече, і все минеться.

Одвідуючи аул, фельдшер Істомін дізнався про хворобу Жайсака і сам зайшов до нього, оглянув руку і плече, помастив йодом, зробив масаж і схвалив припарку з гарячого піску.

За час відсутності Жайсака Тайжан приборкав з допомогою молодших табунників п'ятьох огирів, і, коли Жайсак повернувся в табунний стан, усі вони, шалено гризучи вуздечки, вже сяк-так ходили під сідлом, та тільки сильний і спритний їздець міг на них утриматися. Коли ж спробував скочити на одного з них молодший табунник, кінь одразу затанцював на місці, потім звився дибки, з хвилину стояв свічкою і помчав його степом диким кар'єром, раз у раз кидаючи вгору круп і задні ноги. Вершник не всидів і, безпорадно змахнувши в повітрі п'ятами, розпластався на снігу зі зламаними ребрами та вивихнутою ногою.

Знов довелося арканити лютого жеребця. Знов Тайжан наказав прив'язати його до стовпа ременями з сириці і кілька разів жорстоко оперезав гострою, як жало, камчею. І потім нікому більше не довіряв цього буйного огиря, працював з ним сам з допомогою одного досвідченого табунника.

Минув ще тиждень. Озброївшись рушницями й гострими ятаганами, Жайсак і Тайжан, нічого не пояснюючи іншим табунникам, осідлали кожен по два жеребця і помчали далеко в степ. Рахім скакав за ними на Карайгирі, тримаючи на поводі двох інших Жайсакових жеребців Акбозада та Каркерата. Вони попрямували до балки, на дні якої текла крихітна річка, що впадала в Сирдар'ю. Верст за двадцять звідти текла друга така ж річечка, майже струмок.

Вони розрахували, що відстань між цими двома річками якраз дорівнює відстані, яку найчастіше встановлюють на байзі. І, давши коням перепочити, зробили перший спробний пробіг. Половину відстані Жайсак і Тайжан скакали на одному коні, ведучи другого на поводі, потім пересіли на того, який досі йшов без

вершника, і так продовжували путь. А поруч із ними скакав Рахім на Карайгирі, теж пересідаючи в дорозі то на Акбозада, то на Каркерата.

Джантемирові коні прийшли до фінішу змилені та втомлені. Жигіти одразу вкрили їх повстяними попонами і почали повільно прогулювати, а Акбозад і Карайгир з Каркератом, яких Жайсак уже здавна привчив до перегонів на довгі відстані, ніби й не втомилися.

Давши коням відпочити, жигіти повернулися до табунного стану і в другій половині дня осідлали ще дві пари коней, проробили з ними той же шлях і повернулися, коли вже сутеніло.

Так у перший день випробували вони чотири пари вибраних для байги коней.

— Треба взяти ще одного чоловіка,— сказав Тайжанові Жайсак,— бо ж нічого у нас не вийде.

— Але кого нам дасть Джантемир — ще не відомо.

— І це означало б провал усього нашого плану,— втрутився Рахім.— Я знаю, що треба зробити: мій приятель Ісмагул вміє тримати язика за зубами, і він на цілий рік старший від мене. І потім він знає все про Шаукен і про Кульжан, йому можна цілком довіритися.

Жигіти замислились. Ісмагул хороший хлопець, сміливий і чесний, але все ж таки справа серйозна: як наважитися довірити йому злих, напівдиких огирів?

— Так ви самі скачіть на цій п'ятірці найлютіших, а решта ж ходили під сідлом, он пара сірих і зовсім сумирні,— палко доводив Рахім.— А за Ісмагула я ручуся. Він чудовий їздець.

Випадок розвіяв їх вагання.

Повернувшись в аул, жигіти застали сім'ю Джантемира надзвичайно схвильованою: незадовго до присмерку влетіли в аул якісь вершники з гучними зойками й криками:

— Ой Ібрай наш дорогий! Дорогий наш Ібрай! — репетували вони, пролітаючи повз байський будинок та білі юрти під оглушливе гавкання собак.

Зробивши проміж юрт два великих кола, вершники нарешті зупинилися коло білих юрт Джантемир-бая. Це були посланці від Зулькарная зі звісткою про смерть Ібрая.

Прийняв їх сам Джантемир. Він докладно розпитав про останні дні юнака, померлого від туберкульозу

спинного хребта, добре почастував приїжджих, вклав їх спати, а на ранок семиріченці зібралися додому в супроводі Ісхака і двох молодших братів Джантемира на похорон.

Кульжан була в розпачі. Майбутнє встало перед нею в огидному образі Молдабая, старезного, беззубого, тремтячого ласолюбця. Марно Зейнеб і Нурипа, Маржан та інші ближчі подружки намагалися її втішити. Слова застигали у них на вустах, коли згадували того Молдабая.

Нарешті семиріченці поїхали. Рахім кинувся до сестри, але Зейнеб не пустила його.

— Залиш її, Рахім. Вона в такому горі. Плакала, бідолашна, всю ніч і весь ранок. Оце тільки заснула. Не буди її. Коли в людини горе, сон допомагає: уві сні геть усе забувається, і найнещасніший відпочиває і набирається сил.

Рахім не був згодний з доброю байбіше, але промовчав, а коли жінки вийшли в суміжну кімнату, вмить прослизнув до Кульжан і розбудив її. Дівчина прокинулась і з ніжною і радісною посмішкою потяглася до брата, але в ту ж мить наче крижаним ножем різонуло їй серце, весела посмішка збігла з вуст, і личко скривила гримаса невимовного болю. Вона хотіла щось сказати, але Рахім затулив їй вуста долонею і зашепотів на вухо, поспішаючи і плутаючись від хвилювання:

— Не плач, Кульжан-джан. Я розкажу тобі велику таємницю, тільки дай слово, що мовчатимеш. Незабаром буде байга. Жайсакові коні переможуть, він одержить багато-багато баранів і забагатіє, а ще ж цілий рік до асу буде рік плачу за Ібраєм, і в цей час ніхто не зможе тебе засвати, а потім Жайсак тебе засватає, і ти будеш його дружиною, і ніколи не покинеш нашого аулу.

Вона дивилася на брата великими здивованими очима і, певно, не розуміла його. Рахімові довелося тричі повторювати їй все, що знав він про байгу, про Жайсакових скакунів. Нарешті посмішка блиснула на її змарнілому за одну ніч блідому обличчі, але одразу ж і згасла.

— Нема мені щастя в житті. Певно, кши-апа народить дівчинку, і ніякої байги тоді не буде.

— Ні, буде! — палко наполягав Рахім.— Днями я не спав, лежав і чув, як байбіше з Кумиш говорили

Шаукен, що за всіма прикметами у неї буде хлопчик. І потім...

Він затнувся і, не знаючи чим би ще потішити сестру, раптом випалив:

— І потім Тарас-ага і майири обіцяли допомогти Жайсакові, коли з ним трапиться лихо. А росіяни все можуть, вони й ата примусять віддати тебе Жайсакові.

І вона знов дивилася на брата великими імлистими очима, а Рахім, захлинаючись, розповідав їй, як вони виїжджують найкращих коней табуна, і які чудові Жайсакові жеребці, і які багаті майири з Косаралу. Он-бо вже третій місяць вони щодня годують борщем і масною кашею всіх дітей аулу; і як Тарас-ага намалював його біля залізної грубки, коли він сидів у нього в землянці.

Все це Кульжан чула й раніше, але тепер кожне слово братика якось зливалося в її душі в єдину низку подій, кінець якої блискотів перед нею світлом великої надії.

Після від'їзду Зулькарнаєвих посланців Джантемир нарешті зібрався в степ подивитися на відібраних для байги скакунів.

Того дня Рахімові вперше дозволили скакати на одному з одібраних жеребців, звичайно найсумирнішому. Акбозад, Карайгир і Каркерат залишилися пастися в табуні. З ранку до обіду тривав перший забіг... Після обіду засідлали решту коней і знов зібралися в степ.

— Кого накажеш посадити на третю пару коней, ага? — спитав Жайсак.— Рахім ще хлопчик. Я дозволяю йому скакати тільки на тих сірих, яких ти бачив уранці. Решта такі злі й сильні, що Рахім їх не втримає, а день зараз короткий: третій забіг вийшов би вночі, коли б ми по когось ще вертали, а в степу бродять вовки.

— Чому ти відразу мені не доповів, що потрібен їздець? — раптом озлився Джантемир.

— Я пропонував їм, ата, Ісмагула, а вони без тебе не наважувалися,— рішуче втрутився Рахім.— Ми щодня чекали на тебе. Хоч Ісмагул лише на рік старший від мене, але він найміцніший серед хлопців аулу. І він добре вміє мовчати. А Жайсак мені не дозволяє сідати на інших коней, ніби я баба,— ображено додав він.

— А ти як вважаєш, Жайсак? Справиться Ісмагул чи ні? Здається, він непоганий їздець?

— Гадаю, що справиться,— сказав Жайсак, побачивши розпачливі жести Рахіма з-за батькової спини.— Їздець він дійсно хороший.

— Добре! Я згодний. Але коли Ісмагул зламає собі шию або почне базікати зайве,— ти відповіси мені за нього,— вирішив Джантемир,— а поки що покажи мені своїх огирів і пусти скакати ось це чортеня.

Роботою Жайсака Джантемир був задоволений, похвалив і Тайжана, а сина поплескав по плечу і вперше назвав жигітом, але коли він поїхав, Рахім признався Жайсакові:

— Ви з Тайжаном скакали на всю силу, а я потихеньку притримував Акбозада і Каркерата, щоб вони не випередили батькових. Присягаюся честю, Жайсак, не було ще в степу таких скакунів, як твої.

VIII. ЗА ШКУРКИ-ЧОРНОБУРКИ

Наприкінці січня прийшла оказія.

Цього разу це не була маленька валка з двома гарматами, з півсотнею козаків та з двома ротами охорони, а тисячний транспорт з величезною отарою і трьома сотнями саней, вантажених харчами, людьми, їх майном, поштою і різним іншим вантажем військового і цивільного характеру.

Для бутаковської експедиції теж прийшло чимало різного вантажу й новин.

Перш за все весь персонал щиро поздоровив Бутакова з наданням йому чина капітан-лейтенанта. Одночасно прийшло повідомлення, що його обрано дійсним членом Російського Географічного Товариства. Це вже було визнання його заслуг як ученого-дослідника, мандрівника і першовідкривача.

Вернер теж сяяв: йому надали звання унтер-офіцера. Це був перший крок по шляху до звільнення. Томаш палко дякував Бутакову за представлення і прекрасну характеристику.

Прийшло чимало радісного й Тарасу Григоровичу. Він одержав від Лизогуба великого й дружнього листа і пакунок з теплим одягом, комплектом олійних фарб, ліками й різними дрібними речами. Прийшов також лист і з Петербурга від Михайла Лазаревського з Черни-

шовим. Петербурзькі друзі знов надіслали йому грошей і сповіщали, що були в Орлова, який спочатку й слухати не хотів про Шевченка, але, прочитавши його листи і довідавшись про його хворобу, подобрішав і обіцяв запитати Оренбург і Орськ про поведінку та напрям думок поета «на предмет пом'якшення його долі».

Всі ці листи були давні, писані навесні, пролежали в Орську все літо й осінь, але для Шевченка було дуже важливо, що його пам'ятають, турбуються й клопочуться про його звільнення. Рєпніна теж прислала йому багато теплих щирих слів, повних співчуття, писала, що молиться за нього щодня і теж клопотатиме у Орлова та інших, тільки-но виїде до Петербурга.

Із сльозами вдячності читав і перечитував поет ці рядки, і в душі оживала надія, якій він ще боявся піддатися, надія на світле майбутнє.

Розхвилювався й Макшеєв, бо його відкликáли в Оренбург. Він спішно взявся за обробку своїх зйомок і за складання карти островів і знятих ділянок узбережжя. Один примірник цієї карти мусив залишитися в справах експедиції, а другий — в Оренбурзькому військовому окрузі, де теж потроху складали військово-топографічну карту свого округу.

Дні були ще дуже короткі, Макшеєв міг працювати тільки при денному освітленні, тому він ставав до роботи відразу після сніданку, а Тарас Григорович виходив з землянки, щоб не заважати йому.

Раїмський форт був крайньою точкою, до якої доходила оказія. Діставшись до Раїма, люди, коні і навіть верблюди були такі змучені далеким переходом, що їм давали тритижневий відпочинок перед поверненням до Оренбурга.

Але на цей раз тритижневий відпочинок подвоїли, тому що з цією оказією приїхав до Раїма генерал: зробити військовий огляд і повну ревізію Раїмського форту. Приїхав також податковий інспектор, що мав обкласти ясаком околишні аули і стягнути його. Прийшов і цілий батальйон піхоти на зміну тому, що тут пробув два роки.

Податковий інспектор Корсаков був людина метка. Про інтереси держави піклувався, але й своїх не забував, а тому, за критим візком, в якому він їхав сам, ще йшли двоє парних саней, вантажених чавунними й мід-

ними казанами, самоварами, мисками та піалами, лантухами борошна, цукру, ящиками з сувоями ситцю, дешевого шовку, плису, ножами, позументами, великими блискучими гудзиками, якими казашки оздоблюють свої безрукавки, голками та різним іншим дрібним крамом. З цим вантажем їхав його кріпак, лакей і прикажчик Трохимич.

Побачивши, що в Раїм наїхало багато оренбурзького начальства, при якому незручно розгорнути свої торговельні операції, Корсаков спочатку подався в найдальші аули і тільки через два тижні повернувся в околиці Раїма.

Макшеєв втомлено випростався. Наближався південь, а він з восьмої ранку, не розгинаючись, викреслював найдокладнішу військово-топографічну карту острова Барсакельмес.

Раптом за дверима землянки загупали чиїсь важкі кроки, почувся незнайомий голос, і в розчинені двері буквально ввалився Корсаков у вовчій шубі й шапці, а за ним Трохимич з двома чемоданами.

Макшеєв здивовано глянув на них.

— Здрастуйте, мон шер. Невже не пізнаєте?! Олександр Іванович Корсаков. З Петербурга. Ми з вами не раз зустрічалися у баронеси Притвіц [159].

— А, пробачте! Ви так несподівано... І це було так давно,— подав йому руку Макшеєв, не виявляючи особливої радості від такого вторгнення.

Гість скинув шубу й шапку і витер носовою хусточкою посивілі від паморозі вуса, вії і брови.

— Чемодани підсунь під стіл і йди собі,— наказав він Трохимичу, безцеремонно сідаючи навпроти Макшеєва.— А я вже третій день як приїхав з аулів. В Раїмі тинявся... Собачі умови! Ночував на долівці, підклавши сіна. Не витримав! Утік! Довідався, що ви тут, і зрадів. Старий знайомий дасть хоч якийсь притулок.

— Боюся, що й тут не буде вам зручно. Я живу не сам, а з двома товаришами по експедиції.

— Так, так. Я чув: солдатні до себе понапускали. Так їм і в казармі буде добре. Адже ж я тимчасово і, до того ж, у справах службових. Тепер я більше не працюю в Опікунській раді, як у Пітері. Я тепер податковий інспектор. Охороняю, так би мовити, державний інтерес.

Макшеєв відчував, як від слів і тону Корсакова в ньому піднімається хвиля обурення, але стримався і спитав, аби щось спитати:

— Ви, здається, збирались одружитися з донькою баронеси? Як вони, живі, здорові?

— Ні. Ми не зійшлися з баронесою в ділових питаннях. Виявилося, що їх маєток — майорат, і тому повинен перейти до її сина. А я людина не з багатих. Чому я маю все життя лічити мідні гроші?! Моя дружина москвичка, народжена Солодовникова. Собою вродлива, вчилася в інституті шляхетних дівчат і гроші має неабиякі. Звичайно, кожній купецькій панночці приємно стати дворянкою. Промучимось ще з рік-два в Оренбурзі і знов переведуся до столиці. Обридла провінція.

Макшеєв зрозумів, що від Корсакова одразу не одкараскатися, зняв із стола креслярську дошку і, побачивши Тараса Григоровича, що саме входив до землянки, зробив широкий жест в його бік:

— Знайомтесь! Пан Шевченко, професор живопису Київського університету, а нині художник Аральської науково-описової експедиції.

Шевченко навіть розгубився від такої несподіваної рекомендації і мовчки вклонився приїжджому.

— Дуж-же приємно-с! Корсаков! Старий приятель Олексія Івановича,— вищирив той свої щербаті прокурені зуби.

— Дорогий Тарасе Григоровичу,— надзвичайно чемно звернувся Макшеєв до поета.— Ви ще в шубі. Не відмовте, будь ласка, в люб'язності: накажіть там, щоб нам дали швидше обідати. Гість, певно, з дороги голодний, а я, щиро кажучи, дуже втомився з цим кресленням. За їжею трохи відпочину — і знов за рейсфедер. Адже ж мене відкликають до Оренбурга,— пояснив він Корсакову.— От я й поспішаю закінчити всі креслення, інакше не зможу виїхати. Час спливає, а роботи ще на добрий місяць.

За чверть години на столі парував наваристий флотський борщ, стояла бляшанка маринованої риби, і Макшеєв розливав по чарках міцну старку. Гість не залишився в боргу і витяг з погребця пляшку зубрівки. Зав'язалася бесіда. Корсаков розповів, як зграя вовків довго йшла за оказією. Макшеєв згадав про полювання на тигра. Після борщу подали зайця, якого напередодні застрелив Істомін, потім киплячий само-

вар, і Тарас Григорович урочисто поставив на стіл пляшку справжнього ямайського рому.

— Звідкіля? — здивувався Макшеєв.

— Заробив! Намалював портрет одного новопризначеного офіцера, а він мені, крім умовленого гонорару, подарував оце й чудову рамку для акварелі.

По обіді Шевченко сів осторонь докінчувати краєвид морської затоки із вмерзлими в кригу шхунами на зимівлі, а Макшеєв з Корсаковим продовжували розмову.

— Так, шер амі,— скаржився Корсаков, присьорбуючи чай з ромом.— Що й казати: препаршива у мене посада. Тиняєшся увесь рік цим степом, стягаючи з тутешніх дикунів податки. Працюєш, працюєш — ніякої тобі подяки, і головне, ніяк не добитися повної сплати податків. А все через милого тестя. «Служи,— каже,— до действительного статського совєтніка, щоб дочка генеральшею стала. Тоді озолочу!» А він у мене мільйонер. Але ж як тут вислужитися, коли ці чортові киргизи ніколи не вилізають з недоїмок? Я вже й так добився, що недоїмки зменшилися майже удвічі. Його превосходительство мене за це до «анни» представив.

— Он як! Але ж... як ви добилися таких блискучих результатів? — спитав Макшеєв, підливаючи гостеві рому.

Гість неабияк хильнув за обідом і розбалакався:

— Дуже просто: батогами. Але, уявіть собі, є такі мерзотники, що воліють краще вмерти під батогом, а податків так і не сплачують.

Шевченко випростався, кров шугнула йому в обличчя, самі собою стиснулися кулаки, але неймовірним зусиллям волі він стримався і взявся за пензель.

— Невже ви не розумієте, що ніякий батіг не вибʼє в жебрака того, чого він не має? — спитав Макшеєв.

— Е, батечку мій! Всі вони удають із себе жебраків. Посада дійсно препогана: противно слухати їх скарги, крики і так далі... Не те, що у вас, офіцерів! Ви повертаєтесь з воїнського поїску багатими, а я, як і раніше, живу на свою платню.

Макшеєв здивовано звів брови.

— Але ж який звʼязок між воїнським поїском і стягненням податків?

Корсаков іронічно примружився:

— Невже ви ніколи не брали в них участі?

— Ні. За освітою я військовий інженер-топограф. На Кавказі я дійсно випадково якось потрапив під кулі. Але тут?..

— Ну, тоді зрозуміло... Поїск — це не просто каральна експедиція проти бунтівників. Це похід... як би це висловити... не тільки, щоб страхати, а, головним чином, щоб... поліпшити свої особисті справи за рахунок цих... інородців.

— Іншими словами грабіжницький наскок, або по-тутешньому баримта? — уточнив Макшеєв.

— Ну навіщо ж так гостро!..

— І це на бідарів, які живуть у дірявих юртах і майже голі пасуть на снігу голодну худобу!.. Яка підлота!

Макшеєв скочив з місця і забігав по тісній землянці, натикаючись на клунки, на свою креслярську дошку і на чемодани непроханого гостя. Корсаков тихенько посміювався.

— Який ви ще ідеаліст! В шістнадцять років або на першому курсі це зрозуміло, але в тридцять років, пробачте, це вже донкішотство!

В цю мить двері беззвучно прочинилися, і на порозі з'явився Трохимич.

— Накажете, пане, їхати до киргизів для торгу? — спитав він тихо, нерішуче зиркнувши на Макшеєва і Шевченка.— Тут, кажуть, є недалеко аул.

— Звичайно, звичайно! — насупився Корсаков.— Сам знаєш. Навіщо питати? І не забувай за хутро.

— Хто це? — уривчасто спитав Макшеєв, коли Трохимич щез.

Корсаков на мить зам'явся:

— Що ж, мон шер, це між нами. Я не офіцер і не козак, отже, не можу забагатіти на воїнських поїсках. Дружина моя свої капітали міцно тримає в руках: їх не вкусиш. Це мій кріпак. Він закуповує в Ірбіті цукор, борошно, ситці, казани та різні дрібниці, а потім продає киргизам. Їде він, ніби стороння особа, так що я тут, власне, офіціально ні при чому.

— А гроші, здобуті тією торгівлею? — холодно спитав Макшеєв.

— А грошенята потрапляють мені,— весело і до нахабства одверто ствердив Корсаков.

В цю мить хтось знову нерішуче сіпнув двері.

— Хто там? Увійдіть! — гукнув Макшеєв.

В землянку ввійшов Жайсак. Він низько вклонився Макшеєву і Шевченкові і мовчки зупинився біля порога.

— Що скажеш, голубе? — спитав Корсаков, недбало закинувши ногу за ногу.

— Люди кажуть, шкурки лисячі тобі треба, ясачний начальник? У мене є шкурки. Я ходив у Раїм, там тебе шукав. Нема. А ти сюди відкочував.

— А-а!.. Так, хутро беремо, коли воно чогось варте. Покажи! — усе ще недбало кинув Корсаков.

Жайсак витяг з пазухи дві чудові чорно-бурі лисиці. У Корсакова очі спалахнули жадібним вогнем. Він узяв шкурки, дмухнув на них, став гладити їх вздовж і проти шерсті, потім спитав з удаваною байдужістю:

— По скільки хочеш?

— Не знаю. Скільки даси, ясачний начальник. Мені ясак платити треба, за байгу треба... Багато треба...

— Скільки ж їх у тебе є? — зневажливо перебив його Корсаков. Його не цікавили Жайсакові справи.

— Багато є. Мабуть, два рази десять чи три рази. Треба перелічити.

— Тридцять? Ну що ж, дам тобі по полтинику.

— Ой начальник!..— аж скрикнув Жайсак.— Бухарський купець за маленьку три карбованці дає, а за такі... Це ж великі, зимові.

— Ну, то йди до своїх бухарців,— спокійно відвернувся Корсаков і сьорбнув з чашки, де було більше рому, ніж чаю.

Макшеєв обурено перезирнувся з Тарасом Григоровичем, а Жайсак переступав з ноги на ногу і з розпачем дивився на своїх чудових лисиць.

— Дозвольте... Лисиці великі і відмінної якості,— втрутився Макшеєв, намагаючись зберегти коректний тон.

— От і беріть їх, коли вони вам так подобаються,— відповів Корсаков французькою мовою, щоб Жайсак його не зрозумів.— А я не такий багатий, щоб кидатися дурними грішми.

Макшеєв і сам подумав у першу мить купити одну-дві шкурки, навіть потягнувся до кишені, але згадав, що їде він у довгу, майже двомісячну подорож, і так і не витяг гаманця. Цей рух не випав з уваги Корсакова.

— Але ж у Москві ви візьмете за них карбованців по шістдесят щонайменше,— продовжував Макшеєв.

Тим часом Шевченко непомітно смикнув Жайсака і жестом наказав йому, щоб той забрав своїх лисиць. Але, певно, з Жайсаком трапилося щось надзвичайно серйозне, бо він не послухав Тараса Григоровича, а безнадійно зітхнув і заперечно похитав головою. Він уважно прислухався до розмови незнайомою мовою і тільки переводив погляд з Корсакова на Макшеєва і з Макшеєва на ясачного начальника і раптом сам звернувся до Макшеєва:

— Візьми, майир! Віддам по два карбованці шкурка. Дуже треба гроші.

Всі мовчали. Макшеєву було важко і незручно взяти хутро за таку мізерну ціну, а більших грошей у нього дійсно не було. Корсаков іронічно посміхнувся:

— Ну, добре! — раптом вимовив він.— Начальник тебе пожалів. Заради нього дам тобі по два карбованці за шкурку.

І з виглядом благодійника дав Жайсакові чотири карбованці, але не сріблом, а асигнаціями, значно дешевшими від срібла. Жайсак важко зітхнув, узяв гроші і вийшов, низько похнюпивши голову. Шевченко схопив пальто і кинувся йому навздогін. Коли ж за ним грюкнули двері, Корсаков весело ляснув себе по коліну і радісно реготнув.

— Оце дійсно хороший гешефт. Але в Москві я візьму за них не по шістдесят, а по сто карбованців сріблом. Гляньте, яка краса! Скільки це процентів прибутку?

— Це нечесно! — прорвало Макшеєва.

— Так це ж дикун! А дикунам сам Бог наказав служити для нас джерелом прибутку. Чого ви так скипаєте, мон амі?

— Соромно, шановний добродію! Замість стати для них джерелом світла, прикладом честі, обов'язку і справедливості, ви...

Корсаков гучно розреготався:

— Те-те-те-те, мій любий! Вони навіть і слів таких не зрозуміють. Адже ж вони первісні люди! Кам'яний вік! Пройдіть увесь степ, усі їхні кочовища — ніде ані помийки, ані вбиральні не знайдете. Птах — і той не паскудить в своєму гнізді, як вони в своїх юртах...

— А багато знайшли ви вбиралень та помийниць по наших селах?! — гостро урвав його мову Макшеєв.—

Але це саме ви і подібні до вас винні в цьому. Треба вчити, бути для них прикладом, а не грабувати їх і заганяти в могилу батогами, хабарами та шахрайством, шановний добродію!

Корсаков скочив з місця:

— Що-о?! Повторіть, що ви сказали! — вискнув він пронизливим фальцетом.

Макшеєв зблід від люті:

— І по-вто-рю! — відкарбував він по складах.— Шахраюєте і займаєтесь найбруднішою підлотною спекуляцією, ганебним гендлярством, що плямує честь дворянина і мундир, який ви носите!

І раптом, несподівано для самого себе, схопив вже порожню пляшку від рому і, замахнувшись нею, як дрючком, гримнув на весь голос:

— Геть! Геть звідси, падлюко!

З Корсакова вмить злетіла пиха й нахабна самовпевненість. Він злякано відсахнувся, хапаючи ротом повітря, і, зірвавши з цвяха шубу й шапку, зник, забувши лисиць.

Макшеєв, відсапуючись, поставив пляшку на стіл, викинув за двері корсаковські чемодани, потім одним ковтком допив свій прохололий чай, поклав на стіл креслярську дошку, взяв рейсфедер і схилився над своєю роботою.

Тарас Григорович догнав Жайсака далеко за казармою.

— Жайсак! Постій, Жайсак! Що трапилося? — кричав він, хапаючи за плече молодого табунника.— Навіщо віддав лисиць цьому шахраєві? Я тебе штовхаю, моргаю тобі, а ти...

Жайсак зупинився і, ніби прокинувшись, глянув на Шевченка.

— Біда, Тарас-ага! Ібрай помер. Вчора від його батька приїхали. Ісхак та інші подалися на похорон. А Шаукен вночі народила хлопчика.

— Так що ж тут жахливого? — здивувався Кобзар.— Помер Ібрай — так царствіє йому небесне, а що байга буде, так ти ж сам про неї мріяв увесь час. Радіти треба, а не сумувати.

Жайсак журно глянув на Тараса Григоровича.

— А Молдабай?

— Який Молдабай?

— Родич Ібраїв. Той старий дід, що хоче одружитися з Кульжан. Вона тоді собі віку збавить. А Джантеми-

рові аби не віддавати завдатку, який він одержав у рахунок калиму.

— Тьху, чорт! — вилаявся Шевченко.— А коли той Молдабай може з'явитися?

— За законом, тільки коли кінчиться рік сліз від дня смерті Ібрая, тобто після поминального асу, але...

— Так це ж чудово! — аж скрикнув Шевченко.— По-перше, поки вона в жалобі, ніхто не зможе її посватати, а за цей час такий старий жених може сорок разів дуба дати, а по-друге, за цей строк ти можеш добре заробити і забагатіти.

— Забагатіти!..— гірко посміхнувся юнак.— От мені зараз треба грошей. Багато грошей. А де їх узяти? Бачиш, як ясачний начальник платить за хутро? За них в Жаман-Кала Ісай-паша, і Мєшка-майир, і лисий майир завжди давали мені по червоненькій. В Оренбурзі більше дають, але ж як туди дістатися? Від Жаман-Кала три дні їхати, а звідси...

І Жайсак безнадійно махнув рукою, потім додав:

— Та й закону у нас не завжди додержують. Молдабай — імам. Варт йому сказати: «Можна», і всі мовчатимуть. Він і тепер може приїхати, не чекаючи, поки пройдуть поминки. Нема кому за Кульжан заступитися. А мені і за три роки не набрати баранів на калим, і на весілля, і щоб прогодувати матір та жінку. Ех, Тарас-ага, дорогий! Нема ніде щастя бідній людині!

Шевченко щиро пожалів молодого табунника. Але треба було якось підбадьорити його, і поет рішуче вдарив його по плечу:

— От нетерплячий! Йому меду дають, а він одразу ложку вимагає. Навчись без ложки кашу їсти і не скигли, як баба. Мені теж гірко, та я ж не плачу. Тобто плакав і багато плакав, та сльози вже висохли. Злий я тепер, і від того легше стало. Допомогти тобі — допоможу. Жодної шкурки більше не продавай цьому мерзотникові. Принеси мені завтра двадцять штук. Спробую виручити за них більше: принаймні дешевше, як по десять карбованців, не віддам.

Коли Шевченко повернувся в землянку, ані Корсакова, ані його чемоданів там не було.

— Де ж наш гість? — спитав він.

— Витнав,— уривисто відповів Макшеєв і, знов розпалюючись, схвильовано заговорив: — Жайсак б'ється,

наче птах у клітці, а цей нахаба на ньому багатітиме! Мало не пошпурив у нього вашу пляшку.

— Щиро кажучи, у мене теж свербіли руки виписати йому подорожню на мороз,— засміявся поет.— Ну та хай йому чорт! А от Жайсакові дійсно треба допомогти. Грошей надіслали мені небагато, і все ж я від себе даю червінця...

— І мені перед виїздом важкувато,— признався Макшеєв.— Але треба щось зробити для нього спільними силами.

— От так і мої друзі колись сушили собі голову, як мене викупити в Енгельгардта,— посміхнувся Шевченко,— а потім Брюллов написав портрет поета Жуковського і його розіграли в лотереї. Вистачило тоді і на викуп, і мені на перший час.

— Лотерея? — перепитав Макшеєв.— Так, це добре вигадано. Але що б же таке розіграти?

Він глянув на стіни своєї землянки і погляд його зупинився на мисливській рушниці, на яку давно вже з заздрістю позирали Поспєлов та Істомін. Чи варт тягти її назад в Оренбург? Ані в дорозі, ані там вона йому не знадобиться. І взагалі який з нього мисливець?

— Розіграємо на Жайсакове щастя рушницю! — вигукнув він.— На зло цьому шахраєві! Вона зовсім новенька. Я віддав за неї рівно двісті карбованців. От тільки не знаю, як улаштовують ці лотереї. Допоможіть, Тарасе Григоровичу. Ви у нас на всі руки майстер.

— Справа не складна. Напишіть список усіх знайомих косарьців та раїмців. Хай кожен сплатить вам вартість квитка й одразу віддасть вам гроші, навіть розпишеться навпроти свого прізвища. А потім наробимо квитків. Усі будуть порожні, а на одному буде напис: рушниця. Хай усі зберуться в найближче свято, і кожен сам тягтиме з кошика чи з торбинки квиток. Комусь-то припаде тоді й рушниця.

— Чудово,— весело відповів Макшеєв і одразу сів писати список учасників експедиції та уральських козаків, завзятих мисливців.

Другого ранку, взявши з собою рушницю, як хорошу принаду, Макшеєв вирушив в обхід. Поспєлов і Істомін одразу взяли по три квитки, з матросів поласилися на рушницю тільки двоє, проте уральці мало не всі замилувалися чудовою зброєю, і квитки пішли нарозхват.

— Ці очерети — справжній рай для мисливців,— казали вони, сплачуючи гроші.— Диких качок тут, гусей, лебедів — сила-силенна. А звірів!.. Тільки встигай набивати й стріляти!

Квитків зробили вісімдесят, по п'ять карбованців кожен. Пообідавши, Макшеєв наказав сідлати його Зіроньку і помчав у Раїм спокусити ще й раїмців таким чудовим виграшем. Тут рушниця теж мала успіх, а розповідь про полювання на тигра справила на новачків таке враження, що Макшеєв повернувся ввечері в Косарал, не продавши тільки двох останніх квитків.

Тарас Григорович теж не гаяв марно часу. Вранці Жайсак приніс йому двадцять чорнобурок, і Шевченко пішов з ними в Раїм і перш за все обійшов усіх одружених. Дружина новопризначеного коменданта Даміса взяла у нього дві шкурки на комір до манто та на муфту за двадцять п'ять карбованців. У Цибісових теж взяли дві. Спокусилася й Дубовська, і старі діви з лорнетами. Навіть маркітант-вірменин узяв одну велику лисицю для своєї неосяжно товстої Аннуш Аршаківни...

Залишилося у Тараса Григоровича дванадцять шкурок, які він почав потроху збувати палким залицяльникам смуглявенької Людочки Цибісової.

Діяв він тонко і дипломатично. Довідавшись, що за тиждень буде день народження Людочки і їй вийде вісімнадцять років, він ніби випадково зустрічав кожного з них і, залишившись з ним сам на сам, починав, ховаючи в очах лукаві іскорки, приблизно таку розмову:

— Живемо ми з вами, мій любий юначе, в такому ведмежому кутку, де не можна придбати жодного пристойного подарунка для молоденької симпатичної панночки. Ось днями вийде Людочці вісімнадцять років, а тут не знайдеш ані тонких духів, ані дорогих цукерок, ані живих квітів... Випадково потрапила до мене чудова річ: знайомий киргиз мусить негайно сплатити ясак, а грошей нема. От він і приніс мені таку чудову шкурку. Віддає він її за безцінь. Розкішне хутро! Купіть: це ж для вас просто знахідка.

І витягував чергову чорнобурку. Рибка безвідмовно клювала.

— Тільки про це нікому ані-телень,— попереджав закоханого Шевченко,— бо ж інші можуть наслідувати цю ж ідею, і пропаде весь ефект.

Так за три дні розійшлися всі шкурки і навіть в останню хвилину взяв одну з них і Макшеєв — у подарунок дружині.

В день народження Людочки кожен з її вірних рицарів подарував їй по чорно-бурій лисиці. Багато було з цього приводу сміху і жартів, але ані залицяльники, ані сама Людмила, ані її батьки не мали нічого проти такого припливу розкішного хутра. Навпаки: старі відразу зрозуміли, що в великому місті це хутро стане справжнім скарбом і від щирого серця дякували Тарасові Григоровичу за його вигадку, потім пересипали хутро тютюном і, залишивши дві шкурки на комір і муфту доньці, решту сховали у скриню, де вже збирали посаг для «своєї царівни».

В найближчу неділю розіграли й рушницю. Виграв її один з матросів і одразу продав за півста карбованців завзятому мисливцю Поспєлову, а в понеділок, як і було умовлено, з'явився в Косаралі Жайсак.

Дивовижна заціпеніліcть охопила його, коли він побачив на столі купу асигнацій, срібних, золотих і мідних монет. Мовчки дивився він то на Макшеєва, то на Тараса Григоровича і не міг вимовити ані звука, ані слова.

— Скільки він з тебе вимагає ясака? — питав Тарас Григорович, насолоджуючись справленим на юнака враженням.

— Півтора карбованця,— неживим голосом видушив з себе нарешті Жайсак.— Та за минулий рік батько сплатив тільки половину.

— За померлих не платять,— зауважив Макшеєв.

Жайсак похитав головою:

— Ясачний начальник дуже вимагає. «Бити буду»,— каже. Три дні думати дав.

— Та хай йому чорт, шахраєві клятому! Віддай і за батька. Це буде два з чвертю карбованця. Та ще пені з полтину набіжить. Взагалі рахуй три карбованці. А скільки з тебе візьмуть за байгу?

— Ще невідомо. Байга буде, коли дитині вийде місяць,— усе так само оціпеніло відповів Жайсак, ніби радість все ще не просякла до глибини його серця і воно ще не затріпотіло від несподіваного щастя.

— Всі ці гроші твої,— заговорив Макшеєв.— Зараз ми їх з тобою перелічимо, і неси їх додому. Є в тебе де їх добре сховати?

— Віддам апа. Заховати нема де.

— Тоді хай краще залишаються вони тут. Візьми три карбованці на ясак і ще трохи. Купи собі відразу баранів. Кажуть, що тепер скрізь по аулах продають баранів, бо ж людям треба грошей на ясак. Ось і купи хоч дві-три сотні.

Лише тепер відчув Жайсак серцем, що й до нього прийшло щастя. Прийшла воля і кохана дівчина — його Кульжан. Не треба більш ані мерзнути, ані голодувати, і буде поруч з ним мрія його душі, прекрасна істота, для якої солодко перенести найтяжчі муки, коли було б це потрібно.

— Ой майир Макши! Ой Тарас-ага! Ти два як чаклун великий,— плутав він слова від хвилювання.

Щось душило його, сльози стояли в очах, а серце тріпотіло, як жайворонок над своїм гніздом.

— Ти два зробили мені таке, як сам Аллах!..

Він стиснув пальці в кулаки і міцно притулив їх до серця, ніби боявся, що серце вистрибне з грудей. Слів більше не було. Він тільки мовчки дивився на своїх друзів. А Макшеєв і Тарас Григорович, щоб приховати і притамувати своє хвилювання, почали лічити його гроші. Кожну сотню Макшеєв перев'язував ниткою, а Шевченко сортував монети і складав їх різними стовпчиками, починаючи від ясно-жовтих золотих імперіалів та пів-імперіалів і срібних білих карбованців до важких брунатних мідних п'ятаків.

За порадою своїх друзів, Жайсак забрав тільки три карбованці для ясака і з півсотні на купівлю баранів, а шістсот карбованців вони заховали у таємну схованку під підлогою землянки, про існування якої знали тільки її мешканці.

— Тільки нікому не розповідай, скільки в тебе грошей і де вони, бо ж і хівинці можуть напасти, нас убити, а тебе пограбувати,— навмисне лякали його Шевченко і Макшеєв.— Якщо в аулі питатимуть, звідки у тебе гроші і за що купив баранів, кажи: майири взяли у мене лисячі шкурки по п'ять карбованців шкурка. За ці гроші і купую.

Як на крилах, помчав Жайсак в аул, щоб і старенька мати, і, звичайно, Кульжан порадувалися разом із ним.

Кульжан плакала цілими днями, думаючи про Молдабая, і цього дня вперше радісно посміхнулася і почала відразу молитися за здоров'я Тарас-аги і за «майира Золоті Вусики», як звав Макшеєва Рахім.

IX. ВЕЛИКИЙ ТОЙ

Народження сина було для Джантемира великою радістю. Як старе, напівзасохле дерево, знов вкрите молодим зеленим листям, він раптом відчув себе помолоділим. Давно забута радість батьківства запалила в його нерухливому обличчі світло вже було згаслого людського почуття. Кілька разів на день приходив він до Шаукен, важкий і незграбний, у негнучкому теплому халаті з яскравого малинового шовку з смарагдово-зеленими смугами, і з ведмежою вайлуватістю брав на руки крихітну червону істоту, яка враз заходилася оглушливим плачем. Посміхаючись, дивився він на дитину, і його маленькі, заплилі жиром очиці яскраво поблискували в глибоких зморшках щік, потім віддавав дитину няньці і витягав з кишені жменю ізюму або урюку, а то й льодяників і клав їх на ковдру біля Шаукен.

— Ой, спасибі тобі, жінко, за сина! Батир буде! Агасултаном його оберуть!

І все думав, яке ім'я дати синові, щоб звучали в ньому і велич народу, і майбутні подвиги, і мудрість, і ще щось, чого не міг він висловити словами.

Шаукен гордовито посміхалася. Тепер вона вже нацарюється! Зейнеб уже старенька, байбіше, як звуть її діти. Нурипа народила тільки двох дівчат, а про померлу Джевгер, матір Кульжан та Рахіма, можна й не згадувати.

Дитині йшов третій тиждень. А Шаукен усе ще не підводилася з ліжка, все залишалася в своїй кімнаті на цілій кучугурі пухових подушок, і з ранку до ночі владно й голосно віддавала накази служницям і родичкам, починаючи з дочок Нурипи, дружин Ундасина й Байсали й кінчаючи старшими дружинами Джантемир-бая — Зейнеб та Нурипою, або приймала поздоровлення та подарунки від аульних жінок.

Жінки приносили, хто що міг: жменю козячого пуху на чепчик немовляті, шкурку каракуля, срібний полтиник з дірочкою — прикрасу йому на шапочку, аршин дешевого атласу, пелюшку, торбинку з фунтом рафінаду, глечик верблюжого молока або прядива з вовни тонкорунних овець.

Усе це Шаукен приймала як належне: гроші наказувала сховати в скриню, пух та прядиво віддавала Зей-

неб та Нурипі, щоб сплели дитині чепчика чи панчішки, верблюже молоко пила сама, а рештки віддавала мамці, а все інше наказувала розкладати на полицях або розвішувати навколо себе і довго дивилася на ці бідні подарунки, міркуючи, де краще використати той чи інший з них.

Коли дитині вийшло три тижні, Джантемир послав жигітів сповістити всі ближні і дальні аули про народження сина й запросити людей на «великий той», а жінкам, родичам і челяді наказав готуватися до урочистого прийому гостей.

Його просторий, шестикімнатний будинок не міг вмістити й чверті запрошених. Був початок березня. Морози зменшилися. Вдень на сонці танули, тому для гостей вирішили встановити всі білі юрти, що були складені на зиму під повіткою. Чоловіки з зусиллям витягали їх звідти, а Зейнеб та Нурипа з Кульжан перевіряли кожну повсть і, коли знаходили плями або дірки,— одразу кликали служниць, і вони мили або лагодили їх, поки інші служниці згрібали сніг, готували під юрти чисте місце й поквапливо встановлювали на ньому кереге. Найміцніші чоловіки натягали на готовий каркас ці багатопудові візерунчасті повсті з кольоровим орнаментом на сніжно-білому тлі, а землю всередині вкривали спочатку товстою темною повстю, а поверх неї стелили барвисті й теплі килими.

Щоб кіптявою не псувати чепурних білих юрт, Шаукен надіслала в Каракуми людей по каміння і наказала в юртах скласти цегляні вогнища.

Привезене каміння розжарювали до червоного у багатті і потім пересипали в готові вогнища. При спущених дверних запонах і при закритих тундуках юрти швидко нагрівалися без чаду і кіптяви, а служниці заносили в них цілі оберемки подушок та ватяних ковдр, і Кульжан з дружинами Байсали та Ундасина, Нурбібою та Зарузою, якнайкраще оздоблювали їх, намагаючись зробити їх затишними й гарними, бо той триватиме три, а може, й чотири дні, і гості муситимуть у них жити увесь цей час.

Поки жінки з жигітами готували для запрошених житло, Байсали з літніми чоловіками різав та білував худобу для частування гостей, спритно розрубував туші та заморожував їх просто неба й складав у великому саманному склепі, де м'ясо могло зберігатися до тепла.

В кухонній юрті почалася гарячкова робота: місили тісто, Кумиш і ще три баби ліпили з нього манти, потім заморожували їх і, наче камінці, зсипали в великі торби й ховали в тому ж склепі, де зберігали баранину й лошатину.

У Джантемира був великий тривідерний самовар, але для такої сили гостей його б ніколи не вистачило, тому купили в Корсакова кілька великих казанів і повісили їх на ланцюгах над вогнищами. Корсаков задоволено потирав руки, бо Трохимич купив їх у Ірбіті по три-чотири карбованці, а взяв за них по чорно-бурій лисиці або по дві вовчі шкури. Джантемир розумів, що це страшенно дорого, але на цей раз вирішив вразити гостей розкішним прийомом і пишним частуванням, а казанів не було де купити.

Довго вагався Джантемир, кого надіслати в Раїм і Косарал із запрошенням до російських начальників. З пошани до них треба було надіслати аксакалів і якогось із його синів, але Ісхак поїхав на похорон Ібрая, а Байсали та Ундасин, як і аксакали, не знали російської мови. Надіслати Рахіма він не наважувався: «майири» могли образитися, побачивши такого молодого посланця.

— Пошли мене, ата! — не відставав настирливий Рахім.— Вони запрошували мене приїжджати. Вони зовсім не пихливі, як наші баї. Візьму тільки з собою Жайсака, якого так любить Тарас-ага.

Не придумавши нічого кращого, Джантемир нарешті дав згоду.

В Косаралі перш за все пішли вони до Бутакова, як до голови експедиції, і застали в його землянці всіх колишніх мешканців кают-компанії.

Рахім, як справжній посол, скинув малахай і церемонно вклонився.

— Славетні й високошановні начальники й майири,— урочисто почав він, але одразу ж і збився з тону і заговорив, плутаючи російські й казахські слова: — Гайда, майири, до нас в аул на великий той! Великий буде айт! Багатий! Акини будуть! Байга буде! Мій ата Джантемир усіх вас запрошує! Дуже прошу — гайда! Ата наказав мені низько кланятися, дуже просити! Гайда в аул!

Бутаков мимоволі посміхнувся, але щоб не образити хлопчика, зігнав з обличчя посмішку, загасив

вогники сміху в своїх веселих чорних очах і серйозно відповів:

— Передай батькові, Джантемир-баю, що всі ми дуже вдячні йому за запрошення і сподіваємось конче бути у вас в аулі, тим більше, що Олексій Іванович,— зробив він рукою жест у бік Макшеєва,— кохається на добрих конях і добре розуміється на конярстві. Байга для нього — найкраща розвага. Дякую тобі й твоєму батькові від нас усіх за запрошення і по-вашому кажу «рахмет!». А тепер сідай з нами пити чай і розкажи нам, де буде байга і як вона за вашим звичаєм відбувається.

Скінчивши з офіціальною частиною доручення, Рахім полегшено зітхнув і почав захоплено розповідати:

— Наш табун пасеться біля маленької річки, яка впадає в Сирдар'ю. Там теж поставили юрти для гостей, тому що байга, мабуть, триватиме більше як один день. Від табуна скакатимуть в аул, а потім коні підуть пастися... Їх будуть пасти й стерегти від вовків. Під весну вовки дуже голодні, нахабні і люті. Їх і тут стріляти треба, як торік в Жаман-Кала.

— А хто скакатиме на конях: хазяїн кожного чи є спеціальні люди? — зацікавився Макшеєв.

— Кожен кінь добре знає голос хазяїна: хазяїн скаче — кінь слухає. Він буде скакати.

Макшеєв похитав головою:

— А коли хазяїн важкий, ну... хоча б як наш Тарас Григорович? Під таким вершником найкращий скакун засапається. Це ж не жарт: двадцять верст! У нас у Петербурзі скачуть тільки худорляві легкі люди. От, наприклад, як ти і як ті хлоп'ята, що ходять до нас на кухню обідати. Перед перегонами вони навіть не снідають, щоб не стати важчими. Та й коня не можна перед змаганням дуже годувати.

— Ой бой! Що ти кажеш! — заперечався Рахім.— У нас теж скачуть легкі, але коня треба добре попасти.

— Боронь боже! — засміявся Макшеєв.— У нас навіть трапився такий випадок: дали кожному коневі зранку по десять фунтів вівса — і жодний з найславетніших скакунів не прийшов першим. Обскакав їх нікому не відомий коник, на якого ніхто й дивитися не хотів. Так прислужився їм дурень конюх.

Рахім слухав Макшеєва з напруженою увагою. На мить очі його спалахнули, але він одразу ж і похнюпився і нерішуче спитав:

— А я чув, що від вівса коні міцнішають. Отже, це неправда?

— Ні, коні дійсно міцнішають. Овес багато поживніший від сіна й трави, але треба годувати коні вівсом щодня, а напередодні змагань добре нагодувати їх ввечері, а вранці дати тільки дві-три жмені — не більше.

Рахім мовчав і навіть ніби пропустив повз вуха останні слова Макшеєва, але, коли вони з Жайсаком від'їхали од Косаралу, він раптом притримав коня й обернувся до Жайсака:

— Ти зрозумів, що треба зробити?

— Ні! А що?

— Треба вранці перед байгою нагодувати всіх скакунів донесхочу, крім Акбозада, Карайгира й Каркерата.

— Але ж це нечесно!

Рахім скрипнув зубами.

— Щоб через таку дурницю загинула Кульжан? Посоромся, Жайсак! Я гадав, що ти дійсно її кохаєш.

Жайсак спалахнув.

— Не смій казати так, Рахім!

Замість відповіді, хлопчик шалено вдарив камчею коня і помчав наперед, не слухаючи виправдувань молодого табунника.

Другого ранку він витяг з батькової кишені срібний карбованець, а з скрині пляшку горілки, узяв два порожні лантухи, осідлав коня, взяв другого за повід і помчав у Косарал.

Ні до Бутакова, ні до Тарас-аги він не зайшов, а попрямував до конюха і попросив його продати два лантухи вівса. Козак зам'явся. Тоді Рахім мовчки показав йому карбованця й пляшку горілки — і козак одразу насипав йому повні лантухи, сам зашив їх і більший навантажив на другого коня, а менший прив'язав позад сідла Рахімового коня.

В аулі Рахім заховав лантухи в свого вірного друга Ісмагула, наказав йому мовчати, потім пішов до Кульжан, яка вибивалася з сил, готуючи юрти до тоя.

— Кинь роботу,— суворо наказав він сестрі.— Згадай краще батькове весілля з кши-апа. Ти й тоді змучилася вкрай, а як вони тобі віддячили? Краще готуй собі святкове вбрання та відпочинь перед тоєм. Піди в юрту бабусі Кумиш. Поспи в неї хоч трошки.

Кульжан здивовано глянула на брата. Він, молодший братко, заговорив з нею як дорослий, старший. І стало

їй солодко, що в неї з'явився в рідному домі захисник, який не дасть її скривдити.

— Дійсно,— зітхнула вона.— Болить усе тіло.

І покірливо пішла за братом у Жайсакову юрту, де старенька Кумиш вмить постелила їй постіль. Кульжан лягла і одразу заснула.

Зранку почали з'їжджатися гості. Байсали, Ундасин та Ісхак зустрічали їх у степу, за сто сажнів од першої юрти, і, привітавшись, супроводили до будинку Джантемира. Але, коли гості приїжджали здалека, їх спочатку запрошували до призначеної їм юрти, щоб вони могли відпочити з дороги, і вже згодом йшли вони до Джантемир-бая.

Гомінко й весело стало в аулі. Скрізь палали багаття. На них варили баранину, манти, кип'ятили воду для чаю. Молодь прохаджувалася групами, знайомилася з однолітками з інших аулів. Де-не-де вже борюкалися або починалися ігри. Скрізь чути було веселий сміх, жарти і співи, а на широкому майдані навпроти байського будинку земля вже гула від тупотіння коней.

Опівдні приїхали косаральці і майже слідом за ними раїмці. Назустріч «майирам» вийшов сам Джантемир і урочисто повів їх до себе в будинок.

Офіцери та моряки були в парадній формі. Цивільні чиновники в віцмундирах, при орденах. Навіть Вернер був, з дозволу Бутакова, в формі студента Варшавського технологічного інституту, а Тарас Григорович одягнув свій старенький фрак, перелицьований матросом Фуніним, колишнім кравцем.

Гості весело поздоровили Джантемира й Шаукен, яка нарешті виповзла з своєї кімнати з новонародженим на руках. Моряки подарували щасливим батькам гарненьку полірову колиску роботи корабельного тесляра з величезним тюлевим пологом від комашні.

В дельті Сирдар'ї, в її тихих затоках з безліччю озер навколо, з непрохідними заростями очерету, комарі були справжньою Божою карою. Від них найбільше страждали діти. І, розуміючи, який це корисний подарунок, Джантемир палко дякував за нього Бутакову й усім іншим морякам.

Гостей запросили до столу. Частували щедро й смачно. Крім традиційної баранини, подали молочну телятину, дичину й рибу з різними підливами. Потім з'яви-

лися східні ласощі, приготовлені невісткою-узбечкою, а тоді подали горіхи, урюк, ізюм і мигдаль. Для офіцерів та інших росіян було вино, горілка, коньяк і ром. Випивши чарку, Шевченко повеселів. З його уст так і посипались дотепи, приказки. Він тут-таки вигадував пригоди, які нібито траплялися з кимось із присутніх. Ісхак охоче перекладав його жарти казахською мовою. Сміх не затихав. По обіді подали чай, але офіцери після такого багатого частування і не менш багатої випивки пішли до себе в юрту відпочити, а Джантемир нагадав тим, хто залишився, що час подбати про байгу, яка відбудеться наступного дня, і обрати для неї трьох суддів.

Аксакали довго мовчали, присьорбуючи чай, поки бай з роду іргизів не сказав, ставлячи на скатертину спорожнілу піалу:

— На мою думку, Кудайберген краще за всіх знається на конях і буде чесним і безстороннім суддею.

Дійсно, Кудайберген вже не раз бував суддею на байгах. Йому було за вісімдесят. Давно вже передав він справи свого роду старшому синові. Весь степ знав і шанував його. Декому з присутніх, певно, хотілося бачити суддею когось із своїх родичів або друзів, але ні в кого не знайшлося заперечень проти шанованого аксакала. Зворушений такою шаною, він низько вклонився присутнім.

— Чудово! — зауважив Джантемир.— Але нам треба мати не одного суддю, а трьох. Кого ви ще вшануєте довір'ям, аксакали?

Діди почали перешіптуватися. Дехто був не від того, щоб обрати Джантемира, але інші заперечували: раз у байзі беруть участь його коні — не може він бути безстороннім суддею. Називали ще деякі імення, але проти кожного з них одразу знаходилися заперечення. Нарешті кістлявий дід в жовтогарячому халаті з важкого перського шовку рішуче урвав ці перешіптування і напівголосні суперечки.

— Виберіть Джангірбая та Каскарбая. Люди вони чесні і добре знаються на конях! — вигукнув він рішуче.

В першу мить пропозиція кістлявого аксакала всіх здивувала. Всі звели голови і з хвилину сиділи мовчки, потім раптом засміялися беззубими ротами і закивали головами.

— Вірно! Хороші люди! І як це нам раніше не спало на думку?!

І Каскарбай з Джангірбаєм були одноголосно обрані.

Троє суддів разом підвелися і вийшли в суміжну кімнату для наради. Вони мусили вирішити, як провадити байгу. Адже ж іноді на байзі змагалися не окремі коні, а кожен рід виводив на байгу кращих скакунів свого табуна. Тоді приз присуджували не окремим коням-переможцям, а роду, якому належав табун. Але бували й вільні змагання, коли кожен казах, навіть челядник або тюленгут і напівраб міг поставити свого коня з надією на своє щастя. Впливові баї не полюбляли таких вільних змагань, ревниво оберігаючи славу свого табуна, але сьогодні, проходячи повз довгі конов'язі, судді побачили силу чудових скакунів, які належали невідомо кому, і не допустити їх до змагань не дозволяло їм сумління справжніх любителів і цінителів добрих коней.

Крім того, судді мусили визначити розмір внеску за право взяти участь у байзі, встановити розподіл призів і кількість скакунів, яку мав право виставити на байгу окремий хазяїн. Всі ці питання судді довго обмірковували, намагаючись задовольнити бажання більшості присутніх на тої.

Тим часом під вікнами байського будинку зібралася величезна юрба, схвильовано чекаючи їх постанови. Кожен у думках підраховував, скільки він зможе сплатити за участь у байзі. Кожен з ревнивим почуттям не один раз пройшов уздовж конов'язі і, приховуючи то заздрість, то лють, то гіркий біль, уважно оглядав відібраних для змагань скакунів. В кожному з них бачив він суперника своєму улюбленцеві. І тепер усі стояли під вікнами байського будинку, з тривогою і надією чекаючи на постанову суддів, наче підсудні свого вироку.

Каскарбай був з бідняків. Він уславився по всьому степу від Уралу до Алатау як кращий табунник і їздець Казахстану. Він ніколи не питав, кому належить кінь, що перший перелетів через борозну фінішу, але завжди дивився, чи гарний той кінь і чи зможе він суперничати з кращими з кращих коней Великого степу. І коли Кудайберген з Джангірбаєм запропонували подвоїти звичайний внесок за право участі в байзі, він одразу зупинив їх переконливим словом:

— Байга — суд для коня, а не вершника. Пустіть на байгу більше легконогих коней, а кишені їх хазяїв хай обважніють без нашої допомоги.

Шануючи його досвід, аксакали не сперечалися, й усі троє вийшли на ганок оголосити своє рішення. Юрба завмерла і одним рухом, як морська хвиля, хитнулася наперед...

Як найстаріший за віком, Кудайберген повинен був говорити першим. Він ступив крок наперед і несподівано дзвінко як для свого віку виголосив:

— Не рід з родом, а кінь з конем змагаються на цій байзі для радості і слави того, хто його виростив, бо ця байга улаштована з приводу радісної події — народження нової людини. Хай же буде життя новонародженого завжди радісним, ситим і веселим, як сьогоднішній той.

Гомін схвалення пройшов по юрбі, і знов вона напружено замовкла, коли Кудайберген відступив назад, а Джангірбай вийшов наперед.

— За кожного коня хазяїн сплачує по чотирнадцять баранів або по дві корови; коли ж корів та баранів у нього нема, то одного верблюда або верблюдицю. А хто худобою платити не хоче, хай віддасть грішми: п'ять карбованців сріблом або сім карбованців асигнаціями.

Доказавши, Джангірбай одразу відступив назад, а Каскарбай гучно підхопив:

— Прийнятих на байгу коней одного віку шикують в одну шеренгу. За знаком розпорядника вони поскачуть в аул одною дорогою, не ухиляючись від неї і не заважаючи один одному. Шлях мусить бути прямий, як натягнена струна, і позначений кілками, без будь-яких перешкод, довжиною в двадцять верст. Дво- і трирічки скачуть разом у першому забігу й у першій половині дня. Чотирирічки й старші коні скачуть по обіді.

Після Каскарбая Кудайберген оголосив останню умову:

— Ніхто не має права виставити на байгу більше як дві пари коней, по парі на кожен забіг.

Юрба невиразно загула чи то схвально, чи то незадоволено. І в цю мить чийсь молодий лункий і стурбований голос спитав:

— А нагороди як розподілятимуть?

Судді піднесли руки, вимагаючи тиші, і Кудайберген оголосив:

— Кінь, що прийшов перший, одержує половину всієї худоби, зібраної за право участі в цьому забігу. Кінь, що прийшов другим, одержує половину худоби, яка залишилася після сплати першому коневі, тобто чверть всієї отари. Третій кінь має половину решти після перших двох, тобто одну восьму частину, а останню восьму частину розподілять поміж четвертим і п'ятим конем, тільки не рівними частинами, а так, що з кожних трьох баранів четвертий має двох, а п'ятий — останнього третього барана,— доказав Кудайберген, а Джангір-бай змахнув рукою і наказав:

— А тепер, жигіти й аксакали, ведіть своїх коней до місця огляду та женіть туди свою худобу за байгу!

Судді спустилися з ганку і рушили до кошари, побудованої напередодні біля аулу для призової отари.

Тільки зійшли вони з східців, як Джантемир одразу гукнув своїх синів:

— Гей, Байсали! Ундасин! Ведіть Білоногого, двох рудих і гнідого з білою мордою! Женіть баранів. Мерщій!

Потім зупинив Ісхака, що пробігав повз нього:

— Де Рахім? Хай він жене вісім інших разом з кіньми гостей до табунного стану!

Судді стояли біля воріт кошари, коли Байсали з Ундасином підвели коней Джантемир-бая. Кудайберген дивився кожному з них в зуби, визначаючи його вік, потім усі троє уважно перелічили пригнаних баранів і одразу загнали їх у кошару, поки жигіти вели прийнятих коней до конов'язі.

За Байсали та Ундасином потяглися всі інші. Кожен вів одного або двох коней, а коли він виставляв дві пари, то другу пару вів хтось з його родичів чи приятелів, а за ними дріботіли чорні або брудно-сірі вівці в своїх товстих зимових шубах.

Обабіч воріт стояла юрба, голосно висловлюючи свою думку про кожного коня, не забуваючи кинути влучний дотеп і про його хазяїна.

Рахім хвилювався більше за всіх. Не один раз обійшов він усі конов'язі, стурбовано оглядаючи чужих коней, потім прослизнув у білу юрту «майирів» і почав умовляти Шевченка з майиром Золоті Вусики, як називав він Макшеєва, піти помилуватися кіньми. Все сподівався витягти з них ще якусь корисну пораду або зауваження і до кожного їх слова прислухався, як до могутнього заклинання.

Макшеєв оглядав кожного коня як знавець. Деякі коні захопили його. Повз інших проходив він байдужий. Потім зупинився, запалив цигарку і спитав, пускаючи кільця запашного диму:

— А де ж вони ночуватимуть?

— Їх пастимуть тут, біля очерету,— пояснив Рахім,— а вранці їх поженуть до табунного стану, туди, звідки починається байга і де отой... як ви його називали... старт.

— Як то?! — здивувався Макшеєв.— Звідси поженуть вранці за двадцять верст, щоб одразу мчати на них назад, в аул, до фінішу?!

— Що таке — фіфіш? — перепитав Рахім.

— Не фіфіш, а фініш, тобто місце, де кінчаються перегони. Адже ж коні вже втомляться, поки доберуться до старту. Хіба не краще пригнати їх туди зараз? За ніч вони б добре відпочили і вранці із свіжими силами почали забіг.

Рахім аж засяяв.

— Ой, спасибі тобі, майир, за таку добру пораду! Зараз зробимо! Я скажу Жайсакові! — вигукнув він, увесь тремтячи від радісного хвилювання.

І наче розтанув в юрбі.

— Ходім на майданчик. Там зараз почнеться козлодрання,— підійшов до Макшеєва Бутаков.— Ви ніколи цього не бачили?

— Ні. А що це таке?

— Національний киргизький спорт чи то спортивна гра. Я теж ніколи не бачив, але мені розповідали про нього в Оренбурзі,— говорив Бутаков, беручи Макшеєва під руку.

І обидва Олексії Івановичі попрямували до будинку Джантемир-бая, де дійсно вже вирувала чимала юрба.

Розштовхуючи своїх і гостей, помчав Рахім до кошари і нарешті побачив Жайсака, але підійти до нього одразу не зміг. Жайсак саме підводив до судді Акбозада з Карайгиром, а за ним Ісмагул, вірний друг Рахіма, вів Каркерата, і старенька Кумиш гнала половину Шакірової отари.

Жайсак був блідий від хвилювання. Кудайберген глянув на нього розуміючим оком: не раз доводилося йому вже чути, що в особі молодого табунника росте один

з найкращих знавців конярства, і співчутливо посміхнувся йому, а Каскарбай ласкаво поплескав Акбозада по холці і сказав:

— Хороший кінь! Видно шляхетну кров, та й хазяїн їздець неабиякий.

В устах Каскарбая це було високе визнання, а Джангірбай і Кудайберген схвально клацнули язиками і почали рахувати баранів.

— Жайсак! Жайсак! — догнав його Рахім, коли той вже вів своїх огирів до конов'язі.— Слухай, що порадив майир Золоті Вусики: треба сьогодні, зараз, відвести Акбозада, Карайгира та Каркерата до табунного стану, щоб вони там попаслися та добре відпочили за ніч і з свіжими силами вийшли завтра на байгу. Ата посилає мене до табунного стану з нашими кіньми, які не потрапили на байгу. То я разом заберу і твоїх. А тобі ата наказав ставити кілки на біговій дорозі. Кілки вже складено в сани — отам під повіткою.

Жайсак зрозумів. Дійсно, після двадцяти верст переходу і найміцніший кінь втомиться. Біля табунного стану дадуть коням годину-дві відпочити і знов почнуть сідлати. А на байзі коней женуть чвалом: їх не шкодують, шмагають камчею, деруть їм боки підборами та острогами. Правда, він привчив своїх улюбленців до довгого і далекого скакання, але ж клусом, а не учвал. Невідомо, чи витримають таке довге напруження сини легконогої, але не витривалої Карлигач...

На мить знов зринули сумніви: чесно чи не чесно створювати для своїх перевагу? Але ж Кульжан...

А Рахім вимагає, як суворий суддя, дивиться в очі владним і засуджуючим поглядом. Син Джантемира, він відмовляється від перемоги батька задля щастя сестри. А вона? Чи має він право віддати її на загибель, коли її доля в його руках? Та й не тільки її... Хіба в нього самого не розірветься серце в грудях, коли віддадуть її цьому старезному ласолюбному дідові? Вона його кохана, його мрія і щастя!

— А Тарас-ага? Що він сказав? — питає Жайсак, вважаючи Шевченка людиною найвищої справедливості та душевної чистоти.

— Тарас-ага слухав нашу розмову,— не зморгнувши, збрехав Рахім.— Він смикнув Золоті Вусики за лікоть і сказав: «Хай Рахім перекаже Жайсакові, що ані Акбозад, ані Карайгир, ані Каркерат не витримають

і загинуть, а за ними загине й Кульжан». Тоді майир надіслав мене до тебе.

— Так, але ж ви з Ісмагулом удвох не впораєтесь, ми поженемо туди всі коні, якими приїхали гості. Я сам поїду разом з вами, а сани з кілками хай запряже Адил і їде слідом за нами. Я почну ставити кілки на світанку від табунного стану.

— Це місце називається старт,— пояснив Рахім.— Золоті Вусики мені все розтлумачив. А кінець байги, тут, біля аулу, називається фіфіш,— поважно додав він, щоб остаточно вразити Жайсака.

Біля будинку Джантемир-бая почалося козлодрання. Одному з найбільш дужих вершників дали зв'язаного живого козла, з яким мусив він або кілька разів обскакати аул, або домчати до якогось заздалегідь умовленого місця. Давши йому від'їхати на сотню сажнів, за ним помчало кілька вершників, і кожен з них намагався на повному скаку видерти в нього козла. Хапалися не тільки за козла, але й за вершника, за його одяг, плечі, руки, здирали шапку, навіть намагалися здерти його самого з коня... Той, хто нарешті видирав козла, мчав з ним далі, а інші гналися тепер за ним і в свою чергу видирали в нього козла з тим же запалом. Нарешті домчали до умовленого місця. У козла були вивихнуті й поламані задні ноги, перебитий хребет і видерте око. Дістався він тому, хто з ним доскакав до кінцевого місця. Учасники гри миттю зарізали покалічену тварину, зварили і почали ласувати козлятиною.

Бутакову з Макшеєвим ця розвага здалася огидною.

— Дикунство! Варварство! — вигукнув Бутаков.— Підемо краще до дівчат.

І вони почали проштовхуватися на другий край майдану, де лунко співали дудки і величезним джмелем дзижчав великий старовинний кобиз.

Сонце схилилось до заходу, коли Рахім, Жайсак та Ісмагул погнали до табунного стану коней, не прийнятих на байгу, а разом з ними Акбозада, Карайгира та Каркерата, в той час, як восьмеро добре озброєних табунників погнали відібраних до байги коней пастися в очерети.

Поки Жайсак здавав черговим табунникам своїх тимчасових годованців, хлопчики прив'язали біля юрти табунників Жайсакових огирів, і Рахім спитав Ісмагула:

— Де лантухи з вівсом?

— Там, за юртою. Я їх снігом притрусив, щоб їх не помітили. А що?

— Давай нагодуємо Жайсакових коней на ніч вівсом. Золоті Вусики наказав добре нагодувати їх проти ночі, бо від вівса збільшуються сили. Я їх вже кілька днів потай підгодовую, а вранці, коли Жайсак поїде встановлювати кілки, ми дамо їм лише по дві-три жмені, а всім чужим та батьковим насиплемо повні миски.

— Швидше, щоб не помітив Жайсак,— заметушився Ісмагул.

Але Рахім спокійно посміхнувся.

— Не турбуйся! Жайсак уже порозумнішав. Він тепер знає, що гратися долею Кульжан — надто небезпечно.

Але все ж таки Рахім і сам поспішив, насипаючи три миски вівса й підставляючи їх під морди трьом синам славетної красуні Карлигач та Бурана.

Світало по-березневому рано. Підмерзлий за ніч неглибокий сніг тонким склом розсипався під ногою. Степ блищав алмазами в сріблі, коли прокинувся аул Джантемир-бая. Прозора пара здіймалася з відкритих тундуків. Гості й хазяї виходили з юрт, біля яких вже весело палали багаття. Всі привітно віталися із старими друзями та з учорашніми знайомими, жартували, сміялися, поспішали швидше поснідати, весело готуючись дивитися байгу.

В табунному стані вже давно були на ногах. Біля юрт, встановлених для відпочинку гостей, кипіли самовари, горіли вогнища. Табунники розжарювали каміння й носили їх в гостеві юрти, щоб зогріти їх після нічного морозу. В казанах варилися манти і довга дунганська локшина. Всі нетерпляче позирали в бік аулу, звідки мусили примчати одібрані для байги скакуни, їх їздці, хазяї і просто цікаві.

Як син Джантемира, Рахім керував підготовкою до прийому гостей. Тримався він гідно й серйозно, як дорослий, але тривога весь час гризла його. Чи пощастить виконати без перешкод його задум? І чим закінчиться байга?

Жайсак давно поїхав встановлювати кілки на біговій дорозі. Коли майже все було вже готово, Рахім, Ісмагул та його брат Ізгути зібралися подалі від зайвих ушей

і стали радитися, де і як нагодувати огирів, щоб ніхто не здогадався про їх витівку.

— Тільки не тут, не біля юрт,— палко повторював Ісмагул.

— Нумо, відтягнемо лантухи у балку, до водопою,— підхопив Ізгути.

— Там теж побачать. Краще в степу, на пасовищі,— засперечався Ісмагул.

— Теж вигадав! — презирливо протягнув Рахім.— Спробуй їх там впіймай! В степу коні одразу розходяться в різні боки. На голос хазяїна вони підуть, а від нас поскачуть так, що і з собаками не відшукаєш. Залишимо двох-трьох табунників частувати гостей, а ми зо всіма іншими покриємо коней попонами і почнемо виводжувати. Адже ж вони примчать з аулу спітнілі. Відберемо з них призначених на перший забіг, зведемо їх у балку до річечки ніби напувати і нагодуємо донесхочу овсом. Кожному дамо повну миску.

— Але ж побачать, здогадаються,— вжахнувся Ісмагул.

— Нічого не здогадаються; коли б ми годували тільки чужих,— подумали б, що ми хитруємо, а ми ж і наших коней годуватимемо — всіх разом. Де ти бачив, щоб хтось сам собі шкодив? Всі знають, що я син Джантемира. Ми тільки «забудемо» нагодувати Акбозада, Карайгира та Каркерата.

Хлопчики перезирнулися. Мабуть, таки Рахім має рацію.

— Але де ж ти візьмеш стільки мисок? — спитав Ізгути, вражений одчайдушністю Рахіма.

— П'ятнадцять великих заховано разом з чувалами та три малих в юрті.

— Ну що ж, пішли! Треба перенести овес і миски до водопою,— заквапився Ісмагул.

І всі троє побігли до юрт.

Ледве встигли вони відтягти в балку обидва лантухи, як на обрії з'явилися перші вершники. Хто учвал, а хто клусом поспішали жигіти з кіньми до табунного стану. На багатьох конях скакали підлітки. Не розуміючи, що не можна втомлювати коней перед таким важким змаганням, вони весело репетирували байгу і намагалися перегнати один одного. Тільки поодинокі розсудливі їздці навмисно відставали і добралися до табунного стану останніми.

Рахім чемно і навіть трохи церемонно приймав гостей. Людям літнім і поважним він шанобливо тримав стремено, супроводив їх до юрти і сам підіймав перед ними запону. В юртах було тепло й затишно. Світили підвішені до шангарака каганці, кипіли самовари, стояли миски з гарячими мантами і баурсаками, бишбармак, сушений сир, айран і бринза, катик і масло, а м'які постелі вабили годину-дві відпочити після двадцятиверстового пробігу.

Упевнившись, що гостям усе подано, Рахім залишив юрти і наказав табунникам відокремити дво- і трирічок для першого забігу. Без Акбозада і Каркерата їх було сімнадцять. Повільно виводжували їх після пробігу, вкривши теплими повстяними попонами. Коли коні прохололи, Рахім наказав вести їх до водопою і там кожному з них насипав велику миску вівса.

— Навіщо ти їх годуєш? — здивувалися табунники.— Що це?

— Овес. Росіяни завжди годують коні вівсом. Він ситніший за сіно. Від нього коні міцнішають,— відповів Рахім.

— Годувати своїх — це зрозуміло, але нащо ти годуєш чужих?

Рахім на мить затнувся, удаючи, що застібає на коневі попону, і раптом випалив:

— Вони — гості. А гостей треба ситно годувати. Ось ми й частуємо їх разом із своїми, щоб ніхто не насмілився сказати, що мій ата — скупердяй.

Табунник посміхнувся. Всім була відома скнарість Джантемира.

— Хлопчикові соромно за батька,— сказав він товаришам.— Ось він і намагається врятувати честь свого роду.

Дев'ятнадцять скакунів вишикували в одну шеренгу, як на кавалерійському параді, але коні стоять неспокійно. Не до кінця приборкані степовики, вони ледве звикли до вузди й до сідла, а стояти в одному строю з чужими кіньми вони не можуть: усе намагаються або вкусити, або хвицнути сусіда. В сідлах здебільшого підлітки. Вони насилу стримують їх. Тільки Жайсакові коні — сніжно-білий тонконогий Акбозад і молодший брат його Каркерат, весь чорний, наче вирізьблений з чорного мармуру, стоять тихо. Вони звикли один до одного,

і часто стояли в степу, поклавши голову один на одного, та й сусідній їм красунь Білоногий, кінь Джантемирбая, теж свій, добре знайомий. Він не чіпає Жайсакових улюбленців і тільки роздратовано мотає головою, коли другий його сусіда, чужий рудий огир, раз у раз його штовхає або намагається хвицнути.

Хоча б швидше сигнал!

Праворуч і ліворуч — купки глядачів. Усі вони на своїх конях, які через примху долі не потрапили на байгу. Але більшість гостей уже помчала вперед і зникла за обрієм. Нема їм чого робити біля старту. Значно цікавіше зупинитися далеко в степу біля бігової дороги і пропустити повз себе шалену лавину байги, в якій вже позначаються можливі переможці. З суддів тут один лише Каскарбай. Він теж на коні, а Джангірбай та Кудайберген чекають в аулі переможців.

Рахім не відводить очей від Каскарбая. Ось він підносить пістолет. Уривчасто пролунав постріл — і шеренга коней одразу ринула вперед, тільки один кінь став цапки і затанцював на задніх ногах, намагаючись скинути вершника, але їздець не розгубився, сильно ляснув його камчею, і він, ніби одірвавшись від землі, величезним стрибком рвонувся за всіма і помчав разом з ними.

Рівна лінія одразу поламалася. Коні спочатку летіли одною купою, наче метеорний потік, потроху витягуючись у довгасту смугу, наче комета, з якої швидко вирвався наперед Акбозад, чийсь сріблясто-сірий кінь в яблуках, Білоногий і двоє рудих ішимбаєвського роду.

Рахім скакав на Акбозаді.

Швидше! Швидше! В його перемозі — щастя Кульжан, її доля. Він не хоче розлучатися з улюбленою сестрою, віддати її огидному дідові в Семиріччя. Попереду Рудий та Білоногий. На Білоногому один з молодих табунників, чудовий їздець. Ні, це неможливо! Треба їх обігнати — і Акбозад, що досі ніколи не знав камчі, здригається під її пекучим ударом. Могутнім кидком вириває Акбозад наперед. Треба було поговорити з цим молодим табунником, ублагати його задля щастя Жайсака й Кульжан... Адже ж усі табунники люблять Жайсака, як старшого брата. Знов виникає поруч коняча морда. Це Рудий. А де ж Каркерат з Ісмагулом? І знов Білоногий. Вони скачуть поруч, стремено в стремено. Потім Рудий трохи відстає. Рахім жестом

благає молодого табунника не підганяти Білоногого. Який жах: він нічого не зрозумів. Він подумав, що Рахім заохочує скакати швидше. Звичайно, уявив собі, що Рахім бажає перемоги батьковим коням!

— Не жени! Відстань! — кричить йому Рахім, захлинаючись з люті.

Де там! Білоногий знов висувається наперед. Акбозад мало не торкається носом його розвіяного хвоста. Та як він сміє!.. Заступив Акбозаду дорогу.

Слава Аллахові! Акбозад знов попереду. Люто вишкіривши зуби, Рахім насварився на молодого табунника, наказує йому стримати коня. Той від здивування на мить притримує Білоногого.

Високий кам'яний надгробок невідомого батира — отже, половина путі — пролітає повз Раxіма. Обабіч дороги — вершники. Це болільники, друзі й родичі. Ось ще якийсь чорний кінь вирвався наперед з маси скакунів і почав доганяти передових.

— Гайда! Гайда! — несамовито репетують болільники і шмагають камчами своїх коней, щоб не відстати від байги.

Каскарбай скаче збоку і пильно стежить, щоб ніхто з сторонніх не заскочив на широку бігову дорогу, а з-за обрію виникають вершники з аулу. Вони зустрічають байгу.

Але де ж Ісмагул з Каркератом? А, ось і він! Ісмагул починає потроху доганяти Раxіма. Добре! Хай не один, то другий переможе! Рахім вже чує, як лунко кевкає Каркератова селезінка, чує голос Ісмагула:

— Жени, Рахім! Ми їх переможемо!

Раптом Акбозад послизнувся на купі підталої глини, але не впав, а на мить осів, як собака, на задні ноги. Рахім перелетів йому через голову й гепнув у сніг, вкритий лише колючою плівкою насту. Руки й обличчя його були подряпані. Трохи оглушений, він, проте, нелюдським напруженням волі примусив себе скочити на ноги. Він біжить за Акбозадом, який зупинився в кількох кулашах від нього.

Кінець!..

Повз нього промчав Білоногий, Ісмагул на Каркераті, сірий в яблуках. Ісмагул щось вигукнув, махнув рукою. Байдуже!.. Рахім знов у сідлі. І знов повітря вихором свистить у вухах. Знов Акбозад, ніби відірвавшись од землі, летить уперед. Ось Рудий промайнув

ліворуч і зник десь позаду. Ось сірий в яблуках скаче поруч і починає повільно відставати. Рахім не щадить свого сніжно-білого красеня. Він шмагає його, а голос, зривчастий, повний розпачу, благає коня:

— Любий! Рідний! Швидше! Швидше! Врятуй мою сестру! Врятуй!

Кінь не розуміє слів, але цей голос, благальний і вимогливий, зривчастий хлоп'ячий голос... Він відчуває в ньому муку і розпач — і ще дужче свистить вітер у вухах...

Назустріч мчать вершники. Це вже з аулу. Позаду лунає крик, лайка, ляскання камчі. Байдуже! Вперед! Вперед! За будь-яку ціну, вперед!

Рудий тільки що був спереду.Тепер вони скачуть поруч. Ось він почав відставати. Ось залишився позаду. А попереду лише Білоногий та Ісмагул на Каркераті. Раптом Ісмагул обернувся і хльоснув Білоногого впоперек морди. Від несподіванки Білоногий плигнув убік, дорога тепер вільна... Попереду один Ісмагул, але ж Каркерат теж Жайсаків. А позаду крики, лайка. Ляскає чиясь камча.

Вже біліють юрти аулу. Акбозад захлинається, але не втрачає швидкості. Білоногий знов виникає праворуч, ледь-ледь позаду. У нього око в крові. Він мотає головою від болю, але не в силі перегнати Акбозада. Попереду усіх Каркерат.

В останню мить Білоногий усе ж вирвався наперед. Ось вже й чорна смужка, зроблена вчора лопатою.

«Фіфіш»,— майнуло в голові.

Каркерат перший перелітає її, за ним Білоногий, за Білоногим — Акбозад.

Оглушливі крики вітають переможців. За ними скачуть всі інші, але на тих уже ніхто не звертає уваги.

Подряпаний, скривавлений, без шапки зіскакує на землю Рахім.

Третій. Але ж Каркерат — перший, отже, все ж таки перемога. Жайсак кидається до нього і до Ісмагула. Він блідий як мрець, але щаслива посмішка торкає куточки його блідих вуст, коли судді після хвилинної наради піднялися на ганок байського дому і оголосили імена коней-переможців і їх хазяїв.

— Чудово,— швидко підраховує Макшеєв.— Жайсак заробив приблизно сто п'ятдесят баранів. Це вже півкалиму.

Тільки в аулі Рахім відчув, як сильно вдарився він боком і як болить у нього нога. Насилу дошкутильгав він до будинка і впав на якісь ковдри в кімнаті Кульжан.

Вона з розпачем кинулася шукати Істоміна, якого в аулі прозвали «майирським лікарем». Кульжан не знала російської мови і тільки злякано повторювала, схопивши його за рукав, єдине знайоме слово:

— Паджалуста! Паджалуста! Рахім...

І жестами показувала, що в Рахіма болить бік і нога. Істомін її зрозумів і одразу пішов за нею. Оглянувши Рахіма, він заспокійливо поплескав хлопчика по плечу.

— Загоїться, поки весілля скоїться,— пожартував він.— Полежи з тиждень і забудеш, що впав.

Хворість врятувала Рахіма від люті Джантемир-бая, коли той довідався, що його син насмілився скакати на чужому коні. Він вийшов у задню кімнату і подер на шматки чийсь халат, який потрапив йому під руку, але потім згадав, що аул повний приїжджих, примусив себе вийти і з кислим виглядом приймати поздоровлення з новонародженим і з тим, що Білоногий прийшов на байзі другим.

А Ісмагул сяяв: він, а не хтось інший, скакав на Каркераті і переміг. Він відчував себе героєм. Тільки-но вийшов Істомін від Рахіма, він потягнув Жайсака до свого друга, і вони розповіли йому про своє шахрайство з вівсом.

Хлопчики нічого не знали про лотерею, продаж хутра, про гроші, заховані під підлогою макшеєвської землянки, тому думали, що перемога на байзі — єдине джерело порятунку Кульжан і надавали своїм хитрощам виняткового значення. Та й сам Жайсак погано знався на вартості грошей, і в його очах жменя мідяків та дрібного срібла більше важила, ніж сторублівка, а сотня баранів з байги — ніж десять золотих імперіалів. Тому він щиро дякував хлопчакам і не заперечував, щоб і перед другим забігом вони нагодували всіх чужих та Джантемирових коней.

— Про це подбає Ізгути. Я все йому пояснив і сказав зробити перед другим забігом. Він мій щирий друг,— палко повторював Рахім.—Але все ж таки треба нам туди їхати. Адже ж і Ізгути можуть послати кудись — і тоді... Ми не маємо права ризикувати долею Кульжан! — вигукнув він, і сльози забриніли в його голосі.

— Лежи, лежи! — схопився Ісмагул.— А ти, Жайсак, дай мені коня. Я туди поїду. Я ж мушу ще скакати на Карайгирі. І побачиш: я знов буду першим.

— Ні, Ісмагул. Ти надто втомився. І без тебе знайдуться хороші їздці,— спробував Жайсак умовити хлопчика.— Це ж не жарт — другий раз туди й назад.

Але Ісмагул так образився і так засмутився, що Жайсаку стало шкода його. Крім того, його все ж таки непокоїло: чи встиг Ізгути зробити все, що вигадав Рахім.

— Добре. Я запряжу сани, візьму Рахіма й тебе. Одвезу вас і одразу назад. Ми з Рахімом зупинимось біля могили батира, на півдорозі, щоб бачити, як ви промчите повз нас, а потім потихеньку повернемось в аул.

Коні були баскі і добре виїжджені. Рівним, широким клусом плавно домчали вони Ісмагула до табунного стану якраз вчасно: вже вишикували скакунів в одну шеренгу і Тайжан бігав по юртах, шукаючи Ісмагула або Ізгути, бо Карайгир лишався без їздця. Ісмагул тільки встиг перевірити попруги, стрибнути в сідло й стати на своє місце, як вдарив постріл і скакуни поринули лавиною вперед.

Сани з Рахімом і Жайсаком втигли від'їхати од табунного стану лише на дві-три версти, коли байга промчала повз них буйним нищівним потоком. Запряжені в сани коні без камчі й без віжок теж помчали поруч, ніби забувши, що допіру міцним клусом пройшли вже раз таку ж відстань.

Біля могили батира зібралась знову сила вершників. Пропустивши байгу, вони помчали вздовж бігової дороги. Вони гучно кричали, ляскали в повітрі камчами й усіма засобами підбадьорювали відсталих, а іноді осипали їх добірною лайкою і боляче шмагали збоку коня і вершника разом.

Ось два жигіти розгорнули аркан, заскочили на бігову дорогу, і, обскакавши одного з огирів, перехопили його арканом поперек заду і помчали обабіч нього, підтягуючи його своїм арканом, наче своєрідним буксиром.

Каскарбай скакав попереду, але він швидко помітив той незаконний буксир, притримав трохи свого коня і, коли кінь, що відставав, із своїми буксирниками порівнялися з ним, міцно огрів усіх трьох своєю пекучою камчею. Буксирники кинулися врозтіч, а учасник

байги пригнувся, чекаючи нового удару, і почав сам хльостати свого коня, щоб наздогнати байгу.

Рахім від хвилювання підвівся у санях, знов запалюючись азартом змагання. За масою вершників він не бачив своїх, але догнати саньми байгу, коли снігу в степу залишалося зовсім мало і де-не-де вже чорніли мокрі таловини, було неможливо.

— Ой Жайсак! — з розпачем вихопилося в Рахіма.— Невже Ісмагул не переможе?! Як ти гадаєш? Переможе? Так? — допитувався він з глибокою мукою.

— Інч Алла,— побожно схилив голову Жайсак, і сам хвилюючись не менш за хлопця.

Сани в'їхали в аул, коли судді вже оголосили, що першим прискакав досі невідомий кінь з Кара-Бутаку. Другим прийшов Карайгир табунника Жайсака, а третім — рудий огир Джантемир-бая, зрадивши всі його розрахунки й сподівання. Він одержав лише півсотні баранів, які ледве покривали витрату на частування гостей. Жайсак же заробив двісті чотири барани і теж засмутився, бо увесь час, рахуючи лише баранів, забував про гроші під підлогою макшеєвської землянки.

Лякало його й те, що Джантемир, розлючений невдачею на байзі, сипав на його голову всі прокльони, які тільки міг вигадати його язик. І жахлива думка, що тепер він ніколи не згодиться віддати йому Кульжан, гризла душу молодого табунника.

А свято розгорталося за старовинним, віками встановленим звичаєм. Танцювала і веселилася безтурботна юнь. Бриніли домбри. Веселі жарти та гострі дотепи викликали довгий і безжурний регіт. Поставили на стовпі важку жамбу з чистого золота й стріляли в неї з луків довгими стрілами, оздобленими орлячим пір'ям. Жигіти боролися, показували свою силу й спритність, билися на ятаганах, а решту часу упадали біля дівчат і жінок.

Тріпотіли молоді гарячі серця від раптового кохання. Запалювалися рум'янцем смугляві щоки, спалахували вогнем чорні очі, зустрічаючись з поглядом молодого жигіта. Аксакали поважно розмовляли за піалами чаю. Дзижчав, як джміль, великий кобиз, і веснянними струмками співали, переливалися маленькі сопілочки з очерету. І від світанку до темної ночі бриніли пісні — протяглі пісні безмежного степу, повні глибокого суму

і глибокої думи про зміст життя, а інші лунали, як гомінкі ріки в горах Алатау, сповитого одвічними снігами.

Коли вщухали пісні, починали розповідати фантастичні казки або героїчні казання про славетних батирів минулих століть.

Без кінця пили чай, без утоми носили жигіти глибокі миски вареної баранини. В кухонній юрті день і ніч кипіла робота і не згасав вогонь у вогнищах. Найбільш раділа біднота рідкій нагоді на три дні забути про голод, не відчувати голодного болю в шлунку. Їли все, що подавалося і що можна було з'їсти, навіть кістки обгризали і обдирали до останнього сухожилля, висмоктували з них мозок і кидали собакам лише те, чого не могли подолати найміцніші зуби.

Абдрахман, Азат і ще два акини з далеких аулів приїхали в перший же день тою, після півдня. Боячись, як би Абдрахман не згадав старої образи і не помстився нищівною сатирою, Джантемир сам вийшов назустріч славетному акинові, допоміг йому зійти з коня, шанобливо притримуючи його стремено, і всадовив його в своєму домі навпроти дверей разом з «майирами» і найповажнішими гостями.

Побачивши Абдрахмана, Шевченко радісно привітався з ним. Ще там, в околицях Орська, він відчув велику приязнь до старого акина, і ця приязнь подвоїлася, коли Жайсак розповів йому про те, як славетний акин посварився з Джантемиром і склав пісеньку-сатиру про товстого бая. Шевченкові дуже хотілося, щоб Абдрахман проспівав йому славетні пісні Утемисова [160], якими той запалював і закликав на боротьбу за волю весь безкраїй казахський степ. Ці пісні, як розповідали йому колишні учасники придушення руху Ісатая Тайманова, були вогненними кличами гніву, гімнами боротьби за волю.

Розпочати таку розмову в присутності раїмських офіцерів було неможливо. Пощастило їм трохи поговорити в найдальшій кімнаті байського будинку, де опинилися вони віч-на-віч, але Ісхакові було дуже важко підшукувати слова, коли мова йшла про щось поза межами щоденного життя. Тому вони майже не розуміли один одного. А крім того, і дуже довірятися Ісхакові було небезпечно.

Розмова налагодилася, коли прийшов Жайсак. Він був чимсь засмучений і знервований, відразу запросив

Тараса Григоровича та Абдрахмана до себе і там, далеко від зайвих ушей, почав гірко скаржитись:

— Оскаженів Джантемир. Накинувся на мене, затупотів ногами, почав лаяти, як я смів посадити Рахіма на свого коня. Я мовчав: адже ж не міг я йому сказати, що ми рятуємо його дочку від Молдабая.

— Допоможи нам зрозуміти один одного,— попросив Тарас Григорович, коли Жайсак трохи заспокоївся, і пояснив, які пісні хотів би він почути від Абдрахмана.

— Так, мушель тому звучали вони на нашій землі,— зітхнув старий акин,— та задушили нашу волю, а з нею й пісні великої душі Утемисова. І тепер лише тут,— вдарив він себе долонею по грудях,— лише тут ще живуть ці напівзабуті пісні. Я їх тобі проспіваю і розкажу про таємні мрії нашого степу.

Він глибоко замислився, ніби намагався відтворити щось в уяві, і заспівав несподівано міцним і чистим голосом:

Як два леопарди, Тайманов і я,
Б'ємось ми за волю народу.

Пісня росла, ширшала, гуркотіла весняною громовицею, плакала теплим життєдайним дощем, будила сплячих. Абдрахман ніби помолодшав. Його обличчя палало натхненням. Уривчасті акорди підкреслювали енергійний ритм пісні, яка закликала до боротьби, і Шевченко раптом пригадав «Марсельєзу» — таку ж бойову й нестримну, як червоний прапор волі, колись піднесений над волелюбною Францією. Акин ніби оживив її слова. Вони злітали до склепіння юрти, наче могутні птахи, прокинувшись від надто довгого сну, знов розпустили свої могутні крила, і билися грудьми об шангарак, і намагалися вирватись на волю, у небо.

Жайсак не завжди знаходив потрібне слово, але жестами, позою, виразом обличчя так відтіняв і підкреслював зміст пісні, що Шевченко розумів усе. Захватом і пошаною запалювалося його серце до цього волелюбного, але знедоленого народу, що породив таких поетів і такі могутні пісні.

Часом йому здавалося, що Абдрахман кидає йому в серце розпечену жаринку, яка ніколи не загасне, як не можуть померхнути казання про месників за страждання бідарів його України.

І, відчуваючи велике братерство співців усіх пригноблених світу, кинувся він в обійми до старого акина.

Довго сиділи вони втрьох у Жайсаковій юрті, забувши і запаморочливу джигітовку, якою тим часом захоплювалися гості, і давно закінчений без них обід, і вино, і коньяк, яких не пошкодував Джантемир, щоб тісніше зв'язати себе дружбою з російською владою.

На прохання Абдрахмана Кобзар розповів йому співучим речитативом на мотиви улюблених українських пісень кілька своїх віршів.

І не знали вони, що Бутаков і Макшеєв шукають Тараса Григоровича по всьому аулу, збираючись від'їжджати.

Годину тому з Раїма примчав посланець сповістити офіцерів, що одержано терміновий наказ негайно вирядити оказію назад в Оренбург, бо в степу з'явилися озброєні загони хівинців, а з оказією повинні були виїхати до Оренбурга Макшеєв і Акишев. Офіцери попросили казахів відшукати їх коней, які паслися біля табунного стану.

— Ай, не можна так, майири! Треба весь той прогостювати в аулі до кінця,— ображено хитав головою Джантемир.— Завтра акини будуть співати, домбра грати, кюй говорити. Це буде теж акинський байга, який пісня буде найкращий — халат дамо, сідло дамо, килим дамо — різний подарунок. Ай, не можна їхати Косарал! Не треба їхати Раїм!

«Майири» дзенькали острогами, дякували за частування, за люб'язний прийом, але наказ є наказ: треба негайно його виконувати.

— Залишайтеся тут, Тарасе Григоровичу, коли хочете,— ввічливо запропонував Бутаков, помітивши, що поет прикро вражений несподіваним від'їздом.— Я знаю, як вам цікаво послухати змагання акинів, бо ж кобзар акину — друг і брат, коли не помиляюсь? Повернетесь завтра або навіть позавтра, коли вам зручніше.

Дозвіл залишитися був великою спокусою, але не провести Макшеєва Тарас Григорович не міг, не дозволяла совість. Сумно попрощався він з Абдрахманом і пішов до саней, в яких їхав сюди з Бутаковим та Ксенофонтом Поспєловим.

Сини Джантемир-бая проводжали «майирів», але з півдороги повернулися в аул, і тільки Жайсак доїхав з ними до Косаралу. Макшеєв запросив його в свою

землянку і віддав йому всі його гроші, з яких Жайсак встиг витратити тільки з півсотні.

— Сьогодні,— казав Макшеєв,— ти заробив на байзі дві сотні баранів. Купи ще сотню, і Кульжан буде твоя. Скільки коштує тепер баран?

— Коли нема бухарський караван — два барани один карбованець. Прийде караван, бухар їсти хоче, тоді один баран — карбованець.

— Ось і купуй, поки нема караванів,— весело порадив Макшеєв.— Вистачить тобі на те, щоб прожити без злиднів з молодою дружиною. І щасти тобі, Боже. Тільки гроші добре ховай. Тут стільки грошей, що за них можна купити вп'ятеро більше баранів, ніж заробив ти сьогодні.

— Ой майир! Ой Тарас-ага! — вигукнув Жайсак, нарешті відчувши, що доля його складається добре.— Який я тепер буду щасливий!

І з щирим запалом простягнув обом руки. Макшеєв засміявся, поплескав його по плечу, а Шевченко обняв і поцілував.

X. ДУМКИ, РОЗМОВИ І СУПЕРЕЧКИ

Останнього вечора Макшеєв довго розмовляв з Тарасом Григоровичем. Вернер рано ліг спати і одразу міцно заснув. Та й вони вже збиралися лягати, коли Макшеєв раптом схаменувся:

— Тарасе Григоровичу, а головного я знов мало не забув. Скільки разів хотів я вас просити прочитати мені що-небудь з ваших віршів... Навіть якось дивно: прожили вкупі більш як півроку, а я й досі не знаю, що і як ви писали. Чому ви ніколи нічого не прочитали?

— Був певний, що мої вірші вас не цікавлять,— просто відповів Шевченко.— Адже ж ви ніколи про них не згадували.

Макшеєв зніяковів.

— Навпаки, вони мене дуже цікавлять, але я думав, що у вас є певні причини не згадувати про них. Отже, якщо вже так трапилося, виправимо це взаємне непорозуміння і прочитайте мені щось, будь ласка.

Шевченко помовчав, у думках підбираючи вірші, які підходили б для такого випадку, і прочитав йому «Реве та стогне Дніпр широкий».

— Здорово написано. Мужній, карбований вірш,— похвалив Макшеєв, щиро здивований силою і виразністю образів.— А ще?

Шевченко прочитав йому розмову вартових з циклу «В казематі», уривок з «Гайдамаків», нещодавно закінчену «Титарівну» та кілька дрібних поезій. Макшеєв слухав дуже уважно.

— Ще! — просив він щоразу, коли Шевченко замовкав.— Хóроше,— сказав він нарешті переконано.— У вас широкий діапазон тем, оригінальна трактовка, багато драматизму в сюжетах. Лише одне дратує: чому ви, людина, яка так глибоко поважає Пушкіна й Лермонтова, весь час збиваєтесь з класичних хореїв та ямбів на народний, пісенний лад або на силабічний вірш?

Шевченко втомлено примружив очі: «Цей не зрозуміє. От акин — той зрозумів би його. І Кузьмич розуміє...»

— Я пишу так, як співає й творить мій рідний народ. Перш за все я — поет народний, зобов'язаний — чуєте? — зобов'язаний говорити з ним зрозумілою й рідною йому мовою і віршем, який його може найбільше схвилювати,— неохоче сказав він.

— Так. Ви — дійсно поет народний. Цього у вас не відбереш. Але в кожного народу є люди різного... рівня, і для кожного з цих рівнів існують інші форми?

Шевченко не відповів і почав роздягатися. Коли вони лягли та загасили світло, Макшеєв раптом знов заговорив.

— Я дуже радий, що хоча б на прощання познайомився з вашими віршами. Вважаю за свій обов'язок сказати, що ви поет Божою милостю ну... й волею народу.

Вранці Макшеєв поїхав. Учасники експедиції провели його до Раїма й одразу повернулися в Косарал. Тепер землянка лишилася в цілковитому розпорядженні Вернера та Шевченка. Скучили вони за довгими та щирими розмовами, тому що весь останній місяць Макшеєв наполегливо працював і майже не випускав з рук рейсфедера або заглиблювався в свої топографічні розрахунки, і їм доводилося мовчки читати або щось робити таке, щоб не заважати йому. За зиму між Вернером та Шевченком, крім звичайної дружби, виникло ще інше почуття, яке вони назвали «почуття засланців», і це почуття заважало їм говорити в присутності вільної людини про свої сподівання й душевні рани.

Перш за все накинулися вони на макшеєвські газети, які й раніше читали вже не раз, але уривками. Знов шукали вони відповіді на сотні запитань і зокрема про дальший розвиток французької революції, про польські події. Але важко було знайти на сторінках петербурзьких газет не те що путящу статтю, але й сухий переказ таких подій: геть усе викреслювала пильна й невблаганна цензура. Та й газети були дуже старі: січнева оказія вирушила з Оренбурга в листопаді, тепер був березень, і вони обговорювали події минулого літа та осені.

В листі Лизогуба були натяки на якісь надзвичайні події, але в такому зашифрованому вигляді, що лише перша розмова з Крулікевичем допомогла Шевченкові їх зрозуміти. «Новин багато,— писав Лизогуб,— але тому, що всі вони стосуються далеких чужих країн, не буду про них докладно писати. Скажу тільки, що кожен прагне до кращого, але все це проходить не тихо, а під акомпанемент 24-фунтових ядер».

З цієї фрази вони зрозуміли, що в Парижі почалися бої, бо під час лютневого перевороту гармати мовчали. А в одному з номерів «Северной пчелы» ця монархічна бджола зі злісною радістю дзижчала, що треба вітати мудрість державних мужів і зокрема Кавеньяка, який нарешті загнуздав «знахабнілу голоту».

— Це означає поразку народу,— сказав Шевченко.— Але хто ж такий отой Кавеньяк? Ти колись чув таке прізвище?

Вернер тільки стенув плечима.

— Що ж там все-таки коїться? — уголос міркував він.— Встановили республіку, загальне виборче право, скасували цензуру. Чого вони ще хочуть?

— Я чув торік, що там страшний неврожай та голод. Мабуть, крамарі та дідичі притримують хлібець, чекаючи високих цін, а голодні люди розбивають їх комори. Побачити б Крулікевича! — зітхнув Тарас Григорович.— Він завжди знає всі новини і міг би нам багато чого пояснити.

Та не так це просто було тепер, як взимку, бо почалася відлига, крига на Сирдар'ї стала ненадійною і до Раїма можна було добратися лише удосвіта, коли за ніч підмерзало. Але вночі ніхто не наважувався мандрувати через вовків.

Вони побачилися лише в квітні, коли протока звільнилася від криги і Крулікевича прислали до Богомолова

з якимось пакетом від раїмського коменданта. Приїхав він човником і, поки поручик писав відповідь, зайшов до своїх друзів.

Шевченко і Вернер зраділи несподіваному гостю і мало не одразу накинулися на нього з запитаннями.

— Чекаємо нової оказії, а до її приходу нічого нема, бо ж поштові голуби до нас не літають і телеграфу ще не провели,— посміхнувся Крулікевич.— В Раїмі єдине новина — шалена пиятика. Хоч новий комендант замкнув всю горілку в пороховий погріб і опечатав всі маркітантові барила, а пани офіцери, як і раніше, ледве тримаються на ногах.

— Звідки ж вони беруть горілку? — здивувався Вернер.

— А в солдат. Кожен, крім зовсім пропащих п'яниць, випивши свою чарку, не ковтає її, а виносить в своєму роті і випльовує в маленьке барильце, а потім ту горілку продають начальству,— засміявся Крулікевич.

Обидва друга зареготали разом із ним.

— От Тарас Григорович одержав у січні листа з України. Там написано про двадцятичотирьохфунтові ядра. Нам здається, що це натяк на Паризькі події, але що воно може означати не знаємо...

— Покажіть того листа,— попросив Крулікевич і, прочитавши його, ствердив: — Ясна річ, йдеться про червневі бої на паризьких вулицях. Це була кривава й героїчна боротьба.

Лікар Кількевич через надійних людей дістав листа з-за кордону, де розповідають, що після травневої демонстрації, про яку я вже казав, Тимчасовий уряд та Установчі збори взяли одвертий курс на реакцію і почали наступ на Національні майстерні. Спочатку утруднили вступ до них, потім вилучили з них усіх приїжджих. Робітники не мали виходу: або гинь з голоду, або бийся з буржуазією, що засіла в Тимчасовому уряді. І ось двадцять другого червня робітники Національних майстерень і всі викинуті з них разом вийшли на нову демонстрацію. До них приєдналися й робітники промислових підприємств. Йшли вони й вигукували: «Геть Установчі збори!», «Хай живе республіка!», «Геть уряд Ламартіна!», «Праці та хліба!» Ввечері почали споруджувати барикади, а на ранок їх було вже понад шістсот.

Тоді Установчі збори передали всю повноту влади військовому міністрові генералу Кавеньяку, надавши йому необмежені повноваження.

І почалося... Це було криваве пекло. Проти неозброєного народу висунули гармати, кинули кінноту, піхоту. Робітники не мали ані командирів, ані плану захисту, не мали зброї, ані пороху й куль. Саме лише каміння з бруківки. Але вони билися. Билися з неперевершеним героїзмом і стійкістю. Серед них виявився колишній гусарський офіцер, палкий прихильник республіки. Звали його Керсозі. Він склав план оборони і сам керував боєм. Чотири доби тривала на барикадах безнадійна боротьба і гинули робітники, але билися — голодні, холодні й майже без зброї. А дрібні буржуа, ці відгодовані крамарчуки, стояли біля своїх крамничок і з тупою люттю й насолодою дивилися на загибель героїв.

А далі вже й бою не було. Була різанина. На робітників полювали, розстрілювали їх, топили в Сені або кидали у в'язниці, стріляли в камери крізь грати вікон і по кілька днів не виносили з камер забитих. Решта гинула з голоду, бо в'язнів зовсім не годували.

Крулікевич замовк. Завжди спокійний, сухуватий, він зараз не міг стримати свого хвилювання, наче щось душило його.

Вернер беззвучно ворушив губами, наче молився. Шевченко стиснув кулаки.

— Звірі,— сказав він нарешті.— Я думав, що тільки пани на це здатні.

— І до чого довели робітників! Не сплатить вчасно за свій темний і вогкий підвал — викидайся з дітьми геть. Звільнили з роботи — гинь з голоду. Працюють по шістнадцять годин на добу. Тепер скасували все, чого добилися взимку. Заборонено всі прогресивні газети, а видавців ув'язнено. Знов почали кидати за борги у в'язниці, а податків не скасували — навпаки, наклали ще нові, додаткові. Врожаю знов нема. Нема й роботи. Голод. Епідемії. Смерть.— Крулікевич сумно змовк.

— Так, але ж це було влітку. Ну, а тепер? Що там зараз, у цьому нещасному Парижі? — вигукнув Вернер.— Адже ж там стільки наших емігрантів. Що з ними?

На його скорботне запитання Крулікевич нічого не відповів, узяв свою безкозирку і підвівся.

— Ну, а у нас, в Польщі? — кинувся навздогін Вернер.— Невже... теж?

І не доказав, рвонувши сорочку в себе на грудях. Крулікевич мовчки, як сина, обняв його одною рукою, а другою погладив по плечу.

— Більше мужності, любий! — промовив він з несподіваною ласкою.— Треба бути загартованим. Це дуже сумно й трагічно, але ця кров пролилася немарно. На цьому прикладі люди навчаться боротися з капіталістами, як навчилися боротися з поміщиками. Пролетарі — народ тямущий. Іншим разом вони не вийдуть на демонстрацію голіруч. І зброя знайдеться, і солдатам розтлумачать, що робітник та селянин — їх рідні брати. Недурно пішла чутка, що й у нас, у «царстві мовчання», начальство почало підкручувати гайки. Певно, і наш Микола не спить спокійно в своєму пишному палаці, згадуючи Луї-Філіппа і барикади Парижа. Новин про щось у Росії поки що нема, та, певно, в багатьох державах тепер неспокійно. Прокинулись люди, бо скрізь прокотилась луна від паризьких гармат.

Коли Крулікевич пішов, вони знов схопили свої вже пожовклі газети. Тепер чимало натяків у прогресивних газетах і навіть дзижчання «Северной пчелы» набуло в їх очах іншого змісту.

— А емігрантів забув? Таких, як Герцен та інші? А нас, ляхів? Учорашніх повстанців? А Міцкевича? Навіть такий ніжний лірик, як Шопен, там перетворився на бійця, загартував свою душу і пише полонези, що звучать як бойові марші повстанців. А тисячі чесних людей, які своєчасно втекли від Орлових та Дубельтів? — гарячково говорив Вернер.

— Ну що ж,— сказав нарешті Шевченко,— з усього ясно, що влада там лишилася в руках буржуа. Так-так! Селяни, як і за Бурбонів, тремтять за землю, яку їм дала революція дев'яносто третього року. Ремісники розоряються. Дворяни душили народ, але й ці крамарі...

— Але ж там є робітники. Це французькі гайдамаки. Адже ж робота на фабриках гірша рабства. Працюють по шістнадцять-сімнадцять годин на добу біля машини. Там людина — раб машини. У них швидко урветься терпець. Вийдуть на вулиці стихійно, як вулканічна лава, всенищівним потоком і своїх гнобителів — на ліхтарі!

— Вже вийшли. І ти чув, чим закінчилось?

Вони починали рахувати дні й години, коли може прибути оказія й принести нові листи, нові ребуси, нові

газети й журнали. І нарешті просто замовкли, пригнічені жахливою відірваністю од усього світу.

Вернер часто зникав, бо в землянці не було місця для геологічної колекції, з якою він ще не впорався, а Тарас Григорович знову багато писав. Мабуть, під впливом кривавих подій на берегах Сени, знов згадав він часи Коліївщини і написав баладу «Швачка», про одного з ватажків тодішнього селянського повстання.

Від Коліївщини думки перейшли до іншого. Написав поему «Титарівна» та багато дрібних віршів.

Думки змінялися думками. Починалась весна. В Познані й у Галичині назрівали події. І серце поета линуло туди, під високі Карпати, в долини Познані, і мимоволі згадувалися юнацькі роки і місто Вільно, де зазнав він, українець, кохання до полячки. Під впливом цих спогадів і написав він обіцяну баладу про кохання єврейки-красуні до молодого литовського графа.

Згадувалася й вона, зрадниця, Ганна Закревська, і знов присвячував їй поет сумний вірш, приховавши її під двома літерами: «Г. З.» І пісні писав Шевченко, які відтоді вже понад сто років співає народ український і іноді навіть не знає, що не сам він склав ці рядки, а його незабутній і великий Кобзар.

Іноді так заглиблювався у свої думки, що забував, чого вийшов із землянки, куди і по що зібрався піти. А тепер якраз доводилося їм з Вернером по черзі господарювати. Поки Макшеєв жив із ними, все це робив його денщик, а тепер треба було й по воду піти, і грубку запалити, і підлогу підмести, і до «камбуза» збігати по окріп для чаю, і по обід, і по вечерю.

Замислюватися Шевченкові було чого. Він знав, що незабаром «Константин» підніме якір і піде в своє друге і останнє наукове плавання. До осені хитатимуть його дикі шторми Аральського моря, а потім...

Невже знов Орська фортеця, проклята казарма, тупий і жорстокий Глоба і п'яниця-солдафон Мєшков? Навіть Джантемирового аулу не буде, куди можна було хоч іноді, в свято, втекти, побачитися з Жайсаком, послухати акина під тихе тремоло домбри.

Усі ці думки так нервували Шевченка, що він втратив сон і після безмежно довгої безсонної ночі уставав з головним болем і почервонілими повіками. Замислився, зажурився Тарас Григорович і, дивлячись на свої крихітні захалявні книжечки, з розпачем думав,

чи будуть вони колись надруковані, ці скорботні й гнівні рядки, чи судилося їм зжовкнути й розсипатися на клаптики від одвічного носіння за халявою?

Не часто бачив тепер Бутаков свого художника. Але й він помітив, що Шевченко став сам не свій. Спочатку він подумав, що це випадковий настрій, але потім зрозумів, що коїться з поетом. Треба було подбати про його майбутнє. Та сила важких і невідкладних справ разом звалилася на голову капітан-лейтенанта і надовго позбавила його змоги викроїти для Тараса Григоровича вільний час.

Експедиція була розрахована на дві літніх навігації і повинна була закінчитися першого жовтня тисяча вісімсот сорок дев'ятого року. З розрахунку на такий час і були відпущені на неї кошти, матеріали, харчі та все інше. Не врахували лише того, що тисячоверстовий перехід від Оренбурга до Раїма та складання «Константина» на три з половиною місяці скоротить перше плавання, через що експедиція встигла зняти та докладно вивчити тільки західне узбережжя Аральського моря та ще й без північних заток, а все східне узбережжя та незліченні острови уздовж нього й дуже звивистий північний берег залишилися невивченими. Не зробили й промірювання глибини центральної частини моря.

Після довгих підрахунків Бутаков зрозумів, що на одному «Константине» не виконати за літо сорок дев'ятого року такої величезної роботи, тим більше, що у нього відібрали досвідчених топографів Макшеєва та Акишева.

Рятуючи становище, Бутаков почав готувати штурмана Поспєлова для виконання обов'язків топографа й капітана шхуни «Николай», яка минулого року була допоміжним судном експедиції. Треба було добитися, щоб Поспєлов міг самостійно вести корабель у відкритому морі й провадити топографічні зйомки островів та берегів.

— Дам вам в помічники боцмана й кращих матросів, які зробили зі мною кругосвітнє плавання. Зі мною підуть в море унтер-офіцер Рибін, присланий замість Макшеєва. Топограф він дуже слабенький. Багато доведеться робити мені самому.

— А де ж ви візьмете матросів? — здивувався Поспєлов.

— Візьму в Богомолова чоловік з десятеро піхоти, а Істоміна та Вернера підготую на вахтенних офіцерів.

— Піхоту?! Але ж це дуже небезпечно — плавати в невідомому морі, ще й такому бурхливому, з піхотинцями замість матросів!

— Який же був би я моряк, коли б боявся небезпеки? — спокійно і просто відповів Бутаков.— Народ наш тямущий: навчається на практиці та на моєму особистому прикладі. Звичайно, доведеться мені багато чого показати їм, але ніякого сорому для себе я в цьому не бачу.

Поспєлов не перший рік плавав штурманом по морях, тому затія Бутакова його не здивувала. Він тільки вирішив серйозно взятися за науку, розуміючи, яка велика відповідальність ляже на нього у відкритому морі.

Як терплячий педагог, настійливий і енергійний, готує свій клас до суворого іспиту, готував Бутаков своїх співробітників до початку навігації. Щодня по кілька годин навчав він Поспєлова, потім без відпочинку починав працювати з Вернером та Істоміним, а після того закінчував обробку та систематизацію своїх торішніх зйомок та астрономічних спостережень і старанно накреслював остаточно оброблені ділянки морського узбережжя та острови. Так по частинах народжувалася перша наукова карта Аральського моря, яка і в середині двадцятого сторіччя є кращим і єдиним непохитним посібником для навігаторів і для географічного вивчення Аральського моря.

І все ж, незважаючи на таку складну й важку роботу, Бутаков увесь час думав, як вирвати Шевченка з солдатчини.

Одного разу, у вільну хвилинку, він пішов до землянки, яку всі в Косаралі за звичкою звали макшеєвською.

Того дня після безсонної ночі Шевченко переживав приплив найгнітючішого суму. Стиснувши голову долонями, сидів він спиною до дверей і повільно розгойдувався, як від сильної мігрені.

— Тарасе Григоровичу, що з вами? — підійшов до нього Бутаков.— Захворіли? Голова? Зуби?

Шевченко здригнувся, ніби прокинувшись від важкого марення, з хвилину дивився на Бутакова непорозуміло, потім підвівся й подав гостеві стілець.

— Що з вами, голубе? — стривожено повторив Бутаков.— Трапилося щось прикре?

— Просто замислився,— відповів Шевченко, напіввідвернувшись.— Є про що замислюватися солдату штрафного лінійного батальйону...

— Так, звичайно... І я якраз зайшов до вас поговорити про ваше майбутнє.

Шевченко мовчки дивився на Бутакова, зовні спокійний, тільки пальці його судорожно смикали клаптик непотрібного газетного паперу.

— По-перше, за чудову художню роботу я представлю вас до унтер-офіцерського чину. По-друге, як вам відомо, ми скоро підемо в море, в наше друге й останнє плавання. Повернувшись звідти, ми одразу вирушимо до Оренбурга. Ні тут, ні тим більше в морі, на борту «Константина» ви не зможете закінчити і обробити в усіх деталях ваші сепії та акварелі. Тому я подав рапорт, щоб вам дозволили по закінченні навігації виїхати зі мною до Оренбурга для остаточної обробки ваших малюнків, а також для перенесення всіх гідрографічних зарисовок на гідрографічну карту, коли вона буде створена. Потім ми зробимо розкішний альбом або навіть два альбоми з вашими малюнками і піднесемо їх цареві. Гадаю, вони стануть підставою для вашого повернення на батьківщину.

Шевченко мовчав. Гострий біль пройшов вогняною голкою крізь серце. Хворе, воно затремтіло в грудях, як вода в графині під час хитавиці на кораблі... Щось тонко задзвеніло над вухом, як перший весняний комар, і дві прозорі краплі на мить потьмарили очі — такі ж сині, як синій Арал в безхмарний літній день.

Бутаков зрозумів. Щоб не бентежити поета, він швидко підвівся, міцно потиснув його безсило кинуту на стіл руку і взяв свій кашкет.

XI. У НЕСПОДІВАНІЙ РОЛІ

Ніжно й непомітно зазеленів степ уздовж Сирдар'ї. Оглушливий гамір незліченних зграй качок, гусей, лебедів і різного дрібного птаства виповнив шарудливі хащі чагарника та очерету, де звивали вони свої гнізда, а високо в небі летіли й летіли на північ журавлині ключі. Ввечері оглушливим хором кумкали в болотистих озерах жаби. Все співало про весну, про те, як радісно

прокидається від зимового сну вся природа, про кохання і про розквіт землі.

Експедиція готувалася до виходу в море.

На березі лежав «Константин», перекинутий на правий борт. Матроси уважно оглядали його днище й боки, обсмолювали та конопатили його перед плаванням. Смола кипіла в казані над вогнищем. Жовтогарячі язики вогню бігли вгору під його закуреним дном, шипіли і злизували з нього краплі смоли. Тонкий блакитнуватий димок танув у повітрі над вогнищем, і в тон полум'ю, жаринкам, по яких де-не-де пробігали сині вогники, яскравими маками палали на сонці сорочки двох раїмських теслярів, яких узяв Бутаков на допомогу команді.

Як і минулого року, Шевченко сидів на піску під повіткою, малював і намагався якомога краще передати яскраву колірну гаму цього сонячного весняного дня.

Двохвилинна розмова з Бутаковим зробила своє. Тепер Тарас Григорович розумів, чому матроси так довіряють своєму капітанові і так покладаються на його досвід, знання, вважаючи його слово надійнішим від будь-яких офіціальних зобов'язань.

Він так захопився роботою, що не помітив Жайсака, який розшукував його.

— А! Здоров, друже! — відгукнувся Кобзар на салем молодого табунника.— Сідай! Що в тебе новенького?

— Біда, Тарас-ага! Допоможи ще раз. Присягаюся бородою пророка, що більше ніколи не буду тобі докучати своїми справами, тільки врятуй Кульжан... і мене!..

— В чому річ? Розкажи все, а потім поміркуємо, як запобігти лихові.

— Вчора я був біля найдальшого табуна. Під'їжджають незнайомі люди. «Де тут кочує Джантемир? Ми до нього з Семиріччя від Молдабая-імама». Ой, як я тоді перелякався! Серце ледь зайцем з чапана не вистрибнуло... «Джантемира,— кажу,— зараз нема, але я днями його побачу. Що йому переказати?» — «А ти хто такий?» — питають. Ой, що я тут зробив! Збрехав, що я його син! «Скажіть мені все,— кажу,— а я йому передам, тому що батько поїхав з аксакалами і родом на поминки свого дядька, Камисбая. В аулі тепер нема нікого». Подумали вони, порадилися пошепки і кажуть: «Передай батькові, що Молдабай приїде до нього того

дня, коли народиться молодик, щоб сватати його дочку, яка була Ібраєвою нареченою».— «Добре,— кажу,— передам». А в самого степ перед очима, як Тениз-Арал хвилями, коливається. Примусили вони мене дати слово честі, що не забуду їх доручення, а я їх у табунний стан запросив, зарізав барана, почастував добре... Як я все це витримав — сам не знаю. Вони все до мене придивлялися. «Ти, певно, хворий?» — питають. А я їм кажу: «Так, хворий, трусить мене клята пропасниця і ніщо не допомагає». Сьогодні вранці вони поїхали, а я зараз — до тебе. Ой, що тепер буде і що мені робити, Тарас-ага?! Загине Кульжан, а з нею все моє життя.

Жайсак стиснув коліна руками в цілковитому розпачі.

— Перш за все заспокойся, і нумо думати,— заговорив Шевченко.

І, помітивши здалека Вернера, замахав йому руками:

— Гей, Хомо! Іди-но сюди, братику! Тут таке заварилося, що нам удвох не висьорбати.

Вислухавши схвильоване оповідання Жайсака, Вернер знизав плечима:

— Що ж тут незрозумілого! Треба негайно сватати Кульжан і негайно відсвяткувати весілля, щоб залишити Молдабая в дурнях.

Жайсак дивився на Вернера широко розплющеними очима, здивований тим, як просто розрубав він цей складний вузол, але хвилинна радість так само швидко й згасла.

— Та не віддасть він мені Кульжан, Молдабай багатший за мене! — з розпачем вигукнув він.

— От чорт! — спересердя вилаявся Шевченко.— Скільки в тебе зараз баранів?

— Ой, багато! На байзі я взяв за Каркерата сто і половину сотні. За Карайгира...— почав підраховувати Жайсак по пальцях і одразу заплутався.

— Знаємо,— урвав його Вернер.— На байзі ти взяв двісті чотири барани. Скільки лишалося тоді в тебе батькових?

— Віддав за байгу і лишилося півсотні без одна рука,— сказав Жайсак, показуючи руку з п'ятьма розчепіреними пальцями і, як завжди в хвилини хвилювання, плутаючись у чужій мові.

— Тобто сорок п'ять, а взагалі маєш сотні дві з половиною. А сотню баранів ти купив перед байгою,— нагадав Тарас Григорович.

— Так. І від батька лишилося...— знов почав Жайсак.

— Батькових ми вже рахували,— перебив Вернер.— Отже, двісті п'ятдесят та чотири сотні купованих, а всього шістсот п'ятдесят баранів. А скільки грошей?

— Грошей дуже багато. Є три великі, де на світло видно товстий баба. У неї залізна тюбетейка на голові з хрестиком... І ще різних багато.

— Три сотенні,— здогадався Вернер.— Але скільки ще тих різних?

— Ой, не знай! Є одна рука червоних... П'ять,— виправився він, згадавши потрібне слово.— І десять як... ну як оця молоденька травичка... Та синіх рука, та більших строкатих дві чи три, та срібних... Ой, не знай скільки... та ще..— намагався згадати Жайсак.

— Так чого ж ти, боягузе нещасний, киснеш?! — обурився Тарас Григорович.— Кажу тобі: вистачить і на калим, і на весілля, і на подарунки, і на життя. Бери гроші і йди сміливо до Джантемира свататися.

— Ой, таж він на мене злий, як джульбарс! За байгу. Та й Шаукен нацьковує його весь час на мене... Вона теж на мене дуже, дуже злий.

— А їй чого злитися?

Довелося Жайсакові розповісти, як вона намагалась його спокусити в горах Алатау. Друзі довго і весело реготали, уявляючи собі лють перестиглої красуні і бешкетуватий напад на неї баламута Рахіма з Ісмагулом, але Жайсакові було не до сміху, і, коли Шевченко й Вернер нарешті замовкли, він одверто висловив те, що весь час жевріло в його серці останньою надією:

— Ой Тарас-ага! Попроси майирів поїхати до нашого бая. Джантемир боїться російських начальників, як самої смерті, і зробить усе, що вони йому накажуть, тому що без майирів він ніяк не проживе: нападуть хівинці — майири їх поб'ють; жатаки або тюленгути не схочуть робити — майири їх покарають за бунт; багато буде вовків — майири їх постріляють. Накажуть майири: «Віддай Кульжан Жайсакові»,— віддасть одразу.

Тарас Григорович зрозумів, що для Жайсака це дійсно остання і єдина надія.

— Що ж, спробуємо попросити,— кивнув він своєю любатою головою.— Підемо до Бутакова, до Богомолова та до осавула Чорторогова, а там, може, і раїмський комендант приєднається.

— Ой, тільки ж швидше, швидше проси! — простогнав Жайсак, — бо ж новий місяць народиться через три рази рука. А що, коли Молдабай приїде раніше?

— Сиди і про Молдабая мовчи, а коли бай прийме твій калим і призначить день весілля,— пошли до нього надійну людину, хоча б твого приятеля, з яким ти ловив беркута. Хай сповістить старого чорта, що він спізнився і що Кульжан вже одружена. Тоді ніхто не довідається про твою брехню, хіба що сам бовкнеш зайве.

Жайсак був такий стурбований, що тільки повторював:

— Ой Тарас-ага, швидше іди до майорів! Вони мене не послухають. Проси сам. Джантемирові треба казати багато слів... Різних слів... Розумних слів... Я таких не знаю.

Веселий і бадьорий зустрів їх Бутаков, і поет одразу розповів йому, що привело їх до нього в такий незвичний час.

— Чому не допомогти хорошій людині,— відповів капітан-лейтенант.— Правда, сват я без досвіду, бо ще ніколи цим не займався, але ви прийшли дуже вчасно: мені треба поїхати до Джантемира купити в нього кілька баранів, щоб підгодувати команду перед плаванням. Отже, з'єднаємо приємне з потрібним. Їдьмо всі гуртом та й Богомолова з собою запросимо. Тільки для такого урочистого випадку, як сватання, треба одягти парадний мундир з орденами. Раджу і вам причепуритися: для таких людей, як Джантемир, кожна медаль, кожна цяцька на грудях гостя багато важить і набуває особливого значення. До речі, я одержав значок члена Географічного Товариства. Начіплю і його... Ти, Жайсак, не хвилюйся. Дасть Бог, усе буде добре. А ви, Тарасе Григоровичу, підіть поки що до Богомолова та до Чорторогова і запросіть їх взяти участь в цій оригінальній експедиції.

Не минуло й години, як косаральське начальство з Богомоловим і Чортороговим на чолі і Вернер та Шевченко переїхали шлюпкою по-весняному повноводий рукав Сирдар'ї і весело рушили в Раїм. Бутаков зайшов там до коменданта Даміса і попросив у нього хоч якусь бричку доїхати до аулу. Даміс одразу наказав запрягати і віддав у повне розпорядження «славетних мореплавців» цілих два тарантаси, а довідавшись про оригінальну мету їх несподіваної подорожі,

і сам до них приєднався разом з поручиком Ейсмонтом та прапорщиком Нудатовим. Вони теж одягли повну парадну форму з орденами та всіма іншими регаліями.

Жайсак, провівши Бутакова та інших до форту, найкоротшими стежками помчав в аул, кленучи себе, чому пішов до Тараса Григоровича пішки, а не поїхав конем. І все ж він випередив урочистий кортеж своїх сватів і встиг попередити Кульжан, що, мабуть, сьогодні вирішиться його і її доля. Кульжан захвилювалася. Він теж був сам не свій, але порадив їй вбратися в святковий одяг і вийти до гостей, а коли батько або свати спитають її, чого вона хоче, сміливо сказати батькові, про що мріє вона і чого благає всім серцем.

Оглушливе гавкання сповістило про наближення сватів.

Джантемир страшенно злякався, коли йому доповіли, що до аулу під'їжджають мало не всі офіцери. Він подумав, що росіяни вирішили зігнати його з зимівлі або накласти якийсь новий податок, чи зробити ще якусь прикрість.

«Образилися... Озлилися на мене... До кінця тою не залишилися. Акинів не стали слухати... Тепер приїхали помститися...— мелькало в його голові.— Треба якось спокутувати... Прийняти якомога краще, урочисто, шанобливо...»

— Ой бой! Біда на мою голову! — приказував він, не потрапляючи руками в рукава святкового халата.

Назустріч трьом вершникам і мореплавцям у двох тарантасах вже вийшли Ундасин, Байсали та Ісхак. За ними, сопучи і захлинаючись від задишки, поспішав сам Джантемир.

— Гості — благословення Аллаха,— приказував він, розтягаючи губи солодкою та улесливою посмішкою.— Велике свято, великий айт сьогодні в мене через ваш приїзд до мого скромного аулу. Хай буде благословенна справа, що привела вас сюди,— вів він далі, обома руками потискуючи руку Бутакова.

— Дай Боже, щоб ця справа дійсно стала святом хоча б для двох людей,— відповів Бутаков, намагаючись потрапити йому в тон і не знаючи, як належить поводитися в таких незвичних обставинах.

Джантемир так само урочисто потиснув руки всім іншим гостям і продовжував жестами й поклонами запрошувати їх до себе.

— Я так шкодував, що непереможні російські майири не залишилися до кінця тою. Я лаяв своїх синів: певно, вони погано прислуговували дорогим і поважним гостям, що найпочесніші гості поїхали так рано додому,— упадав бай біля офіцерів.

— Навпаки,— навперебій заперечували вони,— ми були дуже задоволені і надзвичайно шкодували, що довелося поїхати, але ж нічого не вдієш: служба є служба і наказ є наказ.

В найбільшій гостевій юрті вже готували чай. Кумиш збовтувала плетеною з лози мутовкою перший кумис, яким хотіли почастувати гостей. Джантемир знов розплився солодкою посмішкою, а Шаукен, важко перехиляючись через свій товстий живіт, діставала з великої скрині пляшки коньяку та рому, вже знаючи, що саме ці напої п'ють «майири» з гарячим чаєм.

Джантемира весь час гризла думка, в якій справі з'явилися до нього офіцери. Він скоса позирав на їх парадні мундири з блискучими золотими гудзиками, на ордени та медалі з барвистими шовковими стрічками і якісь незрозумілі овальні значки на грудях Бутакова й Ейсмонта, значення яких було йому невідоме. Все це надавало гостям особливого святково-урочистого вигляду, але день був буденний, коли всі російські начальники працюють по своїх місцях, і таємна тривога смоктала серце товстого бая. Збентежила його і перша загадкова фраза капітан-лейтенанта про щастя двох людей.

Він запросив гостей сідати на білій повсті, постеленій на почесному місці, а сам сповз кудись убік, аж під саме кереге, і лише старанно доливав у піали свіжого чаю, чи коньяку, або густого солодкого напою з приємним запахом апельсина. Гості присьорбували чай, а Бутаков перезирався з Дамісом, не знаючи, чи простойно одразу приступити до справи, чи спочатку треба поговорити про щось стороннє, а вже тоді перейти до мети свого приїзду. Але ні той, ні другий не знаходили, про що говорити з Джантемир-баєм.

— А хто з акинів виявився переможцем? — несподівано врятував їх Шевченко, якому дійсно було цікаво знати, чим закінчилося змагання чотирьох співців.

Джантемир розплився солодкою усмішкою:

— Який акин кращий за Абдрахмана? — відповів він запитанням.— Найбільшу нагороду одержав Абдрах-

ман: коня з сідлом, прикрашеним візерунками і різьбленням з кістки.

— А Азат?

— Азат теж добре співав. Халат дістав бухарського шовку, а Кокпай дістав килим. Хороший килим, гарний. Кульжан, дочка моя, ткала.

— Красуня в тебе дочка, Джантемир. Треба подумати про її щастя,— вхопився Бутаков за ці слова, які давали змогу повернути розмову в потрібному напрямку.

— Будемо думати. Продавати дочка треба, весілля грати,— закивав головою Джантемир, гублячись у здогадах; невже офіцери дійсно приїхали просто в гості, поговорити й напитися дорогого вина та кумису? — Знову той улаштуємо.

— Ось у цій справі ми й приїхали до тебе сьогодні,— раптом заговорив Даміс, не бажаючи віддавати Бутакову роль головного свата.— Є для неї підходящий жених. Людина чесна, роботяща. І калим добрий сплатить, і тобі буде вірним сином.

— Хто такий? — насторожився Джантемир.— Де кочує?

— Тут він, поруч тебе. Навіть байського роду. Бідним був, але тепер став багатий.

— Нам бідний не треба,— стурбувався Джантемир.— Багатому продамо. Щоб дочка ситий був. Щоб юрта великий і теплий мав. Барани, верблюди, коні щоб були.

Помітивши, що розмова набуває поганого напрямку, Бутаков зробив Дамісові знак і рішуче втрутився в розмову:

— Цей чоловік зробив тобі чимало послуг: він врятував твою отару під час бурану; він врятував Кульжан в Каракумах. Вовки мало не скалічили його на все життя, напавши на твій табун. Здобув він тобі й чудового беркута. Невже ти не дорожиш такою людиною, не хотів би, щоб він став тобі сином і щоб твої власні сини стали такими ж вмілими й сміливими, як Жайсак, син Шакіра?

— Моя дочка не для байгуша,— раптом налився кров'ю Джантемир.— За багатого піде. Нам бідних не треба.

— Скільки ти хочеш за Кульжан? — рішуче перебив його Даміс.

— Вона вже висватана,— роздратовано смикнув плечима Джантемир.— Я взяв завдаток, коли вона такий був,— показав він на аршин від землі.

— Так, але наречений помер. А за шаріатом, коли наречений помре, завдаток залишається батькам нареченої і ніхто не має права вимагати його назад.

Цього Джантемир не знав. Очі його жадібно блиснули.

— Ой, звідки ти це знаєш, начальник? — спитав він Даміса з раптовою підозрою.

— Знаю! Я служив в Оренбурзі. Там в одного татарина помер майбутній зять. Він звернувся до муфті, а той так пояснив йому закон.

— Хороший закон,— клацнув язиком Джантемир.— Але ж дядько Ібрая хоче одружитися з нею. Вона буде багатий. В білій юрті житиме. Плов їстиме щодня. Працювати не буде. На килимах лежатиме.

— Вона майже дитина, а він міг би бути навіть тобі батьком. Соромно навіть подумати про таку гидоту! — вихопилося в Шевченка.

— Соромно для бая віддати дочку прислужникові,— огризнувся Джантемир, але одразу й схаменувся й прикусив язика, згадавши, що свати «великі начальники».

— Не прислужникові, а синові Шакіра, який був другом твого батька і таким же баєм, як ти,— раптом втрутився якийсь аксакал.

Він непомітно ввійшов до юрти під час розмови і тихо стояв біля одвірка.

— В ніч своєї смерті,— продовжував старий, звертаючись до росіян досить хорошою російською мовою,— Шакір-ага покликав нас усіх до себе. Покликав і його, Джантемира, і розповів нам, як дружив він із старим Ундасином, батьком Джантемировим; як одної зими за кілька днів з багатого бая став він під час жута жебраком, і ти сам, Джантемир, перед усіма аксакалами свого роду ствердив клятвою правду Шакірових слів. І не те соромно, щоб Кульжан пішла за людину, біднішу від свого батька, а соромно те, що ти прийняв друга свого батька і не допоміг йому, а перетворив майже на раба. І чесну вдову, його бідолашну Кумиш, аж досі тримаєш, стареньку і кволу, на важкій роботі! — гнівно підвищив він голос.— Оце дійсно сором! Оце ганьба! Оце чорна пляма на честі всього твого роду! А тепер, коли Жайсак-ага став кра-

щим табунником мало не на весь степ і хоче не піти від тебе, а стати тобі вірним сином і за нього прийшли клопотатися великі російські начальники,— ти ще насмілився образити чесного жигіта за те, що він трохи бідніший від тебе!

— Скільки ти хочеш за свою доньку? — знову поставив питання руба полковник Даміс, жестом зупиняючи обуреного аксакала.

— Я з Зулькарная мав одержати сто карбованців грішми та триста баранів,— неохоче промимрив Джантемир, тремтячи від сорому й люті, але не наважуючись накинутися на аксакала в присутності російських офіцерів. Він розумів, що за образу старого весь аул міг повстати проти нього. Рука його нервово стискала держак камчі, а обличчя і навіть потилиця аж до синього налилися кров'ю.

— А скільки ти вже одержав на завдаток? — так само гостро далі допитувався Даміс.

— Коли Ібрай був живий, ми одержали три червоненьких та сотню баранів,— сказала Зейнеб, яка весь час сиділа осторонь, а бай тільки мовчки кивнув головою, стверджуючи її слова.

— А з Жайсака скільки хочеш?

— У нього грошей нема. А я дешевше, ніж: Зулькарна., нікому її не віддам,— просичав крізь зуби Джантемир.

— Покличте Жайсака та дівчину,— наказав Даміс, зрозумівши, що треба використати хвилинну розгубленість Джантемира.

Певно, закохані були десь зовсім близько, тому що за мить вони з'явилися. Кульжан сором'язливо вклонилася «майирам» і зупинилася біля входу, відчуваючи, що ноги не тримають її. Бліда аж до воскового відтінку, вона була напрочуд гарна в своєму найкращому святковому вбранні. Жайсак теж встиг переодягтися. Тепер він був у новому темно-червоному сукняному чапані і великому білому малахаї з розрізаними крисами. В руках тримав блискучий халат з золотого грезету, як на святкових церковних ризах, а на халаті розгорнуту сотенну. Низько вклонившись, подав він їх Джантемирові.

— Прийми, Джантемир-ага, мій калим і халат у подарунок від нового сина,— урочисто промовив він.— І накажи комусь прийняти від мене три сотні добірних баранів.

Джантемир мовчав, переводив погляд з росіян на Жайсака, з Жайсака на росіян. Губи його беззвучно ворушилися — чи то просто ловили повітря, чи то намагалися щось вимовити, та не могли. Лють, сором і жадібність боролися в ньому одразу, відбираючи змогу думати, говорити і навіть щось вирішити.

— Скажи, красуне, хочеш ти бути дружиною старого діда Молдабая чи волієш піти за Жайсака? — з ласкавою посмішкою спитав Бутаков, рухом вказавши на молодого жигіта.

Кульжан нічого не зрозуміла: підняла свої густі вії, і в глибокій темині її зіниць він прочитав такий сум, таку муку очікування, таке напружене запитання й тривогу, що одразу смикнув за руку наче з землі виросло біля нього Рахіма і наказав йому:

— Переклади сестрі, що я сказав.

Вона спалахнула гарячим смаглявим рум'янцем, склала руки долонею до долоні і з зойком кинулася до батькових ніг:

— Не віддавай мене старому, ата! Пожалій! Не губи! Віддай мене Жайсакові! Він моє щастя! Він! — жалісно і благально забринів її голос.

— Так ось, Джантемир, якщо ти дійсно хочеш, щоб ми вважали тебе за нашого друга,— прийми калим і признач день весілля, а до того Зулмолдая, чи як його там, пошли сьогодні ж гінця і сповісти, що Кульжан одружується з іншим, тобто з Жайсаком.

— А хто ж у мене тоді буде за головного табунника? — раптом видихнув Джантемир перше, що прийшло йому в голову.

— Нікуди я від тебе не піду, Джантемир-ага. Будемо жити й кочувати разом, коли Кульжан стане моєю,— голосно відповів Жайсак.— Вирощу тобі таких скакунів, що на кожній байзі прославлятимуть твій табун і твій рід на весь Великий степ, даю тобі в тому своє байське слово честі.

Джантемир то дивився на сотенну, то на грезетовий халат, про який він давно мріяв, щоб в урочистих випадках бути одягненим «як російський мулла». Лють його потроху вщухала, але наважитися на щось він ще не міг.

— От здорово ти на ній заробиш,— рішуче сказав Даміс.— Від роду Зулькарная залишається у тебе три червоненьких, тобто тридцять карбованців та сотня

баранів, а тепер оця сторублівка та баранів не двісті, які винний був тобі Зулькарнай, а цілих три сотні, тобто всього чотириста голів. Ще ніколи не давали за дівчину стільки грошей та стільки худоби. А втім, вона така красуня, що за неї ніяких грошей не шкода.

Це розвіяло останні вагання. Джантемир схопив сотенну, покрутив, чи вона не фальшива, глянув на світло, але цариця Катерина посміхалася на ній всіма ямочками на своїх пухких щоках, маленька коронка тюбетеєчкою лежала на її кучерях — усе було надійно й певно. І Джантемир махнув рукою.

— Добре! Я згодний! Але коли б не майири,— не бачити б тобі довіку моєї доньки!

Він обережно склав сотенну й сховав її за пазуху, потім штовхнув Кульжан ногою:

— Вставай! Бери своє «щастя»!

Вона підвелася, наче прокинувшись від жахливого сну, і раптом захиталася й зблідла як мертва. Жайсак із Шевченком підхопили її під руки і обережно всадовили під кереге, поки зраділа Кумиш подавала їй повну піалу молодого кумису, а Зейнеб тихенько підсунулася до Джантемира і щось зашепотіла йому на вухо докірливо й розгублено. Він неохоче кивнув головою. Зейнеб на хвилину зникла з юрти й, повернувшись з якимсь довжелезним пакунком, віддала його Джантемирові. Той розгорнув його і пальцем підкликав Жайсака:

— Киїт! Одержуй киїт! І дякуй Аллахові, що так закінчилося.

Це була хороша мисливська рушниця, традиційний подарунок тестя майбутньому зятеві в день заручин. Втручання офіцерів порушило встановлений сторіччям лад казахських заручин, і Зейнеб перша нагадала про нього в слушну хвилину.

Джантемир не відпустив сватів без доброго частування. Цього разу замість традиційної і досить обридлої баранини частували смаженими качками й гусятиною, зайцями, рибою та різною дичиною, яєчнею з пташиних яєць і, як завжди, для росіян знайшлося чимало міцного вина, горілок, лікерів та різних інших напоїв. Лише вночі п'яних у дим сватів навантажили в тарантаси, тому що без допомоги «вантажників» вони не могли в них залізти, а для інших запрягли єдину Джантемирову бричку.

Проспавшись і підрахувавши бариш, Джантемир був цілком задоволений, і, коли Шаукен спробувала йому докоряти за підлабузництво до «майирів», він без довгих вагань добре дав їй по спині камчею.

Кульжан була безмежно щаслива, але забобонний жах перед примхами долі весь час стискав їй серце тривогою. Вранці Рахім з Тайжаном і невеличким загоном добре озброєних тюленгутів подався до берегів Балхашу сповістити Молдабая про крах його задумів. З гострою насмішкуватістю бешкетного хлопчиська Рахім вирішив не сповіщати старого ласуна про відмову, а з'явитися до нього з чемним запрошенням на весілля сестри з молодим і вродливим табунником, якого вона палко кохає. Цією недоброю вигадкою помститься він розпусному дідові за бажання загубити його сестру, за всі її сльози останнього часу.

Щасливо зітхнула й старенька Кумиш. Другого ж ранку Зейнеб сказала, що її звільнено від будь-якої роботи. Після синового весілля вона житиме в білій юрті молодого подружжя, а поки що хай відпочиває і готується до весільного тоя.

XII. ВЕСІЛЛЯ КУЛЬЖАН

На прохання «майирів», весілля призначили на перший день Великодня, щоб вони могли бути на ньому без шкоди для служби.

Після заручин Жайсак оселився в табунному стані, щоб таким чином зберегти звичний лад шлюбних церемоній, які відбуваються то в аулі нареченого, то в аулі нареченої. Лише остання, сьома частина шлюбного ритуалу, мала умовно відбутися не в табунному стані, а в аулі Джантемира, але в білій юрті, яку дістала Кульжан у посаг і де житимуть молоді.

Напередодні шлюбу з'їхалися в аул сусіди допомагати готуватися до весілля, всі в святковому чепурному вбранні, верхи на конях із сідлами, оздобленими різьбленням і полірованою інкрустацією з кістки. На вогнищах кипіли в казанах різні юшки й страви. Різали й білували баранів, обскубували дичину. Пили чай та кумис, співали, танцювали, чулася весела музика.

Жайсак тим часом виїхав з табунного стану, оточений почтом з друзів і, за звичаєм, зупинився за півверсти

від аулу і надіслав одного з жигітів сповістити наречену про своє наближення. Посланця зустріли весело й привітно і перш за все почали частувати, а молодиці з дівчатами вийшли юрбою назустріч Жайсакові.

Жайсак, за звичаєм, тричі мовчки низько вклонився їм, а дружина Байсали, Заруза, запропонувала збудувати йому на час багатоденного весілля шлюбний намет або юрту.

— Тільки не за дурничку. Ми не працюватимемо без платні,— попередила вона, граючи бренькливим намистом із срібних монет з підвісками із важких карбованців.

— У мене грошей нема,— за звичаєм відповів Жайсак, не підводячи очей.— Ідіть до Тайжана — він вам сплатить.

Діставши викуп, кілька шовкових хусток, дівчата й молодиці взялися до роботи. Одні принесли з аулу частини кереге, колоду для порога і стовпи для одвірків. Інші тягли важкі повсті й килими. За годину юрта нареченого була готова. В ній мусив він залишатися полоняником жінок до кінця всіх шлюбних церемоній. Жінки жартували з нього, непомітно пришивали його чапан до підстеленої повсті або до килима, намагалися забруднити вугіллям або підливою до страви його чисто поголену голову, пустити йому за комір живу жабу чи жука, але більшість їх захищали його і вихором бігали в аул по гарячий чай або кумис, приносили горіхів та різних ласощів, щоб усе життя його було солодким, як частування в дні весілля.

Кульжан тим часом сиділа в батьковій юрті. Довідавшись про появу нареченого, виконуючи старовинний звичай, вона сіла спиною до входу, обличчям до кереге й спустила кінці свого серпанку, а подружки заспівали навколо неї одну з основних весільних пісень, так звану «Жар-жар». Це слово означає друг — чоловік, дружина. Дівчата починають перший куплет і наприкінці кожного вірша хор жигітів відповідає їм приспівом: «Жар-жар». Це мало нагадувати нареченій, що віднині чоловік заступає їй батьків, родичів і подружок і лише на нього мусить вона покладатися в своєму житті.

Лягає на повсті узор, наче пісня дівчат молодих.
Для тоя весільного ріжуть кобил яловиx,—

почала Каракоз, улюблена подружка Кульжан.

— Жар-жар! — весело відгукнулися з-за юрти басовиті молоді голоси.

Ата, я благаю: залиш мене вдома на рік!
Вже надто короткий щасливий дівочий мій вік! —

благали жіночі голоси.

Але хор жигітів весело закінчував кожну строфу тим же самим приспівом, а потім, коли зовсім згасли дівочі голоси, ніби впевнившись, що марні всі благання і сльози, заспівали самі жигіти:

Радість весняного розквіту дівчини швидко згаса,
Стелеться шлях тобі інший, дівчино-краса.
Отже, прощайся з батьками, з аулом, з усім,
Що ти любила, бо вже з чоловіком ти їдеш своїм.

Для тисяч і тисяч дівчат Казахстану ця пісня бриніла сумно, як жоктау, але для Кульжан це був гімн переможного кохання; з рідним аулом вона не прощалася — просто переходила з батьківської юрти до юрти Жайсака, де не один раз старенька Кумиш давала їй, сирітці, що рано лишилася без материної ласки, краплю тепла, якого так потребувало дитяче серце. А крім того, вона назавжди звільнялася від огидної влади Шаукен.

Байга була бучною і повною азарту. Але Жайсак усе сидів за межами аулу, в своїй тимчасовій юрті під пильною охороною жінок.

Сиділа й Кульжан у напівтемній глибині батьківської юрти, де подружки весь час співали сумних пісень прощання з дівоцтвом.

Зате Рахім та Ісмагул відчували себе героями. У першому забігу Ісмагул скакав на Акбозаді, а Рахім на Білоногому. В другому забігу Рахім скакав на Карайгирі, а Ісмагул на Джантемировому Каракусі. І обидва рази хлопчики зайняли перше і друге місця.

Граючи в благородство, Джантемир оголосив у присутності всіх баїв та аксакалів, що він відмовляється од свого приза на користь Жайсака, бо це Жайсак виростив і виїздив не тільки цих переможців, але й усіх його скакунів, і, приймаючи його тепер за сина, він вважає його учасником своїх перемог Це коштувало Джантемирові лише сто двадцять вісім баранів, але знову піднесло його славу у Великому степу

Поки гості боролися, фехтували, стріляли в жамбу, танцювали, вражали глядачів джигітовкою і співали, дівчата-подружки, виконуючи старовинний звичай, повели наречену прощатися з аулом. Вона входила в кожну юрту, низько вклонялася її мешканцям, вимовляла сумні слова прощання або приймала поздоровлення та добрі побажання, а очі її сяяли щастям. Урочистий похід дівчат з їх сумними прощальними піснями тривав понад дві години, поки подружки не привели її назад до батьківської юрти.

Зейнеб, що виконувала на весіллі роль матері нареченої, широко відкинула завісу юрти, а чоловіки відгорнули візерунчасті білі кошми, які огортали юрту навкруги, щоб гості та всі жителі аулу могли зо всіх боків бачити Кульжан крізь гратчасті кереге, а молодь хором заспівала пісню, де вихвалялася краса, добре серце і доброчесність нареченої та батьків, що виростили й виховали таку прекрасну дівчину.

Сутеніло. Аул розквітнув золотими кущами вогнищ. Бучне свято тривало, але разом із ніччю прийшов час виконання інших старовинних обрядів, народжених за глибокої давнини, коли ще не було ані одруження за угодою, ані одруження через купівлю та продаж жінки, а дівчат викрадали і потай вивозили в далекі аули, звідки не було вороття.

В юрті Тайжана готувалися до веселого дівич-вечора, на якому мусила бути і наречена, а наречений усе ще сидів в юрті за межами аулу, де тільки вовки могли одвідати його, самотнього, в цю неповторну ніч.

Коли частування було готове і юрту по-святковому прибрали, Маржан пішла по наречену.

— Іди до нас, Кульжан-джан,— казала вона, поправляючи золоті шолпи в її косах.

— Нащо залишати мені своє рідне гніздо? Дай мені побути останній вечір у рідній юрті,— відповіла Кульжан, як і належало відповідати за стародавнім звичаєм.

— Витри свої сльози, наречена! У нас буде весело. Розвій своє горе серед вірних друзів.

Але Кульжан тільки мовчки хитала головою на її запрошення.

— Приведіть її до нас. У нас буде весело,— звернулася Маржан до подружок нареченої, але й вони відмовилися привести Кульжан в гостинну юрту Тайжана. Маржан на мить вийшла з юрти, щось гукнула в тем-

ряву — і раптом разом із своїми приятельками знов вбігла в Джантемирову юрту, щоб силоміць вивести Кульжан.

— Рятуйте! — за звичаєм, волала Кульжан, видираючись з їх рук.

Подружки оточили її щільним колом і почали обороняти, але приятельки Маржан потроху входили в азарт. З удаваної боротьби почалася справжня бійка. Билися подушками і всім, що потрапляло під руку. Хтось зачепив і перекинув каганець, підвішений до шангарака. З тріском роздерли якусь тканину, впала й розбилася піала, другу розтоптали ногами. Жінки скубли одна одну за волосся, били в темряві посуд. Тріснуло кереге. Але все ж таки подружки відстояли наречену. Маржан відступила. Запалили каганці, почали збирати побитий посуд, та не встигли дівчата прибрати, як знову вдерлася Маржан на цей раз із чоловіками. Вони накинулися на дівчат, ті з вереском і сміхом почали відбиватися. Кульжан репетувала на весь голос, кликала на допомогу братів, але чоловіки зв'язали їй руки за спиною, загорнули її в ковдру і понесли до Тайжана.

Тут її розв'язали і посадовили на почесне місце. Почалася весела вечірка. Прибігли й подружки Кульжан, і багато гостей. Танцювали, співали, жартували, потім подали вечерю та різні ласощі: мигдаль, горіхи, родзинки, сушену диню, фісташки, сухий урюк, але наречена, виконуючи звичай, не танцювала, не жартувала, сиділа мовчки і навіть намагалася не сміятись, коли вся молодь аж хиталася від реготу при якомусь особливо дотепному і гострому жарті.

До півночі розважалася молодь. Опівночі наречена підвелася, накинула свій хутряний чапан і зібралася додому. Подружки юрбою проводжали її разом з Маржан та її приятельками. І раптом на них напала юрба жигітів. Боротьба стала одчайдушною. І знову в азарті гра перетворилася на бойовище. Дехто вийшов з бійки з підбитим оком, з подряпаним обличчям. Знов з тріском роздирали чапани й серпанки, а на ранок кілька дівчат не дорахувалися золотих та срібних монет на своїх безрукавках, інші не знали, як замаскувати на обличчях синці й подряпини. А переможці-чоловіки загорнули Кульжан в килим і понесли невідомо куди, але й на них накинулася інша група гостей і відбила в них наречену.

Їм сплатили досить значний викуп і нарешті віднесли наречену до батьківської юрти, де тим часом усе було вже прибрано, і тому що весняна ніч була досить холодна, в вогнище було насипано розжареного каміння, а тундук залишався напіврозкритим.

Кульжан втомлено лягла на купу ватяних ковдр та подушок. Другий день безупинного свята втомив її. Стільки шуму було в аулі, стільки нових вражень! Вона непомітно задрімала, і раптом здригнулася. Це старша сваха привела до неї Жайсака і зникла.

В тундуку блищала над ними зоряна квітнева ніч, ледь-ледь долинав свіжий вітрець і гойдав полохливий золотавий язичок каганця, підвішеного до шангарака. Жайсак мовчки стиснув пальці Кульжан і сів поруч. Не хотілося їм говорити, та й слова здавалися надто незграбними для висловлення того, що бриніло в їх серцях. Вони дивилися одне на одне, і поґляд їх промовляв більше, ніж могли б сказати слова.

Розжарене каміння у вогнищі повільно мерхло й хололо, і гострий холод весняної ночі потроху став виповнювати тиху юрту. Жайсак розгорнув одну з теплих ковдр, складених під кереге, і закутав Кульжан, потім знову сів поруч і ніжно стиснув її тоненькі змерзлі пальчики. Вони не пам'ятали, скільки часу проминуло, насолоджуючись мовчанням. Душа, наче чаша, виповнена по вінця ніжністю, умиротворінням і передчуттям чогось неосяжно прекрасного, завмерла в дивній мрійності.

Кульжан здавалося, ніби в ній засвітився якийсь ласкавий теплий вогник, і від цього внутрішнього вогника засвітилися її очі й обличчя, а Жайсак раптом глибоко зітхнув, нахилився до неї і припав чолом до її пальців, наче дослухався до нечутної, величної музики, яка лунала в глибині їх сердець.

Вони не помітили, як чорно-синє зоряне небо в тундуку раптом налилося блакитним сяйвом, як розтанули в ньому зорі. Ніч пролетіла як мить.

— Ранок,— тихо прошепотіла Кульжан.— Чуєш: жайворонок!

Жайсак підвів голову.

— До завтра, веселко моя,— сказав він і вийшов з юрти.

Весь довгий день клекотів аул розвагами. Безжурний сміх не вщухав. Навколо акинів юрмилися захоплені

слухачі, і Абдрахман, користуючись своєю винятковою славою, тут-таки, на майдані, навпроти байського будинку, склав і заспівав нову жартівливу пісеньку-сатиру. Грізний бай став би зелений з люті, коли б не лежав уже п'яний від кумису, в який один з молодих офіцерів непомітно долив міцної старки.

Дівчино ніжна із станом гнучким,
Як попрощаєшся з батьком своїм?
Думав продати, мов ярку — під ніж,
І не спитав, що ти в серці таїш.
Сотенку взяв, у кишеню сховав,
Рідну дочку на отару зміняв.
Кинувся в вічі халат золотий.
Враз він піддався спокусі такій.
Гроші потрібні та п'яний кумис.
Цілий же світ — хоч к чортам провались!
Був би табун та отари овець.
Що йому біль двох невинних сердець?
Золота хоче, халат дорогий,
Ось Джантемир наш насправді який!

Дружний регіт винагородив співця і довго лунав майданом. Довго не відпускали старого уславленого акина його захоплені слухачі, а серед них був і «великий аскер-акин» Тарас Шевченко.

Жайсак і цей день просидів в степу за аулом під пильним наглядом жінок. Вони часто зміняли одна одну, бо кожній треба було потанцювати, поласувати святковими стравами й пожартувати, а мабуть, і заморочити голову якомусь з приїжджих жигітів. І хоч як цікаво було балакати з нареченим, неодмінно треба було й усе побачити і про все довідатися, що відбувається в аулі, а потім переказати Жайсакові і кожен дотепний жарт, і нову пісеньку Абдрахмана, яку за день вже вивчили мало не всі в аулі, а потім нетерпляче чекати зміни, щоб знов поштовхатися в юрбі, строкатій і бучній, як на ярмарку.

Опівночі ущухло все. Замовкли співи й веселе тупотіння танцюристів. Рідкіше чулися розмови, потім почали гаснути вогники, і коли останній вогник нарешті заплющив на гнотику свої повіки, а там, де весь день палали золоті кущі вогнищ, тільки вологий квітневий вітер роздмухував попіл,— старша сваха привела до Жайсака Кульжан.

Знов просиділи вони до світання на самоті, зрідка перекидаючись словами, щасливі свідомістю, що на-

ближається хвилина, коли ніщо, крім невблаганної смерті, не зможе відірвати їх одне від одного. Як і вчора, Жайсак обережно вкрив Кульжан теплою пухнатою ковдрою, пригорнув її і притулився щокою до її щоки. І як тоді, в Каракумах, коли вперше здригнулося його серце ніжністю й передчуттям майбутнього кохання, пухнасті вії Кульжан торкнулися скроні молодого табунника, а його довгі й пругкі вії відповіли їй легким дотиком, наче обвіяли її крильця нічного метелика. Вони завмерли, відчувши, що зараз замкнулося таємне коло їх буття,— навіки разом.

І, як вчора, текло над ними високе зоряне небо і холола під ранок весняна земля...

Кульжан пішла за годину до світанку, а Жайсак ледве дочекався, коли прийдуть його наглядачки, сплатив їм викуп за звільнення і, стрибнувши на коня, якого привів йому Тайжан, помчав до табунного стану.

Старенька Кумиш вже підготувала каде, тобто весільні подарунки для Кульжан, Джантемира та Зейнеб. Незважаючи на роки й надмірну роботу, яка передчасно зігнула і виснажила її, Кумиш встигла з'їздити верхи до маркітанта в Раїм і купила для Кульжан два разки коралів та блакитне фарфорове намисто, купила посуд для господарства молодих, самовар та різні дрібниці.

У баїв весілля іноді розтягувалося на тижні, але Жайсак поспішав одружитися, повний таємного страху перед Молдабаєм і зрадливою долею. Квапили його й росіяни, та й сам Джантемир був радий якомога швидше позбутися доньки, яка принесла йому такий багатий калим, щоб частка цього калиму не пішла на вгощання юрби голодних гостей.

Поки Жайсак їздив по дарунки і по свою матір, в аулі почали ставити велику білу юрту, яку, за звичаєм, заможні батьки дають у посаг доньці. Туди ж перенесли й скрині Кульжан з її одягом та деякими речами померлої матері.

В другій половині дня примчав Жайсак з приятелями. Він подарував Джантемирові кинджал і п'ять розкішних шкурок чорно-бурих лисиць, Кульжан — два намиста і оксамиту на сукню, Зейнеб — перську шаль, а чотирьом братам Кульжан — по щеняті-вовкодаву і по пістолету. Побувши трохи з майбутнім тестем і поговоривши з ним про різні господарчі справи, він

знов, за звичаєм, зник у свій степовий самотній притулок під суворий нагляд аульних жінок.

Увечері знов прийшла до нареченої Маржан кликати її до своєї юрти і знов на Кульжан напали викрадачі, знов почалася удавана бійка, і викрадену наречену загорнули в килим і понесли, наче сповите немовля, до юрти Тайжана, де до півночі не вгавав веселий сміх, музика, жарти й співи.

Опівночі сюди зібралися всі родичі нареченої і єдина рідна нареченому людина — його матір Кумиш, яка вперше за багато років одягла не жебрацьке дрантя, а пристойну сукню, яку потай пошила і подарувала їй Кульжан.

Мулла з Іргиз-Кала вже третій день жив в аулі, і коли бай, за звичаєм, наказав молоді: «Покличте муллу, хай призове благословення Аллахове на наших дітей»,— мулла в ту ж мить переступив поріг Тайжанової юрти.

Тут Ісхак з Тайжаном розіграли веселу комедію: один з них удавав батька нареченого, а другий — батька нареченої. Вони торгувалися про калим, пересипаючи цей торг жартами й дотепами, прислів'ями та натяками, що викликали у присутніх дзвінкий і щирий регіт.

— Ні, я не згодний,— кричав Ісхак, який грав Джантемира,— щоб у баранів були відстрижені хвости! Стрижений баран — не баран, а бараняча шкура з кістками і м'ясом всередині.

— А я не можу інакше, тому що в нареченої вчора обстригли всі нігті на руках і ногах. Це вже не дівчина, коли в неї нема довгих нігтів. Ось за ці нігті я й забираю баранячі хвости.

Присутні реготали, а обидва «артисти» змагалися в вигадках, висуваючи все нові та нові причини для суперечки. Нарешті муллі обридло чекати, і він зупинив їх владним жестом:

— Досить вам! Тепер спитайте в нареченої, чи згодна вона піти заміж за Жайсака, сина Шакіра?

Тайжан і Ісхак підвелися і рушили до нареченої, яка мовчки сиділа під самим кереге. Молоді люди наблизилися до неї і спитали:

— Скажи нам, Кульжан, чи згодна ти стати дружиною Жайсака, сина Шакіра?

Кульжан пам'ятала повчання старих жінок і удала, що не чує запитання. Вони почекали з хвилину і знов

повторили те ж запитання. І знов вона промовчала, хоч їй хотілося крикнути на весь світ: «Так! Згодна!» Але звичай наказував мовчати. І вона мовчала, тому що нема голосу в мусульманської жінки, коли вирішують її долю. І втретє спитали її Тайжан з Ісхаком. Тільки тепер дозволялося жінці або вимовити заповітне «так», або знов промовчати. І так розхвилювалася в цю мить Кульжан, що лише ворухнула губами, не в силі вимовити заповітного слова. Тоді подружка, яка сиділа поруч, голосно вимовила за Кульжан.

— Так, вона згодна.

— А тепер підіть та спитайте в нареченого, чи згодний він,— суворо наказав мулла.

Жайсак давно вийшов із свого тимчасового притулку і стояв на дворі біля входу в Тайжанову юрту. Ісхак з Тайжаном вийшли до нього і за мить одразу передали муллі його тверду відповідь.

Мулла поставив перед собою чашу, повну води, благословив її, відпив ковток, і передав її, щоб наречена й наречений теж відпили з неї, а за ними й усі присутні. Потім він вийшов з чоловіками і, коли б в аулі була мечеть, прочитав у ній шлюбні молитви. Але ж мечеті в аулі не було, тому мулла рушив до гостевої юрти Джантемир-бая, а жінки тим часом накинулися на наречену, яку марно намагалися захистити її подружки, і занесли її в одну з батькових юрт.

Звідти вже старша сваха, що приготувала в юрті молодого подружжя постіль, привела наречену в її нове житло й пішла по Жайсака.

Лише тепер Жайсак та Кульжан нарешті відчули, що всі перешкоди пройдено і віднині вони належать одне одному.

Вранці молоді за звичаєм пішли до Джантемира на поклін. Він благословив їх, добре почастував і одразу почав з Жайсаком розмову про те, що в Іргизі незабаром має бути великий той з байгою, до якої треба підготувати кілька скакунів.

Аул порожнів. Роз'їжджалися веселі гості. В кухонній юрті ще поралися жінки, готували останнє прощальне частування. А аксакали та жигіти вже говорили про те, що час відкочовувати з зимівлі на літнє пасовище — жайляу.

XIII. МАТРОСЬКА ПІСНЯ

В перших числах травня «Константин» та «Николай» з капітаном Поспєловим вийшли в море. На прощання «Николай» відсалютував брейд-вимпелу Бутакова сімома гарматними пострілами. «Константин» відповів таким же салютом — і розійшлися кораблі по своїх синіх незвіданих шляхах: «Николай» — уздовж східного узбережжя, роблячи його докладну зйомку, а «Константин» попрямував на південь, обгинаючи з заходу численні острови, що тяглися вздовж східних берегів.

Важке і небезпечне було це плавання, і разом з тим нудне й одноманітне. Біля східних берегів зовсім не було мальовничих островів, скель та бухт. Острови були низовинні, піскуваті. Іноді вони ледве здіймалися над поверхнею моря. Непомітні оку і тому надзвичайно небезпечні мілини оточували їх і відходили далеко у відкрите море зрадницькими довгими язиками, ледь-ледь прикритими водою.

— Ну що тут малювати? — журився Шевченко.— Як заходи сонця відбиваються в морі? Або очерет? Але і тоді ніхто не повірить, що це Арал, а не Ладозьке озеро. Нічого характерного! Або ці дюни?.. Одну-однісіньку акварель зробив за тиждень на острові Чиканарал.

— Не хвилюйтеся,— заспокоював його Бутаков.— Знайдуться ще цікаві краєвиди. Не весь час будемо крутитися в цих дрібних протоках. Підемо в відкрите море — ще пожалієте за цими дюнами та мілинами.

— Я не знаю, що таке морська хвороба,— засміявся Шевченко.

— «Хто в морі не бував, той страху не знавав»,— відповів Бутаков старовинним прислів'ям.

День був сонячний і тихий-тихий. На острові Чиканаралі топограф Рибін закінчував зйомку, а Шевченко склав альбом і пішов блукати разом з Вернером, поповнюючи ботанічну колекцію новими рослинами.

— З цього куян-суюка казахи роблять чудову жовту фарбу,— пояснював Вернер.— Треба його засушити...

— Чекайте,— раптом гукнув Шевченко.— Придивіться-но: навколо нас самі пташині гнізда. Ось чорний баклан годує рибою своїх пташенят. А це що за опуда-

ло?! — зупинився він, побачивши величезного пелікана.— Ой, та які ж у нього, чи то в неї дивні пташенята! Зовсім голі й червоні, як сире м'ясо.

— І як вони важко дихають,— підхопив Вернер, наближаючись до гнізда.

Пеліканка зашипіла, заклацала дзьобом, але, певно, птахи були тут нелякані, бо зовсім близько підпускали до себе. Це так вразило Шевченка й Вернера, що вони завмерли на місці, щоб не турбувати її материнського серця. А пеліканка тим часом витягла з своєї торбинки малесеньких рибок і совала їх в розкриті дзьоби своїх пташенят, скоса позираючи про всяк випадок на дивовижних двоногих.

— Що вас тут зацікавило? — підійшов і Бутаков.

Друзі мовчки вказали йому на пеліканове гніздо.

— А-а-а!.. Птах-баба. Зверніть увагу на старших пташенят в другому гнізді поруч. Мати годує їх більшими рибками, якраз до розміру їх дзьобів та горла. Теж розуміє, що робить. А тут помилуйтеся, які красунчики! — захоплено казав Бутаков, зупинившись над жовтенькими пухнастими пташенятами з блискучими чорними дзьобами.— Це лебедятка. Які ж вони гарненькі! Справжні лялечки.

— Ось тобі маєш! — здивувався Тарас Григорович.— А як же казка Андерсена про погане каченя?!

Бутаков весело зареготав:

— На те ви й існуєте, автори-вигадники, щоб вигадувати і білих ворон, і блакитних собак, і рожевих...

— Чайок,— підказав Тарас Григорович в тон Бутакову.

— От і помилилися, друже мій! Рожеві чайки існують, та ще й які гарні! Мені навіть привезли в подарунок чучело такої чайки з берегів Охотського моря. Але зустрічаються вони рідко. А ось і наші звичайні сірі чайки — мартини,— вказав Бутаков на чайчине гніздо трохи осторонь.— Зверніть увагу, які вони гарні: крила зісподу сніжно-білі, зверху ясно-сірі, облямовані білим і тільки одне крайнє махове перо зовсім чорне.

Вони ще довго блукали чагарником та очеретами, повними шарудіння крил, пронизливих криків і писку пташенят. Вернер узяв з гнізд по яєчку від кожного птаха — для колекції, а Шевченко все жалкував, що не можна за кілька хвилин намалювати кожного птаха біля його гнізда.

Ніч простояли на якорі біля Чиканаралу, а вранці послали шлюпку з топографом на острів для зйомки, коли раптом знявся сильний вітер. Гарматним пострілом Бутаков наказав шлюпці повернутися на корабель, але вже була така хвиля, що матроси не могли підійти до корабля. Шлюпку витягли на берег, а «Константин» кинув другий якір, тому що вітер перейшов у шторм.

Море було тут мілке, хвилі йшли бурунні, загрібаючи воду до самого дна довгими пінявими валами. І кожного разу, злетівши на гребінь хвилі, «Константин» разом із валом кидався в глибоку падь між двома водяними горами, готовий розбитися на тріски на мало не оголеному дні.

В один з найміцніших поривів луснув канат від важкого станового якоря-дагліста, і шхуна ще безпорадніше заборсалася на одному меншому якорі.

— Всі нагору! — скомандував Бутаков, стоячи на капітанському містку.

Марсовий Клюкін, який став тепер боцманом, засвистів у свою дудку. Разом з усією командою вискочили на палубу Шевченко з Істоміним.

— Прив'язуй верп до обірваного даглістного каната! — наказав Бутаков.

Всі кинулися до канатів.

— Кидай верп!

Палуба вставала дибки крутою горою, перетворювалася на крутий схил, на якому чудом утримувалися матроси. Піна, бризки, а іноді й сама хвиля накривали команду. Під час найміцнішого крену раптом зірвався гик грот-щогли й з нищівною силою став вимахувати над палубою. Кожен такий змах загрожував знести голову першому-ліпшому, хто потрапить під нього. Не встиг Бутаков скомандувати, як Шевченко кинувся навперейми гикові, вчепився й повиснув на ньому, штовхаючи його до борту, щоб знов закріпити його гикашкотом.

— Закріпляй! — гукнув Бутаков.

А Фунін вже мчав на допомогу сміливцеві.

Вмилені, з розвіяними вітром гривами, йшли хвилі з ревінням на крихітний корабель, загрожуючи щохвилини розбити його, як іграшку. Вітер вив і сипав холодним дощем і не менш холодними солоними бризками. Він зривав гриви хвиль і мчав їх над оскаженілим морем, наче дрібний солоний туман, і обсипав ним мокрих, закляклих матросів.

— Задраїти люки! — наказував Бутаков.

В блискучому, наскрізь промоклому «непромокальному» пальті й кашкеті стояв Бутаков на містку, міцно вп'явшись руками в поручні. Губи його були стиснуті, обличчя стало блідим і суворим. Він розумів, що кожен вал, кожен порив вітру — це ймовірна загибель. Але треба було підтримати команду — і жодний м'яз не здригнувся на його обличчі, тільки лунко й суворо звучали уривчасті слова команди, і це давало певність, що смерть пройде мимо.

А за якихось півмилі був берег. Біля підніжжя невисоких дюн оглушливо гуркотів прибій. Впавши на обмілину, хвиля відходила назад, загрібаючи пінявими лапами гравій та купи піску. І одразу нова водяна гора завалювалася на обмілину. Гуркіт прибою долинав до «Константина», і, вторуючи йому, гуло в трюмі при кожному новому ударі хвилі. Треба було весь час тримати шхуну впоперек хвилі, а вітер усе намагався штовхнути її вбік.

— Два румби праворуч! — лунав голос капітан-лейтенанта.

Стиснувши зуби, мовчки, з неймовірною чіткістю виконували моряки команду, розуміючи, що від цього залежить їх життя.

Минали хвилини, години. Буря не вщухала: навпаки, здавалося, що вона посилюється. Шхуну кидало з хвилі на хвилю. Темні низькі хмари мчали над головою зграєю безформних потвор і майже торкалися грот-щогли — такі ж патлаті й подерті, як гриви хвиль. Надвечір вони звалили на море шквал ураганної сили з холодною зливою й градом. Вітер мчав його над морем, як буран. Буйні градини з дрібну сливу завбільшки били моряків, змоклих і змерзлих до кісток. Тільки голови їх у щільних зюйдвестках з довгими напотиличниками не боялися граду, який боляче бив спину, руки й обличчя, як каміння. Дощ, град і піна з хвиль — все злилося в одну каламуть, а брудно-жовті хвилі все хльоскали й хльоскали шхуну й кидали її, непокірливу, то вгору, то вниз.

Як справжній матрос, Шевченко то кріпив канати, які ледве тримали запасну шлюпку, то вичерпував воду, то в'язав і підтягував паруси.

Настала ніч, моторошна ніч в штормовому морі. Шторм не вщухав. Усе важче було тримати шхуну носом

на хвилю, і не один раз зміняв Тарас Григорович штурвального, коли закляклі руки матроса відмовлялися працювати.

«Як добре,— думав Кобзар,— що торік я в вільний час попроєив Парфенова відкрити мені таємницю штурвала».

Голодні й холодні працювали моряки, забувши все, крім того, що зараз, у цю мить, треба виконати подану команду. В трюмі з'явилася вода. Терм вчасно її помітив і зразу почав лагодити тріщину, яка могла стати початком кінця.

Денщик Бутакова Тихов розумів, що в таку погоду не можна розпалювати вогню в камбузі. Він дістав сухарів, розмочив їх, трохи підсмажив на крихітній «безпечній» спиртівці і по черзі давав кожному з команди з чаркою горілки, яка зберігалася на шхуні виключно для таких випадків.

Здавалося, ночі не буде кінця. Стрілки годинника наче примерзли до циферблату. Нестерпна втома валила людей з ніг, але вони працювали, як автомати, іноді не усвідомлюючи, що роблять, і механічно, але точно виконували команду.

Після півночі вітер почав змінювати напрям, і на десяту годину ранку настільки вщух, що Бутаков наказав передати на острів топографам, щоб вони повертались на шхуну, і Клюкін почав їм сигналити прапорцями, а годиною пізніше Бутаков наказав усім, крім вахтенних, відпочивати і сам пішов у кают-компанію і наказав Тихову подати суху білизну та склянку гарячого чаю.

— А ви молодець,— сказав він Тарасу Григоровичу, який стурбовано перевіряв, чи не постраждали його альбоми.— Виявляється, ви і штурвал встигли вивчити. Їй-богу, ви молодець! — повторив він, втомлено сідаючи на койку.

Сімнадцять днів уже був «Константин» у морі. Запас прісної води кінчався. Треба було негайно його поповнити. Шхуна весь час ішла на південь, і скоро Бутаков зробив нове географічне відкриття. Це були два невеликих острови. Перший з них він назвав островом Меншикова, а другий — островом Толмачова. Рибін одразу почав їх топографічну зйомку, а матроси заходилися копати колодязі, але вода на обох островах була гірко-

солоною, непридатною для пиття. Зате знайшли чудову снігову воду, що зібралася в низовині, та встигли набрати її лише шість відер, тому що раптом дмухнув міцний вітер, і шхуні довелося рятуватися від нового шторму за протилежним берегом острова, а потім «Константин» одразу пішов далі на південь і скоро наблизився до східного гирла Амудар'ї в затоці Джалпак. Бутаков з Рибіним сіли в шлюпку й ввійшли в рукав ріки, але з великим здивуванням виявили, що вода в ньому була зовсім солона.

Свіжий вітер кілька днів тримав шхуну притиснутою до хівинського берега, і лише за тиждень море так заспокоїлося, що Бутаков зміг почати промірювання затоки Джалпак і продовжити розшуки прісної води.

Запас води на шхуні вже кінчився. Стояла непереносна спека. Пустелі навколо цього самотнього моря так розпеклися на сонці, що води Аральського моря не могли ані притамувати звару, ані зволожити повітря. Спека та спрага мучили людей. Ані купання, ані обливання не зменшувало їх мук. З огидою пили вони забортну воду, від якої за кілька годин починався нестерпний біль у шлунку, а потім понос. Але команда не ремствувала, тільки в очах хворих були мука і благання. Бутаков, сам зовсім хворий, зрозумів, що треба відкласти всі справи, щоб якнайшвидше розшукати прісну воду.

Він вже обійшов бродом разом із Рибіним всю затоку Джалпак і виявив, що раніше річна вода вільно вливалася в море, але зустрічні північні вітри, морська течія потроху забили гирло піском, який виносила в море Амудар'я, і під час якогось великого весняного паводку ріка, очевидно, десь прорвала собі інший вихід у море.

Казах-провідник теж пригадав, що є ще одне, п'яте, гирло, на схід від цього, а затоці Биш-Кум. Бутаков вирішив негайно його розшукати, але знов налетів шторм і довелося ще кілька днів відстоюватися в Джалпаку на двох якорях, а потім шхуна потрапила в лабіринт мілин, які зовсім заступили їй шлях. Ледве вибралися вони з нього, а муки спраги були вже нестерпні. Ні на острові Толмачова, ні на східному березі моря прісної води не було. Половина команди злягла, інші ледве рухалися. І фельдшер Істомін попередив Бутакова, що хворі незабаром загинуть. Тоді Бутаков махнув рукою

на всі інструкції та міністерські накази, вирушив до острова Токмак-Ата і кинув якір у двох милях від західних гирл Амудар'ї. Тут під захистом острова, що не пускав до ріки північного вітру, вода за бортом була майже прісною. Змучені люди пили і не могли напитися нею. На другий день шлунковий біль і страждання їх зменшилися, а на четвертий день всі без винятку були на ногах.

Опинившись на знайомому місці, Бутаков вирішив вдруге обслідувати третій повноводний рукав Амудар'ї. Цього року хівинців на березі зовсім не було. Вночі він пройшов рукав вбрід, разом із Рибіним промірюючи дно. Потім, порівнявши наслідки торішнього і теперішнього промірів, Бутаков зрозумів, що це єдиний судноплавний рукав у гирлі Амудар'ї, в який зможуть вільно входити плоскодонні пароплави з невеликою осадкою.

Казах-провідник розповів Бутакову, що на острові Токмак-Ата є могила святого. Народ дуже шанує його, але хан заборонив ходити сюди на прощу, поки не знімуть врожаю ягід джиду, а сам приїжджає сюди молитися взимку.

Набравши великий запас прісної води, Бутаков рушив на розшуки «Николая», команда якого, напевно, теж страждала від спраги.

Двадцять першого червня надвечір шхуни нарешті зустрілися. Поспєлов негайно з'явився до Бутакова доповісти як справи. Він устиг зняти майже весь східний берег моря: йому лишилися лише останні тридцять миль, хоча плавання його було значно важчим, ніж плавання «Константина».

— Важко було? — співчутливо спитав Бутаков, коли Поспєлов замовк.

— Важко,— щиро признався той.

— Рвалися канати?

— Рвалися.

— От мерзотники, казнокради! Взяли такі гроші, а підсунули гниле,— вилаявся Бутаков.

— Але найважче було нам під час штормy з градом. Здавалося, ось-ось загинемо. Адже ж я не маю вашого досвіду, ваших знань. Матроси підказували, що робити.

— Та й я, щиро кажучи, мало вірив у порятунок,— сказав Бутаков.— А про вас думав: коли сховалися за якийсь острів,— врятуєтесь, а ні — вічна вам пам'ять.

Адже ж «Николай» майже не здатний маневрувати. Неповоротний він, як стара баба.

— Оце вірно! — підхопив Поспєлов.— А потім весь час мучилися ми без води. Вся сирдар'їнська вода зіпсувалася в дерев'яних діжках вже на четвертий день. Довелося вилити її в море. Сподівалися набрати води в гирлі Кувандар'ї, а там від річки залишилося сухе річище, тому що хівинці зробили на ній греблю за шістдесят верст від гирла для зрошення своїх ланів. Тільки в ямах де-не-де траплялася ще снігова вода, і ми рятувалися нею. Так і мучилися. Дощ збирали, а потім смоктали мокру парусину.

— Ну, а зараз як? — стурбувався Бутаков.

Поспєлов лише гірко всміхнувся й зітхнув.

— Я вам привіз води. Знав, відчував на відстані, як вам важко. Накажіть набирати,— заметушився Бутаков.— Тихов! Боцмана!

— Єсть боцман! — вихором влетів в кают-компанію Клюкін.

— Видати шхуні «Николай» один залізний бак на воду та води відер з сімдесят. А нам, Тихов, подай гарячого чаю з лимоном.

— Та з ягідкою,— ласкаво відгукнувся Тихов, накриваючи на стіл.— Це я сьогодні з топографами на острові був, відро дикої полуниці назбирав.

Користуючись винятковим штилем, шхуни стояли борт до борту, як біля пірсу великої гавані. Обидві команди радісно взялися до роботи, і за годину шістдесят п'ять відер свіжої прісної води були налиті в трюм «Николая» в великий металевий бак, і змучена спрагою команда з насолодою пила чай, щойно заварений турботливим коком.

В кают-компанії теж пили чай. Зав'язалася дружня розмова. Поспєлов пишався своїми мисливськими трофеями. Шевченко показував нові акварелі та сепії, Вернер — збагачений гербарій та колекцію пташиних яєць. Рибін розповів, як багато тигрових та кабанячих слідів довелося йому побачити на островах і які кумедні тутешні маленькі зайці з надзвичайно довгими задніми ногами і тому дуже схожі на кенгуру.

Раптом на палубі почулися ніжні звуки мандоліни, потім вступила гітара і хтось заспівав спочатку приглушено, ніби нерішуче пробував голос, потім знов зазвучала гітара і заспівав хор лунко і впевнено. Почувши

знайому мужню мелодію, Шевченко вийшов на палубу і за кілька хвилин повернувся в каюту і з якимсь особливим урочистим і схильованим виглядом виструнчився перед Бутаковим.

— Ваш скоброд! Екіпаж довіреної вам першої військово-морської Аральської флотилії покірно просить ваш скоброд вийти на палубу і прослухати пісню, створену екіпажем вищеназваної флотилії на честь Першої Аральської науково-описової експедиції і її відважного капітана, кругосвітнього мореплавця, нових земель і морів відкривача, капітан-лейтенанта Олексія Івановича Бутакова.

— Годі вам жартувати з мене, Тарасе Григоровичу! — зніяковівши, всміхнувся Бутаков.— Сідайте краще їсти полуниці. Давно ми такого чудового десерту не бачили.

— І не думаю жартувати,— вже просто й серйозно відповів Тарас Григорович.— Команда дійсно склала пісню на вашу честь. Адже наші Парфенов та Забродін з сімейств поморських «сказителей русских былин».

— Підемо, Олексію Івановичу, послухаємо. Пісня дійсно наче непогана,— підвівся Поспєлов, пропускаючи наперед Бутакова.

Матроси сиділи хто на бухтах канату, хто на лаві, хто на запасному якорі, а хто й на фальшборті чи на палубі. Двоє тримали в руках мандоліни, а Парфенов — гітару. Коли офіцери розташувалися на складних стільцях, Парфенов узяв дзвінкий акорд і Авер'ян Забродін почав високим ліричним тенором:

— Как по морю...

— Как по морю да по морю по Аральскому...— дружно підхопили чисті баритони й баси.

Как по морю да по морю по Аральскому
Наш корабль «Константин» в синю даль летит,
Паруса его белокрылые
Крепко ветром тугим наливаются.

На корме его — наш российский флаг,
Наш прославленный флаг да андреевский.
На грот-мачте брейд-вымпел полощется,
С теплым ветром играет косицами.
Капитана то вымпел отважного,
Бутакова, морей открывателя.
А идем мы с ним да в неведом путь
По тем синим волнам, по нехоженым...

А и должен он море Синее
Вширь и вглубь до дна точно вымерять,
На чертеж положить до излучинки,
Указать пути внукам, правнукам,

Острова его безымянные
Окрестить навек русским именем,
Заслужив в веках славу вечную
Трудовым своим честным подвигом.

Матроси співали майстерно. Мотив був суворий, мужній і по-своєму оригінальний. Він навіював думку про важкий і героїчний труд моряків, про одвічний гуркіт штормового моря...

Бутаков був глибоко зворушений і схвильований. Він ніяково термосив пальцями кашкет, а ледь помітний теплий вітрець ласкаво роздмухував його густе чорне волосся.

— Спасибі, хлопці. Від усієї душі спасибі,— нарешті промовив він, і голос його мимоволі здригнувся.— Тільки треба було б додати, що без таких сміливих і хороших матросів, як ви, ніякий капітан нічого не добився б. Це наша спільна справа і спільна мета.

— Хоч би нам все життя разом з вами проплавати! — дружно загули схвильовані матроси.

— Та хіба б інший капітан став би море з кінця в кінець прасувати, щоб дістати нам прісної води?

Бутаков знаком підізвав Тихова, щось наказав йому пошепки, і за мить той повернувся на палубу з баклажкою горілки й чарками.

— Вип'ємо, братці, щоб плавання наше закінчилося добре і щоб плавати нам з вами разом ще й іншими морями! — сказав Бутаков, підносячи чарку.

— Дай Боже! — урочисто відгукнулися матроси і разом перехилили свої чарки.

Вночі шхуни розійшлися: «Николай» пішов на південний схід закінчувати зйомку та промірювання своїх останніх тридцяти миль, а Бутаков, промірюючи дно у відкритому морі, пішов на північ, до гирла Сирдар'ї, де треба було прийняти на борт харчі, полагодити рангоут і перевірити хронометри. Все це потребувало багато часу, і лише через місяць «Константин» знову вийшов у море.

Тоді ж підійшов до гирла Сирдар'ї і «Николай», на якому було багато хворих. Бутаков наказав Поспєлову покласти хворих в раїмський військовий госпіталь і стоя-

ти в Сирдар'ї не менше двох тижнів, щоб усі зміцніли, відпочили, а потім розпочати промірювання і зйомку північної частини моря, а сам пішов у затоку Перовського, де в бухті Чубар-Тарауз знайшов чудову гавань, закриту від усіх вітрів. Крім того, ця гавань була на триста верст ближче до Оренбурга, ніж Раїм та Косарал, і глибину мала достатню для великих, навіть кильових, пароплавів та вітрильників.

Із затоки Перовського Бутаков узяв курс на мис Кара-Тюбе. В путі Шевченко замилувався білою скелею Аульє, схожою на велетенський біломармуровий саркофаг, який високо здіймався над морем. Далі шхуна попрямувала до півострова Куланди, де минулого року знайшли вони кам'яне вугілля. Бутаков з'їхав на берег, наказав нарубати дров та вугілля в запас для камбуза, а сам з Рибіним зробив точну зйомку місця майбутньої шахти і, обігнувши мис Учун-Каїр, ввійшов у затоку по той бік півострова Куланди і назвав цю затоку затокою Чернишова.

Далі йшли на південь уздовж скелястих урвищ Усть-Урта. Бутаков увесь час вимірював глибину, а Рибін раз у раз з'їжджав на берег для топографічної зйомки. Знову шарпав «Константина» жорстокий дводенний шторм, після якого мореплавці добралися до урочища Кара-Тамак, і за шість верст на південь від нього, біля джерел гіркої води, Вернер виявив друге родовище кам'яного вугілля з виходом вугільного шару на поверхню землі.

Бутаков був дуже радий. Наступного ранку Рибін поїхав на берег, коли раптом Бутаков помітив на прибережних горбах караван з кількох сот верблюдів та великої отари. Провідник-казах заспокоював Бутакова. Це, мовляв, базарчі, тобто торгівці, які прямують в Кунград на міновий базар: але Бутаков боявся, що вони захоплять зйомочну групу Рибіна і продадуть її в Хіву, де дорого дали б за росіян, впійманих на хівинській території за топографічною зйомкою. Шхуна стояла на якорі. Бутаков дав холостий постріл з гармати, щоб викликати Рибіна: але караванники злякалися пострілу і поспішно зникли за найближчим узгір'ям.

Більше Рибін на берег не з'їжджав і тільки сьомого серпня поїхав на берег сам Бутаков, щоб визначити довготу та широту цього місця і нарубати дров. Справа була ризикована тому, що неподалік на узгір'ї розки-

нувся великий аул. На березі до Бутакова під'їхали кілька аксакалів і спитали його:

— Що ви за люди і чого приїхали до нас?

— Ми баликчі, рибалки та мисливці,— відповів Бутаков спокійно.— Приїхали ми нарубати палива, щоб зварити собі бишбармак та чай, а з вами розпочати дружбу. Ось вам від нас подарунки: дві мати, тютюн та голки, щоб шити одяг.

Діди перезирнулися, подарунки прийняли, подякували, але на зброю супутників Бутакова дивилися з недовір'ям і острахом.

— А ще,— вів далі Бутаков,— думали ми купити у вас кількох баранів або обміняти їх на різні речі. Ми можемо дати вам сокири, пили, ножі та ще щонебудь.

Аксакали неголосно порадилися проміж себе, потім найстарший кивнув головою:

— Добре. Завтра приженемо вранці баранів.

І, тихо перемовляючись, поїхали геть, а Бутаков пішов на сусідню гору, де не було ані людей, ані худоби, і взявся за роботу.

Він саме закінчив свої астрономічні спостереження, коли знов знявся свіжий вітер. Хвилі щохвилини зростали і з ревінням налітали на вузенький пляж біля підніжжя скель, здіймаючи із дна жовту каламуть. Довелося витягати шлюпку на берег і заночувати на хівинській землі. Це було дуже небезпечно, бо могло викликати дипломатичні ускладнення, і Бутаков дуже жалкував, що поїхав на берег. На щастя, ніч минула спокійно, а вранці він довго чекав обіцяних баранів, але так і не дочекався.

Ані дров, ані навіть хмизу або чагарника матроси тут не знайшли. Замість дров, нарізали снопів кураю.

— Нічого,— говорили моряки.— Зваримо кашу і на кураї, а дрова знайдемо в іншому місці.

Шхуна йшла вздовж південного берега від Кин-Камиша до Токмак-Ата. Спалили курай, спалили палубні лави, навіть запасні весла для шлюпки, але Бутаков більше не наважувався висаджуватися на берег, і південне узбережжя знімали з борта «Константина» так званою «окомірною» зйомкою. Двадцятого серпня задув ходовий вітер, і «Константин» нарешті вийшов у відкрите море, до мальовничих, густо порослих лісом островів, відкритих минулого літа.

І тут Бутаков несподівано відкрив ще один маленький скелястий острів, а поруч із ним другий, низовинний. Перший назвав він островом адмірала Лазарєва, а другий ім'ям славетного російського мореплавця Беллінсгаузена. Тут матроси нарубали дров та хмизу. Рибін зробив повну зйомку, а Бутаков проміряв глибину моря між островами, а також в затоках і бухтах острова Николая.

Міцний вітер раптом змінився повним штилем, коли лише глибинна мертва зибінь помірно й ритмічно вколисувала шхуну на гнучкому склі заснулого моря. А потім знов дмухнув жаданий вітер, змивши дзеркальний блиск з ласкавого теплого моря, і рушив «Константин» на схід, перетинаючи море впоперек, до острова Меншикова, бо Бутаков хотів ще раз спробувати знайти найсхідніше п'яте гирло Амудар'ї в затоці Биш-Кум.

Цього разу він пройшов в Биш-Кум зі сходу, за островом, який захищав затоку від північного вітру і відкритого моря, знайшов чудову якірну стоянку, а самий цей острів назвав островом Єрмолова. Вода в Биш-Кумі була прісною і кишіла рибою найсмачніших і найцінніших порід, а острів був порослий добрим лісом, і моряки одразу запаслися паливом, водою і свіжою рибою. Берег тут був пустельний, але вдалині вночі ледве помітно блищали вогники — то були стійбища каракалпаків, і старий казах-провідник розповів Бутакову, що вони приїжджають сюди збирати ягоди джиду, які росли тут у великій кількості.

Три дні простояв Бутаков у Биш-Кумі, поки задув південний вітер і «Константин» помчав на північ, в останній раз промірюючи глибину відкритого моря, і десятого вересня ввійшов у гирло Сирдар'ї, де знов зустрів шхуну «Николай».

П'ять днів відпочивали обидві команди, потім Бутаков з Поспєловим пішли в затоку Перовського, визначили її координати і зокрема координати чудової гавані Чубар-Тарауз і нарешті повернулись до Косаралу, розвантажили обидві шхуни і двадцять другого вересня спустили на них прапори.

Експедицію було закінчено, але сила роботи лягла на плечі її учасників. Бутаков спішно докреслював географічну, гідрографічну та мореплавну карти Аралу, упорядкував свої астрономічні спостереження. Істомін з ранку до ночі клацав на рахівниці, підрахо-

вуючи, скільки витрачено харчів, ліків, одягу тощо. Рибін перевіряв топографічні дані і креслив топографічну карту островів та берегів.

Чимало роботи припало й Вернерові та Шевченку. Вони систематизували, нумерували та каталогізували кожен камінець, кожну грудку глини, кожну черепашку та скам'янілість, потім вкладали їх в пласкі коробочки і наліплювали на коробочках порядкові номери. Після мінералогічної колекції взялися за ботанічну і якомога краще пильнували рослини, висаджені в горщики, як зразки рідкісних представників пустельної зони.

— Хоч би в дорозі не вдарив мороз. Тоді все загине,— приказував Вернер і з великою тривогою щоранку дивився на барометр та на термометр.

Кожну засушену рослину вони обережно наклеювали на аркуш александрійського паперу, під нею робили напис латинською і російською мовами іноді з місцевою назвою, вказуючи місце, де її знайдено. Рослини сортували по сімействах, потім готові аркуші пакували, старанно перекладаючи цигарковим папером та ватою. І нарешті взялися за зоологічну колекцію. Метелики, жуки, скорпіони та павуки були теж перенумеровані, записані в каталог і добре запаковані в засклені коробочки. Кожне пташине яєчко загортали у вату і складали в коробки від сигар, нумерували і записували в каталог, і повні коробки обережно опускали у велику скриню, обіклавши їх м'яким сіном та клоччям.

Настрій у Шевченка і Вернера був чудовий. Вернер був певний, що коли йому вже дали унтер-офіцера на підставі торішнього представлення Бутакова, то зараз за виконання наукової роботи з ботаніки, геології, і головне, за відкриття ще одного родовища кам'яного вугілля його напевно мусять підвищити до прапорщика, тобто механічно зняти з нього заслання.

— Негайно піду на демісію,— мріяв він уголос,— і одразу вступлю в один з технологічних інститутів на схід від Дніпра. Тоді через три-чотири роки стану інженером.

— Чому — на схід від Дніпра? — здивувався Шевченко.

— Невже ти, Тарасе, забув, що нам, ляхам, нещодавно заборонили служити в державних установах і вчитися в університетах та інститутах на захід від Пулковського меридіана?

— Ой, чорт! Знов забув, де живу і в який час,— з серцем відгукнувся поет.

Шевченко дуже хотів побачити Кульжан та Жайсака і довідатися, як склалося їх життя, але аул відкочував від Раїма майже одночасно з виходом у море «Константина», і нікому не сказали казахи, де кочуватимуть до зими.

Шевченко поїхав туди, де стояв порожній будинок Джантемира, але жатаки, сторожі зимівлі грізного бая, не розуміли російської мови і тільки радісно вітали Тараса-агу, вклонялися йому і, посміхаючись, щось казали, повторюючи імена Джантемира, Кульжан та Жайсака. Так і повернувся Тарас Григорович в Раїм, нічого не зрозумівши. Він залишив у жатака записку, в якій писав Жайсаку, що їде в Оренбург, де про нього завжди можна буде довідатися на квартирі Федора Лазаревського.

Багато люду наїхало за літо в Раїм: солдаток, купців, чиновників, ремісників. Багато набудували вони собі жовто-сірих саманних будиночків з пласкими глиняними дахами і такими ж огорожами-дувалами. Поруч хаток ліпилися крихітні вівчарні, корівники, стояли височенні ожереди сіна, кури з курчатами греблися в смітті. Ніщо тут вже не цікавило Тараса Григоровича, душею був він далеко.

І навіть те, що оказії і влітку нічого йому не привезли, вже майже не хвилювало його.

Недбало переглядав він газети за останні місяці, і тільки показав Вернеру кореспонденцію з Парижа про те, що президент Луї Наполеон Бонапарт приймав парад Національної гвардії.

— Пустили цапа в город! Побачиш, Хомо, ще буде з цього президента новий король. І подумати тільки, що це в Парижі, колисці республіки! І пишуть, що його вітали селяни!

— Тому, що покійний Наполеон дав їм землю, а інші всі тільки й дивляться, як позбавити селянина землі. Ну, треба нам з роботою поспішати,— перевів Вернер розмову на інше.— Адже коли відпочине остання оказія, і нам з нею доведеться вертати до Оренбурга.

За два дні до відходу оказії Бутаков тепло попрощався з гарнізоном та іншими жителями Косаралу й Раїма і виїхав під охороною півсотні яїцьких козаків разом з воєнним інженером, який приїжджав для фортифі-

кації Раїмського укріплення, а Вернер, Рибін, Шевченко та Поспєлов з матросами Балтійського флотського екіпажу навантажили на вози оказії всі колекції, майно та наукові матеріали експедиції і тепер чекали від'їзду.

В останню ніч не спалося Тарасу Григоровичу. Всі речі давно були спаковані. Лишалася тільки постіль та складані похідні койки. Вернер довго мовчки сидів біля столу і дивився в одну точку, а Шевченко дістав свою заповітну книжечку і почав писати. І раптом йому стало сумно від думки про те, що він часом так недбало і навіть презирливо ставився до цього Синього моря, до повної величі багатоводної Сирдар'ї, до Раїма і Косарала, де жилося йому багато краще, ніж в Орську. Тут всі ставилися до нього чуйно, шанували в ньому не тільки людину, але й художника, і поета, і його прощальні вірші мимоволі відбили цей його сум.

Прощай, убогий Косарале.
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав-таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люде і тебе знайшли,
І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншім краю,
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись! [161]

І раптом серце його стиснув біль — чи то від цієї близької розлуки, чи то від невиразного передчуття нового горя...

— Що ж це я розкис, наче баба,— промовив він сам до себе вголос, заховав свою книжечку і почав роздягатися.

Матроси пропонували проїхати баркасом до затоки Перовського і лише там приєднатися до валки оказії, але начальник оказії відмовився пильнувати в дорозі вантажі експедиції, тому команді довелося їхати разом зо всіма, і вранці Раїм вийшов проводжати мореплавців. З цієї нагоди офіцери запросили напередодні Тараса Григоровича, Вернера, Істоміна та Поспєлова пообідати разом із ними і так понапивалися, що ледве трималися на ногах. Випили по чарці-другій і матроси з уральцями та піхотою, відчуваючи, що чесно заробили це частування в жорстокій боротьбі з невблаган-

ними вітрами й штормами невеликого, але бурхливого Синього моря.

І коли передовий загін охорони з двома гарматами рушив уперед, а за ним потяглися рипучі вози пошти, а далі кілька старих солдатів, увільнених «в чисту» за вислугою років, боцман Каліграт Парфенов витяг свою гітару, узяв дзвінкий акорд, і молоді басовиті голоси грянули бутаковську пісню:

Как по морю да по морю по Аральскому
Наш корабль «Константин» в синю даль летит.

Пісня линула широкою могутньою хвилею, линула вздовж Сирдар'ї до самих змірених та на креслення покладених берегів цього вже дослідженого, але поки ще пустельного бурхливого Синього моря.

XIV. СЕРЕД ДРУЗІВ

— Тарасе Григоровичу! Дорогий! Невже це ви?! Очам своїм не вірю! — захоплено приказував Сергій Левицький, не випускаючи з обіймів свого любого Кобзаря.

— Та їй же Богу — я,— весело мружився Шевченко.— Місяць з гаком їхали.

— Роздягайтеся. Який же я радий! — кинувся Левицький знімати з нього благеньке пальто та крислатий поярковий капелюх, який невідомо звідки і як потрапив до поета в Раїмі.— Змерзли, мабуть? Сідайте отут, біля груби.

— Почекайте, голубе мій сизокрилий,— зупинив його Тарас Григорович.— Перш за все знайомтеся: це мій друг, штурман далекого плавання, капітан шхуни «Николай» Ксенофонт Єгорович Поспєлов, а це...— повернувся він до Поспєлова,— Сергій Левицький, про якого я вам чимало розповідав.

Левицький потиснув руку вродливому молодому моряку з засмаглим обличчям:

— Дуже, дуже приємно! Сідайте, будь ласка! Ой, та який же в нас розгардіяш!.. «Типове холостяцьке лігво», як каже наша хазяйка,— заметушився він, намагаючись за одним махом перетворити «лігво» в пристойне людське житло.

Він прийняв із стільця цілу купу газет та паперів, кинув їх в шафу й підсунув гостям стільці, потім схопив брудні склянки, пляшку від вина, попільницю, повну недокурків, ткнув усе це за дверима Аксиньї, кидаючи схвильовано-радісні вигуки:

— От не думав, не чекав! Ну, розповідайте, як ви там плавали?

— А де ж Федір? — спитав Шевченко, оглядаючи кімнату й одразу помітивши, що ліжко Лазаревського стоїть незаймане і надто вже акуратно застелене.

— Він у відрядженні. Чекав на нього вчора весь день до пізньої ночі. Мабуть, сьогодні прибуде. Проміж киргизів сварки й гризня, грабують один одного, відбивають отари, а нам — морочся з їх сварками та розглядай їх скарги... То де ж ви цю ніч ночували?

— Переночували з матросами в фортеці, а вранці перш за все поголилися, постриглися, в лазні добре помилися — і просто до вас,— сказав Шевченко.— Місто чуже, незнайоме, в «номерах» паспорт вимагають, а який у мене паспорт, у солдата!.. Ось і прийшли, якщо не виженеш.

— Чудово! Знаменито! Добре зробили! — знов зірвався з місця Левицький.— Аксинья! Самовар! Та чогось там попоїсти!

Він швидко сунув служниці в руку кілька мідних монет і знов сів навпроти гостей.

— Кімната у нас, як бачите, велика, тепла, а нещодавно хазяйка нарешті згодилася здати нам і суміжну кімнату... Он там двері до неї, за шафою. Там є хороше ліжко з пружинним матрацом та диван. Я тільки чекав Федю, щоб перебратися. Треба пристойно влаштуватися: я вже тепер не помічник, а попечитель та чин колезького асесора маю.

— Молодець! Поздоровляю! А Федір?

Левицький на мить зам'явся. Не міг же він сказати Тарасу Григоровичу, що Лазаревського викреслили з списку рекомендованих на підвищення «за надмірне і нетактовне підкреслювання дружби до політичного засланця рядового Тараса Шевченка», як написав начальник Крайової прикордонної комісії.

— Федя поки що на старій посаді, але ми сподіваємось, що до Нового року і йому всміхнеться доля. То розкажіть нарешті, як ви там плавали й мандру-

вали. І що знайшли цікавого? І які плани на майбутнє?

— Плавали так, що й досі самі собі не віримо, що залишилися живі. Голодували, конали від спраги без краплі води. Сиділи без дров і гризли плісняві сухарі з холодною водою. Їли сиру солонину, повну черви, й кашу з пліснявої крупи,— суплячи кошлаті брови, казав Шевченко, а в примружених очах його грала лукава іскорка-смішинка.

— Господи! —.охнув злякано Левицький.— Та невже?!

Він і вірив, і не вірив, і лише переводив розгублений погляд з Шевченка на Поспєлова і з Поспєлова на Шевченка.

— Різне траплялося,— посміхнувся й Поспєлов.— В плаванні без цього не буває.

— Але бували й чудові хвилини,— продовжував Шевченко,— коли на невідомих просторах раптом здіймаються нікому не відомі острови з горами й лісами, з затишними бухточками та джерелами свіжої й чистої води. Адже ж було й таке? Було! А згадайте, Ксенофонте Єгоровичу, штильові ночі біля хівинського берега, коли з моря сходив місяць, ніби якась фантастична квітка з первісного хаосу.

— Справді, місяць якогось дивного димчасто-апельсинного відтінку,— докинув Поспєлов.— Та ви самі побачите, це прекрасно передав Тарас Григорович у своїй картині «Схід місяця». Чудове полотно! Тільки на картині небо ясне, а коли воно трохи імлисте,— місяць стає зовсім казковим.

Тим часом Аксинья подала сніданок і свіжі, ще теплі калачі, густо запудрені борошном, наче важкі висячі замки від лабазів, а Левицький дістав пляшку з рештками зубрівки. Зголоднілі мандрівники ретельно запрацювали щелепами. Вгамувавши голод, Шевченко відсунув тарілку і спитав:

— Чи є у вас для мене листи? — А почувши, що нема, засмутився.— Як то?! Невже з весни нічого не було?!

— Було два листи з Седнева, один з Яготина та один з Петербурга.

— Де ж вони?

— Федя одразу надіслав їх до Орська Александрійському, як ви просили.

— Був я тепер по дорозі в Орську, зайшов до нього, а він поїхав десь у службових справах. Де ж тоді ці нещасні листи? — знервовано міркував Шевченко.— Невже він вислав їх у Раїм?!

Левицький ніяково стенув плечима.

— Радий би вам сказати, але нічого не знаю. Та не нервуйтеся, на Бога, Тарасе Григоровичу. Коли ви тепер тут, на тисячу верст ближче до батьківщини,— напишіть усім своїм, і за місяць буде вам відповідь. Розкажіть краще, як ваші справи, коли це не таємниця.

При цьому Левицький непомітно вказав очима на Поспєлова, ніби питаючи, чи можна при ньому говорити одверто.

Шевченко махнув рукою.

— Доля моя бурлацькая,— відповів він з гіркою посмішкою.— Бутаков представив на унтер-офіцера за роботу в його експедиції, але всі ці малюнки треба ще докінчувати. Всі вони підуть у Петербург до самого государя. Друзі сподіваються, може, тоді помилує... А поки що буду наполегливо працювати. Сьогодні неділя. Відпочину, а завтра треба з'явитися до Бутакова. Ех, коли б ви знали, яка це чудова людина! Правда, Ксенофонте Єгоровичу?

— Так, на рідкість скромна, працьовита і сердечна людина,— підхопив і Поспєлов.

— Ну, коли вам завтра рано вставати, то ідіть лягайте, хоч виспіться з дороги,— запропонував Левицький,— а мені треба ненадовго до міста. Влаштовуйтеся, як вам зручніше. Обидва ліжка в вашому розпорядженні, а вже потім займемось переселенням.

— Лягайте, Ксенофонте Єгоровичу, а я почитаю газети. Ох, як скучив я за новинами! — казав Шевченко, кидаючи в попільницю недокурок...— Але ж розкажіть мені хоч коротенько, що зараз у Франції! — зупинив він Левицького.— Мені Лизогуб писав про їх революцію, але ще навесні. Розкажіть же, що тепер там, у Парижі?

— Республіка... Там все заспокоїлось. Але в газетах про це нічого не знайдеш. Хіба що про суди та смертні вироки проводирям червневого повстання. А втім, я не дуже стежив за цими подіями.

— А в Угорщині?

— Там теж спалахнуло навесні. Але там швидко придушили. Кинули й наші війська під командою Паске-

вича на допомогу австрійському імператорові, оточили угорців і примусили капітулювати.

— Ч-чорт! — вилаявся Шевченко.— Невесело!

Потім глянув на годинник і взявся за капелюх.

— Піду до Герна. Біс із ними, з газетами! Встигну начитатися. Завтра стану до роботи, а сьогодні треба друзів одвідати.

— А я дійсно ляжу спати,— відгукнувся Поспєлов.— Тільки не сидіть там довго. Незручно мені в чужій хаті самому залишатися,— додав він, скидаючи мундир.

Герн сам відчинив Шевченкові двері.

— Нарешті ось і ви, наш уславлений мореплавцю! — весело привітав він поета.— Я ще вчора на вас чекав. Бутаков казав, що ви повинні прибути з оказією,— говорив Карл Іванович, запрошуючи гостя в свій кабінет.— Зося пішла глянути, що там нового у крамницях, і я дома сам. Ну, покажіться, який же ви.

Його пильний погляд враз схопив і набряки під очима, і поріділе волосся над високим «сократівським» чолом, і дрібні зморшки на вилицях.

— Час іде й залишає свій слід на людині,— сказав він серйозно,— а взагалі вигляд у вас непоганий. Я задоволений.

Герн теж змінився за ці два роки. Перша сивина заблищала сріблом на скронях, зачесаних наперед за модою Олександра I. Дві глибокі зморшки прорізали перенісся.

— А ви, Карле Івановичу, чогось невеселі,— стурбовано зауважив Шевченко.

— Ех, друже мій! На службі — інтриги, плітки, підсиджування,— гидливо відмахнувся Герн.— Обридло! Коли б, крім цього будинку, були хоч якісь кошти, плюнув би на все та й пішов на демісію.

— Підсиджування? — щиро здивувався Тарас Григорович.— За що? З якого дива?

— Стара та огидна історія! Коротко кажучи, був у нас до Обручова губернатор Перовський [162], великий друг теперішнього царя, завдяки якому зробив він запаморочливу кар'єру. Кажуть, це він порадив цареві виставити чотирнадцятого грудня на Сенатську площу гармати. Потім Перовський був тут, у Оренбурзі. Повстання киргизів під проводом Ісатая Тайманова придушував залізом і кров'ю — річками крові. А немало своїх солдатів загинуло при ньому під шпіцрутенами. Вза-

галі при ньому катам, казнокрадам та різним темним людцям жилося як у Бога за пазухою, але чесних, розумних і гуманних офіцерів він за будь-яку дрібницю міг тижнями тримати на гауптвахті. Оточив він себе собі подібними, і лише через ганебний хівинський похід, коли загинуло чимало наших, довелося йому піти звідси, а на зміну цьому типовому сатрапові приїхав Обручов. Усі колишні соратники Перовського при зовнішній шанобливості ненавидять Обручова і всіма можливими й неможливими засобами під нього підкопуються. Але нелегко під нього підкопатися. Перш за все Обручов людина чесна, скромна й порядна. Він одразу відчув, що тут нема в нього опори, і почалася чехарда: декого він усунув, декого віддав під суд, а інших підвищив, щоб перетягти на свій бік. І, як кожен адміністратор, потрапивши в незнайоме оточення, почав перетягувати сюди своїх людей — і тепер між «обручовцями» та «перовцями» точиться глибока й непримиренна боротьба. Зовні все чудово: чемні привітання, ласкаві посмішки, візити, поздоровлення, а в душі — ладні горло перегризти один одному. А зачіпок для боротьби скільки хочете. Йде боротьба за кожну посаду, за кожен орден і чин, за кожне підвищення. Навіть за запрошення на бал, або урочистий бенкет, чи раут. Хто багатший, тримається незалежно, а от нам, для кого служба — єдине джерело існування, тут надзвичайно важко. А мені як ад'ютанту для особливих доручень доводиться весь час варитися в самій гущі цього варева. І зокрема важко мені тому, що Обручов легко піддається першому-ліпшому впливові. Для такої посади він надто м'який і не має єдиної твердої лінії, тому ніколи не можна вгадати, чим завершиться та чи інша справа. А взагалі — чорт їх всіх забирай! — закінчив Герн, затягуючись запашною сигарою.— Вистачить вам ваших власних справ і турбот. Розкажіть краще, як вам було в Орську і в бутаковській експедиції.

Шевченко почав свою розповідь з того, як Мєшков не зрозумів листа Федяєва й Герна. Потім, змалювавши казарменний побут, пом'янув сердечним словом дочок генерала Ісаєва, розповів про свої хвороби, про співчутливе ставлення лікаря Александрійського, нарешті змалював подорож через степ та пустелі, розповів про перше і друге плавання, про зимівлю в Косарелі. Розповів і про Бутакова, якого полюбив і глибоко поважав.

— Він і на мене справив хороше враження,— вкинув Герн, простягаючи Кобзареві портсигар.

Шевченко взяв сигару, почав розминати її проміж пальців. Потім, запаливши її від сигари Герна, спитав:

— Розкажіть же, що робиться на білому світі. Левицький каже, ніби в Парижі та в Угорщині все придушено, а поляки вранці мені казали, що в Західній Європі Росію називають всесвітнім жандармом. Назва влучна. Але що тепер у нас? В Петербурзі? На Україні? На Кавказі? І головне, що в нашій літературі?

— На жаль, хорошого мало. Ви, напевно, вже знаєте про смерть Бєлінського?

— Як!.. Бєлінський?! Помер?! Який жах! Яка непоправна втрата! — із щирим болем вигукнув Шевченко.— Коли ж і як це сталося?

— Помер двадцять шостого травня минулого року в Петербурзі. Одна лише була розрада, що смерть врятувала його від каторги за його лист до Гоголя.

— Який лист? Я ж нічогісінько не знаю. Розкажіть, на Бога, все-все!

— Лист з приводу останньої книжки Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями».

— Огидна, ганебна книжчина! — докинув Шевченко.— Але, пробачте, я вас перебив... Що ж писав з цього приводу Бєлінський?

— Це був не лист, а нищівний вирок за зраду славетних традицій нашої передової літератури і громадської думки, за мракобісся, за виправдування кріпацтва, казнокрадства, ворюг та хабарників. Кожне слово Бєлінського бичувало й палило вогнем.

— Але... Невже ж його надрукували?

— Звичайно, ні! Бєлінський написав його за кордоном, в Зальцбруннені, куди лікарі послали його лікуватися. Цей лист ходив і ходить по руках у тисячах копій. Бєлінський закликав до негайного звільнення селян, до загальної освіти, казав про конституцію та республіканський устрій. Це не лист, це — «Марсельєза», яка закликає до збройної боротьби за волю, це гімн майбутній революції!

— Боже мій! Хоча б прочитати його! Невже в Оренбурзі не можна його знайти?

— Знайти, мабуть, можна. Але вам, як політичному засланцеві, надзвичайно небезпечно його мати і навіть згадувати в розмовах, що ви про нього чули або читали

його. Невже ви також не чули, що сталося з Петрашевським і всім його гуртком?

— Абсолютно нічого. Дорогий Карле Івановичу, ви забуваєте, де я був. Я ж відстав від життя на цілих два роки з гаком.

— Ви маєте рацію. Так ось цієї весни арештували і його, і всіх, хто в нього бував.

— За що? В чому їх обвинувачують?

— Нікому це ще невідомо. Ходять різні найпротилежніші чутки. Але між іншим, всі кажуть, що в нього читали вголос лист Бєлінського до Гоголя. І ніби вони поширювали його в копіях. Суду ще не було. Сидять вони в Петропавловській фортеці. Весь час у Петербурзі йдуть все нові труси й арешти. Публіка в паніці. А взагалі тепер дуже тяжкий і поганий момент. Францію та Угорщину придушили, але в Італії починається повстання проти австрійського ярма. Бунтують наші мужики. На Кавказі — війна з горцями. Усе це, разом узяте, так налякало наш уряд, що він ще дужче затягнув зашморг на шиї нещасної Росії, і в майбутньому я не бачу просвітку.

Шевченко відчув, наче його охопив холодний протяг. Хіба в таких умовах можна сподіватися звільнення? Не таких новин чекав він од Герна! Згадалося йому, як Момбеллі запрошував його до Петрашевського, на його «п'ятниці», як розповідав, що там збираються передові люди і одверто обмінюються думками про прочитані книжки, роблять доповіді, сперечаються про майбутнє Росії... Невже і він?..

— Карле Івановичу, скажіть, а кого, крім самого Петрашевського, заарештовано? — спитав Шевченко після довгої паузи.

Герн кинув недокурену сигару, але одразу знов закурив її і глибоко затягнувся. Відчувалося, що розмова розхвилювала і його.

— Запам'ятав я небагато. Взяли молодого письменника Достоєвського, Майкова [163], Момбеллі, Спєшнєва. Ще поета Плещеєва... Мабуть, потім згадаю ще когось... А поки, здається, всі.

Шевченко сумно схилив голову: знав він і Плещеєва.

— Тільки прошу вас. Навіть у мене в домі на цю тему — ані слова! По роду моєї служби у мене, крім друзів, завжди буває різна публіка. А ворогів у мене вистачає не лише одвертих, а й прихованих.

— Схоже на часи «святої інквізиції», коли батьки боялися дітей, чоловік — жінки, діти — батьків, і всі разом — сусідів, знайомих, родичів та друзів.

— Схоже,— згодився й Герн.— До речі, я розмовляв про вас з Бутаковим. У мене є вільний флігель у дворі. Там дві кімнатки, маленька кухня та сіни. Будиночок дерев'яний — сухий та теплий. Олексій Іванович казав, що вам потрібне приміщення під майстерню і житло. Отже, оселяйтеся у мене. Знайдуться і деякі меблі на горищі, не нові, правда... Денщикові я накажу щодня у вас прибирати та грубку топити. А снідати та обідати будете з нами. Дружина буде дуже вам рада.

— Щиро дякую, але я вже оселився у Лазаревського з Левицьким. Вони смертельно образяться, коли я від них піду. От хіба що для майстерні... Хоч Бутаков збирався улаштувати мене в приміщенні штабу.

— Немає там зараз навіть щілини вільної. Тому не відмовляйтеся передчасно від моєї пропозиції. За прислів'ям: «Не плюй в колодязь — пригодиться води напиться»,— тепло засміявся Герн.

— Добре! Після мук спраги в Каракумах та на Аральському морі відчуваю глибоку симпатію до всіх колодязів світу,— засміявся й Шевченко.— А ви знаєте,— іронічно додав він,— хоч які темні й похмурі обрії, а мені все ж таки посміхнулася надія на... унтер-офіцерські погони.

І з таким кумедним лукавством підморгнув Герну, що той ще веселіше розреготався.

Як не затримував Герн Тараса Григоровича, Шевченко швидко попрощався і поспішив до своїх друзів на Костьольну.

Повільно йшов Шевченко оренбурзькими вулицями, заглиблений у невеселі думи. Новини приголомшили його, і туга знов прокинулася в ньому.

Бєлінський. Петрашевський. Момбеллі... І раптом згадалося, що й Макшеєв був знайомий з Петрашевським і теж брав участь у палких суперечках в його гуртку про долю Росії та народів Сходу Невже і тут, в Оренбурзі, вирве його з життя пазуриста лапа Третього відділу?! А може, все-таки переїзд із столиці в провінцію врятує його від арешту та каторги? Певно, справі Петрашевського надають неабиякого значення, коли навіть Герн, завжди такий спокійний, розповідав про неї з хвилюванням. Треба буде написати до Петер-

бурга Михайлу Лазаревському, що перейшов на службу в столицю із значним підвищенням, і треба попередити Макшеєва.

Думки вихором кружляли в голові. Треба перш за все заспокоїтися і загнуздати свої нерви. З цього починав Шевченко завжди, коли душа його була збентежена. Він звернув на оголений і безлюдний бульвар, сів на лаву з поламаною спинкою, порізану та подряпану ножиками, і довго мовчки сидів, заплющивши очі.

Гострий біль від удару долі, який краяв його серце перший час, вже притамувався. Грубість, бруд і злидні солдатського життя тепер стали здаватися йому не кошмаром, а огидною, але звичною деталлю. Головне не це. Головне, що тепер він знав, як ніколи раніше, що не тільки поодинокі порядні і передові люди, які розуміють суть соціальних відносин, але й простий, не спокушений на політиці народ прекрасно відрізняє злочинця і лиходія від мученика. Народ не зневажає борця, ані коли він каторжник у дзвінких кайданах, ані коли забритий, в солдатському мундирі. Народ знає...

— Так. Так воно і є! — сказав Шевченко вголос і підвівся з лави.

Поспелов і Левицький давно чекали Шевченка з обідом. Аксинья раз у раз вибігала на вулицю подивитися, чи не йде Тарас Григорович, і бідкалася, що перестоїть печеня й прохолонуть пухкі недільні пиріжки. І тільки-но ввійшов у кімнату поет, на столі з'явилася супова ваза з парує чим справжнім українським борщем і ціла гора рум'яних пиріжків.

Не встигли вони знищити й половини поданого, як за вікном задзеленчали дзвіночки і з тарантаса вистрибнув Федір Лазаревський.

— Федя приїхав! — кинувся назустріч Левицький.— Федю, Федю, Тарас Григорович повернувся! — кричав він, хапаючи Лазаревського за плечі, доки Аксинья втягала чемодани, портплед, мисливську рушницю і пару забитих диких качок.

— Та невже?! Оце так сюрприз! Оце дійсно радість! — підбіг Лазаревський до Тараса Григоровича і палко обняв його.— Нарешті! Зовсім чи тимчасово?

— Не знаю. Поки що поживу, а там побачимо.

Лазаревський був усе такий же худорлявий і гнучкий, але фігура його вже втратила юнацьку тендітність,

яка викликала у Шевченка мимовільну ніжність до молоденького земляка, як до дитини.

Він став ширший у плечах, і борідка почала рости по-справжньому, а не ріденькими кущиками, майже непомітними раніше на його ніжному обличчі.

— Змужнів, зміцнів,— з батьківською теплотою в голосі приказував Шевченко, поки Лазаревський скидав пильник та драпове пальто.

— Брудний я, як кіт, що швендяє по горищах та дахах,— сказав той Шевченкові, запитливо позираючи на Госпєлова, який делікатно відійшов і стояв осторонь.

Шевченко познайомив їх, потім Лазаревський пішов помитися, скоро повернувся в домашньому піджачку і сів до столу. Ковтаючи підігрітий борщ, він поквапливо розпитував Тараса Григоровича і раз у раз вибігав з-за стола, то пригадавши, що десь у комірці є заповітна пляшка, захована для урочистого випадку, то щоб показати надзвичайно цікаву, на його думку, статтю.

Потроху розмова стала загальною. У всіх на душі було тепло й радісно від цієї несподіваної і такої бажаної зустрічі. І Шевченко повеселішав. А може ж, ще таки поталанить і йому? Довго з смаком пили чай з ромом і сухим київським варенням, потім гуртом приступили до «великого переселення народів», як висловився Сергій Левицький. Відсунувши важку шафу, в якій було більше старих газет та різного мотлоху, ніж білизни й одягу, відкрили забиті двері в суміжну кімнату і почали улаштовуватися.

Не обійшлося без дружніх суперечок. Молоді господарі намагалися будь-що віддати Шевченкові з Госпєловим окрему кімнату, вважаючи, що Тарасу Григоровичу не один раз забажається побути на самоті, щоб писати або просто відпочити і зосередитися, а гості твердо стояли на тому, що нову, більшу кімнату треба перетворити на загальну спальню, а першу — на вітальню і їдальню.

— Адже ж будуть до нас приходити люди,— говорив Шевченко.— Не можна їх приймати в кімнаті з неприбраними ліжками, а так Аксинья прибиратиме її вранці поки ми ще спимо, і кімната завжди буде охайною і пристойною.

Суперечка розпалювалася. Всі перебивали один одного і говорили разом, а Аксинья стояла серед хати з віником та ганчіркою і не знала, кого слухати і голов-

не, що робити. Нарешті всі захрипли і на мить замовкли. Тоді Шевченко вирішив захопити ініціативу.

— Коли так, завтра переїжджаю до Герна. Бутаков найняв у нього для мене флігель під житло і майстерню. Там дві кімнати. Вдвох з Ксенофонтом нам буде там дуже зручно, а ви приходьте до нас у гості.

Погроза вплинула. Левицький з Лазаревським виголосили, що вважатимуть себе смертельно ображеними, коли дорогі гості їх покинуть, і відразу згодилися розміститися так, як подобається Тарасу Григоровичу.

— Слухати мою команду! — раптом гукнув Шевченко, так влучно скопіювавши боцмана Парфенова, що Поспєлов після першої хвилини здивування аж присів від реготу.— Диван, трюмо і м'які крісла тяпніть в першу кімнату,— продовжував з комічною серйозністю Шевченко.— Ліжка та шафу туди. Ломберний столик один сюди, другий — туди, в спальню. Письмовий стіл — у простінок.

Почалася весела метушня. Кожен щось тяг або пересував, а Шевченко пробував усе нові й нові комбінації, щоб надати житлу якомога більше затишку і виставити кращі меблі напоказ, в першу кімнату, а старе прибрати в темні кутки, далі від чужих очей. Потім взялися вішати занавіски на вікна, і за годину-дві приміщення важко було впізнати, таким пристойним і затишним воно стало.

Точно о дев'ятій ранку Шевченко з'явився до Бутакова в штаб.

— Я думав улаштувати вашу майстерню тут, у штабі, але не вийшло,— одразу ж сказав Бутаков.— Усі приміщення зайняті, а в загальній канцелярії ви не зможете працювати: кожен зазирав би в ваші альбоми, і вам довелося б обов'язково носити мундир і щохвилини підводитися і ставати струнко перед кожним офіцером, який ввійшов би в кімнату. Я найняв для вас флігель у Герна.

Дякую, але ми з Ксенофонтом Єгоровичем вже оселилися в моїх друзів Левицького та Лазаревського.

— Он як?! Дуже добре. Живіть, де хочете, але флігель беріть під майстерню. У друзів — затишок, сімейна атмосфера, а в майстерні — тиша і все потрібне для роботи. Остаточно закінчуйте ваші малюнки. Доповніть дрібними аксесуарами. Ми їх наклеїмо на ватман, зро-

бимо розкішний альбом і надішлемо в подарунок цареві до дня його тезоіменитства шостого грудня, тому працюйте енергійно і швидко.

— Єсть! — по-моряцькому виструнчився Шевченко.

— Я теж поспішаю з картами — географічною, гідрографічною, топографічною та морехідною. Хочу ще дати кліматичну й живописну, та боюся — не встигну. Готую доповідь для Географічного Товариства і повний опис Аральського моря для міністерства. Роботи непочатий край. Якщо виникнуть непередбачені труднощі, приходьте до мене сюди, а ще краще на квартиру. І не раджу вам у цивільному мозолити начальству очі. Ось моя адреса,— простягнув він поету клаптик паперу,— і взагалі заходьте. Звик я до всіх вас за ці два роки і, щиро кажучи, полюбив. Дайте мені й свою адресу, тому що до Герна — не близько.

У Шевченка здригнулося серце.

— Ну, а ми ж! Коли вже так, дозвольте мені, дорогий Олексію Івановичу, від імені моїх земляків, від мене особисто і від Поспєлова просити вас завітати й до нас. І я, і Ксенофонт, і весь екіпаж... ми полюбили вас, як рідного, а глас народу — глас Божий.

Бутаков почервонів, ніяково посміхнувся, і просто й тепло подякував за запрошення, потім знов заговорив своїм звичним діловим тоном:

— Щоб ви встигли, я прикомандирував до вас на допомогу ще одного художника з засланих поляків. Завтра він до вас прийде туди — до Герна. Ну, щасти вам...

Коли Шевченко вже відчиняв двері, Бутаков раптом зупинив його.

— Зачекайте хвилинку, Тарасе Григоровичу. Не знаю, відомо вам чи ні, що навесні минулого року був з Петербурга запит про вашу поведінку, теперішні погляди і стан здоров'я. Губернатор Обручов та генерал Федяєв питали про вас Мєшкова і тамтешніх лікарів. Для чого був цей запит, мені невідомо, але, певно, хтось там за вас клопочеться. Так от Мєшков дав на вас прекрасну характеристику, і за підписом тутешніх начальників її надіслали до Петербурга. Відповіді поки що нема. Але важливо те, що у лікарському висновку сказано, що ви хворієте на порок серця, а тому вас перевели у нестройові.

— Як то? — не зрозумів Шевченко.

— А так, що коли б вам знов довелося потрапити в звичайні армійські умови або в похід,— вас не мають права ганяти на стройове навчання, а в поході — у бій. Можуть поставити працювати в канцелярії, в лазареті, помічником до кашовара. А оскільки ви засланець і тепер вже працюєте як художник,— ваша хвороба це ще один серйозний шанс на помилування.

— Що ж, і за це спасибі долі,— сумно посміхнувся поет.

XV. СТОЛИЧНИЙ ХУДОЖНИК

Софія Іванівна Герн любила товариство. Крім її земляків, польських засланців, до Гернів вчащало багато знайомих, від старих відставних генералів до молоденьких прапорщиків, які тільки-тільки закінчили юнкерську школу.

Також любила вона, щоб її вважали знавцем і ціни-телем мистецтва, хоч насправді не дуже тямила в ньому, і всі її захоплення або недбало-насмішкуваті висловлювання про якусь книжку або про п'єсу і гру акторів були привласненими чужими думками. Вона вихваляла те, що вихваляли всі, а про щось нове уникала розмов, поки не почує думок знавців. Ці безневинні хитрощі допомогли їй набути слави жінки культурної, з тонким смаком і художнім чуттям.

Коли ж їй доводилось познайомитися з актором, художником або якимсь відомим скрипалем чи піаністом, вона любила грати роль меценатки і дійсно не раз допомагала приїжджому концертантові розповсюдити квитки на концерт або зібрати грошей для хворого актора.

Почувши, що Тарас Григорович працюватиме в їх флігельку, вона наказала денщику Гурію дістати з горища старенький, але ще зовсім пристойний диван, два м'яких крісла, кілька стільців та великий стіл, на якому зручно розкласти рисунки та креслярські дошки. Вона сама повісила на вікна чисті білі занавіски, на стіл поставила попільницю та графин з водою, а в крихітній кухні розставила на полицях трохи посуду, щоб художник міг напитися чаю або щось собі підсмажити на сніданок.

Шевченко палко дякував Гернам за турботу і одразу взявся розпаковувати свої скарби.

Герни обідали о четвертій. В перший день Шевченко так захопився роботою, що забув про час, і Карл Іванович сам прийшов запросити його до столу.

— Як же ви там існували, в цьому первісному Косаралі? — розпитувала його за столом Софія Іванівна.— На кораблі — це зрозуміло, але на зимівлі?

— Іноді обідав у форті з нашою піхотою, але частіше — у нас у землянці, бо ж нам, «мореплавцям», і на суходолі варив наш корабельний кок. Часто ходив у Раїм до знайомих або заходив до маркітанта. Меткий він був чоловік: і крамницю мав, і щось на зразок їдальні, де, звичайно, більше випивали, ніж харчувалися, але гарячу страву там завжди можна було знайти.

— Так, але ж не дурно годував вас цей маркітант? Потрібні були гроші?

Тут Шевченко мимоволі зітхнув, згадавши, як важко йому діставалися ці кляті гроші.

— Іноді я малював портрети,— сказав він не відразу.— Тільки людей там небагато, а грошей у них ще менше. По червінцю за штуку брав.

— По червінцю? Який жах! Ти чуєш, Карл?! По червінцю портрет! Невже олією?!

— Звичайно, ні. Аквареллю, а іноді білилами з тушшю на кольоровому папері. Уявіть собі, непогано виходило.

— Однаково це задарма,— повторювала Софія Іванівна.— Ну, тут ми знайдемо вам замовців. І не з бідних. Я сама цим займуся.

— Але не розказуй, що Тарас Григорович мусив там так дешево брати,— вкинув Герн, добре знаючи балакучість своєї Зосі.— Тут треба інакше діяти: приїхав, мовляв, відомий петербурзький художник. Він закінчив Академію художеств по класу славетного Брюллова, писав портрети князя та княжни Репніних, княжни Кейкуатової та багатьох інших. Ось і вам випала нагода увічнити себе на полотні.

— Та що ти мене повчаєш! Знаю! — розсердилась Софія Іванівна.— Можете на мене покластися, Тарасе Григоровичу: знайду вам замовців, а поки що давайте вашу тарілку. Ця буженина, здається, вийшла непогано.

Потяглися дні нового життя. Вранці, нашвидку напившись чаю, поспішав Тарас Григорович у слобідку, в свою майстерню, і майже одночасно з ним приходив туди його помічник Броніслав Залеський [164], або, простіше, Бронек, друг Вернера, що одразу ж, із першої зустрічі, зблизило його з Тарасом Григоровичем.

Залеський був на п'ять років молодший за Шевченка. Син лікаря з Вільно, закінчивши гімназію, вступив він у Дерптський університет і на другому курсі став активним членом таємного студентського товариства. Але товариство було виявлене. Залеського заарештували і заслали в Чернігів. Через два роки Бронеку дозволили закінчити Харківський університет, а потім він повернувся в Вільно, де працював в одній з державних установ. Через деякий час його знов заарештували і віддали в солдати в один з лінійних батальйонів Оренбурзького військового округу.

Художником Залеський ніколи не був, але любив живопис і вчився малювати ще з шкільної лави. Упертий і наполегливий, він став прекрасним копіїстом. У нього добре виходили складні орнаменти, маски й голови. Він точно вловлював контурні лінії і тушував тіні так м'яко й рівно, ніби працював не олівцем, а тушшю і пензлем, але ані композиція, ані колорит йому не вдавалися. І він просто признався в цьому Шевченкові, тому Тарас Григорович відразу почав широко користуватися його допомогою при обробці графічних деталей, а всі складніші роботи, які вимагали творчого злъоту, робив сам. Його багата зорова пам'ять зберегла намічені на етюдах відтінки освітлення та характерні особливості місцевого колориту, і тепер він розцвічував кожний малюнок, заливав його потоком сліпучого світла, таємницею якого оволодів ще в Академії художеств, за що товариші-студенти прозвали його російським Рембрандтом.

Працювали вони здебільшого мовчки. Шевченко ледве чутно мугикав яку-небудь пісеньку, але іноді вони втомлено кидали пензлі та олівці й несподівано починали довгу щиру розмову, в якій кожен знаходив відгук своїх власних переживань, і теплий сум спогадів, і біль за своє розбите життя та сміливі надії.

Перші дні Шевченко більше розпитував Бронека про життя в Оренбурзі, про жахливу холеру, яка мало не спустошила місто, про інших засланців.

— Чи не знайдеться в тебе, Бронеку, щось нове й значне почитати? — спитав він Залеського на четвертий день їх спільної роботи.— Адже ж я мало не три роки був відірваний од літератури. Відстав як мрець, що вийшов з могили.

— Зараз нема,— навіть почервонів Залеський, наче був винний у тому, що нема.— Але я сьогодні піду в бібліотеку. Що б ти бажав прочитати?

— В яку бібліотеку? — здивувався Шевченко.— Хіба тут є солдатська бібліотека?

— При штабі є для офіцерів, хоч і солдатам теж дещо перепадає. Але я ходжу до міської публічної бібліотеки. Там є всі найкращі журнали та мало не всі книжки, що виходять у Петербурзі, в Москві та по інших містах. Навіть наші, варшавські, трапляються.

— Як же ти туди потрапив?! Адже ж нашому братові це суворо заборонено? Та й коли записують, питають паспорт.

— Заборонено. Але бібліотекар такий же засланець, як і ми, тільки цивільний... А я ходжу до нього пізніше, коли бібліотека вже зачинена для відвідувачів. Він там живе. І ніколи не відмовляється відкласти для мене хорошу й свіжу книжку. Ходімо до нього сьогодні ввечері. Я вас познайомлю. До речі, він читав твого «Кобзаря», отже, матимеш усе, що завгодно.

— От спасибі! — зрадів Шевченко.— А тепер нумо працювати: он яка в нас сила роботи!

О першій Гурій, денщик Герна, завжди кликав їх снідати. Потім вони знов бралися до фарб та пензлів і, не розгинаючись, працювали до смерку. Крім креслень та малюнків, треба було зробити силу графічної роботи, прикрасити карти чепурними написами, умовними знаками, облямувати їх художніми рамками. Бутаков усе підкидав їм роботи, а дні коротшали: при свічках малювати було неможливо. Тому працювали вони з надзвичайним напруженням.

Коли сутеніло і не можна було малювати, Бронек збирався додому, а Шевченко йшов до Гернів обідати або простував на Костьольну, де Аксинья завжди залишала для нього найкращий шматок. Але сьогодні, нашвидку пообідавши, Шевченко поспішив на Соборну площу, де в умовленому місці чекав на нього Бронек. Вони були пунктуальні: зійшлися хвилина в хвилину і швидко рушили до бібліотеки. Двері бібліотеки були

вже зачинені, і зовнішні віконниці замкнені на залізні болти, але крізь щілини віконниць пробивалося світло.

— Не сюди. До нього треба з двору,— зупинив Тараса Григоровича Залеський і упевнено сіпнув хвіртку біля воріт.

Вони пройшли вздовж будинку до протилежного кутка двору і тихенько постукали в віконницю, потім увійшли в двері чорного ходу.

Бібліотекар одразу відчинив їм і збентежено відступив, побачивши за Бронеком Тараса Григоровича.

— Не лякайся,— посміхнувся Бронек.— Це мій друг і друг Вернера, славетний малоросійський поет Тарас Шевченко. Як конфірмований, він теж не має змоги ходити до тебе вдень. Вітай пана Шевченка і дай йому найкращих книжок.

Бібліотекар одразу чемно запросив їх досередини, подав Тарасу Григоровичу стілець і спитав, що він бажає взяти.

— Я на три роки відстав від літературного життя,— пояснив Кобзар.— Хотів би прочитати все найкраще, що з'явилося за цей час. Треба наздоганяти життя.

Бібліотекар почав викладати на стіл книжку за книжкою. Тарас Григорович брав то одну, то другу, перегортав, потім відкладав і брав іншу. Він навіть трохи розгубився від такої сили книжок, але нарешті-таки одібрав комплект «Отечественных записок» за сорок сьомий рік і «Білі ночі» Достоєвського саме тому, що вперше почув це нове для нього літературне ім'я серед тих, кого забрали жандарми разом з Петрашевським, Момбеллі та іншими.

Залеський тим часом і собі вибрав щось хороше, і, щиро подякувавши люб'язному бібліотекареві, обидва художники вийшли на вулицю. Залеський пішов провести Шевченка на Костьольну, бо розумів, що Тарас Григорович ще не знає міста, і по дорозі розповів, що бібліотекаря забрали в сорок шостому році, коли він кінчав гімназію. В солдати його не взяли як сухотного і надто молодого, тепер він щовечора сидить над підручниками і самотужки готується, щоб навесні скласти екзамен на атестат зрілості при тутешній гімназії.

— Наші допомагають йому з математики. Позаторік Вернер його навчав, тепер інші. Б'ється хлопець, щоб у люди вийти, а там, в крулевстві, стара мати за ним побивається. Заробляє він копійки, а матері допомагає,—

додав Бронек і почав прощатися біля будинку, де жив Лазаревський.

Вечорами Шевченко й Поспєлов сиділи вдома. Поспєлов грав у шахи з Левицьким, або розповідав про свої кругосвітні мандрівки. Він дуже зрадів книжкам, і всі наступні вечори вони читали, «доганяючи час», поки молоді чернігівці або теж читали, або розмовляли. Іноді читали щось цікаве вголос, а потім починали обговорювати прочитане.

Заходив і Герн. А потім почав до них вчащати й Бутаков, у якого зовсім не було в Оренбурзі знайомих. Він відчував себе тут людиною, яка потрапила в чуже оточення, і тільки в гостинному колі своїх колишніх помічників відпочивав душею. Його тягло до веселої і дружної молоді, а коли іноді в шафі знаходилася прихована на вечір пляшка вина, тоді починав і він жартувати, сміятися, згадувати різні кумедні випадки з свого та чужого життя.

Чимало сміху було, коли Тарас Григорович розповів, як одного разу зазвав його в густі очерети осавул Чорторогов, прийнявши його через його довгу, неголену в плаванні бороду за розкольницького попа, бахнувся перед ним на коліна, і почав просити благословення, і совав йому в руку асигнацію вартістю в двадцять п'ять карбованців «на молитви».

— Ех, ви! — реготав Бутаков.— Треба було не розчаровувати його і взяти гроші як штраф за дурість. Ці гроші не один раз вам допомогли б!

— Не здогадався,— з кумедним жалем зітхнув Шевченко.

Новий вибух реготу покрив його слова.

Коли не було гостей, розходилися о десятій, і молодь одразу поринала в здоровий міцний сон, але ще довго світилися вікна першої кімнати кутінських пожильців, і, коли б хтось зазирнув у щілинку віконниці, побачив би він низько схилену над книгою голову Тараса Григоровича. Читав пожадливо: крім віршів, романів та оповідань, уважно вивчав і наукові статті, і критику, стежив за міжнародною політикою і не лишав нерозрізаним жодного відділу товстих щомісячників. Майже вивчив він і рецензію на «Космос» Гумбольдта, цікавився поки що невдалими спробами винахідників створити електричні лампи для освітлення і навіть попросив у бібліотекаря підручник фізики, вважаючи за потрібне

ознайомитися і з цією наукою, якщо її теж викладають у середній школі.

В один з перших днів свого перебування в Оренбурзі Шевченко написав Лизогубові і попросив його докладно розповісти про життя на Україні, про всіх спільних знайомих і про долю кирило-мефодіївських братчиків. Тоді ж Лазаревський віддав йому той лист Варвари Миколаївни Рєпніної, який він одержав для Шевченка у сорок восьмому році, коли поет був в експедиції. В цьому листі княжна благала Лазаревського сповістити її, де Тарас Григорович і що він про нього знає.

Цей лист глибоко схвилював і зворушив поета: десь існує гаряче жіноче серце, яке страждає його стражданням і тужить його тугою. Того ж дня написав він їй великого листа, дякував за пам'ять, а про себе додав такі рядки: «Не багато минуло часу, а як багато змінилося, принаймні в мені. Ви б тепер не пізнали колишнього по-дурному палкого і екзальтованого поета! Ні, я тепер надто розсудливий. Я тепер справжня протилежність колишнього Шевченка».

Дописавши лист, він поклав перо і замислився.

Так, багато чого навчило його суворе життя, і тепер він краще знає, чого треба прагнути для рідного краю.

— Надішлю їй свій автопортрет, завтра ж домалюю його і надішлю. Хай гляне, який я став,— сказав він собі і замкнув у шухляду письмового стола дописаний лист.

Софія Іванівна додержала слова. Не минуло й тижня після їх першої розмови, як прибіг до Тараса Григоровича денщик Гурій:

— Ідіть, Тарасе Григоровичу, пані кличуть. І казали, щоб ви взяли з собою фарби й на чому малювати.

Шевченко витер руки, показав Бронекові, що треба далі робити, і пішов у головний будинок.

— Ось і ви,— зустріла його Софія Іванівна.— Знайомтесь: Микола Григорович Ісаєв [165], наш добрий знайомий,— Тарас Григорович Шевченко, художник.

— Не родич померлого генерала Ісаєва? — спитав Шевченко, потиснувши руку прапорщика.

— Однофамілець,— лаконічно відповів офіцер.— Пробачте, що відірвав вас од термінової роботи, але я хотів би замовити вам свій портрет.

— Будь ласка. Олією чи аквареллю?

— Поки що акварелю, але після Нового року — я чекаю на Новий рік підвищення — замовлю другий, олійними фарбами в натуральний зріст.

— А зараз альбомний формат вас улаштовує?

— Цілком.

— Тоді прошу до мене в майстерню.

Прапорщик зам'явся.

— Ні, це незручно... Краще було б позувати тут, звичайно, коли Софія Іванівна не заперечує.

Господиня не заперечувала, тільки запропонувала перейти до неї в будуар, щоб не завадили художникові несподівані гості.

— Чудово! — підвівся Ісаєв.

І пішов вперед, як людина, що знає тут кожен куток.

Він сів на низенькому кріслі, оббитому рожевим плюшем з темно-зеленими френзелями.

— А скільки з мене за цю акварель? — недбало спитав він, поки Шевченко напівспускав штори на бічному вікні, щоб не псувати освітлення.

— Три червінці,— рішуче сказав Шевченко.

— Гм!.. Дорогувато,— трохи скривився Ісаєв.— Ну що ж, я згодний, хоч ви могли б трохи поступитися, тому що в мене багато знайомих і багатьом з них, особливо дамам, забажається увічнити на полотні свою молодість та красу.

Шевченко промовчав, розкрив скриньку з фарбами, налив у склянку чистої води і почав працювати.

Офіцер був молоденький, вродливий і чепуристий. Усім своїм виглядом підкреслював, що він столична особа, жуїр, бреттер і серцеїд, і ніби між іншим попросив художника підкреслити в позі військову виправку і той особливий відбиток, який накладає на людину професія, через що завжди і скрізь пізнаєш актора, військового та священика, в якому б одязі вони не були.

— «Военный хотел, чтобы виден был Марс»,— усміхнувшись, процитував Шевченко Гоголя.

Підправляючи пензлем тінь од вій і обернувшись на голос господині, він несподівано зачепив переніссся розпочатого портрета. Тоненька, ледве помітна рисочка від цього дотику пензля лягла на портрет, але від неї вираз обличчя Ісаєва раптом став грубішим, ніж в дійсності. Шевченко це одразу помітив і потягнувся пензлем виправити, та вигук Софії Іванівни його зупинив:

— Ах, як це гарно! Гляньте, chef Nicolas. Який ви тут суворий воїн, герой!

— Це випадково. Зачепив пензлем,— почав було Шевченко.

Але Ісаєв вже побачив:

— Так! Чудово! Ні, ні: не займайте! Це якраз те, що я казав. Чудова, талановита робота!

«Военный хотел, чтобы виден был Марс»,— вдруге, але вже про себе процитував Шевченко і раптом зрозумів, що цей прапорщик ніколи не читав Гоголя. І, мабуть, взагалі ніколи і нічого не читає, крім порнографічних віршів Баркова, деяких модних романів та військових статутів.

— Зрозуміло,— відгукнувся Ісаєв.— Кожен бажає, щоб було схоплено його... як би це висловити... внутрішній дух. А мені, як патріоту, як офіцеру, як підмурку, на якому держиться трон нашого найяснішого монарха, природно бажати, щоб це відбилося на моїх рисах.

— Добре. Хай залишається,— спокійно відповів Шевченко, якому теж раптом захотілося залишити і навіть ще підсилити цю рисочку, цю огидну «суть», яку Ісаєв сам так яскраво висловив.

Він попрацював ще з годину і поклав пензель.

— На сьогодні досить. Втомився. Отже, завтра в той же час?

— Якщо хочете, відкладемо до завтра,— згодився й прапорщик.

На третій день портрет було закінчено. Ісаєв був у бурхливому захопленні — одразу сплатив Тарасу Григоровичу всі гроші, більше не пробував торгуватися, а за три дні ліврейний лакей приніс Шевченкові напахчений лист на дорогому папері бузкового кольору з вибитим золотим гербом від дружини генерал-квартирмейстера військ Оренбурзького краю баронеси Бларамберг.[165]

Баронеса запрошувала Тараса Григоровича завітати до неї наступного дня о першій годині. Вона б хотіла мати портрет пензля пана Шевченка.

— Добре, передайте баронесі, що буду,— відказав Тарас Григорович, прочитавши лист, і знов нахилився над своєю роботою і до сутінків не кидав пензля, бо Бутаков нервував і просив якомога швидше кінчати роботу з матеріалами експедиції.

— Просто не знаю, в чому до неї піти,— скаржився ввечері Шевченко Лазаревському, показуючи йому лист баронеси.— Не в старому ж перелицьованому фраку.

— А ти поговори з нашою домовласницею Кутіною [167]. По-перше, два роки тому ти обіцяв їй намалювати портрет її небіжчика чоловіка, а по-друге, як запевняє Аксинья, вона нічого не продала з речей «свого небіжчика». Два роки дивилася на них, пересипала табакою та нафта́ліном, вмиваючись сльозами, а тепер замкнула шафу на ключ і підморгує нашому Сергію,— кивнув він у бік Левицького.— Ма́буть, вона тебе знов виручить.

Кутіна привітно зустріла свого славетного пожильця і одразу почала його частувати кавою з вершками і солодкими булочками, розпитуючи, як він там плавав, і ахкала та охкала, коли Тарас Григорович розповідав їй про бурі. Потім, витираючи хусткою сухісінькі очі і, за звичкою, зітхаючи, показала йому дагеротип, з якого думала замовити портрет, і додала, що просить Тараса Григоровича намалювати і її портрет, щоб повісити їх у золотих рамах поруч «для прикраси приміщення».

— Через десять днів я закінчу роботу над матеріалами експедиції і зможу працювати над вашим замовленням кілька днів без перерви,— сказав Шевченко.— Кожний художник, навіть такий, що не вчився в Академії, бере не менше як триста карбованців за портрет. Дайте мені, крім того, що дали мені в завдаток, пристойну сюртучну пару, костюм на кожен день та тепле пальто на зиму, і вважатимемо, що ви розрахувалися.

Кутіна зраділа невимовно. Вона добре знала, що за новий чорний сюртук, який коштува́в її чоловікові сто карбованців, ніхто не дасть більше двадцяти п'яти, а татарин-лахмітник ще менше. Так само і за інші вже надівані речі. Отже, два портрети обійдуться їй набагато дешевше, ніж людям.

Вона повела Тараса Григоровича в спальню і відчинила величезний незграбний гардероб, звідки війнуло важким духом таба́ки, нафталіну й пропотілого одягу, і вивалила на стіл сюртуки, піджачні костюми, піддьовки, тепле пальто та ведмежу шубу.

— Фрака, пробачте, нема,— говорила Кутіна,— він у мене в великій фірмі головним бухгалтером служив і в урочисті дні сюртук одягав, як серед купецтва води-

ться. Ось найновіший. Три рази й одягнув. Думала в ньому ховати, та рідні відрадили: кажуть, сюртук — одяг німецький. В піддьовці поховали.

Сюртук був тонкого англійського сукна і сидів на Шевченкові непогано. Треба було тільки трохи вкоротити рукави та переставити гудзики, за що одразу взялася Аксинья. Пальто теж було зовсім пристойне, на шерстяній ваті з каракулевим коміром. Тарас Григорович був задоволений.

— Ну добре. В сюртуку ви підете домовлятися з цією баронесою, а працювати у неї в чому й щодня ходити? Фарби дуже липучі. Недовго й умазатися: і сюртук пропаде, бо ж фарби терті на олії, а олію ніякими засобами не вивести. Може, у вас, художників, є особлива форма для роботи? — розпитувала Кутіна.

— Столичні художники у себе вдома працюють у широких оксамитових або сукняних куртках. Так і замовців приймають, але коли їм доводиться писати величезне полотно, як оця стінка, або розмальовувати церкву чи якийсь палац, тоді вони, як маляри, одягають довгі халати з парусини, бо тоді від плям та фарби не врятуватися.

Кутіна на мить замислилась, потім кинулася до шафи.

— Почекайте! Від чоловіка залишився новенький оксамитовий халат. Візьміть його та й пошийте собі з нього куртку.

— Та Бог з вами, Маріє Степанівно! Мені дихнути ніколи. Стану я ще кравчиху шукати! Старенький сюртук візьму або піджачний костюм, а без куртки обійдуся.

— А ви не відмовляйтеся, коли вам від душі дають! Дам і костюм... Завтра свято. Вже Бог мене простить: зогрішу, не піду до церкви, поведу вас до тутешньої мадами, до Терези Робертівни. Дасте п'ятірку, і вона вам за три дні чудову куртку пошиє, та ще й за фасоном, який ви їй накажете. Інакше наші панії побачать, що у вас одежа не той... і платитимуть дешевше за роботу. Треба справжню ціну з них брати. Справа комерційна.

Останній доказ зламав вагання Шевченка, і другого ранку він пішов разом із Кутіною до кравчихи-француженки, яка одразу зняла з нього мірку і сказала зайти приміряти куртку на другий день ввечері.

Повертаючись від неї, Кутіна розповіла, як ця француженка з Парижа потрапила в Оренбург.

— Вона ще зовсім молоденька: років з тридцять не більше дамочка, але тримає себе таким командуючим, що о-го-го! — цокотіла Марія Степанівна, манірно дріботячи осінньою мокротечею і підбираючи подол свого неосяжно широкого плаття.— Молодий князь Мансуров привіз її років дванадцять тому з Парижа. Вона, кажуть, там в модній майстерні робила. Красунею була, та й Мансуров з лиця — справжня картина. Може, дійсно думав він з нею одружитися, а може, тільки дурив дівчині голову, люблять же чоловіки знущатися з недосвідчених дівчат. Недалеко тут і до лиха! А як трапився гріх, він про шлюб більше й не згадував... Ну, найняв він їй в Петербурзі квартиру, багато обмеблював, гроші давав, одягав як ляльку. Вона й не тужила. Рік-два там минуло. Народила вона сина. Коли раптом Мансуров зник. А вона не в сльози, а просто в штаб, до найголовнішого генерала. Він їй і пояснив: «Так, мовляв, і так: призначили його в місто Оренбург, і поїхав він назовсім до місця служби. Шукайте собі тепер, мамзель, іншого». А вона речі склала — та в путь. Приїжджає сюди з немовлям мансуровським, а він і знати її не хоче. Вона тоді до губернатора, до Обручова. Викликав той Мансурова, а Мансуров і каже: «Не пара вона мені. Я — князь сіятельний, а вона французька міщанка». Наказав тоді Обручов, щоб він сплатив їй десять тисяч карбованців чистим золотом, або з посади звільнить. Одержала вона гроші, будиночок придбала, майстерню відкрила, всіх наших поважних паній почала обшивати, набрала дівчат, свого ремества навчила. Що й казати: розумна й хазяйновита. А хлопчика торік до гімназії віддала. «Не хочу,— каже,— щоб офіцером був. Всі офіцери розпусники та шалапути, гульвіси на зразок його батька». Чимало до неї людей сваталося: і купець першої гільдії Семибратов, і вчитель гімназії Філевський, і поміщик Болховітінов. Усім — відмовляє. У мене кімнату наймала, коли тільки приїхала. Та й тепер іноді до мене заходить. Така весела, метка. Наша б у сльозах висохла або в монастир пішла б з горя, а оця в люди вибилася.

— А що це за дівчина така, смуглява та чорна, що коробку з булавками принесла, коли вона з мене мірку знімала? — спитав Тарас Григорович, помовчавши.

— А це майстериця її, Забаржада-татарка. Вдова. Торік помер від холери її чоловік. З Криму вона, а він

був казанський. Обібрали бідолаху чоловікові родичі. Тереза Робертівна, можна сказати, на вулиці її підібрала голодну. Тепер вона в Терези вишивальниця. За Терезою як собака бігає. Тереза їй і паспорт виправила, і живе вона у Терези як своя.

— Та-ак,— протягнув Шевченко і почав прощатися з своєю балакучою супутницею, бачачи, що час збиратися до баронеси.

І раптом зупинився.

— А ви б колись запросили їх до нас, Маріє Степанівно: і Терезу, і майстерицю. Я б її намалював, цю татарку. Надто вона вже гарна й стрункa: так і проситься на картину.

Баронеса Бларамберг зустріла Шевченка привітно, запросила в свій будуар і почала докладно розпитувати його, коли він кінчав Академію, які його полотна були на виставках, чиї портрети він писав. Побіжно зауважила, що знайома з старим Венеціановим, з Щедріним, знає Тропініна, «такого ж самородка, як і ви», додала вона і почала захоплено говорити про італійські пейзажі Щедріна. Взагалі виявилось, що вона любить і знає мистецтво, і Шевченкові раптом стало приємно думати, що двічі на тиждень він зможе подовгу розмовляти з нею про все, таке дороге йому, як художнику.

Вона замовила йому поясний портрет олійними фарбами в натуральну величину. Потім перейшли до того, що для неї було, мабуть, найважливішим: у чому позувати.

Покоївка принесла цілу гору суконь та костюмів різного кольору, фасону та призначення — від розкішних ранкових пеньюарів з легкої напівпрозорої білої вовни або шовку з дорогоцінним шантильським, брюссельським або алансонським мереживом і важким гіпюром до елегантної амазонки з темно-синього англійського сукна і від парчового бального туалету, облямованого соболевим хутром, до траурної сукні, яку носила вона минулого року після смерті матері.

Кожен туалет Шевченко оглядав і накидав на плечі баронесі, щоб побачити, як він відтіняє і який кидає відсвіт їй на обличчя, потім з усіх відібраних з погляду кольору треба було зробити остаточний вибір. Баронеса на дві-три хвилини зникала в сусідню кімнату і з'являлася до художника в одному з відібраних туалетів, сідала до вікна або на диван, поки покоївка тримала

перед нею велике дзеркало, а Шевченко придивлявся до неї, як до майбутньої моделі.

Найбільш сподобалася їм чорна оксамитова сукня з великим декольте та сувора синя амазонка. Баронеса вагалася.

— Але ж в амазонці треба позувати просто неба, десь на ганку, на веранді або в алеї парку, а зараз листопад, паморозь. Я замерзну. А вона мені так личить...

— Отже, лишається або відкласти малювання до весни, або зараз позувати в чорному, а навесні, якщо моя робота вам сподобається, писати вас вдруге на вільному повітрі, в амазонці, навіть з конем, як малював Брюллов сестер Шишмарьових, свою «Вершницю» та інших дам.

— Чудова ідея! — вигукнула баронеса, зрадівши.— Згода! Пишіть мене тепер у чорному, а навесні напишете з моєю Нічкою. Вона така красуня, моя улюблена конячка! Як моделлю, ви будете нею цілком задоволені.

Шевченко посміхнувся. Він ще ніколи не малював коней, але ж вони такі красиві і граціозні тварини, що дійсно можуть дати художникові чимало приємного, і з передчуттям нової і оригінальної роботи він домовився про свій гонорар, дні й години сеансів і попрощався з баронесою.

Хоч як поспішав Бутаков з роботою, він бачив, що раніше, ніж до Нового року, матеріали його експедиції не потраплять до столиці, але здати роботу недбалу або недороблену він не міг — це означало б самому закреслити всю наукову цінність дворічної наполегливої праці, дорогої й улюбленої. Тому він і сам працював мало не по двадцять годин на добу і весь час квапив Шевченка з Залеським.

Розуміючи, що все їх майбутнє залежить від якості їх роботи, вони не ремствували і тільки подвоювали свої зусилля. Вдень, при сонячному світлі вони виконували основну роботу, а стильні облямівки й художні написи на картах та кресленнях — виконували тепер при свічках, засиджуючись до півночі, і тоді залишалися ночувати у майстерні. Тому Герн наказав поставити їм туди ліжка. А два останніх тижні вони й зовсім не виходили з майстерні. Портрети Кутіної, її покійного чоловіка і баронеси довелося відкласти, а щоб баронеса не нервувала, Герн особисто заїхав до неї підтвердити обіцянку Тараса Григоровича, що портрет буде закінчений до Нового року.

Всі краєвиди степу, укріплень, могил батирів і річок, берегів Аральського моря з його островами та прибережними скелями наклеїли на ватман і віддали оправити в розкішний альбом з палітуркою із тисненої шкіри з бронзовими застібками та платівкою, на якій Тарас Григорович намалював олійними фарбами маленький морський пейзаж, на зразок медальйона, від якого альбом став ще розкішнішим.

Дванадцятого грудня учасники експедиції нарешті урочисто здали матеріали військовому губернатору Обручову.

Разом з альбомом Бутаков здавав великий господарчий та науковий звіт експедиції, а також великі географічні, топографічні, геологічні, гідрологічні та мореплавні карти вивченого й обслідуваного моря, його островів та берегів. Декілька солдат несли скрині з запакованими і готовими до відправки в столицю колекціями. Вернер та Шевченко супроводили їх.

У великому кабінеті військового губернатора був, крім Герна, черговий ад'ютант. Два ординарці стояли біля дверей.

Усе принесене, крім ящиків з колекціями, згромаджених в кутку, розклали на великому столі для засідань військової ради праворуч від письмового стола. Карти експедиції мали прекрасний вигляд, облямовані художнім орнаментом з чепурними графічними написами в староруському стилі, прикрашені кіновар'ю та золотом. Особливо добре була оформлена гідрографічна карта, де на контурі кожного острова був мініатюрний краєвид або навіть кілька краєвидів цього острова, його гір та берегів.

Розклавши все принесене, Бутаков, штурман Поспєлов, Вернер і Шевченко — усі в парадних мундирах — тепер стояли осторонь і нетерпляче позирали на маленькі внутрішні двері біля письмового стола, над якими височів величезний, у півтора натуральних зроста, портрет царя. Черговий ад'ютант зник за цими дверима, пішов сповістити губернатора, що учасники експедиції чекають на нього.

— Чому ж нема з нами Макшеєва? Адже ж він тут, в Оренбурзі?— тихо спитав Шевченко.

— Я заходив до нього, запрошував. Він відповів, що був в експедиції випадковою й епізодичною фігурою і йому незручно,— лаконічно відказав Бутаков.

В цю мить на дверях колихнулася портьєра. В кабінет швидко ввійшов маленький худорлявенький старий генерал у неновому мундирі без орденів. Усі виструнчилися. Бутаков ступив кілька кроків наперед і віддав по-військовому рапорт.

— Згідно з розпорядженням вашого превосходительства учасники описової експедиції Аральського моря з'явилися з готовими картами, зарисовками краєвидів, звітами та всіма іншими матеріалами, а також зібраними там науковими колекціями.

— Вільно!— скомандував генерал і по-дружньому потиснув руку Бутакову.

— Дуже радий, дорогий Олексію Івановичу, що вам вдалося своєчасно і так блискуче й продуктивно закінчити вашу експедицію. Це великий вклад у нашу вітчизняну науку, і цей вклад, як казав наш Ломоносов, ще раз блискуче показує,

Что может собственных Платонов
И быстрых разумом Невтонов
Российская земля рождать.

Бутаков мовчки вклонився, потім обернувся до своїх супутників, щоб офіціально відрекомендувати їх начальству, але генерал сам підійшов до них.

— Здрастуйте, панове. Радий вітати вас і поздоровити з завершенням вашої великої і корисної справи. Олексію Івановичу, познайомте мене з ними.

— Штурман далекого плавання Балтійського військово-морського флоту прапорщик Поспєлов Ксенофонт Єгорович,— представив Бутаков молодого моряка.

Генерал запросто, привітно й міцно потиснув руку Поспєлову.

— Томаш Антонович Вернер, унтер-офіцер 1-го батальйону Оренбурзького особливого лінійного корпусу,— продовжував Бутаков.— Геолог нашої експедиції, мінералог, ботанік і іхтіолог, ентомолог і так далі.

Всупереч усім військовим статутам, генерал міцно потиснув руку і Вернеру.

— А хто ж малював ці чудові краєвиди?— вів далі генерал, підходячи до столу з розкладеними на ньому картами, кресленнями, альбомом і кількома картинами, які не потрапили за форматом в альбом.

— Дозвольте представити вашому превосходительству автора цієї краси, нашого талановитого художни-

ка, рядового 5-го лінійного батальйону Тараса Григоровича Шевченка, колишнього класного художника російської імператорської Академії художеств і... колишнього викладача малювання Київського університету святого Володимира,— ледве помітно затнувся Бутаков.

Шевченко стояв, виструнчившись, перед генералом і, як належить за статутом, «їв очима начальство», але генерал просто простягнув йому руку і чемно сказав:

— Дуже радий познайомитися! Так, мало у нас в Оренбурзі талановитих представників мистецтва. Але мені казали, що ви ще, крім того, й відомий поет. Покажіть мені, будь ласка, вашу роботу.

Шевченко підійшов до столу і, розкривши альбом, почав показувати спочатку краєвиди степу і нових фортів на шляху експедиції, коротенько пояснюючи генералові, з якого боку вони намальовані, де головні вали та траншеї, але потім захопився, почав розповідати про природу степу, про Арал, про скелі його узбережжя, про острови, мілини та рифи, про несподівані раптові бурі та шквали. Він і не помітив, що розповідає вже більше як півгодини.

Потім Обручов іще довго розпитував Бутакова та його супутників про різні деталі експедиції і нарешті сказав:

— Мушу висловити вам, Олексію Івановичу, і всім іншим учасникам експедиції свою подяку за відмінну роботу і вважаю за свій обов'язок клопотатися перед государем імператором та військовим міністерством про нагородження вас відповідними нагородами та про дальше підвищення вас у наступний чин. А також пом'якшення вашої долі,— додав він, звертаючись до Шевченка й Вернера.

Сонце сяяло в душі обох засланців, коли вони виходили з губернаторського палацу. А Герн тим часом казав Бутакову:

— Ну, тепер сидітиме наш генерал над списками тих, кого він представляє до новорічних нагород, підвищень та нових призначень. Ох, і інтриг же сплітається завжди навколо таких списків!.. Все тут уживається, що тільки можна собі уявити: і підлабузництво, і нашіптування, і нахабна брехня, і пиятика, і доноси, і вродливі жінки, й позики — все і всіх мобілізують,

щоб добитися свого; хоча всі ці заходи тепер майже нічого не досягають. Не те було за часів ласолюбця Перовського, попередника Обручова, коли вони були всемогутні. А мені доводиться витримувати щохвилинні атаки різних одвідувачів, відкараскуватися від пиятики, різних запрошень на рандеву та «ділові розмови» за пляшкою вина в окремих кабінетах ресторану.

Бутаков тільки мовчки співчутливо похитав головою і рушив за своїми помічниками.

— А тепер пішли до нас, на Костьольну,— сказав Тарас Григорович.— Сьогодні день народження Сергія Левицького. Посвяткуємо! Адже ж сьогодні вперше неясні сподівання на майбутнє полегшення набрало для мене та для Томаша більш-менш реальних форм. Тільки не треба про це говорити навіть Левицькому з Лазаревським. Я стаю забобонним: боюся, що підслухає мене моя нещасна доля і знов зруйнує мої надії.

Дорогою купили вина, закусок, цукерок, фруктів та різних ласощів і, навантажені пакунками, весело ввалилися в своє холостяцьке житло, по обіді добре прибрали його й приготували святковий стіл. О восьмій прийшли гості Левицького: двоє товаришів по службі з дружинами, Кутіна з небогою, дві класні дами чернігівки, Вернер та Бронек Залеський, і всі, як водиться, з подарунками.

Спочатку пили чай с ласощами, потім Кутіна принесла свій органопан — музичну скриньку, в яку встромлюють великі круглі пластинки бристольного картону з силою дірочок і потім крутять ручку, як у шарманки. Почалися танці. Танцювали всі. Навіть Тарас Григорович пройшовся з Кутіною в мазурці. Пластинок було багато. Раптом знайшли й гопака.

— Браво!— заплескали в долоні жінки.— Ми не заспокоїмось, поки Тарас Григорович не станцює з іменинником.

Усі стали колом. Кутіна швидше закрутила ручку органопана, і під одне з найзадьористіших колін Шевченко вилетів у коло і пішов навприсядки. Левицький вже мчав йому назустріч, і вони то сходилися, то мчали один за одним, а всі інші відбивали такт і весело пересмикували плечима, запалені стрімким хвацьким мотивом. Раптом одна з класних дам схрестила руки на грудях, повела плечима в пишній вишиваній сорочці з брижчатими рукавами, блиснула очима

з-під чорних брів і полетіла колом легкими бистрими стрибками.

Навіть Бутаков притупував у такт танцюристам. Його жваві чорні очі палали. Адже ж і він виріс у Севастополі, серед сміливих рибалок Чорного моря та Дніпра-Славути, де таке гаряче сонце, така родюча земля, такі запашні степові трави й такі жагучі поцілунки жінок...

Об одинадцятій сіли вечеряти. Кутіна з Аксиньєю таки добре постаралися, дичина, риба, пироги, тістечка — все було напрочуд смачне. Всі їли, пили, жартували, сміялися, розпалені танцями та напоями. Потім знов пішли танцювати. О першій зібралися додому службовці з дружинами, яким треба було вранці на роботу, але вечірка тривала й далі. Розійшлись о п'ятій ранку.

— Хóроше у вас було: молодо, весело й невимушено,— казав Бутаков, шукаючи шапку.— Спасибі за хороший вечір.

XVI. ПОЛЬСЬКИЙ ГУРТОК

— А сьогодні я вже від тебе не відстану,— казав другого дня Бронек Залеський, допомагаючи Шевченкові прибирати ескізи, розкидані по всій майстерні після відправки їх робіт до губернаторського палацу.— Сьогодні ввечері введу тебе в наш гурток. Сам знаєш, як багато нас тут, конфірмованих. Але не всі в солдатах: є й такі, що на вільному поселенні, живуть під наглядом поліції. Давно вже мене просили привести тебе, та через цю кляту роботу ніколи було й дихнути... Люди хороші, не жалкуватимеш.

— Ну добре. Ходім,— згодився Шевченко, вкидаючи в запалену грубу цілі купи обрізків креслярського паперу, подертих етюдів та різного сміття.

Патер Михал Зельонка [168] наймав цілий будинок на сім кімнат. Дві з них займав сам, у найбільшій була спільна їдальня, а в інших жили сім конфірмованих солдатів Другого Оренбурзького лінійного батальйону. В крихітній кімнатці біля кухні жила старенька панна Констанція, економка Зельонки, яка поїхала за ним на заслання на край світу, «бо ж не можна кину-

ти ойця префекта без догляду», як говорила вона, сумно зітхаючи за рідним краєм. На всіх своїх земляків панна Констанція дивилася, як на родичів: лагодила їм білизну й шкарпетки і пильно стежила за куховаркою Машею, щоб та не приховала ані порошинки з їх солдатського пайка та з усього, що одержували вони посилками від рідних або заробляли, хто чим міг. Завдяки турботам цієї передчасно висохлої, гостроносої, мрійно-сентиментальної старої діви житло засланців було охайним і затишним.

Відчинила їм сама панна Констанція і, побачивши незнайому людину в цивільному пальті й високій смушевій шапці, розгубилася:

— Пан до кого?— спитала вона, недовірливо заступаючи вхід, але в цю мить з-за плеча Тараса Григоровича визирнув маленький на зріст Бронек:

— Це ми, панно, з паном Шевченком.

Вона зашарілася, як школярка, відступила в бік, запрошуючи гостя, і зробила йому кумедний кніксен.

— Проше вибачити! Бардзо проше!— забелькотіла вона присоромлено і одразу ж зникла в глибині темного коридора.

У великій просто умебльованій їдальні сиділо навколо столу четверо солдатів, молоденький козачий офіцер, якийсь огрядний пан у сірому сюртуку і далі другий, худорлявий сивий — у чорному сюртуку.

— Нарешті!— радо вигукнув один із солдатів і кинувся до Шевченка з простягнутими руками.— Не пізнаєте? — спитав він, трохи збентежений стриманим привітанням Шевченка.— Турно! Людвіг Турно! Ми з вами познайомилися позаторік у Гернів, коли ви вперше прибули до Оренбурга.

— Тепер пізнав,— привітно відгукнувся Тарас Григорович і міцно потиснув йому руку.— Ми в Орську часто згадували вас з Крулікевичем та Завадським. Вони мені розповідали, що вас і ще одного пана судили з ними в одній справі.

— Так, так! Мене й Копровського. Як же вони там зараз, в Орську?

— Вони конвоювали транспорт генерала Шпейбера. Крулікевич зимував в Раїмі. Просив щиро вітати вас та всіх, хто його пам'ятає.

Говорячи, Шевченко обходив стіл, здоровкаючись з усіма присутніми і кінець кінцем опинився поруч

пана в чорному сюртуку. Пан з привітною усмішкою підвівся назустріч поетові. Його незастебнутий сюртук раптом розкрився на грудях, і Шевченко побачив велике срібне розп'яття, які носять на грудях католицькі ченці і ксьондзи. Це й був патер Михал Зельонка, префект усіх католиків Оренбурзького військового округу.

Патер був людиною спостережливою. Він помітив недовірливо-сторожкий погляд поета. Він читав у свій час і «Кобзар», і «Гайдамаків», і йому була зрозуміла ця традиційна упередженість українців до католицького духівництва, коріння якої сягало в давнину. Він сам собі посміхнувся і привітно звернувся до Тараса Григоровича:

— Певно, вас здивувала присутність серед військових людини з хрестом? Я такий самий засланець, як і всі інші. Тільки мій сан врятував мене від солдатського мундира.

— Дійсно, був трохи здивований,— щиро відповів Шевченко,— бо ж повстання — справа збройна та бойова. Невже за те, що ви благословляли повсталих або молилися за них?..

— О, ні! Моя справа трохи інша,— охоче відповів Зельонка.— Я був законовчителем Гродненської чоловічої гімназії. В тридцятому році одного з моїх учнів заарештували за участь у нелегальному політичному гуртку. Хлопчикові було лише шістнадцять років. Батька у нього не було. Я почав за нього клопотатися — і сам потрапив у заслання.

— За клопотання?!— жахнувся Тарас Григорович.— Я ще такого не чув...

Зельонка мовчки розвів руками.

— І ви тут майже двадцять років?.. Уявляю скільки жаху ви тут набачилися за такий безмежно довгий час!..

— Так... Чимало... Особливо перші роки. Конфірмовані могли жити тільки в казармі. Нікому, крім мене, як їх духівника, не дозволялося їх відвідувати. Іноді вечорами я приходив до них із жбаном молока для релігійної бесіди. І це була їх єдина розрада. Та й оренбуржці інакше тоді до нас ставилися, ніж тепер. Вас, певно, дивує, що я не в сутані? Коли я сюди приїхав, за мною ходила юрба і кричала: «Дивіться! Комедіанти приїхали! Ярмарок буде!» Тоді я пішов до тодішнього

військового губернатора Перовського і сказав, що віднині носитиму сюртук, щоб не наражати на глум свій сан.

Шевченко мовчав приголомшений: двадцять років заслання! І за що? Важким ковальським молотом стукала ця думка у вухах, в голові. І мимоволі народилось виправдання для зрадливих друзів, що не відповідали на листи і не наважувались клопотатися за нього...

Подали чай. Розмова стала загальною. Поруч із Шевченком сидів молоденький козачий офіцер, який одразу звернувся до Тараса Григоровича.

— Мій брат Альоша багато розповідав мені про вас. Ви з ним вчилися в Академії. Днями він має приїхати на різдвяні канікули, і буде дуже радий з вами побачитись.

— Пробачте... Як ваше прізвище?

— Я Чернишов Матвій.

Шевченко зрадів. Почав його розпитувати про брата. Той розповів, що Олексій тепер готує дипломну роботу «на велику золоту медаль», яка дає право на відрядження до Італії.

Тим часом прийшов Томаш Вернер. Надходили й інші люди — майже всі в військовому, і скоро навколо великого овального стола стало тісно. Тоді огрядний пан у сірому сюртуку витяг з кишені кілька газет і якісь аркушики.

— Маємо, панове товариство, нові російські і закордонні газети. Чимало новин.

— Хто це?— пошепки спитав Шевченко сусіда, кивнувши на пана в сірому сюртуку.

— Це пан Венгржиновський [169], він завідує школою у притулку для киргизьких дітей, що існує на громадські кошти,— тихо відповів той. Бронек Залеський постукав ложечкою об край склянки. Усі розмови вщухли.

— Ось лист з нещасної і героїчної Угорщини,— почав Венгржиновський, розгортаючи аркушик тонкого паперу, списаний мікроскопічно дрібними літерами.— Ви вже знаєте про трагічну долю Чеслава Звольського, але тепер...

— Дозвольте,— раптом перебив його Вернер.— У нас сьогодні гість, славетний український поет і художник Шевченко. Він нещодавно повернувся з дворічної

експедиції на Аральське море і, як і я, певно надто мало знає про ці трагічні події, отже, просимо...

— Так,— кивнув і Шевченко.— Дійсно, якщо ми з Вернером уривками довідалися про Паризькі події, то про Угорщину я, наприклад, знаю тільки те, що там була революція, яку придушили за допомогою російської армії — і все. Дуже прошу, якщо шановне панство не заперечує, розкажіть нам з Вернером коротенько, що там сталося.

— Треба розказати!

— Обов'язково!— підхопили голоси.

Венгржиновський мовчки вклонився, склав свої газети і почав розповідати.

— Важко відокремити угорську та італійську революції від австрійської тому, що абсолютизм Габсбургів з канцлером Меттерніхом на чолі однаково пригноблював усі ці народи.

— Але ж перший заклик до боротьби пролунав на березі Сени!— вигукнув Балтазар Доморацький [170]. Це з Парижа війнуло життєдайною бурею!

— Тихше! Не заважайте!— зашепотіли навколо.

А Венгржиновський вів далі:

— Дійсно, Лютнева революція в Парижі стала наочним прикладом багатьом народам Європи... Отже, тринадцятого березня повстав Відень. Вибух був такий одностайний, що Меттерніх [171] відразу пішов на демісію і втік за кордон. Повстали студенти, буржуа, робітники, крамарі, дрібні службовці державних установ, інтелігенція, ремісники, і тому, що в Відні живуть представники всіх народів цієї клаптикової держави, пліч-о-пліч з австріяками билися поляки, угорці, хорвати, чехи, словенці, далмати, серби, галичани та інші... Переляканий імператор на третій день згодився дати конституцію, а на чолі свого уряду поставив генерала Віндішгреца [172]. В той же день, тобто п'ятнадцятого, повстав і Пешт [173], бо Відень відмовився дати Угорщині окремий кабінет міністрів, відповідальний лише перед угорським сеймом. Пештяни звільнили політичних в'язнів, захопили друкарню і надрукували свій революційний маніфест з вимогою дванадцяти радикальних реформ, утворили Комітет громадського порятунку та оголосили призов до національної гвардії... По містах виганяли австрійських урядовців та австрійські гарнізони. Повсталі селяни вимагали скасувати

кріпаччину, палили фільварки. Одразу прокинулися й слов'янські народи, пригноблені Угорщиною. Хорватський сейм в Загребі перший оголосив Хорватію самостійною державою. Наші поляки теж не мовчали. Але ж угорський Тимчасовий уряд не визнав рівноправ'я слов'ян і намагався зберегти таке становище, яке було й за Габсбургів.

Тим часом угорські магнати почали змовлятися з хорватськими й сербськими панами, щоб виступити проти Угорського тимчасового уряду, а хорватський бан Єлачич [174], прибічник Габсбургів, кинув хорватську армію на придушення революції.

— Пан забув, що наприкінці березня вибухнула італійська революція!— одразу вигукнули Турно і Доморацький.

— Ні, я навмисно сьогодні не торкаюся італійської революції. Про це докладно поговоримо іншим разом. Проте, якщо наш шановний гість бажає одразу мати загальну картину?..— запитально звернувся Венгржиновський до Тараса Григоровича.

Шевченко з хвилину подумав, потім відповів:

— Я теж гадаю, що про італійців краще поговорити окремо. Отже, той бан Єлачич виступив проти Угорщини?

— Так. А угорці саме обрали свої Національні збори, де більшість стояла за реформи в межах Габсбурзької монархії. Там почалися нескінченні суперечки проміж партій і груп. Національні збори створили двохсоттисячну армію проти хорватів, а окремий загін з неї послали в Італію! Та не підтримувати, а приборкувати італійську революцію.

— Ганьба!— не витримав Вернер.

«Зрада»,— подумав Шевченко.

— Справжні демократи були обурені,— вів далі Венгржиновський,— Шандор Петефі [175] закликав забрати владу з рук зрадників-лібералів. На бік демократів став і відомий громадський діяч Кошут [176]. Національні збори обрали Комітет захисту батьківщини. Тоді в народі спалахнув революційний ентузіазм, і наприкінці вересня сорок восьмого року армія Єлачича змушена була відступити до Відня.

Тим часом у Відні відбулося теж чимало подій. В перші дні революції робітники створили там збройні загони, студенти — Академічний легіон. Для безробітних

запровадили громадські роботи. Все це лякало ліберальних буржуа з нового кабінету. Коли ж вибухла революція в Італії та Чехії — імператор Фердінанд згодився виділити чехів в окрему конституційну державу і в квітні прийняв угорську, а потім і австрійську конституцію. Але австрійська конституція викликала незадоволення всіх верств, бо робітникам не надавала виборчих прав, селянам ані волі, ані скасування повинностей, а інтелігенти та дрібна буржуазія обирали лише Нижчу палату. До того ж, уряд видав наказ про ліквідацію Комітету делегатів Національної гвардії. І ось п'ятнадцятого травня знов повстали віденські робітники й студенти. Імператор втік в Іннсбрук, уряд анулював свій наказ про ліквідацію Комітету Національної гвардії і оголосив, що перший рейхстаг стане Установчими зборами і вибори до нього будуть без цензових обмежень. А в цей час імператор в Іннсбруку оголосив маніфест, повний загроз. Тоді знов повстали робітники та студенти. І одночасно повстала Прага. Чехи сформували селянські загони — кілька десятків тисяч чоловік, які вимагали скасувати кріпацтво. Австрійська вояччина кинула свої сили на чехів, і сімнадцятого червня Прага примушена була капітулювати.

У віденських Установчих зборах переважали помірковані ліберали. Вони не наважувалися звільнити селян без викупу. Це відштовхнуло селян від революції. Тим часом Італію приборкав генерал Радецький [177].

В серпні імператор повернувся до Відня. Коли угорці розбили Єлачича, військовий міністр Австрії надіслав йому на допомогу віденських гренадерів, але гренадери відмовилися виконати наказ. Робітники, студенти та дрібна віденська буржуазія підтримали гренадерів, бо всі розуміли, що після поразки Угорщини почнеться і в Відні ліквідація революції. Віденці захопили штурмом арсенал, і одразу озброїлося близько ста тисяч віденців. Імператор вдруге втік з Відня, а тридцять першого жовтня контрреволюційна кадрова армія Віндішгреца захопила після запеклого бою Відень — і почалася розправа.

— Якщо народ взяв приклад з парижан, як треба робити революцію, то Віндішгрец добре запам'ятав червневу розправу Кавеньяка [178] з робітниками,— вкинув Турно.

— Так. Марно Кошут вимагав наступати, коли розбитий Єлачич відступав до Відня,— вів далі Венгржиновський.— Кошут розумів, що треба з'єднатися з повсталими віденськими демократами, щоб остаточно звалити Габсбургів, але угорське офіцерство з командуючим Гьоргеєм [179] саботувало його накази, і тридцятого жовтня Верхньодунайська армія угорців була розбита.

В цей час імператор Фердінанд помер, а молодий Франц-Йосиф оголосив в Угорщині облоговий стан, Національні збори розпущеними, а Єлачича призначив намісником Угорщини. Але Національні збори не визнали себе розпущеними, а Франца-Йосифа — своїм королем. В грудні армія Віндішгреца вторглася в Угорщину, а п'ятого січня цього року австрійці захопили Пешт. Угорський уряд переїхав у Дебрецен, і в березні угорська армія, значно підсилена польськими і навіть австрійськими демократами, під командою польського генерала Бема [180] вигнала австрійців з Трансільванії. Бем оголосив селянам волю, всім народам справедливе розв'язання національного питання, тому його армія користувалася широкою підтримкою народу і скоро здобула блискучу перемогу.

Саме тоді Франц-Йосиф оголосив в Ольмюнці свою «конституцію», якою позбавляв Угорщину всіх прав. У відповідь Кошут оголосив Угорщину самостійною державою і республікою. Згодом Комітет захисту батьківщини перетворили на раду міністрів, а Кошута обрали президентом Угорщини.

Одночасно угорська армія почала наступ на армію Віндішгреца. Охоплена революційним ентузіазмом, складаючись переважно з селян, вона знов розбила ворога під Сольнаком, звільнила Пешт і підійшла до австрійських кордонів. Австрія звернулася до Росії по допомогу. Як відомо, російська армія вороже зустріла наказ про виступ у похід. Чимало солдатів і офіцерів з капітаном Гусєвим на чолі відмовилися виступати. Гусєва та сімох його друзів стратили, інші опинилися в Сибіру, але багато офіцерів та солдатів дезертирували в поході або перейшли на бік угорців. Та все ж сили були надто нерівні. В самій Угорщині зрадницька «партія миру», вище католицьке духівництво та старе кадрове офіцерство одверто стояли за Габсбургів. Кошут тримався нерішуче і на початку серпня передав владу головнокомандуючому Гьоргею і втік у

Туреччину, а угорська армія, яка була ще цілком боєздатна і мала невичерпні резерви, капітулювала під Вілагошем.

Венгржиновський замовк. Він і втомився, і сам розхвилювався. Знову витягнув ті самі аркушики, які розгортав, коли ще пили чай.

— Ну, а тепер?— не витримав Шевченко.— Що там тепер?

— Що? Польові суди, страти, брязкіт кайданів, сльози дітей та жінок. Кошута заочно присудили до смерті. Запровадили ту Ольмюцьку «конституцію» [181],— сказав Залеський.

— І відокремили від Угорщини Хорватію, Славонію, Теммешварський Баннат, Сербську Воєводицю та Трансільванію,— підхопив Турно.

— Розділили Угорщину на п'ять імперських провінцій з австрійськими урядовцями на чолі, а вся влада над країною віддана в руки генерал-губернатора,— навперебій розповідали інші.

— Заборонили носити одяг національних кольорів!

— Державною мовою визнали тільки німецьку!

— Ліквідували угорські школи!

— Скасували всі закони минулого року!

— Я перебив вас, пане, своїм проханням,— звернувся Шевченко до Венгржиновського,— ви хотіли зачитати нам якийсь лист. Дуже перепрошую. Тепер Вернер і я усе знаємо, і ми всі тут будемо раді почути ваші новини.

— Дійсно,— ствердив Венгржиновський,— пише нам один наш колишній товариш. Тепер доля закинула його в армію там, у Угорщині. Стоять вони в якомусь селі біля Бекещаби. Ось що він пише:

«Поруч халупи, де ми живемо,— сільська школа. Там з ранку до ночі несамовитий плач і зойки: шмагають школярів так, що їх дитячі штанці в крові, бо ж не розуміють вони німецької мови. Матері плачуть, а не пусти дитину до школи — заберуть і матір і так відшмагають, що два тижні лежатиме долілиць. На панщину женуть від світанку до ночі, стягають данину й податок і за цей рік, і за минулий, за борги продають останнє дрантя. Одяг угорської армії заборонили носити, люди ходять півголі, вже почалися морози. Наші чим можуть допомагають, але ж чи багато в солдата зайвого дрантя?! Та й за найменшу допомогу дають

зайвий наряд і на гауптвахту садовлять. Австріяки забирають у селян весь хліб, борошно, овочі. Люди голодують. А коли наш бідолаха Адам порадив людям закопати збіжжя від реквізиції,— його віддали під суд і позавчора розстріляли перед ротою. Ми вночі потай поховали його в діброві і навіть панахиди не могли справити. Вічна йому пам'ять, нашому товаришеві!»

Венгржиновський тремтячими руками згорнув лист і ніяк не міг засунути його в конверт. І раптом всі присутні підвелися, шануючи пам'ять свого товариша.

Провести Шевченка пішли Турно й Залеський. Шевченко довго мовчки ішов з Бронеком, потім раптом заговорив, ніби думаючи вголос

— Коли кинеш камінь у ставок, то підуть водою кола, спочатку маленькі, а потім все ширші й ширші... Отак ще малим хлопчиком я думав, що коли б наш пан був добрим — все було б чудово. Це — найменше коло. Згодом я зрозумів, що треба видати закон, за яким панам суворо заборонялося б кривдити й ображати людей — це вже ніби ширше коло. Потім побачив я, що треба зовсім скасувати кріпацтво. А підростаючи, зрозумів, що не самим лише селянам погано жити, а й інтелігентам, і дрібним чиновникам, і майстровим. Думав, що досить було б мати кращого царя, а потім зрозумів, що всі вони однакові, тільки один пригноблює людей одверто, а інший — обманом. Мріяв про конституцію, а згодом побачив, що це теж шахрайство: просто обдурюють людей обіцянками. Здавалося мені, що треба тільки оголосити республіку — і все зміниться, а за цей рік зрозумів, що й це тільки трохи ширше коло, бо раніше гнобили людей аристократи, а за республіки — капіталістичні підприємці.

— Надто багато ще темряви в народі: адже ж і в армії Паскевича мало не всі солдати з селян. Могли б зрозуміти, на чию користь приборкують угорців,— гірко зауважив Залеський.

— Навіть у наших лінійних батальйонах чимало солдатів, які за «веру, царя и отечество» ладні кров проливати,— вкинув і Турно.

— А ті ж самі угорці не відмовилися від права пригноблювати сербів, хорватів та нашого брата поляків,— сумно зауважив Залеський.

Далі йшли мовчки, потім Шевченко заговорив задумливо і повільно:

— Останнім часом я часто пригадую одну розмову з Бєлінським. Я з ним був мало знайомий. Бачив його колись у Панаєва [182], у Гребінки та в Струговщикова [183], але ніколи не доводилося мені з ним по-справжньому поговорити. І ось якось навесні, стояв я на набережній Неви і милувався перловим віддзеркаленням хмаринок у хвилях. Стою, захоплений цією красою, і не помітив, як підійшов і став поруч Бєлінський. «Про що ви так замислилися, Шевченко?»— спитав він мене. Не знаю, як, але почав я говорити про те, що стояло в мене тоді перед очима: як будували цю Північну Пальміру покарані Петром запорожці та російські мужики, як гинули тут люди від пропасниці, тифу, цинги, а на їх кістках виростало розкішне місто та як і досі скрізь страждає народ. Бєлінський помовчав, потім сказав, особливо якось натхненно, ніби раптом побачив далеке майбутнє: «Прийде час, і не буде ані гнобителів, ані пригноблених, ані дідичів, ані фінансистів. Не буде тоді і жебраків, безпритульних сиріт, старих солдатів, що просять копійку на скоринку хліба. Ця ідея стала для мене ідеєю ідей, буттям буття, альфою і омегою існування...» Сказав, потиснув мені руку і швидко пішов. І розмовляв він у ту мить, видно, більше сам із собою, ніж зі мною. Більше не бачилися. Дорого б я дав, щоб знов побачити його, поговорити. Але нема його в живих, а мене нема в Петербурзі...

Вони вже стояли біля будиночка Кутіної, і Турно міцно тиснув руку Шевченкові.

— Ми дещо й тут знаємо про ці ідеї. Я знайду вам кілька номерів «Нової Рейнської газети». Там багато пишуть про соціалізм. Приходьте частіше до нас. Знайдемо для вас і лист Бєлінського до Гоголя, і все, що ви бажали б прочитати.

Перше знайомство з польським гуртком справило на Шевченка велике враження. Наче вільним вітром війнуло в обличчя. Весь ранок згадував він учорашні розмови і тільки шкодував, що не встиг багато про що розпитати і що раніше не познайомився зо всіма своїми товаришами по «конфірмації», потім, захопивши прочитані книжки і діждавшись сутінків, побіг в бібліотеку по новий «хліб духовний».

На його прохання, бібліотекар залишив йому всі останні статті Бєлінського, «Неточку Незванову» Достоєвського, роман Гончарова «Обыкновенная история»,

п'єси Тургенєва, і Тарас Григорович повернувся добре навантажений книжками, одну з яких одразу взяв Поспєлов, а Шевченко як прийшов, так і заглибився в читання.

Марно намагався Лазаревський заговорити з Кобзарем. Тарас Григорович або зовсім не чув його запитань, або відповідав невлад. Нарешті Федір Матвійович махнув рукою і сів писати листа до батьків, яким збирався надіслати свій портрет пензля Шевченка. А вранці Шевченко одягнув свою чепурну оксамитову блузу і пішов до баронеси.

Він бував у неї тричі на тиждень і щиро захопився своєю роботою. Якщо Ісаєва писав він з внутрішнім опором і упередженістю, то тепер у ньому прокинувся справжній митець. Він прагнув не тільки схопити зовнішню схожість, але й перенести на полотно трохи таємного внутрішнього життя людини, непомітного для байдужих очей, схопити якісь дрібні рисочки, від яких звичайний портрет набуває раптом сили творів великих майстрів. З насолодою піймав він пензлем промінь сонця в той момент, коли він упав на її скроню і запалив під напівзів'ялою шкірою цієї сорокарічної жінки крихітну жилку, повну яскравої крові, а в її погляді засяяла думка знавця й любителя мистецтва, що розуміє його шукання.

І баронеса це відчула. Іноді, втомившись нерухомо позувати, вона підходила до мольберта й дивилася на себе задумливим, серйозним поглядом і знов мовчазно сідала на диван, і приймала потрібну позу. Але якось вона сказала:

— Так, небагато художників намагається вгадати, про що думає їх модель...

— Отже, до весни, в синій амазонці з моєю чудовою Нічкою,— сказала вона йому на прощання, коли портрет був готовий.— А влітку ви напишете портрет моєї доньки, яка закінчує Смольний.

Домалював Тарас Григорович і портрет кутінського «небіжчика».

З художнього погляду невдячною була ця робота. Як не допитувався Шевченко, якого кольору були очі, волосся, якого відтінку була шкіра померлого, Кутіна відповідала так неточно і так суперечливо, що він, схопивши за дагеротипом основні риси обличчя, і не намагався відтворити живий образ, а дав, за його

власним виразом, середньолюдський тон обличчя, а очі намалював блакитнувато-сірими,— такі найчастіше зустрічаються в середній смузі Росії. Кутіній і це здавалося неймовірно прекрасним. Коли ж він намалював її веселою жіночкою, яка багатозначно й лукаво підморгує глядачеві і ніби готується вистрибнути з рамки і піти в стрімкий танець, вона зовсім розтанула і дивилася на Шевченка закоханими очима, «мов голодний кіт на сметану», як казав Сергій Левицький.

Днів через п'ять після здачі карт та альбома Карл Іванович Герн зайшов у майстерню Тараса Григоровича, де поет тепер здебільшого писав вірші, або читав заборонені книжки, або з аральських етюдів писав пейзажі олійними фарбами.

— Генерал Обручов просить вас з'явитися до нього сьогодні після півдня. Здається, хоче замовити вам портрет.

Шевченко трохи розгубився:

— Отже, треба одягти солдатську форму?

— На перший раз — так. А там буде видно. Обручов не з пихатих. Якось трапився з ним надзвичайно кумедний випадок. Торік з'їхалися в Оренбург башкири, щоб служити в своєму башкирському полку, і зупинилися на площі навпроти його палацу. Приїхали вони немазаними возами, які так рипіли, що Обручов всю ніч не спав і на ранок наказав їм змастити свої вози, а потім сам вийшов подивитися, як вони виконують його наказ. Бачить генерал, що один башкир мастить не так, як треба. Взяв він у башкира мазницю та квач і почав показувати, як треба це робити. Генерал мастить, а башкир стоїть за його спиною і приказує: «Ай, якши! Ай, якши! Ще мазй! Мазй ще, будь ласка! Ай, який ти молодса!» Обручов спокійно віддав йому квач і каже: «Сам масти, голубе. Мені, генерал-лейтенантові, ця робота не підходяща». Башкир мало не помер з переляку, коли зрозумів свою помилку, а ми регочемо аж до сліз,— розповідав Герн.— До речі, він вже надіслав у Третій відділ запит, нагадав про вашу характеристику, надіслану два роки тому, і просив відповісти, чи не дозволять вам малювати. А по військовій лінії Обручов вас представив на унтер-офіцера.

Шевченко мовчав. А Герн взяв свій кашкет і, пригладжуючи долонею волосся, втомлено сказав:

— Ох, ці новорічні представлення! Кожен день складаємо нові списки, а потім одних викреслюємо, а інших дописуємо. І навколо кожного прізвища точиться таємна боротьба. Ні вдень, ні вночі нема мені спокою.

Шевченко старанно наваксував чоботи, почистив мундир, поголився і пішов до губернаторського палацу. Зайшов він, звичайно, з чорного ходу, звідки тхнуло кухонним чадом та дешевим тютюном. В кухні, крім кухаря, сидів літній унтер з двома медалями та «георгієм» на грудях.

— Здравія бажаю! — привітався Шевченко і нерішуче зупинився.

— Тобі чого? — поважно спитав унтер.

— Доложіть його превосходительству, що прийшов Тарас Шевченко.

— Ще чого вигадав! — хмикнув унтер.— Коли ти зі скаргою, так іди за субординацією до ротного. Поки за дурість не всипали,— поважно додав він і одвернувся, всім своїм виглядом показуючи, що розмову закінчено.

— Його превосходительство наказали мені прийти сьогодні після обіду.

— Наказали? — здивовано оглянувся унтер.— Ти хто? Швець?

— Ні, я художник. Так і доложіть його превосходительству.

Унтер нерішуче знизав плечима, відкопилив нижню губу, підвівся і зник за внутрішніми дверима. За кілька хвилин він повернувся і поманив Шевченка пальцем.

— Ідіть до генерала. Що ж ви одразу не сказали, що художник,— казав він, проводячи Тараса Григоровича якимись коридорами та кімнатами, заставленими шафами та скринями, потім через вітальню і величезний двосвітній зал і нарешті зупинився перед дверима різьбленого дуба. Лев'ячі морди з бронзовими кільцями в зубах оздоблювали їх і правили за ручки.

— Тут,— впівголоса сказав унтер і навшпиньки пішов геть.

Шевченко тихо постукав.

— Увійдіть! — почувся голос за дверима.

— А, це ви, Шевченко,— привітно посміхнувся Обручов, коли поет переступив поріг.— Здрастуйте, здра-

стуйте! Я хотів просити вас написати портрет моєї дружини, а потім коли живі будемо, то й мій. Та ви сідайте,— вказав він на крісло біля свого стола, потім смикнув довгий шовковий шнур за спиною.

Десь далеко і ледве чутно продзеленчав дзвоник. На порозі беззвучно з'явився лакей:

— Попросіть бариню,— сказав генерал і знов звернувся до Тараса Григоровича.— Зараз я вас познайомлю з дружиною, і ви вже самі домовитесь з нею, коли їй зручно позувати та про все інше.

Шевченко мовчки вклонився.

— Ну-с, відправили ми ваш чудовий альбом його імператорській величності, і — треба сподіватися — доля ваша буде влаштована. Ми з свого боку потурбуємось і далі допомогти вам стати на ноги... І треба ж було вам вплутатися в це безглузде таємне товариство!

М'яко шелестячи шовковим платтям, увійшла Обручова і наблизилася до чоловіка, не глянувши на солдата в кріслі.

— Ти кликав мене, Вольдемар? — спитала вона французькою мовою.

— Кликав, моя люба,— відповів генерал.— Ось той петербурзький художник, чий альбом ми днями послали государеві. Я запросив пана Шевченка написати твій портрет.

— Ах, це ви малювали баронесу Бларамберг? Я бачила її портрет. Дуже схожа, навіть трохи прикрашена,— сказала генеральша, коли Тарас Григорович мовчки вклонився.— То ви згодні малювати мене?

— Як накажете, ваше превосходительство,— відповів Шевченко, виструнчившись, і навіть цокнув підборами.

— Мене звуть Матильда Петрівна,— милостиво сказала генеральша.— А вас?

— Тарас Шевченко.

— Тарас... А по-батькові?

— Григорович,— злегка вклонився поет вже не по-солдатському.

— Так ось що, Тарасе Григоровичу, не будемо заважати Володимиру Панасовичу: у нього тепер багато роботи. Підемо до мене і там про все остаточно домовимось.

Вона привела Тараса Григоровича в маленьку вітальню, надзвичайно затишну й добре освітлену трьома

високими вікнами з товстими дзеркальними шибками та шторами важкого кремового шовку. Матильда Петрівна одразу показала Шевченкові свою улюблену сукню, в якій хотіла бути намальованою. Формат вибрала без довгих вагань «в натуральний розмір», щоб бути на полотні «зовсім як жива», і Шевченкові залишилося знайти точку в кімнаті, де було б найкраще освітлення, всадовити свою модель у кріслі і надати їй найкращої пози.

Про ціну не було й мови.

XVII. НА ЗЛАМІ ДВОХ РОКІВ

Лист Лизогуба чекав на Тараса Григоровича, коли він повернувся від Обручових. Теплом рідної землі війнуло від нього на поета, винним ароматом осінніх київських садів, ласкавим затишком Сеґнева. Лизогуб вітав його з переїздом до Оренбурга, писав, що це, напевно, перший крок на новому шляху та ознака зламу в його долі, і обіцяв днями вислати йому посилку з теплими речами, книжками і продуктами власного господарства.

Другий аркуш листа був, мабуть, написаний на кілька днів пізніше, бо був відповіддю на запитання Шевченка в його другому й останньому листі.

«Ти питаєш мене, друже,— писав Лизогуб,— про долю тих, кого судили або забрали разом із тобою. Тільки про молодь знаю я дещо, бо вони листуються із своїми старими батьками.

Студентів Андрузького і Посяду [184], протримавши кожного по кілька місяців за ґратами, потім відвезли до Казані, де дозволили вступити до тамтешнього університету, а коли вони його закінчили та одержали дипломи,— їх відіслано служити за спеціальністю в одну з центральних губерній Росії «під наглядом поліції», без права переїзду на Україну. А приятеля Гулака [185], студента Тулуба, до Петербурга не возили, бо під час трусу нічого серйозного в нього не знайшли. Йому дали змогу закінчити Київський університет, а потім заслали в Златопіль на Полтавщині «під нагляд поліції». Гімназії там нема — довелося йому вчителювати в повітовому дворянському училищі.

Зрадника Петрова, синка жандармського офіцера, прийняли на службу в Третій відділ і видали йому нагороду п'ятсот карбованців сріблом, а тому, що в жодному університеті студентство не стерпіло б присутності в своєму середовищі такого юди, жандарми наказали видати йому офіційно оформлений диплом Київського університету зі званням «дійсного студента», а він, мерзотник, одержавши свої п'ятсот срібляників, не пішов і не повісився, як Юда [186] з Каріота, а благополучно існує, і здравствує, і плазує землею, як отрутна гадина.

Про братчиків старшого покоління нічого в нас не чути. Знаю тільки, що всі вони заслані, тобто десь живуть «під наглядом поліції», десь вчителюють, але не мають права навіть на канікули приїхати на Україну».

— Сатрапи! Недолюдки! — не витримав Шевченко і на запитальний погляд Левицького та Лазаревського додав: — Андрузький багато зайвого наговорив на мене з переляку. Добре, що інші не підтвердили його свідчень. Він і сам себе втопив своїм довгим язиком. А Посяда... Він тільки й думав про гірку селянську долю та про скасування кріпацтва, а в конституціях або республіках чи то реформах нічого не тямив. На допитах відповідав коротко, ні на кого не клепав і перед жандармами виявився розумнішим, ніж вчений і розумний професор Костомаров... Гулака шкода... Міцний у нього розум і міцна вдача — справжній борець. І жандарми це відчули. І потрапив він до Шліссельбурзької фортеці... Чи живий він там, бідолаха?!

І Шевченко важко зітхнув.

— А як прийшов до вас цей лист? — спитав Посєлов.— Невже поштою? Треба негайно написати вашому приятелю, щоб він був обережніший і не торкався таких тем у листах: і-сам може біди зажити, і вас остаточно втопити.

— Не турбуйся: Лизогуб — людина обережна,— втрутився Лазаревський.— Привезла листа одна поміщиця, син якої тут служить, і ніхто, крім неї, не знає про його існування, а про зміст його і вона, певно, не догадується.

Другого ранку, ледве Тарас Григорович зайшов до своєї майстерні і відігрівся з морозу біля добре на-

топленої грубки, як знову завітав до нього Карл Іванович.

— Де Залеський? — спитав він.

— Бронек більше тут не працює,— відповів Кобзар.— Він вам потрібний?

— Ні. Навпаки. Добре, що ми з вами самі. Я хотів вам розповісти про один дуже дивний факт, який тільки ви зможете мені пояснити.

— Спробую, якщо зможу,— здивовано відповів Шевченко, підсуваючи Гернові крісло.— Що трапилося? Ви схвильовані.

— Не так, щоб схвильований, а здивований,— відповів Герн, сідаючи.— Замкніть двері, щоб хто-небудь нас не підслухав.

Шевченко зазирнув у другу кімнатку, заглянув і в кухню, чи не затримався там Гурій, потім замкнув зовнішні двері і сів навпроти Герна.

— Полковник Матвєєв, як вам відомо, людина глибоко порядна,— почав Герн,— йому я довіряю, як самому собі. Він обідав учора в ресторані і випадково опинився поруч з компанією генерала Толмачова, його ад'ютантів Мансурова та інших. Матвєєв не полюбляє їх, бо вони з оточення колишнього губернатора Перовського. І його здивувало, що з ними був ваш супутник по бутаковській експедиції Макшеєв. Усі вони напилися п'яні, і раптом Макшеєв почав обмовляти Бутакова.

— Неймовірно! — вигукнув Шевченко.

— Матвєєв чув, як він твердив, що Бутаков морив команду та офіцерів голодом і наживався на цьому, а всі його астрономічні спостереження та визначення довгот і широт невірні, бо в нього попáдали хронометри і зупинилися, а потім пішли невідомо коли, тому і карта його невірна і ще щось... Ах, так: Бутаков, мовляв, перекручував усі місцеві назви островів та берегів, а потім зовсім перестав з'їжджати на берег і знімав узбережжя з корабля «на око», і тільки на хівинський берег з'їжджав зовсім один уночі, незважаючи на категоричну заборону військового міністра та міністра закордонних справ наближатися до Хіви, і що він там робив уночі на ворожій землі — відомо одному Богові. Треба щось негайно робити: або вжити заходів проти Макшеєва за наклеп, або, навпаки, взяти під підозру Бутакова. Я попросив Матвєєва поки що мовчати і прийшов порадитися з вами.

— Боже мій,— вихопилося в Шевченка.— Який безсоромний наклеп!

— Та ви не хвилюйтеся, дорогий Тарасе Григоровичу,— заспокійливо сказав Герн.— Адже ж ви там були і все це бачили на власні очі. Хоч ви й не моряк і не топограф, але за півтора року навчилися розбиратися в таких речах. Давайте розглянемо усе по пунктах. Такі справи Обручов доручає мені, отже, рано чи пізно без вашої допомоги не обійдемось. Так нумо одразу, без тяганини.

— Добре! Питайте! — сів Шевченко навпроти Герна, опанувавши себе. І тільки жовна рухалися на його обличчі, зраджуючи хвилювання.

— Чи то правда, що в морі ви голодували?

— Так. Траплялося й таке. Особливо в другу навігацію, коли Макшеєва вже з нами не було. Але ж харчі для експедиції заготовляв не Бутаков, а оренбурзькі провіантські чиновники. Деякі валки надходили й з інших міст на замовлення Оренбурзького військового округу. Фельдшер Істомін весь час вів усі господарські записи й перевіряв грошові рахунки. Іноді я йому трохи допомагав і за фактурами та накладними знаю, як воно було. Мабуть, і крупа, і борошно, і всі інші харчі були спочатку хороші, але ж крупа заплісняві́ла в вогких оренбурзьких цейхгаузах, а потім, відволожену, її везли під брезентом майже два місяці в умовах майже тропічної спеки. Сухарі теж заплісняві́ли. Істомін особисто стежив, щоб кожен сухар просмажували, і жодна людина у нас не отруїлася, і ніхто з нас не хворів. Пересмажували й крупу на кашу. В солонині завелася черва, але ж м'ясо було таке солоне, що не загнилося. Його старанно варили. Дійсно, несмачно було, але що ж вдієш,— кожен розумів, що в пустині й цьому треба радіти. І ніхто не ремствував: навпаки, намагалися допомогти. Плели сіті, ловили рибу, стріляли дичину.

— А де тепер Істомін?

— Залишився в Раїмі як фельдшер при військовому лазареті.

— І все це він підтвердить?

— Під присягою, як і ми з Вернером і Поспєловим.

— А з хронометрами що трапилося?

— Один з них дійсно впав і зупинився на кілька хвилин, але Бутаков потім днів зо три вивіряв його

з допомогою астрономічних спостережень, а цього року перед навігацією знов три дні перевіряв усі хронометри у гирлі Сирдар'ї. Коли вони були невірні, чому ж тоді Макшеєв сам, змучений морською хворобою, не один раз просто переписував і вносив у свої записи дані з спостережень Бутакова, не бажаючи з'їжджати на берег? І це теж може підтвердитч і Поспєлов, і Вернер, і я, і навіть боцман Парфенов, який тридцять років плаває і так з практики вивчив морську науку, як справжній морський офіцер.

— А зйомки «на око» були?

— Міністерські інструкції заборонили Бутакову ступати на хівинську землю, тому південний берег доводилося хоч-не-хоч знімати з борту «Константина» так званою «окомірною зйомкою». В ясну погоду і в повний штиль засікали ми по компасу румби і на борту користувалися приладами, я забув, як вони називаються. Поспєлов вам їх перелічить і скаже всі назви.

— Я не бажав би поки що відкривати Поспєлову цієї справи.

— І не відкривайте. Приходьте до нас сьогодні ввечері і почніть ніби з цікавості розпитувати Поспєлова, як з борту знімають береги. Він вам і розкаже. Та коли б не було того міністерського наказу й інструкції, Бутаков би сто разів з'їхав на берег і зняв би всю Хіву інструментально. Не хотів він дратувати Нессельроде та Чернишова. Він не боягуз, і страх потрапити в полон і бути проданим в рабство його б не зупинив.

— Але чому ж він вночі з'їжджав до хівинців?

— Та не до хівинців, а потай від них промірити дно у всіх п'яти рукавах гирла амудар'їнської дельти. Минулого року він не сам, а вдвох з Поспєловим всю ніч проходив убрід цими рукавами, а цього року з Рибіним, ризикуючи життям. Шлюпка здалеку йшла за ними на випадок якогось лиха, а на кораблі ми не спали всю ніч до світанку і прислухалися до кожного шелесту в очереті. Матроси молилися за свого Олексія Івановича.

— Ще одне запитання. А як було з цими місцевими назвами?

— Бутаков записав їх із слів провідника-киргиза з риболовецької ватаги, якого ми взяли з собою в другу навігацію. А ось на старій оренбурзькій карті, яку дали

Бутакову перед початком експедиції, карті епохи Перовського, там справді всі назви перекручено.

— Добре,— підвівся Герн.— Все ніби ясно. Ввечері я дійсно до вас завітаю. Поговорю з Поспєловим. А зараз мені треба до штабу. Господи, як це все мені остогидло! Роботи — гори, і все доводиться робити самому.

— Як то?! Адже ж у вас стільки помічників. Самих прапорщиків п'ятеро. Писарі, ординарці...

— Писарям таких справ не доручають, а прапорщики — йолопи і нічого не вміють. Один Ісаєв чого вартий! Коротенького рапорту не напише без двадцяти граматичних помилок, а найпростішу думку так перекрутить і заплутає, що кожну його «роботу» доводиться переписувати наново.

— Отже, пороху не вигадає? — розсміявся Шевченко, проводячи Герна.

Ввечері Герн ніби випадково зайшов на Костьольну і застав там метушню: Лазаревський збирався у відрядження до Гур'єва-Городка. Відрядження мало тривати не менш як два місяці, тому Федір Матвійович брав із собою чимало речей. Щоб не заважати йому збиратися, Герн сів з Поспєловим в куток і непомітно вивідав у нього все, що йому було потрібно. Тепер Герн був у всеозброєнні і міг дати Матвєєву точну відповідь по всіх пунктах. У гостях він не затримався, але Шевченко вийшов за ним на вулицю і схвильовано спитав:

— Як же тепер буде з Макшеєвим?

— Що ж! Якщо він і далі вестиме такі розмови,— притягнемо до відповідальності.

Вранці до будинку Кутіної подали критий візок. Аксинья винесла великий чемодан, погрібець, портплед з ковдрами та подушками і цілу торбу заморожених пельменів. На передку сидів башкир-ямщик у товстенному ватяному халаті і неосяжному вовчому малахаї. На ганок вийшли всі мешканці будинку. Вибігла навіть Кутіна, накинувши на себе стареньку ротонду. Лазаревський попрощався зо всіма і пірнув у глибину візка. Заспівав під дугою свою однозвучну пісеньку російський балакун-дзвіночок, супутник усіх мандрівників минулих століть. Левицький пішов на службу, а Тарас Григорович повернувся в кімнату збиратися до Матильди Петрівни.

— Якийсь киргиз питає вас,— раптом увійшла до кімнати Аксинья.— Каже, що він з Орська приїхав.

— З Орська? Та там вже й киргизів більше нема,— здивовано підвівся Тарас Григорович.— Мабуть, якийсь акин зайшов. Він що — старий, худорлявий, з бородою?

— Та ні! Молоденький, молодший від наших паничів. І з себе нічого хлопець.

Тарас Григорович вийшов у кухню.

— Жайсак! — радісно скрикнув він.

— Тарас-ага, дорогий! Ой, який же я радий, що тебе відшукав! Жатак мені віддав твою записку, та я її десь загубив. Я тебе вчора весь день шукав по Оренбургу. Я в фортеці був, великих начальників питав. Золоті Вусики бачив, питав. «Не знаю,— каже,— де він живе».

— Заходь, заходь! — обняв його за плечі Шевченко.— Аксинья, почастувати треба гостя. Давай, що в тебе є. Як же ти сюди добрався? Як Кульжан? Як живеш? Де кочуєш? Де на зимівлю став? — засипав він молодого казаха запитаннями.

Жайсак скинув шубу, валянки та малахай і ввійшов з поетом у першу кімнату, яку Аксинья тільки-но прибрала після прощального сніданку з Лазаревським. Шевченко сів на диван, Жайсак теж забрався на диван, підібгавши під себе ноги, і почав розповідати:

— Живу непогано. Кульжан наказала: «Скажи Тарасові-ага спасибі за наше щастя». Оце дві байги були: біля Іргиз-Кала та на Сирдар'ї. Акбозад та Каркерат знов усіх перегнали. А Джантемир мені каже: «Тепер ти — син, отже, одне у нас з тобою господарство, одна отара, один табун». Прийшов караван. Їсти хоче. Джантемир гроші у них взяв, мої барани бухарцям дав. Я кажу: «Баран мій». А він каже: «Раз ти чоловік Кульжан — одна сім'я». Руський караван прийшов. Джантемир казани купив, мій баран за казани давав, ситець брав, піали, борошно брав, цукор купував, мій баран за все давав. А тут Мєшка-майир з генерал у Раїм прикочував і каже: «Караван приходить в Жаман-Кала, їсти хоче: баран треба, айран треба, кумис треба, а казах нема. Караван злий, голодний, не хоче базар робити, другий караван-сарай їде, а Жаман-Кала крам треба. Без караван не можна жити. Пожалста,— каже Мєшка Джантемиру,— назад іти жити в Жаман-Кала на старий місце, на Ор річка. Ми тільки один бік степу візьмемо для себе, а ти, де другий бік, кочуй, пожалста, як хочеш». Не пішов Джантемир назад, на Сирдар'я йому краще: ще більшу отару він має, багато

верблюдів. Тоді я пішов до Мєшка-майира: «Бери мене,— кажу,— у мене вже понад тисяча баранів, п'ятдесят верблюдів, табун маю». Зі мною і Тайжан пішов, і ще дві родини. Теж люди баран мають. Тільки вовків треба кожен рік стріляти. «Кочуй до нас,— сказав мені майир.— Будемо тобі вовків стріляти». Твої прапорці він у себе заховав на другий рік. Узяв я свою апа, верблюдів, отару, табун і пішов. До Джантемирового будинку нові двері та вікна купив. Там і живу.

— А Рахім? — спитав Тарас Григорович.

— І Рахім пішов з нами. Джантемир хотів його вбити, дуже лаявся, дуже шмагав камчею, потім віддав йому п'ятсот баранів та мало не луснув з люті. Рахім з нами кочує. Бачили ми, як росіяни роблять: теж сіно косимо на зиму, щоб отара не загинула в жут, щоб не збідніти, як мій ата. І апа з нами живе. Незабаром і син буде... Ти теж до нас прикочуй, Тарас-ага. У нас «ать-два» не роблять. Тобі у нас добре буде.

Наївне запрошення Жайсака зворушило Тараса Григоровича. Тим часом Аксинья подала цілу гору гарячих пельменів, українські ковбаси та чай. Шевченко дістав пляшку виноградного вина, налив чарки:

— Нам цього не можна. Пророк заборонив,— відсунув чарку Жайсак.

— Це не горілка. Це сік від ягід винограду, солодкий та запашний. Пити, мабуть, і не можна, а покуштувати можна. Гріх вбити, гріх вкрасти, гріх кривдити людей, а покуштувати сік від ягід, які ростуть на землі,— в цьому нема гріха. Та й воно не міцне. Таке солодке й слабеньке, що його п'ють у нас навіть жінки,— знов підсунув йому чарку Шевченко.— Треба ж випити, щоб і ти, і Кульжан, і твій син, і Тайжан, і весь твій маленький аул — усі були щасливі.

Жайсак схилив голову, потім раптом взяв чарку:

— Коли це за те, щоб ти, Тарас-ага, вільний був і в свій рідний степ відкочував,— тоді я згодний,— сказав він і, не знаючи, що треба цокнутися, одним ковтком випив вино.

Але як не умовляв його Шевченко, більше не доторкнувся до чарки і тільки сказав, цмокнувши язиком:

— Дуже хороший смак і запах чудовий. Кращий від нашого кумису. Але пророк не дозволяє. Слухатися треба пророка.

— А як живе твій беркут? — спитав Кобзар.

— Ой, хороший беркут! Три вовки забив: пазурами за спину, а в голові дірку дзьобом робив. Вовк одразу й подихав.

— А лисиць?

— Я тому сюди й прикочував, що треба лисиць продавати і вовків теж. Тоді я тобі давав два рази десять, а в мене тоді ще десять і одна рука залишилося. То я в Раїм ходив, коли оказія прийшла. Одна рука і ще два пальці продав, а потім ще багато набив. Знов зараз двічі десять та дві великі шкурки є. Ось зачекай.

Жайсак швидко встав, на хвилину вийшов до кухні і одразу повернувся з килимовою сумкою, туго набитою хутром.

— Ось дивись!

Він витяг дві великі шкурки чорно-бурих лисиць і подав їх Шевченкові:

— Тобі подарунок! Візьми! Одружишся, їй даси. Вчора купцеві носив. По десять і два карбованці дає. З тобою порадитись хотів: хороша це ціна чи ні?

— В крамницях їх по півсотні продають. Вимагай по двадцять — двадцять п'ять.

— Не дає. Треба жінкам продавати. А я тут нікого не знаю. Мєшка-майор завтра в Жаман-Кала назад поїде, мене додому повезе. Що робити, Тарас-ага?

Шевченко глянув на годинник.

— Ось що, Жайсак, я мушу зараз іти. Я малюю портрет жінки найбільшого з начальників в Оренбурзі. Я вже спізнююся. Залишайся тут або вийдемо разом і я покажу тобі будинок одної поважної пані, яку я теж малював. Ти сам підеш до неї і покажеш їй своїх лисиць. Скажи: «Мене послав той художник, який писав ваш портрет»,— і проси за великих лисиць по тридцять, а за менших двадцять п'ять карбованців. Тут місто. Я не можу сам ходити і продавати: за це мені будуть великі неприємності.

— Добре. Я сам продаватиму.

Жайсак одразу зібрався, і вони швидко рушили до будинку баронеси. Наблизившись до воріт, Шевченко показав йому, куди ввійти, а сам пішов далі.

Матильда Петрівна вже чекала художника.

Шевченко вибачився за спізнення і розповів Обручовій про полювання з беркутом і про чорно-бурих

лисиць, які допомогли молодому жигітові одружитися з коханою дівчиною.

Розповіді Шевченка про Джантемира, Кульжан і про «ясачного начальника» надзвичайно сподобалися Обручовій. В смішних місцях вона щиро сміялася, і в ці хвилини Шевченко нарешті впіймав в її обличчі ту іскорку живого життя, від якої сухуватий і холодний портрет раптом спалахнув і заграв вогником натхнення, і з нього прозирнув шматочок душі.

Робота одразу стала легкою, радісною і пішла з небувалою швидкістю, коли раптом у кімнату ввійшов той бравий унтер з медалями, який доповідав генералові про Шевченка при першій його появі в губернаторському палаці.

— Звиняюсь, ваше превосходительство,— цокнув він підборами, виструнчившись перед Матильдою Петрівною,— там якийсь киргиз нахабно лізе в дім і каже, що він прийшов до пана художника і пропонує шкурки чорно-бурих лисиць.

— Не може бути! — злякався Шевченко, кидаючи палітру.— Пробачте, Матильдо Петрівно! Він не розуміє, що можна, а що ні. Я його довів до будинку баронеси і навіть не сказав, куди я йду. І яким дивом знайшов він мене тут?! — і поет хотів вийти за унтером.

Але Матильда Петрівна зупинила його:

— Не женіть його, Тарасе Григоровичу! Ви так мене зацікавили цим азіатським Ромео з його Джульєттою, що... Покличте його сюди. Я хочу на нього подивитися... ну... і на його лисиць-чорнобурок.

— Я тобі кажу: мені Тарас-ага треба, який начальника жінка малює, мов живий,— обурено наступав Жайсак на кухаря та на денщиків Обручова.— Зови мені, пожалста, Тарас-ага!

В цю мить ввійшов до кухні Шевченко з унтером.

— Навіщо ти сюди прийшов, Жайсак? — почав Шевченко докірливо.— Я тобі сказав показати твоє хутро тій пані і йти до мене на квартиру...

— Так мені ж завтра треба їхати з Мєшка-майир назад у Жаман-Кала! Дві шкурки взяв той генеральський баба, а в мене ще багато. Всі треба продавати,— сказав Жайсак.

— Ну, добре! Я тебе сюди не кликав, але коли ти вже прийшов, то пані генеральша наказала тобі зайти до кімнати. Ходім! Де твоє хутро?

Жайсак скинув шубу, шапку та валянки і в самих хутряних панчохах пішов за Тарасом Григоровичем.

— Здрастуй, жінко найбільшого начальника в Оренбурзі,— вклонився Жайсак.

— Здрастуй, голубе! — посміхнулася Матильда Петрівна, з цікавістю розглядаючи молодого казаха.— Покажи мені своїх лисиць.

Жайсак сів на килим, по-східному схрестивши ноги, і почав витягати з килимової сумки лисицю за лисицею. Вона брала їх в руки, гладила долонею, накидала собі на шию, як горжетку. Хутро їй надзвичайно сподобалося, але воно тхнуло овчиною і цей важкий огидний запах усе псував.

— Ох, як же вони смердять! — не витримала вона.

— За кілька днів цей запах вивітриться. Певно, тримали їх разом з овчинами в скрині,— пояснив Шевченко.

— По скільки просиш? — спитала нарешті Обручова.

— Тридцять карбованців, а коли візьмете дві — тоді п'ятдесят п'ять,— відповів за Жайсака Тарас Григорович.

Матильда Петрівна задумливо пом'яла шкурку в руках, потім потягнулася до дзвінка.

— Попросіть сюди пана,— наказала вона лакею.

І майже відразу ввійшов Обручов.

— Подивись, Вольдемаре, яке хутро мені принесли. Це мисливець. Він полює з орлом-беркутом,— пояснила вона, вказуючи на Жайсака, який одразу підвівся, коли ввійшов генерал.— Він просить по тридцять карбованців за шкурку. Чи не взяти нам пару?

— Звичайно, візьми, якщо вони тобі подобаються. Твоїх соболів щодня не одягнеш, а горностай не пасує до темних туалетів.

Шевченко весь час стояв осторонь, виструнчившись, хоча одягнений був не в солдатський мундир, а в сюртук.

— А, здрастуйте, Шевченко,— помітив художника генерал.

— Здравія бажаю, ваше превосходительство! — відкарбував Шевченко, стурбований тим, як сприйме генерал його цивільний костюм, хоч сама Матильда Петрівна сказала йому приходити в цивільному, «щоб відчувати себе ближче до мистецтва».

— Ну, як посувається ваша робота? — спитав Обручов, на мить забувши про Жайсака і його чорно-бурих лисиць.

— Помаленьку, ваше превосходительство. Схожість одразу вдалася, але не було в портреті... сам не знаю, як це назвати... життя, мабуть. Тільки сьогодні я раптом вхоплював те, чого йому бракувало, і, здається, портрет ожив під пензлем.

Генерал підійшов до мольберта і довго мовчки дивився на незакінчене полотно.

— Так, у ньому щось дійсно змінилося... Глянь-но, Тильдо: наче сонцем на нього бризнули... Ну, малюйте, малюйте. Не буду вам заважати. Так ти береш його лисиць? — повернувся Обручов від дверей.— Так? Добре, я зараз пришлю тобі гроші.

— Візьму дві шкурки з найбільших,— сказала Матильда Петрівна, яка весь час з цікавістю розглядала Жайсака.

Він вибрав їй пару найкращих, блискучих, густих і пухнастих. Вона взяла у лакея гроші, мовчки відрахувала не п'ять, а шість червоних десятирублівок, потім звернулася до Шевченка:

— Будете ще малювати?

— Так, якщо ви не втомилися,— взявся за палітру Шевченко і торкнув Жайсака за лікоть.

— Почекай на мене, друже, десь надворі. Я ще трохи попрацюю, або йди до мене на квартиру. Я скоро повернуся. А ввечері ми ще дещо придумаємо.

І коли Жайсак вийшов, почав швидко, радісно і упевнено класти мазок за мазком.

Матильда Петрівна сиділа задумана, іноді ледве помітно посміхалася своїм думкам м'якою і трохи зажуреною посмішкою, наче прощалася з напівзабутими наївними мріями юності, які несподівано піднялися з дна душі. Це вже не була замкнена, суха п'ятдесятирічна пані, якою бачив її Шевченко щодня, схожа то на сувору класну даму, то на засушену квітку. Сьогодні вперше розкрилася її душа очам художника, хоч і нічого вона йому не розповідала, і він малював її — цю сумну душу, таку самотню в величезних пишних і порожніх вітальнях і залах цього палацу. За чим сумувала вона? За першою трояндою, яку зірвав для неї, наївної інститутки, стрункий засмаглий гардемарин в інститутському парку у вечір

їх випускного балу? Чи згадала вона, як плакала в театрі над фінальною сценою «Онєгіна», бувши вже нареченою генерала Обручова, коли довелося навіки розстатися з мрією про одруження з талановитим скрипалем італійцем, який прогостював цілу зиму в маєтку її батьків? І раптом маленька прозора крапелька, ніби злякано відірвалася од волосинок її вій і поспішила заховатися в мереживному банті строгого закритого плаття з важкого темно-брунатного шовку.

Юність Жайсака і повість його кохання розбудили її. І хоча в кімнаті ще ледь чутно тхнуло овчиною, образ молодого табунника, з антрацитових очей якого дивилися і щастя, і віра в життя, і непереможні сили молодості, справив на неї глибоке враження. І гірко, й боляче було від думки, що їй у житті не довелося зазнати такого великого, цільного і чистого кохання.

Від Обручової Шевченко попрямував на Костьольну, де вже чекав на нього Жайсак. Вони одразу пішли до Кутіної. Марія Степанівна виявилася скупенькою, довго крутила хутро, щось обмірковувала та підраховувала в думках і кінець кінцем, поторгувавшись, взяла за двадцять п'ять карбованців одну шкурку «на весільний подарунок небозі, якщо вона раптом вискочить заміж», і дала чудову пораду звернутися до Терези Робертівни.

Парижанка не тільки шила плаття, але й тримала під виглядом докладу великий вибір хорошого мережива, оксамиту, шмуклерських виробів та різних оздоб, які збувала своїм замовницям і запас яких щороку поповнювала в Москві, Варшаві та Лодзі. Вона одразу зметикувала, що з такого чудового хутра можна наробити муфт, капелюшків, боа та горжеток і після чергової подорожі видати їх за останній крик моди, і відразу взяла у Жайсака дванадцять лисиць по двадцять карбованців. На руках у нього залишилося лише п'ять шкурок, з яких взяли по одній Левицький та Поспєлов у подарунок сестрам.

— Мєшков поїде не раніш як опівдні, а ми зранку встигнемо зайти до Герна. Мабуть, Софія Іванівна купить шкурку, або він візьме для сестри,— міркував Шевченко. І, щоб не проспати, рано вклався в ліжко, улаштувавши Жайсака в першій кімнаті на килимі.

— До Кульжан поспішаєш? — казав він уранці, йдучи в слобідку.— Скучив за нею?

— Ні,— похитав головою Жайсак.— В той день, коли народжується ваш Бог, у Жаман-Кала мусить прийти з Москви великий караван. Він прямує в Маргелан, в Бухару. Я поїду в Бухару. Там у мене два брати — Касим та Тюленбай. Я дав ата слово, що викуплю їх на волю, коли буду багатий. Перед смертю ата наказав. Треба, щоб вони були вільні.

Шевченко здригнувся і за всю дорогу не вимовив більше й слова.

Софія Іванівна взяла у Жайсака одну шкурку, а Герн дав адресу сестри, але було вже пізно, і Жайсак нашвидку попрощався з Тарасом Григоровичем і побіг у фортецю, щоб не прогавити Мєшкова, а Шевченко залишився в своїй майстерні і глибоко замислився.

Важкою темною хма́рою лягли йому на серце останні слова Жайсака. А як же він, Тарас? Закінчив академію, став на ноги, уславився, їздив на Україну, видавав альбоми «Живописная Украина», людиною став, а його рідні брати й сестри, навіть улюблена сестричка Яринка, животіють на панщині, кріпаки-раби... Що він зробив, щоб їх врятувати? Тепер він докоряв собі за кожен келих шампанського, за кожну вечірку, де він, у панській одежі залицявся до жінок, де він був центром уваги всього товариства, читав свої вірші про кріпацьку долю, а зароблені іноді великі гроші так і не зміг повернути на те, щоб визволити їх з кріпацтва.

«За них мене карає доля»,— з розпачем думав він.

І важкі свинцеві сльози котилися з його очей.

Весь день Тарас Григорович був мовчазний і похмурий. До смерку сидів на самоті в своїй майстерні, гриз сухий хліб, куплений уранці дорогою, і ліг спати на вузенькому похідному ліжку, бо не міг повернутися до друзів на Костьольну, де вони б одразу почали його розпитувати, і від розпитувань стало б іще важче.

З легкої руки баронеси Бларамберг Тарас Григорович дістав ще кілька замовлень на портрети, й тому, що грудневі дні — найкоротші дні року, він з ранку до сутінків не кидав пензля. Нашвидку поснідавши, поспішав до когось із замовців, коли ранкове сонце ще розстилало на рожевих заметах довгі сувої бузко-

вої тіні, працював до півдня, потім мимохідь забігав до народної «чайної»,— замовляв собі «пару чаю», московський, густо всипаний борошном калач, ковбаси і, нашвидку перекусивши, мчав до іншого замовця.

Від замовців двічі на тиждень ішов поет до бібліотеки, де щиро заприятелював з бібліотекарем і, навантажений новими книжками, повертався на Костьольну, де обідав і одразу сідав читати, а в інші дні одвідував увечері своїх польських друзів. Радо зустрічали вони його в «будинку ойця префекта», як звали своє житло.

Тепер і панна Констанція зустрічала Шевченка найпривітнішою усмішкою, на яку було здатне її давно засохле обличчя, робила йому найглибший кніксен і одразу бігла підігрівати самовар, щоб почастувати поета гарячим чаєм з прихованою тільки для нього крихітною чарочкою рому, а Шевченко скидав пальто і прямував до їдальні, витираючи посивілі від памороззі вуса, і жартома питав присутніх не польською, а рідною українською мовою:

А чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові?

І під веселий і привітний гомін присутніх обходив довжелезний стіл, вітаючись з кожним, потім сідав на підсунутий йому стілець і питав:

— Ну, які сьогодні у вас новини?

І новини були завжди. Іноді це був лист від родичів чи знайомих «з крулевства». В таких листах можна було завжди чимало прочитати за умовним кодом засланців. Іноді це був лист з Петербурга, повний літературних, театральних та мистецьких новин, присланий звичайною поштою. Але траплялися й новини з закордону.

Ось і сьогодні одразу відповіли Шевченкові схвильовані вигуки:

— Є нова паризька газета. Промова в Національних зборах Віктóра Гюго! [187]

— Не промова, а вулканічний вибух: він затаврував президента Бонапарта, який намагається прибрати владу до рук і поновити імперію?

— Ну, а в Італії що? Невже так всьому й край?

— Вже третій місяць, як впала Венеція, останнє вогнище революції!

— А що з Гарібальді? Невже його захопили?

— Невідомо. Мовчать газети.

— Велика людина — Гарібальді [188],— палко сказав Шевченко.— Справжній народний герой, розумніший за всіх інших революційних діячів Франції, Угорщини, Австрії та Італії, разом узятих. Адже ж лише він разом з Мадзіні [189] наважився оголосити такі розумні закони й накази, як скасування світської влади римського папежа: хай керує попами, а не державами. І церковні землі оголошено державним майном, і вже почали розподіляти їх селянам; і податок наклав на капітали і на багатства; і бідноту оселили в реквізованих церковних будинках. Тому на них так і накинулися всі пани й буржуа, що діяли вони з Мадзіні для трудового народу, а не бавилися скасуванням цензури на пресу та республікою для буржуа.

Він замовк і замислився.

Потім читали вголос промову Гюго. Палко сперечалися про причини поразки всіх західноєвропейських революцій. Мирно закінчували вечір за шахами або за склянкою чаю.

Якось попросили Тараса Григоровича розповісти про Аральське море та про експедицію Бутакова.

— Невже Хома нічого не розповідав про наші мандри? — здивувався Шевченко.

— Він не поет. Він тільки про геологію вміє розповідати,— засміявся Турно,— а коли ми його розпитували, він нам відказував: «Ось познайомитесь з Шевченком — він вам усе докладно й розповість».

— Коли так — треба розповісти,— згодився Тарас Григорович і почав з довгої подорожі від Орська до Раїма і вже далі — про прекрасне своєю синню невідоме море, про несподівані шалені шквали й бурі на ньому і про глибинну зибінь, яка тижнями вколисувала «Константина» на скляних бганках заштилілого моря; про чудернацькі скелі на урвищах Усть-Урта і нікому не відомі острови, повні пташиних гнізд та ніде не бачених рослин.

— Наша експедиція була проведена за методом відомого вченого-географа Гумбольдта,— вів далі Шевченко.— Ми вивчали Синє море з погляду географічного. Вивчали і географію його флори та фауни, шукали поклади. Знайшли кам'яне вугілля. Там пізнав я радість знайомства з природознавчими науками і по-

любив їх, як одну з радощів людського буття,— закінчив Шевченко.

Іноді збиралися у аптекаря Цейзика [190] або у пана Кирші, жонатого на сестрі Карла Івановича Герна. Тут час минав трохи інакше. Звичайно, теж читали вголос нові листи й газети, теж до хрипоти сперечалися про різні пекучі питання, а потім пані Кирша сідала за рояль, Балтазар Колесинський [191] брав скрипку, і чарівні мелодії Шопена, Шуберта, Шумана й Моцарта виповнювали вітальню Киршів. Одразу згасали розмови, а коли в кімнаті лунали мелодії Монюшка та народні польські пісні,— не один засланець відвертався і потай змахував з вій непрохану сльозу. А іноді раптом чийсь лункий схвильований голос заводив польську революційну пісню «З димом пожарув», з якою йшли на бій повсталі поляки.

Бучно й весело промайнуло Різдво. Три дні вулиці Оренбурга були незвично велелюдні й строкаті. Майстрові, панська челядь, перекупки, прикажчики, канцеляристи та інші люди, завжди зайняті з ранку до ночі роботою, тепер з дружинами та дітлахами вийшли на свіже повітря. Всі були в своєму найновішому і найкращому вбранні. В очах рябіло від яскравозелених, жовтогарячих і червоних гарусних та шовкових хусток і ситцевих, туго накрохмалених шарудливих платтів у фантастичних квітах і вибагливих візерунках. Від жінок пахло новим крамом, казанським милом та підсмаженим соняшниковим насінням.

На стрімких берегах Уралу, завалених пухким глибоким снігом, дітлахи й молодь спускалися з гірок на санчатах. Дорослі хлопці та дівчата з вереском і реготом обганяли санчата дітвори й навмисно падали купою в сніг. Від парубків у дзеркально наваксованих чоботях, в кожушках або синіх чумарках, в плисових штанях і сліпучо-червоних косоворотках тхнуло горілкою, дьогтем, сирицею та олією, якою вони до блиску мастили собі волосся.

На льоду давно скутого кригою Уралу виникла весела і велелюдна ковзанка, на яку з стрімкого берега теж вилітали санчата з галасливою молоддю. Гімназисти та учні ремісничих училищ і навіть вайлуваті бурсаки виписували на добре вигострених ковзанах складні візерунки та вензелі або мчали в синю далечінь, де Урал, примхливо вигнувшись, зникає за висо-

ким мисом з церквою на ньому, розцяцькованою золотими цибулинками дрібних, густо насаджених бань, і схожою на купу опеньок. Осторонь хлопчики із сміхом та вереском гралися в сніжки або будували фортецю з снігу і потім палко захищали її від такої ж зграї дзвінкоголосих хлоп'ят.

З півдня до смерку мчали вулицями візники та приватні сани з чиновниками і офіцерами в парадних мундирах та «миколаївських» шинелях з бобровими комірами або вовчих та ведмежих шубах, усі в білих рукавичках — з десятихвилинними візитами. Мчали й цивільні пани, напахчені, з підвитими вусами, в таких же білих рукавичках — теж поздоровляти своїх начальників, знайомих і родичів.

І все частіше й частіше лунали вулицями надвечір п'яні пісні, лайка і зойки побитих жінок. За шибками багатих будинків вже спалахували і сяяли тріпотливими вогниками величезні, під саму стелю, різдвяні ялинки, а в санях з музикою та співами мчали ряджені. В клубах гриміли до ранку військові оркестри, пурхали чепурні пари, а в буфетах та ресторанах ішла безперервна п'яна гульня.

Потім два-три дні відсиплялися від святкового чаду, щоб набратися сили для нової гульні та пиятики під Новий рік.

Тридцять першого грудня, безжалісно батожачи змучених паруючих на морозі коней, влетів у місто крізь Сакмарську браму столичний фельд'єгер з пакетом, запечатаним п'ятьма сургучними печатками, наче плямами крові,— і одразу всі писарі штабу почали писати довжелезні списки нагороджених орденами, підвищених у наступний чин або призначених на вищу посаду, і до новорічного ранку по всьому Оренбургу ніхто, крім Обручова, Герна та цих писарів, не знав, чим порадує або розчарує його цей новорічний ранок.

Шевченко сидів у своїй майстерні, гриз перо і думав, що принесе йому наступний рік, коли раптом знов увійшов до нього Герн. Він привітався, зазирнув у всі кутки і сів навпроти Тараса Григоровича.

— Що, знов та справа? — підвів на нього свої сині очі Шевченко.

— Ні. Просто хочу вас попередити, що ваш альбом буде піднесений цареві тільки тоді, коли Бутаков

закінчить і представить свій «Опис Аральського моря». Не той, науковий, зо всіма даними й цифрами, який він готує для Географічного Товариства, і не той гідрографічний, який подав до свого морського міністерства, а скорочений, популярний і напівхудожній, який подадуть цареві одночасно з альбомом, а тому й доля ваша вирішиться не тепер, а пізніше, після від'їзду Бутакова в столицю.

Шевченко відчув у тоні Герна щось недобре і схвильовано спитав:

— Щось трапилося, Карле Івановичу?

— Поки що ми одержали лише відповідь на наше позаторішнє клопотання про те, щоб вам дозволили малювати й про полегшення вашої долі в зв'язку з вашою хворобою.

Шевченко зблід, підвівся і, спираючись долонями об стіл, нахилився до Герна:

— І що ж?

— Граф Орлов лише тепер подав цареві наше клопотання, і, як він пише, «височайшего соизволения на него не последовало».

— Тобто мені знов не дозволяється брати в руки ані пензля, ані олівця? — глухо спитав Шевченко.

— Це означає, що треба бути обережним. Ваші аральські малюнки, виконані для державної потреби, ніхто не збирається ховати, але відкрито приймати замовлення на портрети й малювати їх тут, у майстерні, ніяк не можна, та й у замовця теж треба бути надзвичайно обережним і брати замовлення лише у напевно чесних і порядних людей і з умовою, щоб ніхто не застав вас там за роботою. Та ви не журіться, не занепадайте духом,— взяв його за руки Герн.— Усе минеться і все буде добре.

— Так, звичайно, все минеться,— невесело відповів Шевченко.

І низько похнюпилася його велика лобаста голова.

— Обручов просить вас сподіватися на краще і не сумувати. Портрет Матильди Петрівни продовжуйте малювати, а ми її попередимо, що треба перенести сеанси в іншу кімнату і на такі години, коли в палаці не буває офіцерів. Та розважтеся ж, голубе мій! Побачить в і н ваш альбом — і все налагодиться! А тепер послухайте новини: Бутакова нагороджено орденом Володимира з бантом. Левицького Сергія із значним

підвищенням переводять до Петербурга. Полковнику Матвєєву — «анну» на шию, а Обручов від завтрашнього дня — генерал од інфантерії, тобто высокопревосходительство.

— А прапорщик Ісаєв? Коли я малював його портрет, він казав мені, що чекає на підвищення.

— Та що ви?! Такий йолоп! Хай ще походить у прапорщиках, поки трохи розуму набереться, якщо це ще можливо... Адже ж, щиро кажучи, коли в голові порожнеча, то в порожнечі розум не виросте.

Шевченко потроху опановував себе і навіть посміхнувся на слова Герна, але коли Карл Іванович пішов, він знов схилив свою зажурену голову...

Новий рік зустрічали вдома. До півночі Шевченко нікому не розповів новин, але коли зозуля на годиннику прокувала дванадцять і Бутаков як старший за віком і чином підніс келих і поздоровив усіх з Новим роком, Тарас Григорович поздоровив Бутакова з Володимиром, а Сергія Левицького з підвищенням і переводом у столицю, про що той так довго клопотався і так давно мріяв.

Всім одразу стало весело й радісно, і лише тоді друзі звернули увагу, який невеселий поет.

— А вам що обіцяє Новий рік? — стурбовано спитав Бутаков.

— Маю теж подарунок від гольштейнського принца.

І розповів про відповідь графа Орлова. Всі замовкли. Радість збігла з обличчя Левицького, якому раптом стало нестерпно важко й соромно за свій талан, коли в Шевченка темні хмари заступили обрій. Насупився й Бутаков. Він краще за всіх розумів, що, коли цар не забув віршів Шевченка,— ніякі малюнки, ніякий альбом не принесе Шевченкові звільнення. Але він мовчав і знаку не дав, як стислося його серце недобрим передчуттям.

На Новий рік Бутаков і Поспєлов поїхали з візитами. Поїхав і Левицький, а Шевченко залишився сам і написав Варварі Миколаївні повний розпачу лист, благаючи її замовити за нього слово, врятувати в ньому художника й поета. Лист вийшов трагічний, але Шевченко не став його пом'якшувати і почав писати Жуковському, який так допоміг йому при викупі з кріпацтва.

Шевченко і тепер не розумів, що вся царська сім'я вважала його своїм особистим ворогом і образником.

Гірко скаржився він Жуковському, що Брюллов міг, але не побажав його врятувати, і благав Жуковського добитися хоча б дозволу малювати.

Левицький готувався до від'їзду, а Бутаков закінчував «Опис Аральського моря». Моряки теж поспішали на береги Балтійського моря, і на Костьольній увесь час стояла передвід'їздна метушня.

В середині січня прийшов з Петербурга лист від Михайла Матвійовича Лазаревського, адресований Федору Матвійовичу. Федір був у відрядженні. В його друзів не було один від одного ніяких таємниць, тому вони вирішили розпечатати лист і за вечірнім чаєм його прочитати.

Після звичайних святкових поздоровлень і запитань про здоров'я Лазаревський описував страту петрашевців:

«Це було щось невимовно жахливе,— писав він.— З світанку народ сотнями рушив на площу, де мусило відбутися це огидне й криваве видовище. В юрбі показували матерів, братів і батьків стратенців. Дехто з них не міг триматися на ногах. Сторонні люди підтримували їх під руки, самі з хвилювання тремтячи, як у пропасниці.

І ось нарешті під міцним конвоєм з'явився їх жахливий кортеж. Їхали вони по двоє й по троє відкритими возами без шапок, в легких літніх пальтах, в яких їх було арештовано навесні, хоч надворі стояв лютий хрещенський мороз. Сині від холоду, бліді тюремною блідістю, вони здавалися мерцями.

Мені хотілося втекти від цього видовища, але ноги наче приросли до землі, а загострена увага жадібно ловила, начебто випалювала в голові всі стадії цієї моторошної церемонії.

Безмежно довго читали вирок... В юрбі десятки збліднлих вуст повторювали їх прізвища й жахливі слова: «до страти». Потім кожного з засуджених ставили навколішки, і кат у криваво-червоній сорочці, в чорних плисових штанях і лакованих чоботях, наче Малюта Скуратов [192] з старовинної гравюри, ламав над головою стратенця його заздалегідь підпиляну шпагу. Так символічно позбавляли його честі, дворянства, титулів, усіх людських прав, дипломів, орденів та інших нагород і воєнних та цивільних чинів, потім священик підійшов до них з хрестом, напутствуючи їх у вічне

життя... І нарешті почали натягати на них савани — довгі, грубі сорочки до землі з довгими, аршинів на три, рукавами.

Я чув, як за моєю спиною голосно й розпачливо скрикнула якась жінка, і цей зойк, пронизливий і лункий, повний безмежного жаху, ще й досі звучить у мене в ушах. Я не витримав. Я кинувся геть від ешафоту, від цієї юрби, де одні переживали жорстоку душевну муку, а інші готувались дивитися на смертні муки найкращих людей країни з одвертою загостреною цікавістю, як дивляться на небезпечний номер циркових акробатів під банею цирку.

Надвечір прийшли земляки і розповіли, що стратенців помилували і замінили їм страту довгими роками каторги в Східному Сибіру».

В листі було ще кілька рядків до Тараса Григоровича, але лист випав з його рук і так і лежав на столі недочитаним. Усі мовчали. Самодержавство глянуло їм у вічі жорстоким бездушним поглядом ката, від якого в тепло натопленій кімнаті раптом стало всім холодно.

— Спаліть,— перший отямився Поспєлов.

Ніхто не ворухнувся. Він підніс лист до свічки і тримав так, поки вогонь не доторкнувся його пальців.

XVIII. У СЛОБІДЦІ

Почуття глибокої самотності охопило Кобзаря після від'їзду Бутакова, Поспєлова й Левицького. Він одразу перебрався в свою майстерню у Герна в слобідці, де завжди було чисто прибрано і тепло.

Туга за родинним гніздечком опанувала його з незвичною силою.

— Бурлака, безпритульний бурлака,— шепотіли його вуста.

Скільки пам'ятав себе, завжди і скрізь жив він по чужих людях — спочатку як кріпак, безсловесна тварина, що мусить їздити із своїм паном, куди поженуть його панські примхи. Потім майстерня Ширяєва[193], відомого петербурзького підрядчика-маляра, який розмальовував палаци вельмож, театри та кращі споруди столиці. Рідкі ночівлі у художника Сошенка[194], потім — майстерня Брюллова, величезна, розкішна май-

стерня, де кілька років жив він, прибитий туди бурею життя безпритульний учень. Потім...

Та хіба можна згадати всі хутори та маєтки України, по яких мандрував або жив він, хай славетний поет, та не хазяїн, а напівнахлібник!

Потім Київ. Рідний стародавній Київ! Тільки тут жив він не гостем, а у себе, наймаючи вдвох із Сажиним крихітне приміщення на Хрещатицькому завулку [195] в будинку, який мало чим відрізнявся від селянської хати.

І знову — мандри. То по розкішних маєтках з білосніжними палацами у витончено суворому стилі Александрівського ампіра [196], або у важкуватому від оздоб пишному українському барокко. Скрізь — гість, скрізь — чужак і мандрівник... І нарешті — Третій відділ, каземат, Орська фортеця, казарма, борт «Константина» та землянка на Косаралі, яку теж звали не його, а макшеєвською.

Де ж кінець цим вічним мандрам? Де той порт, в якому кине він свій важкий життєвий якір, де знайде він свою сім'ю, жінку, діток? Де це нарешті буде? І чи буде колись? Він втомився од вічних блукань, змерз душею серед чужих, хай і добрих людей. Адже ж найкращий друг ніколи не стане рідним. А саме рідного і кревного тепла благає його втомлене серце й самотня душа...

Довго сидів він так у своїй майстерні на слобідці, не відчуваючи плину часу, потім витяг свою заповітну книжечку і почав писати:

А я так мало, небагато
Благав у бога, тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку... [197]

Він кинув перо, підпер руками кошлатоброву голову і в думках опинився на дніпрових урвищах біля Трипілля та Канева. Йому здалося, що Оксаночка [198] поруч з ним, що блукають вони удвох, натомлені денною працею, та думають, хто тут спить вічним сном, у цих стародавніх могилах; хто кілька століть тому орав цей неосяжний наддніпрянський степ, коли ще люди не знали кріпацтва? І чи не тут билися колись славетні полки Наливайка? [199] Потім вони тихо спустилися до

Дніпра і лише увечері повернулися вдвох до своєї білої хатинки, в своє тепле, родинне кубельце...

Опам'ятавшись від мрій, гірко посміхнувся поет. Всі райські сади на Україні належать панам, а селянам не можна й визирнути з своїх жалюгідних халуп. І, схопивши перо, Кобзар закінчив свій вірш повними сарказму й гніву рядками.

Томаш Вернер та Бронек Залеський перші помітили, як глибоко зажурився поет без своїх друзів-моряків, і ще старанніше та привітніше почали запрошувати його до себе, оточили Кобзаря теплою увагою і майже побожністю. Вони бачили в особі Шевченка не лише талановитого поета й художника, не лише товариша по нещастю, а громадського діяча, який жадає визволення народів Росії та України, а разом із тим і Польщі.

Шевченка тішила ця увага: вона зогрівала його після гірких принижень і образ останніх років, і він дозволяв їм себе втішати, як осиротіла дитина, підібрана чужими людьми на жорстоких шляхах війни.

Тільки до Зельонки Тарас Григорович все-таки ще довго відчував деяку упередженість, коли довідався, що колишній законовчитель не просто ксьондз, але й домініканський монах.

А втім, Зельонка був людина широкоосвічена й тактовна, говорячи з поетом, ніколи не торкався питань віри, зате вів цікаві розмови про живопис і скульптуру італійського Відродження і навіть дістав для Тараса Григоровича альбом добрих репродукцій творів італійського Кватроченто та Квінквеченто [200]. Ці розмови були приємні обом, і Шевченко в них відпочивав душею.

З матеріального боку для Шевченка настали важкі часи. Гонорари Ісаєва, баронеси та інших платних замовців розтанули ще до Нового року. І ось тепер він опинився, як кажуть, «на сухому».

За порадою Обручова, Бутаков перед від'їздом не відрядив Тараса Григоровича в лінійний батальйон, розквартирований в Оренбурзі, бо командуючий 23-го піхотного корпусу генерал Толмачов [201], великий формаліст і точний виконавець букви закону, одразу б відправив поета в казарму і потім в одну з найвіддаленіших фортець Оренбурзької лінії. Але зате Шевченко був позбавлений солдатських харчів та обмундирування. Треба було самому здобувати собі кошти на прожиття.

Герн нічого не брав з нього за квартиру з опаленням та освітленням і запрошував його щодня обідати й снідати, але Шевченко з деяких ледь помітних ознак відчув, що його присутність чи то стала заважати, чи то обридла Софії Іванівні, тому він приходив лише тоді, коли Карл Іванович був удома. Але служба Герна була турботна та метушлива, йому доводилось несподівано й часто виходити з дому, тому Тарас Григорович раз у раз залишався без обіду і харчувався цілий день самим чорним хлібом.

Разів зо два на тиждень заходив він до Кутіної, але і їй було тепер не до Кобзаря: несподівано для всіх, вона одружилася з тихим дідком, помічником свого першого чоловіка, і навіть весілля справжнього не влаштувала, покликала кілька знайомих подружжів, тихенько й непомітно взяла шлюб у сусідній парафіяльній церкві, а після церкви почастувала гостей смачною вечерею, і на тому справа кінчилася.

Брати замовлення за гроші Шевченко тепер не наважувався. Він намалював на Костьольній кілька хороших пейзажів за аральськими етюдами, та не ризикнув їх підписати і тримав у кімнаті Лазаревського, з сумом міркуючи, що найкраща, але не підписана картина втрачає половину своєї вартості. Один такий пейзаж послав він Лизогубові з проханням підписати кіновар'ю під нею прізвище автора і продати хоч за п'ятдесят карбованців і був невимовно щасливий і вдячний Андрію Івановичу, коли із зворотною поштою одержав бажані гроші.

Але і їм все-таки прийшов кінець.

Вернер і Бронек перші помітили, як схуд і зблід Тарас Григорович, і натякнули Зельонці, що, певно, в Тараса Григоровича велика скрута і що треба якось допомогти йому.

Ніби тому, що Шевченко міг дати йому добру пораду, Зельонка запросив Тараса Григоровича піти з ним до нового, нещодавно збудованого костьолу, де запрестольна стіна лишалася нерозмальованою, і після кількох вступних фраз просто запропонував йому від імені костьолу та католицького біскупа це замовлення, гарантуючи словом честі таємницю.

— Штукатурка давно висохла, отже, писати фреску вже не можна. Доведеться малювати олійними фарбами на полотні,— казав Зельонка, непомітно, але уважно

спостерігаючи, як легкий червінь раптом виступив на блідому обличчі Шевченка.— Але що саме малювати, ми ще не вирішили. Хай пан художник сам порадить нам тему. Ми пропонували «Таємну вечерю», але інші запевняли, що краще дати Вшестя або Воскресіння, як моменти перемоги духа над смертною плоттю. До того ж, це свята весняні: усе відбувається на тлі розкішної південної природи Палестини. Але в разі вельмишановний пан Шевченко запропонує нам якусь іншу і кращу тему, ми тільки з подякою подамо пану художнику пензель, за яким так нудьгує його творча душа.

Шевченко мовчки стояв поруч Зельонки, дивився на голу сірувато-білу стінку в глибині вівтаря, на якій де-не-де гадючилися ледве помітні тріщинки, і раптом ця гола стіна забарвилася й спалахнула яскравими óбразами, і повна величі моторошна й трагічна картина розгорнулася перед ним з такою сліпучою осяйністю, ніби вона вже висіла на стіні і її разом освітили кількома багатосвічними люстрами. Шевченко заплющив очі, але від цього картина стала ще живішою, яскравішою, реальнішою.

— Розп'яття! Тільки розп'яття! — заговорив він уривчасто, ледве переводячи подих, ніби збігáв на високу й стрімку вершину Голгофи.— Розп'яття! Тому що хіба й досі не розпинають усе краще на землі, не розпинають цілі народи?! Безсило впала голова в терновому вінку. Гострі шпичаки глибоко вп'ялися в шкіру, а на небі позаду росте темна, загрозлива хмара. Сліпуча блискавка розщепила її вогняною розколиною. Зірвався вихор, полетіла курява, пісок і каміння. Вітер теліпає скривавлені ганчірки на стегнах страдників, зриває з голови Богоматері її темно-синій серпанок, розкуйовдив пасмо напівпосивілого волосся на її скроні. Люди з жахом кинулися врозтіч. А на хресті поруч ще живий розбійник. Він плаче. Обличчя його звернуте до Христа. Воно спотворене мукою. Все тіло скорчилося від болю, але очі повні каяття й надії.

— Але ж, пане...— намагається вкинути слово Зельонка.

Шевченко не слухає. Він — в екстазі. Він весь у владі свого натхнення. Він творить.

— А ліворуч, на третьому хресті, звивається в муках другий розбійник. Щелепи зведені оскалом. Він виригає не стогін, а прокльони. Блакитнувате мертво-холодне

світло блискавки яскравіше підкреслює його спотворені муками м'язи. Це — передсмертні корчі нерозкаяного.

Зельонка мимоволі застигає, піддаючись силі імпровізації Шевченка... Кобзар не говорить, а кидає уривчасті слова, як мазки на величезне полотно, і патеру здається, що він теж бачить і страдницькі очі Богоматері, яка з розпачем і безмежною материнською тугою дивиться на мертвого сина, і це безсило повисле тіло Ісуса, який вже випив до дна жахливу чашу своїх страждань, і обох розбійників на бічних хрестах, і грозу, і померхле в височині південне сонце.

— Але ж, пане, це б порушило канонічні правила,— через силу ворушить він губами.— В Луврі [202] або в Ватіканському музеї [203] це було б полотно, перед яким завжди стояла б юрба. Але ж у храмі... Тут мусить бути ікона, перед якою моляться. На ній не можна зобразити розбійників з такою страшною правдою. Люди не зможуть молитися.

— Що? — питає Шевченко, ніби раптом прокинувшись.

— Я кажу, що це не відповідає канонічним правилам. Бічні хрести треба тільки намітити. Вони мусять бути напівсховані рамою. Один лише Христос усередині полотна, а нижче біля підніжжя хреста — Богоматір, апостоли, жінки...

— Так усе ж буде точно по Євангелію,— перебиває Шевченко.— Один розбійник покаявся, а другий скрегоче зубами і виригає прокльони.

— Так, пане, так! Це добре задумано, але це не для храму. Це картина, а не ікона. Це для Лувра, для Ватіканського музею, для Мюнхенської Пінакотеки [204], для столиці будь-якої християнської держави. Крім Бога й святих, на іконах нікого не можна малювати. Їх можна тільки схематично намітити десь осторонь. Я покажу, навіть дам пану наші канонічні правила. Пан Тарас добре ознайомиться з ними, і в душі його народиться задум ще прекрасніший і натхненніший від цього, і ми благоговійно схилимося до ваших ніг із сльозами захоплення та зворушення.

— Я не богомаз. Я — художник,— гостро сказав Шевченко і, обернувшись на підборах, швидко рушив до виходу.

— Але ж, пане! — задріботів навздогін Зельонка.— Почекайте, пане! На Бога!

— Не треба! Не буду малювати! — повторив Шевченко, не обертаючись і відчуваючи, що в грудях закипають сльози.

Отець префект говорив іще щось, вибачався, просив Тараса Григоровича заспокоїтись, але Шевченко лише рукою махнув, похитав своєю широкочолою головою і так швидко пішов вулицею, захлинаючись від раптової задухи, що Зельонка зупинився на дорозі, теж похитав головою, стиснув руки на грудях і зашепотів молитву.

Повернувшись у свою майстерню, Шевченко кинувся на ліжко і розридався від трагічної свідомості, що ніколи він не напише цього чудового полотна. Бо ж йому заборонено малювати, і нема в нього грошей навіть на чорний хліб, а на таку картину потрібний величезний підрамник, велика, світла майстерня, велике полотно, багато фарб і довгі місяці спокійної, наполегливої роботи, чимало етюдів з натури і безліч натурщиків — живих людей.

«Ні, це не був би «Останній день Помпеї» Брюллова, де все мальовниче і красиве, як пишна театральна декорація. Не красенів і не красунь малював би я»,— думав він, захлинаючись від свідомості свого безсилля.

Раптом він схопився з ліжка, узяв альбом, олівець і з гарячковою поквапливістю почав накидати композицію свого «Розп'яття», а на другому аркуші голову нерозкаяного розбійника. Під олівцем народжувалися набряклі від нелюдського напруження вени, спотворений мукою і ненавистю вищирений рот. З глибини пам'яті спливали, здавалося, забуті деталі й риси обличчя затаврованих каторжників з Орського каземату або людей, яких карали на площі батогами. Образи змінювали один одного швидко, як у калейдоскопі, яскраві й точні, як тіла натурщиків. Вони набирали потрібних поз, супилися, проклинали, лаялися, блюзнірствували, гарчали від болю.

І раптом Шевченко здригнувся. Очі розбійника враз спалахнули під його олівцем, і він пізнав його — могутнього в своїй непокорі месника, сповненого лютої ненависті, конаючого на палі гайдамаки... А може... може, якогось іншого повстанця, що в ньому втілилась уся ненависть нескореного хоч і покріпаченого народу, який і в смертний час шле прокляття гнобителям.

Але порив слабшав. Безкрая втома і знемога опанували Шевченка. Очі його погасли, олівець випав з рук... І лише тоді художник пригадав, що сутеніє, а він з ранку нічого не їв, навіть крихти хліба.

Зельонка повернувся додому зовсім збентежений. Він був певний, що Шевченко захопиться такою пропозицією і на добрих півтора року буде забезпечений роботою,— і раптом таке обурення і цей геніальний, але зовсім нездійсненний задум, блискавично народжений поривом позбавленої права на творчість душі.

Патер безсило опустився в гойдалку і, повільно погойдуючись, думав, до чого тепер взятися. В домі було тихо: всі його пожильці незабаром повернуться з муштри — що ж їм сказати, і головне, що порадити? І чим допомогти цьому непокірливому і непрактичному художникові? Здавалося, мусив він за все своє важке й злиденне життя навчитися цінувати хороші замовлення і, до того ж, не ремісницьку, а справді творчу роботу.

— Отець префект, здається, дома? — почувся голос Вернера.

— Так, прошу!

— Ну як? — спитав Вернер, вітаючись.

— Відмовився. Розсердився. Сказав, що він не богомаз... Але скільки в ньому сили! Який невгамовний творчий вогонь!

— Відмовився?! — аж скрикнув Вернер.— Як же воно так сталося?

— Дуже просто.

І патер докладно розповів свою розмову з Шевченком.

— Шкода, що така чудова картина ніколи не буде написана, бо коли б він передав на полотні хоча б половину того, що замислив, його «Розп'яття» затьмарило б усе, будь-коли створене, крім, мабуть, «Таємної вечері» да Вінчі та «Сікстинської Мадонни» Рафаеля, хоча його манера була б зовсім іншою, ще не баченою і зовсім не... церковною,— зітхнувши, додав Зельонка.

— Що ж нам робити? Адже ж цілком ясно, що він голодує. Він вже продав за півціни свого годинника й лисячі шкурки. Та й фарб у нього вже майже нема...

Тим часом зійшлися додому Станевич [205], Залеський, Турно та всі інші, й за п'ять хвилин усі вже знали, що трапилося в новому костьолі.

— Спробуй, Бронеку, його умовити,— порадив Турно,— та не сьогодні. Хай він заспокоїться, поміркує й зрозуміє, що це замовлення було б для нього порятунком і, до того ж, великою славою, коли вже можна буде не приховувати його імені. Хай замість розбійника малює щось інше.

Залеський тільки рукою замахав на таку пораду:

— То що ж нам робити? Адже ж не можемо ми залишити його без допомоги!

— Зберемо для нього грошей.

— І це неможливо. Він приймає допомогу від столичних друзів та земляків, але ніколи не візьме нічого від нас, таких же засланців. Треба вигадати щось інше.

— А я от що пропоную,— сказав Станевич, який весь час мовчав.— Треба допомогти йому продати його аральські пейзажі. Всі ми даємо уроки або заробляємо чимсь іншим. Отже, треба спільно про це подумати. Я, наприклад, маю урок в сім'ї директора банку, навчаю онуків заводчика Демидова [206] та інших. Люди вони багаті та впливові: я завтра ж зроблю там психологічну розвідку, а його пейзажі олійними фарбами дійсно чудові, і не соромно їх рекомендувати найкращим знавцям мистецтва.

— Добре! Але тепер він більше не пише картин. Боїться доносів. Отже, це його підтримає лише тимчасово. Треба ще щось вигадати.

— Умовимо його щодня приходити сюди з ранку до третьої, поки ми на муштрі. Хай малює тут до смерку. Ми повертаємось пів на четверту і одразу сідаємо обідати. Треба, щоб він обідав з нами, а панна Констанція хай подбає, щоб він завжди був ситий.

— Так, але що ж він тут малюватиме? Чи не ту ж панну Констанцію?

— Замовимо йому автопортрет і у вигляді авансу подаруємо велику скриньку фарб. І хай працює. Отець префект не відмовить позичити йому для такого випадку своє велике дзеркало.

— Чудово вигадано! Я даю два карбованці на фарби! — вигукнув Турно.

— Я карбованець сріблом!

— В мене грошей зараз нема: днями одержу і дам свою частку!

— Я даю три карбованці. Сьогодні дещо одержав.

— А я карбованець.

Гроші сипалися на коліна Зельонки.

— Треба й мольберт йому купити. І полотна!

— І Венгржиновського треба залучити: він ніколи не відмовиться.

— І аптекаря Цейзика!

— І братів Чернишових!

— А я подарую йому фунт тютюну — дюбеку або кафану. Він так любить хороший тютюн!

Зібрані гроші віддали Залескому, який добре знався на фарбах, і наказали купити найкращих. А Вернер згодився позавтра, в неділю, піти до Тараса Григоровича й сказати, що, мовляв, в гуртку є цікаві новини.

На тому й погодилися, певні, що цього разу Шевченко їм не відмовить. І дійсно, в неділю Тарас Григорович прийшов до своїх польських друзів. Вони одразу оточили його і піднесли йому свої подарунки: розкішну скриньку фарб, тютюн, мольберт, набір пензлів Шаріона та кілька аршинів грунтованого полотна, і всі гуртом почали просити, щоб він намалював свій портрет.

Шевченко був і зворушений, і розгублений. Він не знав, як і дякувати їм, тоді замислився і нарешті сказав:

— Добре, якщо ви мені майстерню в себе пропонуєте, я згодний, але не вимагайте, щоб я одразу ж сьогодні взявся за пензлі.

Друзі не суперечили і тільки взяли з нього слово, що він дійсно приходитиме в їх будинок малювати або писати вірші.

— Тому ми й не тільки фарби придбали, але й мольберт, щоб не треба було нічого носити вулицею, привертаючи увагу перехожих,— пояснив Зельонка.

Шевченко знов подякував друзям, тоді додав:

— І не кажіть мені більше «пан Шевченко». Я для вас просто Тарас, як водиться поміж справжніми друзями.

— Добре, любий Тарасе,— відповів Зельонка.

Але інші засланці ніяково загули:

— Тоді ми зватимемо тебе батьком... Ти хоч і не набагато старший... Та тут не у віці справа!

В цю мить хтось подзвонив знадвору. Панна Констанція побігла відчинити, і до кімнати ввійшов Олексій Чернишов. Почалася жвава й радісна розмова, повна спогадів, за скромною, але ситною товариською вечерею. Чернишов розповів чимало столичних новин і,

розповідаючи, взяв альбом і почав малювати то одного, то другого з присутніх.

— Намалюй нас усіх гуртом,— попросив Тарас Григорович.— Хай буде нам спогад про сьогоднішню зустріч.

І під загальний гомін, сміх і розмови Чернишов накреслив олівцем кілька силуетів — купку друзів, захоплених цікавою розмовою.

Крім будинку на Сакмарській вулиці, Шевченко часто одвідував сім'ю аптекаря Цейзика. Пані Цейзикова була гостинна й привітна. Було в неї четверо дітей: двоє дівчаток і двоє хлоп'ят. Шевченко годинами бавився з ними. Він малював їм різних тварин, робив паперові млинки, які крутилися, коли діти бігали з ними по кімнаті, та паперові човники, щоб пускати їх в струмочки розталого снігу, коли почалася відлига, а в холодні дні поет сидів з ними біля теплої груби і розповідав казки,— старовинні казки, знайомі з дитинства. Коли ж цих казок вже не вистачило — Кобзар узяв в бібліотеці казки братів Грімм [207], Перро [208] та Андерсена [209], перечитав їх, а потім старанно переказував «маленьким Цейзичаткам». Діти оточували його щільним колом, тулилися до нього, м'які й теплі, і дивилися на нього блискучими з цікавості оченятами, принишклі, а іноді злякані, коли йшлося про страшних ворожбитів та людожерів... А Шевченко, доказавши казку, довго сидів, замислений і теж принишклий, ніжно й бережно пригортаючи до себе їх пухкі плечики й голівки, від яких так чудово пахло маленькими пташенятами...

— Сьогодні я одержав листа від далекого родича з Качанівки на Чернігівщині, де ви колись гостювали в пана Тарновського,— сказав йому якось Цейзик.

— Але ніколи більш не гостюватиму, коли навіть знов буду на волі і в тих місцях,— одразу підвівся Тарас Григорович.— Це справжній ретроград, кріпосник. Нема в мене з ним нічого спільного.

— Знаю! Та не про Тарновського я хочу вам розповісти,— всміхнувся Цейзик.— У Тарновського живе один студент, готує панича в ліцей і на дозвіллі пише вірші українською мовою. Родич прислав мені кілька його поезій і поему з селянського життя. Та я нічого в таких справах не тямлю. Юнак поки що не друкується, але, здається, дуже високої думки про свою творчість, бо родич пише, що той має надію, за його висловом,

«акліматизувати на рідному грунті зразки справжньої класичної творчості». От я й хотів би взнати вашу думку про вірші цього юнака.

— Добре, прочитаю, подумаю і скажу,— згодився Тарас Григорович,— але не сьогодні... Я вже й так засидівся з вашими малятами,— додав він і почав прощатися з господинею.

На третій день вони зустрілися в Киршів.

— Ну як ті вірші з України? — спитав Цейзик, коли пані Киршова доспівала якийсь модний мелодійний романс.

— Краще б зовсім не писав, ніж таке паскудство! — вибухнув гнівом Шевченко.— Ідилії, буколічні сцени з селянського побуту в стилі Феокріта! [210] І це в той час, коли люди гинуть на панщині під пекучим сонцем на ланах цього недолюдка Тарновського [211] та інших рабовласників. А це паршиве паненя ідилії пише! От послухайте, яку відповідь я дав цьому «витонченому естетові», як його названо в листі вашого родича.

І Шевченко витяг з кишені кілька аркушиків, списаних його рукою, і рукопис качанівського панича.

Слова Шевченка пролунали так голосно, що всі враз обернулися до нього, а Залескому навіть здалося, що поет свариться з Цейзиком.

— Що трапилось? — кинувся він до Шевченка.— Що вас так обурило, любий друже?

Цейзик коротенько розповів, у чому справа.

— І цей муштрований цуцик малює селянську хату як справжній рай! — гримів обурений Кобзар.— Ой як шкода, що я не маю змоги надрукувати свою відповідь!

— Але ж ми хочемо її чути! — загомоніли усі.— Тарасе Григоровичу, ви мусите зараз же прочитати нам вашу відповідь.

— Так! Так! — заметушилася й пані Киршова.— Сідайте отут на канапі, в центрі. І нумо слухати!

— Просимо! Просимо!

І зривистим від хвилювання голосом Шевченко почав:

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози; я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло!
Щоб у тій хаті не жило?

Суворі інтонації його голосу переконували, наказували вірити поетові, хоч він ще не змалював жахливої картини селянського життя. Всі принишкли, і так тихо стало в покої, що чути було, як потріскують свічки на роялі, а поет чаклував переливами свого голосу, в якому тремтіли сльози:

У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую, у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята...

У жінки Цейзика на очах блищали сльози. Примовкла пані Киршова. Важко зітхнув Томаш Вернер, згадавши й своє злиденне дитинство. А Шевченко вже звертався до самого Бога, як же він допускає таке нелюдське життя для людей, створених на те, щоб радіти з краси землі і неба, і з сарказмом питав:

А може, й сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править миром!

І радив Богові подивитися, що твориться в тому «раї», оспіваному панами та їх підлабузниками паничами-поетами:

Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радость та хвала!
Тобі, єдиному, святому,
За дивнії твої діла?
Отим-бо й ба! Хвали нікому.
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли! [212]

— Ой! — злякано скрикнула пані Цейзикова, яка хоч і не була побожною, але все ж таки не могла спокійно чути таких слів про Бога. Здригнувся й Томаш Вернер

і в думках почав читати «Патер ностер» [213], а Турно вхопив Шевченка в обійми й почав палко вітати з чудовим віршем. Усі зарухалися, загомоніли. Казали, що вірш справив на них величезне враження, а Цейзик підібрав вірші качанівського поета і поспішив заховати їх в кишеню, думаючи, що краще буде не повідомляти про те, яке справили вони враження, та й взагалі краще не відповісти, бо правду написати — небезпечно, а вихваляти — не дозволяє совість.

Шевченку писалося. Він створив велику поему «Петрусь» про долю парубка, що взяв на себе чужу провину і пішов на каторгу, рятуючи від суду справжнього винуватця. Не одну таку історію чув Кобзар по каторжних казематах.

З гнівом і ненавистю писав він і про тих, хто забруднив і утопив у багні чистий алмаз його душі, хто примусив його «кропати поганенькі віршики», замість роздмухувати іскру невгасимого полум'я, яким мусили б вони палати перед очима всього людства [214]. З великою силою написав він ці рядки і знову згадав свій задум, своє «Розп'яття». А воно було б таким відмінним від усіх канонічних «Розп'ять» і православної, і католицької церкви!..

Іноді, втомлений гнівним і жагучим сарказмом своїх рядків, Кобзар жадав тиші і м'якої ніжності ліричних поезій. Тоді згадував він дитинство — злиденне й безрадісне. Тепер, оповите серпанком спогадів, воно здавалося йому прекрасним. Бачив він знову свого старого діда, як він ніжно пестить маленького Тарасика. Сиділи вони з дідом біля білої хати над широким Дніпром і то замовкали, прислухаючись до пташиного щебету, до стрекотання коників, то знов починали тиху розмову. А потім приходила турботлива юна мати. Вона ніжно пригортала та цілувала свого сивого батька, брала на руки маленького сина, несла його в білу хатинку і вкладала спати, а дід ще довго сидів у густих сутінках, заглиблений у свої старечі думи, потім, крекнувши, підводився, і, прочитавши «Отче наш», тихенько йшов додому, милуючись першими зорями [215].

На початку березня прийшов лист від Рєпніної. Як завжди, був він повний теплої турботи за бідного вигнанця, повний надій на краще майбутнє і надовго зогрів і прикрасив його сірі будні.

«Лише тепер я нарешті по-справжньому оцінила великий талант нашого Гоголя і його «Мертві душі». Ви правий, Тарасе Григоровичу: це одна з найкращих наших книжок. Я його раніше не розуміла»,— писала між іншим Варвара Миколаївна.

Тарас Григорович щиро зрадів з цього визнання. Він завжди схилявся перед Гоголем і поспішив відповісти Рєпніній великим сердечним листом.

Тут Тарасу Григоровичу довелося трохи схитрувати: він знав, що Рєпніна — глибоко релігійна. Це була екзальтована, містично настроєна дівчина, і образити її почуття означало б назавжди втратити її дружбу й пошану, а дружбою з нею Шевченко надто дорожив. Ось чому він зовсім не згадав в листі про останню книжку, в якій Гоголь під впливом релігійного психозу закреслював свою велику творчість і виправдовував і кріпацтво, і страту декабристів, кайдани петрашевців, і страшну «зелену вулицю» з шпіцрутенів, і батоги, і всі інші жахи миколаївського режиму.

Так, Рєпніна була надійним другом. Не побоялася вона написати Орлову, добиваючись помилування або принаймні дозволу йому малювати, за що одержала сувору відповідь з прямою загрозою судом та арештом, коли вона й далі буде цікавитися долею засудженого поета. І Рєпніна зрозуміла, що минули часи, коли Волконська та Трубецька могли виїхати у Східний Сибір, щоб полегшити каторгу своїм чоловікам. Але вона не злякалась і не відмовилася від листування з поетом, тільки вжила деяких досить наївних заходів, щоб воно не так впадало в очі жандармам: адресу писала не вона, а її приятелька Глафіра Псьол [216], лист відправляли не з Яготинської пошти, а з одного з найближчих містечок, і адресували його в місто Оренбург, в штаб Військової округи його високоблагородію капітану Карлу Івановичу Герну. Усе це було пов'язано із значним риском, і Шевченко це розумів і тим вище цінував кожне слово Варвари Миколаївни.

В приміщенні на Костьольній вкривався пилом на мольберті другий, розпочатий у грудні, портрет Лазаревського, а в слобідці — портрети Герна та Софії Іванівни. Герн був завжди зайнятий, а Софія Іванівна позувала рідко й неохоче, і Шевченкові було незручно нав'язуватися, хоч він дуже хотів хоч таким чином

віддячити Гернам за все хороше, що робив для нього Карл Іванович.

Тепер він увесь час і сили віддавав автопортретам: писав себе і в мундирі, і в сюртуку, і в білому, і в чорному кашкетах. Один з таких автопортретів надіслав Лизогубові, другий — в подарунок Репніній.

Друзі умовляли Шевченка намалювати себе не в звичайній кімнаті, а в одному з каторжних казематів, за гратами, закутим у кайдани. Тарас Григорович не згодився на таку символіку, але знову взявся за пензлі. Портрет вийшов дуже вдалий. Доморацький, Станевич, Турно та інші почали просити цей портрет на пам'ять. Шевченко якраз сидів без копійки... Фальшивий сором не дозволив йому в цьому признатися. Напружено думав він, де і як виручити за нього хоч трохи грошей, тому сказав, що обіцяв показати його знайомим і забрав його на Костьольну. І яка ж була його радість, коли зустрів його Лазаревський. Нарешті повернувся він з Гур'єва-Городка, де пробув цілих три місяці.

Після палких обіймів і перших запитань Тарас Григорович розгорнув і показав йому портрет.

— Чудовий! Дуже схожий,— приказував Лазаревський, розглядаючи його і здалеку і зблизька.— Де ж ти його писав?

— У наших ляхів, на Сакмарській вулиці,— пояснив Шевченко.— Візьми ти його, Бога ради! Я хочу, щоб він залишився в твоїх руках, бо ж випросять вони його у мене, а мені гроші он як потрібні.

Лазаревський зам'явся.

— Ніяк не можу, любий друже. Портрет твій — річ цінна, художній твір, і мені дорога, але зараз, коли Сергій переїхав до Петербурга, мені самому буде сутужно! Платити, їй-бо, нема чим.

Шевченко підняв ногу і показав свій подертий чобіт.

— Бачиш, в чому ходжу? Дай мені свої старі чоботи, більше нічого мені не треба.

Лазаревський відчув, як кров обпекла йому щоки, а серце стислося в маленьку грудку. Він кинувся до шафи, вийняв майже нові чоботи і простягнув їх поетові.

— Але як ти в морози ходив? Були ж у тебе валянки?

— Були, але протерлися в лютому. Та тепер вже не страшно: весна близько, а взагалі...— і Шевченко коротко розповів, як погано склалися його справи.

— Думали Бутаков з Обручовим краще зробити, нагадавши про мене Орлову, а вийшло зле. Тепер, мабуть, і аральський альбом не допоможе,— зітхнув він.

Серце Лазаревського знов стиснулося. Герн якось говорив йому про безнадійність становища Шевченка. Але навіщо роз'ятрювати рани поета, якому й без того доводиться не солодко! І Лазаревський промовчав, а другого дня написав брату Михайлу листа і попросив його негайно допомогти Кобзареві. Лист не лишився без швидкої відповіді: столичні друзі одразу склалися і вислали йому сто карбованців.

Минуло три тижні.

Був Чистий четвер [217]. Квітневий сонячний день. На дзвіницях повільно і по-великопостовому сумно перегукувалися невеликі дзвони, немов падали важкі нудні краплі, а в гаю за Уралом і в місті, на рідких вербах та березах по дворах, гучно кричали й билися за торішні гнізда граки. На березах гілки стали брунатно-бузковими, всі у вузликах набряклих бруньок. Квола травичка зеленіла вздовж парканів на вулицях і на обшарпаних бульварах, де, як завжди, було порожньо, нудно й засмічено. З дворів пахло запашним великоднім печивом, смаженою поросятиною, запеченими в тісті окістями.

Шевченко пообідав у Гернів і вийшов разом з Карлом Івановичем на ганок. Герн зупинився на східцях, застібаючи портупею, і задивився на журавлиний ключ у небі.

— Знов треба до штабу,— з досадою сказав він.— Вирватися б хоч на день на полювання! В степу по всіх озерах та калюжах повно птиці, а справ така сила, що часто сидиш до півночі... До речі, сьогодні привезли пошту. Якщо будуть для вас листи, я вирвуся на хвилинку додому, щоб розважити вас великодніми привітаннями. Ви будете вдома?

— Думав поблукати біля Уралу, але заради листів сидітиму до смерку,— відповів Шевченко і повільно рушив до свого флігелька.

В кутку майстерні стояв мольберт з портретом Герна. Обличчя було майже закінчено, але руки, плечі й мундир ледве намічалися. Неохоче взявся Шевченко за пензлі й почав підмальовувати золоті підковки еполет, потім товсті шнури аксельбантів, раз у раз позираючи у вікно, але потроху захопився роботою і, сам того не помічаючи, пропрацював дві години без перерви. На

мить одірвавшись від портрета, він помітив прапорщика Ісаєва, який майнув від хвіртки до ганку головного будинку.

«Отже, Герн вдома, а я його прогавив,— подумав Шевченко.— Он Ісаєв приніс йому папери з штабу на підпис».

Накинувши своє благеньке пальто, Шевченко перебіг двір до чорного ходу і ввійшов у кухню, де Гурій виймав з печі рум'яні паски, від яких смачно пахло шафраном та лимоном. Тарас Григорович витер брудні чоботи і рішуче рушив до дверей внутрішнього коридора, коли раптом Гурій заступив йому дорогу.

— Нема капітана,— сказав він.— Ще не приходили.

— То я до пані.

— До них не можна. Вони сплять.

— Як то сплять?! Та до неї зараз прапорщик Ісаєв пройшов. Я бачив, як він пробіг двором.

Замість відповіді, Гурій уперся в одвірки руками.

— Та ти що, збожеволів? — обурився Шевченко.— Коли в неї гості — можна до неї й мені.

— От тому й не можна, що зараз у неї той прапорщик,— відрізав Гурій і глянув Шевченкові просто в вічі.— Та що ви, Тарасе Григоровичу, дитина мала, чи що?! Хіба ж можна до неї, коли в неї коханець?!

Шевченко дивився на Гурія широко розплющеними очима.

— Такого чоловіка, паскуда, має і з такою гнидою злигалася! — говорив далі Гурій.— Чистий четвер, піст, а вона... Та друга б за нашого капітана Богові дякувала... То з ляхами своїми, то з офіцерйом... А мені покривати доводиться... Тьху! — аж плюнув він.

— Який бруд! — прошепотів Шевченко.

Він давно вже зрозумів з душевним болем, що й сам недавно там, на Вкраїні, був героєм випадкової інтрижки. Мабуть, саме тому стало йому так боляче за Карла Івановича, в якому він любив і шанував розумну, гуманну і глибоко чесну людину.

А Гурій усе говорив, з ненавистю позираючи на двері коридора:

— Прийде сюди цей паршивець паскудити в гніздо чесної людини, а потім нап'ється п'яний і вихваляється: «Жодна баба проти мене не встоїть». Денщик його часто їй цидулки від нього носить. «Мовчав би краще прапорщик,— каже й він,— бо це діло добром не за-

кінчиться». І вірно: ми, прості люди, наб'ємо один одному морду та бабі доброго прочухана дамо — і край. А в панів враз за пістолі беруться або за шаблі. Чи довго тут до біди! А Ісайка цей по ресторацiях і в клубі бовкає казна-що.

І Гурій сумно зітхнув і обережно відтіснив Шевченка від дверей.

— Ідіть, ідіть собі, Тарасе Григоровичу. Так буде краще.

Шевченко вийшов у двір і, як був, без шапки, в незастебнутому літньому пальті пройшов на вулицю і побрів світ за очі цією відлюдною, поросłою споришем вулицею.

Біля слобідської церкви вже купками стояли люди. Хлоп'ята розглядали свої й чужі ліхтарики, пишаючись один перед одним їх красою. Справді, вони вражали своєю складною і вибагливою формою. Деякі нагадували церкви або дзвіниці з віконцями, підклеєними кольоровим цигарковим папером; інші були як кулі або циліндричні. Але Шевченко, не дивлячись, пройшов повз них і спустився до Уралу. Ріка лише днями скинула крижаний панцир, і від неї віяло холодом, а вода була темна й каламутна. Урал вже от-от мав розлитися по заплавних луках і по зарічних гаях, звідки слабенький і теплий вітрець доносив запах черемхи. Але й цього не помічав зажурений поет.

— А я з таким теплим почуттям почав її портрет! Так ось чого вона стала такою неуважною до мене. Боїться, що здогадаюся,— напівголосно казав собі Шевченко.— Бідний Карл! Як він переживе отаке?..

Він пішов назад і спочатку блукав слобідськими вулицями, потім околицею міста і нарешті добрів до центру.

Повечоріло. На вулицях вже з'явилися люди із страсними свічками. Обережно несли вони їх додому, ці теплі й тріпотливі вогники, захищаючи їх від найменшого подуву вітру. Одні просто загороджували свою свічку долонею, рожевою і напівпрозорою проти вогню; інші вставили свічки в принесений з дому ліхтарик; треті робили з газети або аркушика білого паперу щось на зразок глибокої чаші, на дні якої полохливо тріпотіла маленька золота пелюстка вогню. Але у всіх, хто ніс собі вогник, обличчя були зосереджені й напружені. Вогник — це була надія.

Шевченко дійшов до Соборної площі, де, виповнюючи небо низьким оксамитовим басом, гув великий і важкий головний соборний дзвін. Кожен удар його повільно й величаво розпливався в повітрі м'якими широкими хвилями і довго-довго коливався глибокою зибінню, як колись коливала шхуну «Константин» глибинна зибінь в штилеві ночі біля хівинського берега.

Висока, триярусна дзвіниця танула в темряві, наче торкаючись невидним знизу хрестом темно-синього високого неба, на якому усе яскравіше і яскравіше проступали пухнасті весняні зорі.

— Замислився? Милуєшся? — прозвучав раптом над вухом Кобзаря голос Чернишова.— Добрий вечір, друже. Я до тебе заходив і не застав, а ти он де блукаєш!

Шевченко мовчки потиснув руку Чернишову.

— Чого ж ти тут стоїш? Чи чекаєш на когось? Чи, може, спинив тебе творчий задум? — говорив далі той.— Ходім!

— Куди? — наче опам'ятався Шевченко.

— На страсті, звичайно.

— Я розучився молитись,— одвернувся Шевченко.

— Можеш не молитись. А послухати про різних фарисеїв [218] та Понтіїв Пілатів [219] не завадить,— взяв його під руку Чернишов.— Зараз «Розбійника» співатимуть. Співак тут є один — чудесний. Не в соборі йому співати, а в Маріїнському. Не гірший хоч би й від Джуліо Фоскаріні, що звів з розуму увесь Петербург. Ну... і потім... хочу з тобою порадитись відносно одної деталі. У мене ж дипломна робота...

І він почав розповідати про свою картину, про непіддатливу, але спокусливу її деталь.

Непомітно перетнули вони площу і, влившись в натовп, увійшли в собор.

Чи про те, що говорив йому Чернишов, чи про те, що так глибоко вразило його в долі Герна, якого він так любив і поважав, думав Шевченко, коли машинально переступив поріг собору і так само машинально помацав у кишені, купив тоненьку свічку за п'ятака і запалив її від чиєїсь свічки? І такою ж оксамитовою октавою, як дзвін над площею, загув під склепінням голос протодиякона. Читав він Євангеліє. Люстри не запалювали, і в темряві десь високо вгорі з легким тремтінням згасав його могутній бас, танув у синьому серпанку диму з кадильниць. А внизу був тиск народу. У кожного в ру-

ках горіла свічка, і жовтувате сяйво стояло над юрбою зибучою загравою, мов степова пожежа.

«...І біяху його по ланитах, і плюваху нань...» [220]

Скільки століть тому написані ці рядки? І завжди в житті буває так, що брудний і зухвалий плює, і блюзнірствує, і паскудить щось чисте й прекрасне...

Шевченко слухав цю знайому з дитинства моторошну казку про безвинно страченого, повну такої трагічної сили,— про те, як творили суд у далекій сонячній Палестині, як злякався за свою кар'єру випещений і пересичений римський вельможа-намісник і, не виявивши ніякої провини, все одно віддав обвинуваченого на страшну смерть та ще й помив руки, щоб не залишилося на них ані краплі невинної крові.

Скрізь є отакі Пілати...

Перед очима стоїть каземат Третього відділу. Гулак, Костомаров, Посяда, Куліш [221]. Чи витримають вони свою муку?

Голос диякона завмирає в довгому співучому «фермато» [222]. Рідшає юрба. Шевченко машинально задуває свою свічку, ховає її в кишеню і, залишивши Чернишова, йде до виходу. Люди виходять з собору, але ніхто не гасить своєї свічки: всі несуть їх додому — і пливуть, пливуть, розтікаються темною площею, щезають у бічних вулицях вогники страсних свічок. Тих, хто несе їх, не видно здалека. І здається, що вогники самі пливуть над сплячим містом. Одні з них зелені, як світлячки в лісі, інші — наче червоний пишний мак або жовтогарячий ворожбитський квіт папороті, але найбільше їх молочно-білих, як перли. Сяють вони вночі ніжним матовим світлом і наче вколисують цим своїм ніжним світлом збентежені душі.

Шевченко непомітно доходить до будинку Кутіної. Лазаревський вже дома. В кімнаті приємно пахне свіжими пасками. Розчервоніла Аксинья подає самовар.

Шевченко скидає пальто і тільки тепер помічає, що він без шапки.

— А де твоя свічка? Доніс? Не згасла дорогою? — питає Лазаревський.

— Догоріла,— каже Шевченко.

— Ну, сідай вечеряти. До речі, ось тобі двадцять рублів. Одержав решту командировочних. Це тобі за портрет.

— Спасибі,— міцно тисне йому руку поет і несподівано додає: — Не одружуйся, братику. Всі вони такі: на око — янгол, а по суті...

Невимовно здивований Лазаревський почав розпитувати поета, що трапилося. Шевченко мовчав.

— Перебирайся знов до мене,— благав Лазаревський.— Мені так сумно тут самому без Сергія та без Михайла. Адже ж ти єдина людина, з якою можна слово сказати рідною мовою. Дійсно, переїжджай! Ти для мене тепер не лише улюблений поет, ти мені як рідний, як батьківщина...

— Добре! — сказав нарешті Тарас Григорович.— Та й портрет твій треба кінчати. Завтра принесу фарби, а в суботу й переберуся.

— От і чудово! Завтра ми ще працюємо, але ми домовилися виходити по черзі, бо кожному ж треба або щось купити, або до перукарні. О другій я буду вдома. Пообідаємо разом.

Ще раз буркнувши «добре», поет допив свій чай і почав роздягатися.

Вранці Лазаревський пішов на роботу, не розбудивши Кобзаря. Шевченко прокинувся пізно, поголився і поспішив у слобідку по листи та по фарби. Не встиг він увійти в свою майстерню, як до нього постукав Герн.

— Ось вам, друже мій, лист до Великодня,— подав він Тарасу Григоровичу конверт.— Це по-перше. А по-друге, я вирішив сьогодні відпочити вдома і трохи вам попозувати. Думав поїхати на полювання, але так втомився, що не можу. Мабуть, ви таки на нас з Зосею за щось образилися, що й наші портрети досі не закінчені,— додав він, наблизившись до мольберта.— О! Виявляється, ви без мене дещо зробили! Дозвольте тільки одне маленьке зауваження: оцей шнур аксельбанта завжди коротший від другого. Ось гляньте!

Скинувши шинель, Герн сів на своє звичайне місце.

— От шкода! — зітхнув Шевченко.— Доведеться дійсно виправити...

Він підсунув мольберт ближче до вікна, обережно зішкрябав підсохлу фарбу і взявся за пензель.

— Невже і штаб сьогодні не працює? — спитав він не одразу.

— Працює, але писарі відпросилися до церкви, а я сказав, що їду на полювання, щоб дали мені спокій, бо й сам Обручов поїхав стріляти диких качок.

Розмова не в'язалася. Герн закурив. Раптом Шевченко побачив, як через двір прошмигнув прапорщик Ісаєв, злодійкувато озирнувшись на флігельок.

Шевченко здригнувся і впустив пензель.

— Що таке? — стурбовано спитав Герн.

— Н-нічого,— сказав Шевченко і нахилився за пензлем.

— Там наче хтось пройшов?

— Т-так. Здається.

— Отже, пропав мій відпочинок! Це, певно, по мене,— підвівся Герн, потягнувся до шинелі і вийшов з флігеля.

— Стійте! — кинувся навздогін Шевченко і схопив його за рукав.— Будьте готові... спокійні...

— Що таке? — не зрозумів Герн. І раптом, пильно глянувши Шевченкові в очі, зблід і кинувся до чорного ходу.

Шевченко побіг за ним. Герн влетів в кухню, в коридор, в їдальню, зазирнув у порожню вітальню й кабінет. Тоді ударом ноги вибив двері спальні і щез за ними.

...Хвилина... Дві...

Двері широко розчинилися...

Шевченко ледве встиг відсахнутися, Ісаєв вилетів у їдальню, трахнувшись головою об лев'ячу морду на дверцятах буфета.

Не пам'ятаючи себе, кинувся Тарас Григорович до флігеля, схопив фарби та пензлі й поспішив на Костьольну.

XIX. КРАХ

Як божевільний, влетів Ісаєв до ротмістра Мансурова і, не привітавшись, стукнув по столу кулаком:

— До бар'єра! Битись! Битись до великої крові! Серж, ти мусиш бути моїм секундантом!

— Перш за все треба привітатися, а потім — з ким це ти збираєшся битись?

— З Герном! Він мене смертельно образив! Зганьбив! Знеславив перед солдатами! Одягайся! Передай йому мій виклик!

— Ну-ну! Знов — жінка? Який ти дійсно жеребець! — похитав головою Мансуров.— Розповідай усе до кінця.

— Вся справа в Зосьці Герн. Чорт забирай, надзвичайно апетитний бабець! Втюрилася вона в мене по самі вуха, а ця німецька свиня... Приревнував як мужик. Ну, викликав би мене, як належить порядній людині, а він... Вдерся в спальню в найкритичніший момент...

— Хо-хо-хо-хо!!! — басовито зареготав Мансуров.— Почекай, почекай, та в тебе он вухо скривавлене! Невже цей доморослий Отелло вкусив тебе за вухо?

— Не вкусив, а здер з ліжка. Мало вухо не відірвав. Я мушу битися! І негайно!

Мансуров знов оглушливо зареготав, потім витер сльози з очей і похитав головою.

— Ну й дурень! Герн — перший стрілець Оренбурзького краю та й у Петербурзі тричі брав приз за стрільбу. Заб'є він тебе, як дику качку. Не дуель, а самогубство.

Ісаєв враз притих.

— Але ж я — офіцер... Я мушу битись або піти на демісію. І тоді з чого жити?! — жалібно спитав він.

— Йолоп ти і бовдур, а не офіцер! — вів далі Мансуров.— Мало тобі кріпачок, міщанок та різних модисток? Так ні: подавай тобі даму. А з дамами справа складніша: чоловіки не люблять ділитися.

— Добре тобі філософствувати! Ти краще скажи, що мені зараз робити? Адже ж його денщик та цей хохлацький художник, який писав мій портрет, бачили усе.

— Уявляю собі! Неповторне видовище!

Мансуров знов голосно зареготав, потім сміх раптом збіг з його обличчя, він підвівся і почав застібати мундир.

— Оце дійсно погано! Шевченко прийнятий у найкращих домах і рознесе скандал по всьому Оренбургу. Та й ти не раз базікав казна-що... Тоді дуелі не уникнути. А все Обручов та ці кляті пани ліберали! Носяться з цим хохлом, представляють один одного на підвищення та до орденів, а вірних слуг царевих... Адже ж ти теж розраховував на другу зірочку на погонах?

— Ще б пак! Я мав дістати підпоручика і командувати півротою,— обурено підхопив Ісаєв.— Але не ухиляйся від теми, скажи, що мені зараз робити?

— А проте,— міркував уголос Мансуров,— не такий він дурень, цей хохол, щоб базікати зайве. Гадаю, він мовчатиме. І коли ти сам підв'яжеш язика,— все зали-

шиться шито-крито... А Гернові теж не так уже приємно буде уславитися як рогоносець.

— Так, але я ображений!

— Ще невідомо, хто кого більше образив. Але помститися за обдерте вухо — це дуже принадно. І це треба обміркувати. Не ти один на нього гостриш зуби.

Очі Ісаєва спалахнули люттю: він витяг тонку шию і всім своїм виглядом показував напружену увагу. Мансуров закурив люльку з довжелезним чубуком і заговорив, хитро підморгуючи.

— Хто у нас складає списки представлених до нагород? Герн, як ад'ютант для особливих доручень. Затверджує їх Обручов. На Новий рік уся їх компанія була нагороджена орденами та іншими нагородами. І на Великдень буде те ж саме. І наступної зими. І далі... Завжди і скрізь, поки ми їх не скинемо з насиджених місць. Ми вже про це не один раз міркували з Толмачовим. Він більш, ніж ти, ненавидить Герна та Обручова і всю їх ліберальну компанію на зразок цього хама Матвєєва. Підемо до Толмачова. Мабуть, що-небудь з ним вигадаємо.

— Так, але я зовсім не хочу, щоб Толмачов знав про цей скандал.

— По-перше, Толмачов своя людина, а крім того, ми зовсім не станемо розповідати йому все. Вистачить і натяку.

Ісаєв ще вагався, але думка, що Герн сам може його викликати, поклала кінець його ваганням, і друзі рушили до фортеці, де мешкав Толмачов.

Генерал був дома. Почувши, що вони не в гості, а в якійсь справі, він запросив їх до кабінету і замкнув двері, готовий їх вислухати. Ісаєв тоном, що підкреслював найвищу довіру, коротко виклав свою дражливу справу.

— Чорт штовхнув вас залицятися до тої полячки! — обурився генерал.— Знайшли «неприступну фортецю», де ворота навстіж для кожного перехожого. Але щоб офіцер генерального штабу привів із собою якогось солдата, і розкривав перед ним таємниці своєї спальні, і компрометував такого ж офіцера, як він сам,— цього я ніяк не розумію. Ось до чого доводить безглуздий лібералізм! І взагалі з того дня, як поїхав від нас наш дорогий Перовський, життя не стало порядним людям. На жаль, Обручов такий обережний, що важко намаца-

ти у нього вразливе місце: хабарів не бере, жінками не цікавиться, не п'є. Интендантів та постачальників за найменшу провину віддає до суду, закони та накази виконує. Взагалі не штаб у нього, а інститут шляхетних дівчат, а солдатів розбещує потуранням та з моряками дружить — особливо з цим... як його...

— З Бутаковим?..— послужливо підказав Мансуров.

— Так-так! А наші морячки, як відомо, потинялися по білому світу та набралися по Європах бунтарського духу. Один Бутаков чого вартий! Не матроса послав, а сам поліз у воду дно промірювати. А що з нагородами нас, як ви кажете, кривдять, то до цього ми вже звикли. Обручов кого хоче, того й нагороджує. На те його губернаторська воля. От коли б його усунути... Тоді б і нам посипалися чини, хрести й зірки на груди та на погони. До речі, пише мені бідолаха Перовський, що місця собі не знайде, так сумує за яїцькими козаками. Навіть государ нещодавно помітив, який він похмурий та зажурений. «Що з тобою, Перовський?» — питає. Наш Василь Олексійович просто сказав, що скучив за славними уральцями. Государ посміхнувся і відповів, що цій біді можна зарадити, а це означає, що, коли б Обручов на чомусь спіткнувся,— повернеться до нас наш дорогий Перовський. Але поки що доводиться терпіти й чекати...

І Толмачов засмучено розвів руками...

— Все це, ваше превосходительство, так. Але порадьте нашому молодому приятелю, що йому робити. Обручова йому не скинути, а Герна треба покарати за обідране вухо. Миколі Григоровичу треба уникнути дуелі з таким небезпечним супротивником, як Герн.

Генерал з хвилину помовчав, потім одверто признався:

— Вся ця історія — неймовірна дурниця, не варта й ламаного гроша. Найкраще заплющити на неї очі й забути. Але,— раптом затнувся він і не відразу додав: — З неї можна дещо зробити на користь усіх нас і одночасно дати Гернові доброго щигля. Адже Герн, як ад'ютант для особливих доручень, мусив не раз читати государеву резолюцію в справі Шевченка і не раз доповідати її Обручову. А вони — Герн і Обручов — перші порушили цареву волю, відрядивши Шевченка до складу Аральської експедиції як художника. Та й зараз вони систематично її порушують, одверто й зухвало.

Коли б довідався государ, як в Оренбурзі виконують його накази,— клаптями полетіла б з них шкіра. Правда, постраждав би й Шевченко, а він талановитий художник і шкода його. Але для нас він просто солдат і мусить нести свою солдатську службу, а не вештатись в оренбурзьких салонах. А коли Микола Григорович,— повернувся генерал до Ісаєва,— подасть Обручову рапорт на Герна, а побічно і на самого Обручова, Обручов буде примушений вліпити Гернові сувору догану. Таким чином ми піднесемо обом на Великдень таке «червоне яєчко», що ясне свято стане їм темнішим найпохмуріших буднів. А в разі, коли Микола Григорович надішле такий самий рапорт графу Орлову,— можна битися об заклад на сто тисяч карбованців, що генерал-ад'ютантські вензелі злетять з еполетів Обручова, а згодом втратить він і високий пост військового губернатора. І тоді знов повернеться до нас наш Перовський.

— А Герн? — не втерпівши, перебив його Ісаєв.

— Що Герн!.. Не до дуелі тоді йому буде! Злетять і з нього ад'ютантські аксельбанти, а може, й офіцерський мундир. Дістанеться й цьому «вченому» морячкові Бутакову, і ніякі альбоми та розмальовані карти не врятують його від неласки.

— Чудово!

— Велике вам спасибі за пораду! — палко потиснули генералові руку Мансуров і Ісаєв.

Толмачов задоволено посміхнувся в вуса:

— Вітаю і вас, панове, з великою перемогою,— весело відповів він.— Знайшли таки в ліберальів ахіллесову п'яту. Тепер вони в наших руках.

Ісаєв блискавично перетворився з розгубленого на переможця: він підкрутив свої руді вусики й високо підніс голову з півнячим чубчиком.

— Тисячу разів — мерсі! — цокнув він підборами.— Отже, залишається написати рапорт.

— І якомога швидше, щоб подати його завтра вранці,— додав Толмачов.— Ефект від нього буде приголомшливий.

Написати звичайний коротенький рапорт було для Ісаєва справою важкою. З граматикою він завжди ворогував, найпростіші думки ніяк не вкладалися на папір і одразу ставали важкими, як брили граніту, а одні і ті ж слова і фрази безліч разів повторювалися у нього на одній і тій же сторінці.

Але зараз треба було написати не коротенький рапорт, а цілий серйозний донос, який не тільки потрапить до рук Обручова і шефу жандармів, а може, й самому царю. Піт пройняв прапорщика, і не встиг він озирнутись, як пробило третю і штаб одразу спустів. Першими зникли офіцери, потім писарчуки позамикали свої столи і непомітно розтанули, як крига на сонці, а Ісаєв усе сидів над доносом, безпорадно гриз перо і раз у раз дер на шматки написане.

— Ваш бродь, пани офіцери давно пішли обідати. Всіх справ враз не переробиш. Йшли б ви спочивати або до плащаниці прикластися,— звернувся до нього черговий писар, який мусив сидіти в канцелярії до вечора.— Знов же треба підлогу мити, прибрати до свята.

Ісаєв здригнувся, як злодій, впійманий на гарячому, і рвучко згріб свою писанину, потім глянув на годинник.

— Дійсно, час додому,— сказав він, опанувавши себе, сунув у кишеню написане і сумовито поплентався знов до Мансурова, відчуваючи гострий страх. Справді, на вулиці міг зустрітися йому Герн.

Мансуров прочитав написане і шпурнув на письмовий стіл.

— Ну й дурень ти. Справжній дурень! — щиро вихопилося в нього.— Хіба так пишуть доноси?! «Маю честь доповісти вашому високопревосходительству, що художник Шевченко, який писав на моє замовлення мій портрет і портрет її високопревосходительства, дружини вашої, а також портрет баронеси Бларамберг та багатьох інших, є засланий солдат і, згідно наказу государя імператора, він мусить жити в казармі, не писати і не малювати». Та все це він сам добре знає! І потім в слові «честь» треба писати «е», а не «ять», а в слові «портрет» літеру «о», а не «а». Ех, ти, грамотію нещасний!

— Та я ж так поспішав, так хвилювався... Не до ятів мені було. Вже п'ята година. Всі давно порозходилися,— виправдувався Ісаєв.— Будь другом, Серж, допоможи! Перо з рук падає, коли подумаю, що государ читатиме.

— Добре! Чорт з тобою! Допоможу, але не заради тебе, а тому, що поки Обручов сидить у нас на шиї,— не бути мені довіку підполковником,— рішуче відрізав Мансуров.

Більше години писав він, то закреслюючи цілі фрази, то додаючи щось до написаного. Нарешті задоволено

відкинувся на спинку крісла і почав голосно читати свій донос:

«В пориві палкої відданості престолу та батьківщині я, прапорщик Ісаєв Микола Григорович, вважаю своїм обов'язком і справою честі й сумління довести до відома вашого високопревосходительства, що ад'ютант ваш Герн Карл Іванович, капітан-лейтенант воєнно-морського флоту Бутаков Олексій Іванович та інші начальствуючі особи Оренбурзького краю, мабуть, того не знаючи, кричуще топчуть і порушують волю найяснішого монарха нашого, висловлену у власноручній резолюції його імператорської величності на конфірмації рядового Шевченка про те, щоб оного художника та автора було здано в солдати і відправлено під найсуворіший догляд начальства з забороною писати і малювати в Оренбурзький край для проходження там військової служби і, згідно розпорядження Третього відділу власної його імператорської величності канцелярії, оний Шевченко мусить перебувати в одній з найвіддаленіших фортець Оренбурзької лінії.

Тепер же Шевченко записаний як художник в склад описової експедиції на Аральське море, яка давно закінчила своє існування, живе в Оренбурзі, в будинку вищеназваного капітана Герна Карла Івановича, ад'ютанта для особливих доручень вашого високопревосходительства, вільно ходить містом у цивільному одязі, запросто прийнятий в найвищому товаристві і пише на замовлення портрети високошановних осіб, в тому числі й дружини військового губернатора Матильди Петрівни Обручової, чим здобуває собі кошти для існування, про що маю честь довести до відома вашого високопревосходительства для вжиття відповідних заходів і суворого покарання всіх винних в такому кричущому порушенні монаршої волі» *.

Мансуров голосно прочитав цей гідний зразок своєї творчості, смакуючи кожне слово, потім задоволено клацнув язиком і вказав Ісаєву на крісло біля письмового стола.

— Сідай і перепиши начисто в двох примірниках. Один надішлемо Обручову, а другий — в Петербург,

* Оригінал доносу до нас не дійшов, тому автор бере на себе сміливість навести його можливий зміст.

в Третій відділ графу Орлову. Переписуй уважно і не нароби граматичних помилок,— додав він, поклавши перед Ісаєвим два аркуші найкращого паперу.

Ісаєв писав мало не до півночі, а вранці не пішов у штаб, а послав денщика на пошту здати два однакових рекомендованих листи. За обідом він випив цілий штоф горілки і одразу ж ліг спати.

Герн не розмовляв з дружиною і не помічав її присутності. Спав у кабінеті на дивані і прокинувся з головним болем, але, випивши міцної кави, примусив себе одягнутись і, як завжди, підтягнутий та пунктуальний, точно хвилина в хвилину з'явився в штаб.

Ранок минув у розгляданні таємної фельд'єгерської пошти, в складанні доповіді Обручову, потім довго погоджував з Толмачовим список учасників святкового параду і лише опівдні зайнявся дрібними поточними справами й розглядом звичайної щоденної пошти. Величенька купка листів, скарг та пакетів помалу танула перед ним. Він розрізав конверти, нашвидку переглядав написане, робив на кожному потрібні помітки, а деякі папери відкладав окремо для доповіді Обручову й одразу брався за новий пакет.

Останнім лежав нетовстий пакет зі штемпелем: «міський». Герн розрізав конверт, витяг акуратно складений учетверо аркуш цупкого паперу, густо списаний з двох боків, і почав читати. Кров шугнула йому в голову.

— Який мерзотник! Яка отруйна гадина! — шепотів він, пробігаючи очима чітко виписані рядки.

Так, писав прапорщик Ісаєв. Це дійсно його колючий почерк, але зловісна логіка і єхидність в доносі — не його. Донос написав хтось інший, з їдкою, суто жандармською хваткою. До цього Ісаєв ніколи б не додумався, і доказ цього те, що він перший замовив Шевченкові свій портрет, але про це промовчав у доносі... Його використали, як зброю. Він навіть не проти Шевченка, цей насичений отрутою донос, а проти генерал-губернатора Обручова, проти Герна як його ад'ютанта і проти нещасного Бутакова, людини такої великої, такої сміливої і чистої душі!

— Яка підлота,— процідив знов крізь зуби Герн.— Але ж яка наволоч стоїть за ним? Невже тут діють «перовці»?

Залишивши пошту на столі, Герн внутрішніми гвинтовими сходами піднявся на другий поверх в особисті покої Обручова.

— А-а! Нарешті, дорогий мій,— зустрів його генерал.— Спитайте там, будь ласка, чи вже всім рознесли запрошення на розговіння?

— Слухаю! — машинально відповів Герн.— Але дозвольте спочатку ознайомити ваше високопревосходительство з цим винятковим паскудством,— поклав він на стіл донос Ісаєва.

Обручов здивовано зиркнув на Герна, одягнув окуляри й почав читати, і з кожним рядком обличчя його то бліднло, то бралося плямами, то наливалося кров'ю, щоб одразу знов збліднути і вкритися буйними краплями поту.

— Який мерзотник! Господи, який мерзотник! — приказував генерал, читаючи.— Яка брудна і низька душа!.. Але ж залишити донос без уваги не можна.

— Не можна,— ствердив і Герн.— Питання поставлено надто небезпечно й підло.

— Ви теж так гадаєте? Що ж, на вашу думку, треба зробити?

— Перш за все, трус у Шевченка, але попередивши його, щоб він устиг знищити або надійно сховати свої рукописи, коли вони є, листування й малюнки. Якщо трус не дасть наслідків, а Ісаєв ще не написав до Третього відділу,— справу можна буде якось зам'яти... Але тон доносу надто зухвалий і єхидний. Він загрожує серйозними неприємностями. Отже, мабуть... Шкода, що пошта вже зачинена, я б дізнався... Доводиться відкласти цю справу на після свят.

— Так. Так. Звичайно,— захвилювався Обручов.— Розпоряджайтесь, будь ласка, дорогий Карле Івановичу. І ось що: надішліть цьому паскудникові запрошення на розговіння... Ось до чого я дожив! Плюнути б на нього, а доведеться тиснути йому руку, приймати його...

І раптом тонким зривчастим від хвилювання фальцетом вигукнув:

— Ні, я цього не переживу! Тут треба бути каменем! Не жаліти людини, не шанувати нікого й нічого порядного! Бідолаха Шевченко! Такий талановитий!..

— Заспокойтеся Бога ради! Коли обшук буде безрезультатний, це наполовину знешкодить донос.

— Так! Так! Ви маєте рацію! Дійте і поспішайте. Викличте офіцерів на допомогу.

— Ні! Все зроблю я сам,— рішуче відповів Герн і швидко вийшов з кабінету. Замкнув пошту в шухляду і попрямував до дверей.

— Коня! — гукнув він черговому ординарцю.

Осідланий кінь завжди стояв у штабній стайні на випадок екстрених виїздів. Ординарець бігом підвів йому коня. Герн помчав додому.

На дверях флігелька висів замок.

— Де Тарас Григорович? — кинувся він до Гурія.

— Не можу знати. Вчора пішли вони і ще й досі не поверталися,— пояснив він, з тривогою й жалістю дивлячись на «свого капітана».— Та ви б, ваш скородь, пообідали. Так і охлянути можна, і захворіти недовго. Я враз подам.

Герн лише тепер відчув, який він дійсно голодний, скинув шинель, жадібно проковтнув турботливо подану котлету й чашку міцної кави з вершками і одразу знов вийшов з дому.

— Якщо Тарас Григорович повернеться, скажи йому, щоб нікуди не виходив і подай йому їсти туди, в майстерню. Скажи, що в мене до нього спішне й надзвичайно важливе діло. Я скоро повернуся,— додав він і знову сів на коня.

В штабі Герн написав листа жандармському полковникові з проханням у зв'язку з повідомленням, одержаним в штабі, зробити обшук у рядового Шевченка і вияснити, чи він дійсно пише вірші й малює картини всупереч височайшому повелінню, потім викликав чергового писаря і спитав:

— Ти коли, голубе, зміняєшся?

— О дев'ятій вечора, ваш скородь.

— Так ось, коли тебе змінять, віднеси цей пакет жандармському полковникові та здай під розписку,— наказав Герн, вийшов на вулицю, підкликав візника і помчав на Костьольну до Лазаревського.

Отрута ісаєвського доносу не відразу прохопила Обручова до кісток. Спочатку він просто кидав уривчасті обурені вигуки, повні презирства до Ісаєва і співчуття до Тараса Григоровича, але коли Герн пішов і він вдруге перечитав донос, він зі всією ясністю зрозумів, що вістря доносу скеровано не проти художника, а проти нього самого.

— Ой підла ж гадина! — скрикнув він на високій пронизливій ноті і, напіввідкривши двері до великої парадної

зали, де під керівництвом самої Матильди Петрівни чотири лакеї розставляли і накривали величезні столи для урочистого розговіння, гукнув, не пізнаючи свого голосу:

— Тильдо! Тильдо! Іди сюди! Швидше йди сюди!

— Що трапилося? — ввійшла Матильда Петрівна.— Чого ти так кричиш? Люди можуть Бог зна що подумати.

— Це жахливо! Це неймовірно! — не слухаючи, вигукував Обручов.— Цей негідник доносить, що ми дозволили Шевченкові писати й малювати всупереч височайшому повелінню. Ти розумієш, чим воно пахне? Навіть твій портрет приплутали до доносу.

— Який донос? — здивовано спитала Обручова.— І при чому тут мій портрет?

— Я казав Бутакову, що Шевченкові заборонено писати й малювати, а він наполягав. Мене умовляли: «Для державної потреби й задля науки можна використовувати навіть каторжан, а не тільки засланців». Я й пожалів бідолаху, а тепер мушу гинути через нього! Ти знаєш нашого государя, який він злопам'ятний! Варто тільки Орлову доповісти — кінець моїй службі! Все піде прахом! І нема кому за мене заступитися! — істерично кричав Обручов, хапаючись за голову.

— Бог з тобою, Вольдемар! — намагалася заспокоїти його Матильда Петрівна.— Все якось налагодиться.

Але Обручов тільки ще дужче хвилювався.

— У мене нема заступників у вищих сферах,— кричав він.— Я — маленька людина! Я сам собі пробив дорогу в житті! Я не аристократ, без різних тіточок та вельможних родичів! Ось що означає бути добрим і жаліти людей! Годі! Тепер я в казарму його! В каземат! У мене діти, сім'я! Я не можу грати́ся їх долею!

— Тихше! Тихше! Бога ради, тихше! — благала перелякана Матильда Петрівна.

Вона наливала йому валеріани, давала нюхальну сіль, але Обручов довго не міг заспокоїтися і все повторював з розпачем в голосі:

— В наш час не можна бути людиною. Треба бути каменем! Звіром! Катом! Боже мій, що тепер буде зі мною?! Що буде?!

Опівдні всі установи зачинилися, службовці розійшлися. Поспішив додому і Лазаревський. Після обіду Тарас Григорович знову взявся за пензлі. Працювалося

легко й швидко, бо він з радістю відчув, що портрет виходить вдалий, і не тільки добре передає схожість, але й написаний з настроєм і віє від нього тим теплом, з яким ставиться він до свого молодого друга.

Попрацювавши понад годину, він зробив останній мазок і поклав палітру на підвіконня.

— Досить,— сказав він.— Досить, бо можна несподівано зіпсувати. Глянеш на нього на схилі життя, згадаєш нашу дружбу й добрим словом пом'янеш свого Кобзаря.

Лазаревський мовчки обняв поета.

Сонце схилялося до заходу. З-за ріки тягло прохолодою і ароматом розквітлої черемхи.

Друзі почали збиратися до заутрені та урочистого розговіння. Лазаревський був запрошений до Обручових, а Шевченко до Кутіної. Зирнувши в дзеркало, він помітив, що треба підстригтися, і пішов до сусідньої перукарні. Лазаревський переодягався, коли біля ганку зупинився візник і Герн майже вбіг до нього в кімнату.

— Де Тарас Григорович? — спитав він, не привітавшись.

— В гості збирається, пішов у перукарню за рогом,— відповів Лазаревський, відчувши щось недобре.

— Бога ради, покличте його швидше і женіть у слобідку. На нього подано Обручову донос. Сьогодні буде у нього обшук. Спаліть там усе, що може його загубити: знищіть всі сліди віршів, малюнки, листи, а все найцінніше заховайте в надійному місці. І, благаю вас, поспішайте: дорога кожна хвилина!

— Сідайте, будь ласка, а я зараз його покличу,— заметушився Лазаревський.

Але Герн теж поспішав і, попрощавшись, вже в дверях кинув розгубленому юнакові:

— Беріть з ним мого візника. Дорога кожна хвилина.

Лазаревський побіг до перукарні, зазирнув в неї, але Шевченка там вже не було. Бігом повернувся він назад, зайшов до кухні і викликав Шевченка, який прасував там штани від нового сюртука.

— Їдьмо в слобідку: вночі у тебе буде трус. Обручову подано донос на тебе.

— Помщається гаденя,— спокійно посміхнувся поет і вийшов на вулицю.

За чверть години візник довіз їх до майстерні Тараса Григоровича. Шевченко вивалив на стіл цілий чемодан різних паперів та іронічно спитав:

— Ну що ж тут палити?

Тим часом Гурій приніс дрова й розпалив грубку. Лазаревський почав переглядати листи.

— Я теж не знаю, що палити. Рисунки, рукописи, казав Герн. Ну, а решту?

— Пали листи Варвари Рєпніної. Орлов уже загрожував їй арештом за листування зі мною,— рішуче сказав Шевченко і кинув у грубу паку дорогих йому листів.

За листами Рєпніної полетіли в огонь портрети Софії Іванівни та Герна, десятка півтора етюдів Аральського моря і скель, листи Лизогуба, лист Михайла Лазаревського про петрашевців.

— Може, залишимо дещо? — спитав Лазаревський.

Але Шевченко на все відповідав одним словом:

— Пали!

— Послухай, Тарасе,— зупинив його нарешті Лазаревський.— Якщо ми все попалимо, вони зрозуміють, що тебе попередили про трус, і підозра впаде на Карла Івановича. Адже ж він єдина людина, яка могла знати про донос. Треба дещо залишити на поживу жандармам.

— І то вірно,— згодився Шевченко.— Досить палити. А тепер їдьмо на Костьольну. Там теж треба дещо знищити.

Вони ще раз уважно перевірили, чи не залишилося якоїсь чернетки вірша або малюнка, і вже зібралися вийти, але в останню хвилину Шевченко вирішив залишитися.

— Їдь додому сам. Сховай свій портрет, а все, що є в шухлядах письмового стола, спали до останнього клаптика. І ось тобі мої захалявні книжечки. Бережи їх, як зіницю ока, до кращих часів. А я мушу «гостей» зустріти з відкритим забралом. Та й прибрати тут треба: дивись, як ми насмітили. Адже ж Великдень настає. В кожного зараз прибрано.

Лазаревський не сперечався. Шевченко провів його до візника, міцно обняв, і візник погнав свою конячку до Костьольної.

Біля Сакмарської брами назустріч вже мчав екіпаж поліцмейстера. Плац-ад'ютант Мартинов і жандармський полковник їхали разом із ним.

«По Тарасову душу поїхали»,— подумав Лазаревський, і мимовільний холод пробіг по його спині.

Шевченко заховав чемодан під стіл, склав речі, радий, що фарби й пензлі залишилися в Лазаревського, замів підлогу, спалив сміття, потім швидко натягнув нову сорочку з крохмальною маніжкою та манжетами, одягнув свій парадний сюртук, галстук, нові запонки, ніби збираючись на урочисте розговіння, і в цю мить почув, як під'їхав екіпаж, потім важкі кроки, дзенькіт острог. Хтось сіпнув знадвору незамкнені двері, затупотів у сінцях важкими чобітьми, і до кімнати ввійшов жандармський полковник, за ним поліцмейстер та плац-ад'ютант. Двоє городових виструнчилися обабіч дверей.

— Ти заарештований! — грубо кинув полковник Шевченкові і наказав городовим:

— Обшукати приміщення!

Один з городових кинувся в другу кімнату, де теж горіла свічка, і почав перетрушувати постіль. Другий запалив недогарок і пішов у кухню, а полковник з поліцмейстером вивалили на стіл на три чверті спорожнілий чемодан і почали переглядати залишені їм на «поживу» листи, перегортати книжки й старі газети, шукаючи на них написів і позначок.

Плац-ад'ютант Мартинов не брав участі в обшуку. З презирливо нудьгуючим виглядом сидів він у кріслі біля вікна, вже в парадному мундирі, напудрений та напахчений, лінивo посмоктував цигарку і запитально позирав на Тараса Григоровича.

Шевченко мовчки стояв біля стола, зовні спокійний, тільки обличчя його було трохи блідіше, ніж завжди, та сині очі здавалися зовсім чорними. Чекав він звичайного казарменого трусу: чергового офіцера по батальйону та двох унтерів, і поява жандармського полковника вразила його і сказала йому все. Справа складніша. Це не просто наслідок доносу мстивого прапорщика, який легко можна було обернути проти самого донощика, довівши, що він перший наказав йому написати свій портрет та ще й рекомендував його іншим. Ні. Або щось трапилося з польським гуртком, або Ісаєв надіслав свій донос у столицю. Отже, знов Орськ, казарма, муштра! І в голові вже бриніли колись написані в Орську рядки про те, як знову

... ведуть
Старого дурня муштрувати.
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Думки металися, як миші у мишоловці, підшукуючи належні відповіді на можливому допиті. І прагнення подолати новий удар долі, цю вовчу яму на тернистому шляху до звільнення, все міцніше й міцніше розгоралося, здіймалося із дна душі.

Обшук тривав довго. В кімнаті стало нестерпно душно. Хмара тютюнового диму висіла під стелею. Від натопленої грубки пашіло жаром. Товстий полковник усе частіше витирав хусточкою спітніле чоло, чисто поголену голову. Він розстебнув комір мундира, а плац-ад'ютант підвівся і розчинив вікно навстіж.

В кімнату полинула запашна прохолода весняної ночі, аромат смолистих тополевих бруньок і квітучої черемхи. Десь боязко спробував голос молодий недосвідчений соловейко, а зовсім чорне небо все трепетало й мінилося від по-весняному пухнастих іскристих зір.

І раптом у цю запашну і свіжу тишу увірвався буйний різноголосий потік великоднього передзвону. Шевченко випростався, а полковник підвівся з місця.

— Як ми, однак, затрималися... Гримнюк! Севастьянов! Складіть усі ці папери в мішок. У відділі розберемось,— додав він, відокремивши два чи три листи і поклавши їх собі в кишеню.— Не запізнитися б до розговіння... У Обручових, кажуть, якісь особливі паштети з диких качок...

Потім ступнув до Мартинова і розкрив обійми:

— Христос воскресе! Мої найкращі побажання!

Мартинова аж підкинуло. Він відсахнувся і показав на Шевченка очима:

— Après! Et pas ici *,— процідив він крізь зуби і відступив до вікна, кинувши в ніч рожевий вогник незагашеної цигарки.

Поліцмейстер і полковник поквапливо застібали шинелі і раптом обернулися на дивний звук: Шевченко дивився в ніч і весь тремтів від злого і гострого сміху.

Кінець

Лютий 1959 р.— жовтень 1962 р.

---

* *Потім... І не тут (фр.).*

ПРИМІТКИ

Задум роману «В степу безкраїм за Уралом», як видно з авторської передмови, виник у З. П. Тулуб під час перебування на засланні у 1948 р. Безпосередньо до цієї роботи письменниця взялася у 1959 р. і працювала напружено, з великим натхненням. 25 квітня 1960 р. у листі до Г. О. Башкирцевої З. Тулуб повідомляє: «Пишу на всех парах новую книгу, открыла счет второй сотни страниц... Труд меня радует и бодрит. Что может быть дороже любимой профессии — вернее не профессии, а призвания». (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, фонд 150, од. зб. 116).

У 1961 р. роман був завершений і прийнятий до друку в журналі «Прапор» (публікувався там у липні—жовтні 1962 р. російською мовою під назвою «За бортом»). Але на 11-й шевченківській конференції 1962 р., яка відбулася у Львові, вчений з Інституту слов'янознавства АН СРСР В. А. Дьяков зробив доповідь на тему «Польські зв'язки Шевченка в оренбурзькому засланні», де по-новому поставало життя і діяльність Кобзаря у 1848—1850 роках (*Див.:* Збірник праць одинадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1963.— С. 54—67). З. П. Тулуб вважала за необхідне врахувати нові наукові дані й взялася за переробку роману; тоді ж з'явилася і нова назва «В степу безкраїм за Уралом». У жовтні 1962 р. була завершена нова редакція роману українською мовою. У 1963 р. письменниця відповідно переробила російський варіант твору. Вперше роман вийшов українською мовою в лютому 1964 р.

Текст подається за виданням: Тулуб З. П. В степу безкраїм за Уралом.— К., 1964.

Додається також передмова З. П. Тулуб до роману, що була надрукована окремо у ж. «Дніпро», 1964.— № 3.

[1] *...мій дід був знайомий з Шевченком і... його арештували й судили в одній справі з Тарасом Григоровичем.— Тулуб Олександр Данилович (1824—1872)* — український громадський діяч, історик і педагог. У березні 1847 р. заарештований як член Кирило-Мефодіївського товариства. Через відсутність доказів уникнув покарання. В 40—70-х роках учителював по містах України.

[2] *Орськ, Орська фортеця* — військове укріплення в Оренбурзькій губ. (нині м. Орськ Оренбурзької обл. РРФСР).

[3] *Ісаев Дмитро Миколайович (близько 1780—1848/1849)* — комендант Орської фортеці, полковник, згодом — генерал-майор. В Орській фортеці служив з 30-х років. Співчутливо ставився до опального поета, дозволив йому жити на приватній квартирі.

[4] *Кенесари Касимов (1802—1847)* — казахський султан. У 1837—1847 рр. очолював феодально-монархічний рух, спрямований на відокремлення Казахстану від Росії, прагнув стати єдиновладним правителем Казахстану.

[5] *Букеївська орда, Букеївське ханство* — васальне казахське ханство, утворене 1801 р. на території між ріками Уралом і Волгою із п'яти тисяч сімей, які переселилися сюди з т. зв. Молодшого жуза. Назване по імені султана Букея Нуралієва, котрого царський уряд утвердив у 1812 р. ханом. Після смерті Букея (1815) ханством керував його брат Шигай, з 1823 р.— син Букея Джангер. (У романі це ім'я передане в іншій транскрипції — Жангоза). Посилення феодального і колоніального гніту привело до селянського повстання 1836—1837 рр. Ханська влада була скасована і управління передано Тимчасовій раді, якою керували російські чиновники.

[6] *Юсупови* — князівський рід у Росії XVI — початку XX ст.

[7] *Безбородко (Безбородько)* — графський рід українського походження в Росії XVIII — початку XX ст.

[8] *Маргелан (Маргилан)* — місто у Ферганській обл. Узбецької РСР, відоме своєю древньою історією.

[9] *Кобланди-батир* — казахська епічна поема, яка розповідає про подвиги богатиря Кобланди, про його похід проти ханів Казана і Амнагира — споконвічних ворогів кипчацького народу.

[10] *Брюллов Карл Павлович (1799—1852)* — російський художник, професор Петербурзької Академії мистецтв (з 1836 р.). Т. Шевченко познайомився з ним у 1837 р., відвідував його майстерню. К. Брюллов разом з В. Жуковським та О. Венеціановим брав участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва. У 1837—1838 рр. він виконав портрет В. Жуковського, який незабаром було розіграно в лотереї, і 22 квітня 1838 р. за виручені кошти викуплено Т. Шевченка. Протягом 1838—1845 рр., навчаючись в Академії мистецтв, Т. Шевченко став не лише одним з улюблених учнів, а й другом Брюллова, у 1839 р. деякий час мешкав на його квартирі.

[11] *Брюллов Олександр Павлович (1798—1877)* — російський архітектор і художник, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1831 р.). Брат К. Брюллова.

[12] *Сакмарська брама* — назва походить від річки Сакмари, що протікає у Башкирській РСР і Оренбурзькій обл. РРФСР, права притока р. Урал. Біля устя р. Сакмари, на р. Урал стоїть м. Оренбург.

[13] *...зупинилися перед ордонансгаузом.*— Перед урядовим будинком.

[14] *Інгерманландія* — землі вздовж берегів Неви та узбережжя Фінської затоки, заселені колись фінськими племенами. Щодо походження назви російський історик *В. М. Татіщев (1686—1750)* запропонував два пояснення: або вона пов'язана з іменем князя Ігоря (за Якимівським літописом Інгорь), або з іменем шведської царівни Інгегерди, дружини руського князя Ярослава, яка одержала ці землі у володіння.

[15] *...«зеленою вулицею» ганяють під барабан.*— «Зелена вулиця» або шпіцрутени — особливо жорстоке військове покарання, запозичене у царській армії із Заходу в 1716 р. Його виконавці — солдати (рота, батальйон, полк) шикувалися у дві шеренги, утворюючи таким чином «вулицю», по якій проводили засудженого. Кожен солдат одержував спеціальний довгий гнучкий прут — шпіцрутен, яким повинен був ударити засудженого, коли той проходив повз нього.

[16] *Лазаревський Федір Матвійович (1820—1890)* — чиновник Оренбурзької прикордонної комісії, перший, хто, за словами Т. Шевченка, «не устыдился... серой шинели» поета і зразу ж по прибутті засланця в Оренбург розшукав його і допомагав. Т. Шевченко часто бував у домі Лазаревського, намалював його портрет і портрет з братом Михайлом. Після переведення Т. Шевченка до Новопетровського укріплення (1850 р.) їхні взаємини обриваються аж до зустрічі в Петербурзі 1858 р.

[17] *Левицький Сергій Петрович (1822—1855)* — чиновник Оренбурзької прикордонної комісії у 1845—1850 рр. Т. Шевченко зблизився з ним у перші дні заслання.

[18] *Генерал Ліфлянд.*— Історична особа, рік народження невідомий, помер в Оренбурзі під час епідемії холери у 1848 р.

[19] *...тупий і жорстокий гольштейнець...*— Йдеться про російського імператора Миколу I, який був онуком гольштейнського герцога Петра-Ульріха — згодом російського імператора Петра III Федоровича. *Гольштейн* — історична область Північної Німеччини.

[20] *Костомаров Микола Іванович (літературний псевдонім Іеремія Галка; 1817—1885)* — український і російський історик, письменник,

етнограф і публіцист. Один із засновників і діячів Кирило-Мефодіївського товариства, один з авторів його програмних документів і відозв. У березні 1847 р. М. Костомарова заарештували у справі товариства. Після річного ув'язнення у казематі Третього відділу, а потім у Петропавловській фортеці його вислано до Саратова. З 1858 р. М. Костомаров жив у Петербурзі. На 30 березня 1847 р. було призначене весілля М. Костомарова з Аліною Крагельською, і Т. Шевченко був запрошений боярином. Весілля не відбулося через арешт М. Костомарова. Т. Шевченко був заарештований 5 квітня 1847 р. на дніпровській переправі, коли повертався до Києва.

[21] *Дубельт Леонтій Васильович (1792—1862)* — начальник штабу Окремого корпусу жандармів, у 1839—1856 рр.— керуючий Третім відділом. Один з найреакційніших діячів періоду царювання Миколи I.

[22] *Орлов Олексій Федорович (1786—1861)* — шеф жандармів і головний начальник Третього відділу у 1844—1856 рр. З 1856 р.— голова державної ради і комітету міністрів. Керував слідством у справі Кирило-Мефодіївського товариства і сам допитував. Т. Шевченка. На пропозицію Орлова цар особливо жорстоко покарав поета.

[23] *Пісками* (через піщаний грунт) називався район Петербурга за Суворовським проспектом з вулицями, які його пересікають.

[24] *Попов Михайло Максимович (1800—1871)* — начальник Першої (секретної) експедиції Третього відділу, літератор. Допомагав керуючому відділом Л. Дубельту вести слідство у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Тут, очевидно, З. Тулуб помилилася, маючи на увазі не М. Попова, а *Петрова Олексія Михайловича (1827—1883)* — студента Київського університету. В 1846 р. він з провокаційною метою став членом Кирило-Мефодіївського товариства і спершу М. Юзефовичу (усно), а 3 березня 1847 р. О. Траскіну, куратореві Київського учбового округу (письмово), доповів про існування товариства. З Т. Шевченком особисто він не був знайомий, однак у своєму доносі назвав його серед членів товариства і переказав зміст поеми «Сон» і послання «І мертвим, і живим...».

[25] *Ладиженський Михайло Васильович (1801 — рік смерті невідомий)* — голова Оренбурзької прикордонної комісії, генерал-майор. З грудня 1853 р.— комендант Оренбурга. За свідченням Ф. Лазаревського, М. Ладиженський був серед близьких знайомих Т. Шевченка.

[26] *Матвєєв Юхим Матвійович* — підполковник уральського козачого війська. У 1847—1850 рр.— офіцер для особливих доручень

при командирі Окремого Оренбурзького корпусу. Т. Шевченко познайомився з Матвєєвим одразу ж після прибуття до Оренбурга у 1847 р. При його сприянні Т. Шевченка призначили до Аральської описової експедиції (1848—1849 рр.).

[27] *«Современник»* — російський літературний і політичний журнал, виходив 1836—1866 рр. у Петербурзі. Заснований О. Пушкіним. У 1838 р. редакцію очолив П. Плетньов, і журнал поступово відійшов від пушкінських традицій. З 1847 р. «Современник» почали видавати М. Некрасов та І. Панаєв.

[28] *«Отечественные записки»* — російський літературний і політичний журнал, виходив 1839—1884 рр. у Петербурзі. До 1867 р. видавцем був А. Краєвський. До 1846 р. відділ критики й бібліографії очолював В. Бєлінський.

[29] *«Северная пчела»* — політична і літературна газета, яка видавалася у 1825—1864 рр. у Петербурзі, заснована Ф. В. Булгаріним. Тут друкувалися К. Ф. Рилєєв, О. С. Пушкін, Ф. М. Глінка.

[30] *Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889)* — помічник куратора Київського учбового округу 1842—1858 рр. Брав безпосередню участь в арештах і обшуках квартир членів Кирило-Мефодіївського товариства.

[31] *Андрузький Георгій (Юрій) Львович (1827 — рік смерті невідомий)* — член Кирило-Мефодіївського товариства, громадський діяч, учений і поет. Учився в Київському університеті. У 1846 р. вступив до товариства, належав до його революційно-демократичного крила. 30 березня 1847 р. його заарештували. На допитах у Третьому відділі виявив легкодухість, під час слідства його свідчення були використані як один з матеріалів для звинувачення Т. Шевченка.

[32] Уривок з вірша Т. Г. Шевченка «Чи ми ще зійдемося знову?..» (цикл «В казематі», 1847).

[33] Уривок з одноіменного вірша Т. Г. Шевченка (цикл «В казематі», 1847).

[34] *...великий філософ Еллади назвав «Катарсисом»...* — Йдеться про древньогрецького філософа *Аристотеля (384—322 до н. е.)* та його вчення переживання трагедії як способу очищення від афектів.

[35] *Герн Карл Іванович (1816 — рік смерті невідомий)* — квартирмейстер Окремого Оренбурзького корпусу, відомий картограф Оренбурзького краю, автор військово-статистичних праць, будівничих укріплень. Т. Шевченко познайомився з К. Герном у 1848 р.

Їхні взаємини були особливо близькими у 1849—1850 рр. в Оренбурзі. Кілька місяців поет квартирував у К. Герна, працював над портретом його і його дружини. Перед обшуком 1850 р. він спалив портрет разом зі своїми паперами. Допоміг Т. Шевченку зберегти «Малу книжку» й альбом акварельних малюнків.

[36] *Тайманов Ісатай (1791—1838)* — керівник антифеодального і антиколоніального повстання у 30-х роках XIX ст. у Букеївській ордi.

[37] *Венеціанов Олексій Гаврилович (1780—1847)* — російський художник, один із основоположників побутового жанру в російському живопису, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1811 р.). Т. Шевченка з О. Венеціановим познайомив І. Сошенко у 1837 р. О. Венеціанов особисто клопотався про звільнення поета з кріпацтва.

[38] *Тропінін Василь Андрійович (1776—1857)* — російський живописець-портретист. До 1823 р.— кріпак.

[39] *Щедрін* — тут, очевидно, йдеться про *Щедріна Сильвестра Феодосійовича (1791—1830)* — одного з основоположників російського реалістичного пейзажу.

[40] *Зухр* — полуденна молитва у мусульман.

[41] *Чернишов Олексій Пилипович (1824—1863)* — російський художник, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1860 р.). Познайомився з Т. Шевченком ще в Петербурзі, зустрічався з ним в Оренбурзі у червні 1847 і 1849—1850 рр. О. Чернишов — автор малюнка «Т. Г. Шевченко серед польських політичних засланців» (1850 р.).

[42] *Микулична Настасія* — героїня російського народного епосу.

[43] *Валькірії* — у скандінавській міфології божества, діви-войовниці, які скеровують хід битви. Німецький композитор Р. Вагнер почерпнув з древньоскандінавських джерел сюжет своєї опери «Валькірія».

[44] *Мешков Дмитро Васильович* — командир 5-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, капітан, згодом — майор. З його іменем пов'язані тяжкі дні життя Т. Шевченка в Орській фортеці 1847—1848 і 1850 рр. За спогадами К. Герна, Д. Мєшков особисто муштрував поета, намагаючись зробити з нього бравого солдата.

[45] *Лизогуб Андрій Іванович (1804—1864)* — знайомий Т. Шевченка. Поет гостював у його маєтку в Седневі у 1846 та 1847 рр. Лизогуб

листувався з Шевченком-засланцем, Т. Шевченко надіслав йому автопортрети в солдатському мундирі (1847 і 1849 рр.). У 1850 р. Лизогубові було заборонено листуватися з Т. Шевченком.

[46] *Князь Рєпнін* — йдеться про *Рєпніна-Волконського Миколу Григоровича (1778—1845)* — князя, російського військового, державного діяча, брата декабриста С. Г. Волконського. У 1809—1812 рр. він був посланцем при вестфальському дворі, у 1813—1814 рр.— генерал-губернатор королівства Саксонія, у 1816—1835 рр.— військовий губернатор Малоросії. Т. Шевченко познайомився з М. Рєпніним-Волконським у 1843 р. у маєтку князя в Яготині і жив тут з перервами з середини жовтня 1843 до січня 1844 р.

[47] *Капітан Глоба* — командир 3-ї роти 5-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, перший ротний командир рядового Шевченка.

[48] *Лаврентьєв Павло Сергійович* — писар Орської інженерної команди. Т. Шевченко познайомився і подружився з Лаврентьєвим одразу після прибуття до Орської фортеці.

[49] *Амбре* — від фр. ambre — аромат, пахощі.

[50] *Пачулі* — тропічна рослина, містить ефірну олію, яку використовують у парфюмерній промисловості.

[51] *Іланг-іланг* — дерево індо-малайського походження. З його пелюсток добувають ефірну олію для парфюмерії.

[52] *«Руський дух, тут Руссю пахне»* — «Там русский дух, там Русью пахнет» — фраза з «Присвяти» О. С. Пушкіна до поеми «Руслан і Людмила».

[53] *Барков Іван Семенович* (за іншими даними — *Степанович, близько 1732—1768)* — російський поет і перекладач. Став відомим завдяки своїм непристойним віршам, які розходилися у списках.

[54] *Федяєв Логвин Іванович (1794 — рік смерті невідомий)* — командир першої бригади 23-ї піхотної дивізії Окремого Оренбурзького корпусу, генерал-майор. Прагнув полегшити долю Т. Шевченка, сприяв його заняттям живописом.

[55] *Фішер Оттон Людвігович (1818 — рік смерті невідомий)* — польський політичний засланець, рядовий 5-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу. Один з перших польських політичних засланців, з якими Т. Шевченко познайомився у 1847 р.

[56] *Турно Людвіг Зигмунтович (близько 1805 — рік смерті невідомий)* — рядовий 3-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, польський політичний засланець.

[57] *Крулікевич Станіслав (1816 — рік смерті невідомий)* — рядовий 5-го, згодом 4-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, польський політичний засланець.

[58] *Завадський Іполіт Людвігович (1824 — рік смерті невідомий)* — рядовий 5-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, польський політичний засланець. Організатор революційного гуртка політичних засланців, до якого у 1850 р. був близький і Т. Шевченко. Після розгрому гуртка І. Завадського вислали у найвіддаленіший батальйон Східного Сибіру.

[59] *Міцкевич Адам Бернард (1798—1855)* — польський поет і діяч національно-визвольного руху.

[60] *Мольєр Жан-Батіст (справжнє прізвище — Поклен; 1622—1673)* — французький драматург, актор і режисер.

[61] *Словацький Юліуш (1809—1849)* — польський поет.

[62] *Шіллер Йоганн-Фрідріх (1759—1805)* — німецький поет.

[63] *Кохановський Ян (1530—1584)* — польський поет, засновник національного віршування.

[64] *Красіцький Ігнаци (1735—1801)* — польський поет.

[65] *Скотт Вальтер (1771—1832)* — англійський письменник.

[66] *«Гражина»* — поема А. Міцкевича (1823).

[67] *Дембовський Едвард (1822—1846)* — польський філософ, революційний демократ, брав участь у Краківському повстанні.

[68] *Гусиковська Ядвіга* — швачка, за національністю полька. Т. Шевченко познайомився з нею 1830 р. у Вільні, коли був кріпаком-козачком у П. Енгельгардта, покохав її.

[69] *Прийшли ксьондзи і запалили...* — уривки з вірша Т. Шевченка «Полякам» (1847—1850 рр.).

[70] *Варламов Олександр Єгорович (1801—1848)* — російський композитор.

[71] *Глінка Михайло Іванович (1804—1857)* — російський композитор, основоположник російської класичної музики.

[72] *Закревські — Віктор Олексійович (1807—1858), Платон Олексійович (близько 1801—1882)* — українські поміщики, власники с. Березова Рудка. В їхньому маєтку часто бував Т. Шевченко.

[73] *Александрійський Михайло Семенович (1810 — рік смерті невідомий)* — чиновник Орської дистанції Оренбурзької прикордонної комісії, лікар. Під час заслання Т. Шевченко бував у М. Александрійського, користувався його допомогою, листувався з ним.

[74] *Сажин Михайло. Макарович (рік народження невідомий — 1885)* — російський художник-пейзажист, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1855 р.). У 1846 р. жив разом з Т. Шевченком у Києві й спільно з ним працював над альбомом «Види Києва».

[75] *Плетньов Петро Олександрович (1792—1866)* — російський критик і поет, академік Петербурзької Академії наук (з 1841 р.). Друг О. Пушкіна. В 1840—1861 рр.— ректор Петербурзького університету. В 1838—1846 рр.— видавець-редактор журналу «Современник».

[76] *Даль Володимир Іванович (літературний псевдонім — Козак Луганський; 1801—1872)* — російський письменник, лексиколог, фольклорист і етнограф, почесний член Петербурзької Академії наук (з 1863 р.). Знайомий з Т. Шевченком з 30-х років.

[77] *Григоро́вич Василь Іванович (1786—1865)* — російський історик мистецтва. З 1824 р. брав активну участь у роботі Товариства заохочування художників у Петербурзі. Постійно допомагав молодим українським художникам, які навчалися у Петербурзі. Брав діяльну участь у звільненні Т. Шевченка з кріпацтва. На згадку про день звільнення Т. Шевченко присвятив Григоровичу поему «Гайдамаки».

[78] *Гребінка Євген Павлович (1812—1848)* — український і російський письменник. У 1836 р. познайомився з Т. Шевченком і звів його з О. Венеціановим та В. Григоровичем. Підтримував Т. Шевченка матеріально, допомагав у самоосвіті, брав безпосередню участь в організації викупу Т. Шевченка з кріпацтва. Сприяв виданню «Кобзаря» 1840 р.

[79] *Жуковський Василь Андрійович (1783—1852)* — російський поет, один із основоположників російського романтизму. Т. Шевченко познайомився з ним у 1837 р. Жуковський належав до тих діячів російської культури, які оцінили Шевченків талант. Т. Шевченко присвятив В. Жуковському поему «Катерина».

[80] *«Від молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує».*— Цитата з поеми Т. Шевченка «Кавказ» (1845).

[81] *Фундуклей Іван Іванович (1804—1880)* — київський цивільний губернатор (1839—1852). Т. Шевченко познайомився з ним у 1845—1846 рр. під час роботи в Археографічній комісії. 5 квітня 1847 р. брав участь в арешті Т. Шевченка. Під час арешту відібрав у поета рукописи, альбоми, малюнки та інші речі, які згодом передав до Третього відділу.

[82] *...Як же жити // На чужині, на самотині?..*— уривок з поезії Т. Шевченка «Самому чудно. А де ж дітись?..» (1847).

[83] *...медалі... на георгіївській стрічці,.. на аннинській стрічці...*— йдеться про відзнаки Російської імперії: орден святого Георгія, що вручався як відзнака військових заслуг, та орден святої Анни. Кожен з них мав чотири ступені і відповідно відрізнявся розміром і способом носіння: вищий або перший ступінь носився на стрічці через плече, наступний — на шиї, нижчі — у петлиці або на ефесі зброї.

[84] *Кобиз* — казахський струнний музичний інструмент.

[85] *Срим Датов — Батир Срим (рік народження невідомий — бл. 1802)* — великий бей казахського роду Байбакти. У 1783 р. очолив повстання проти феодального і колоніального гніту, яке тривало до кінця XVIII ст.

[86] *Волконська Марія Миколаївна (1805—1863)* — княгиня, дружина декабриста С. Г. Волконського, дочка генерала М. М. Раєвського. У 1827 р. поїхала слідом за засудженим на каторгу чоловіком у Забайкалля, де пробула до 1855 р.

[87] *Трубецька Катерина Іванівна (1800—1854)* — княгиня, дружина декабриста С. П. Трубецького. Перша серед дружин декабристів у липні 1826 р. поїхала за чоловіком у Сибір. В Іркутську була затримана властями, офіційно відреклась від громадянських прав і дворянських привілеїв.

[88] *...проста француженка...*— йдеться про Поліну Гебль (1800—1876) — француженку, яка у 1828 р. поїхала в Сибір за засудженим декабристом *Анненковим Іваном Олександровичем (1802—1878)*, і там одружилася з ним, прийнявши ім'я Анненкова Прасков'я Єгорівна.

[89] *...від тієї, яку він звав своєю зіронькою...*— йдеться про *Закревську Ганну Іванівну (1822—1857)* — дружину П. Закревського. Т. Шевченко познайомився з нею у 1843 р., бував у маєтку Закревських у Березовій Рудці, був закоханий у Г. Закревську. У 1843 р. Т. Шевченко намалював її портрет, присвятивши вірш «Г. З.» («Немає гірше, як в неволі...», 1848).

[90] *Рєпніна Варвара Миколаївна (1808—1891)* — російська письменниця, близький друг Т. Шевченка. Поет познайомився з нею в маєтку Рєпніних у Яготині в липні 1843 р., кілька місяців жив там. В. Рєпніній присвятив поему «Тризна» (1843). Під час заслання поета В Рєпніна листувалася з ним, зверталася до начальника Третього відділу О. Орлова з проханням полегшити його долю. У 1850 р. О. Орлов заборонив В. Рєпніній листуватися з Т. Шевченком.

[91] *Лазаревський Михайло Матвійович (1818—1867)* — чиновник, близький друг Т. Шевченка, підстарший з шести братів Лазаревських. Т. Шевченко познайомився з ним у 1847 р., зустрічався в Орську й Оренбурзі, намалював його портрети. М. Лазаревський дістав поетові герценівські видання, допомагав матеріально, листувався з ним. У Петербурзі водночас з родиною Толстих клопотався про визволення поета із заслання й першим повідомив його про волю. Після повернення до Петербурга Т. Шевченко майже три місяці жив у нього. Після смерті Т. Шевченка М. Лазаревський подбав про похорон, а потім узяв на себе турботу про перевезення тіла поета на Україну. Вів і вирішував усі майнові справи спадкоємців.

[92] *Барокко* — стиль в архітектурі, мистецтві та літературі кінця XVI — середини XVIII ст. Виник в Італії, згодом поширився в інші країни Європи та Латинської Америки. Для барокко характерна підкреслена урочистість, пишна декоративність, динамічність композиції. В архітектурі це виявилося в контрастах об'ємів зі скульптурними оздобами, світлотіньовими і кольоровими ефектами. На Україні барокко позначено своєрідними особливостями, зокрема використанням традицій народного мистецтва (будівлі за проектами Й. Шеделя, І. Григоровича-Барського, С. Ковніра, В. Растреллі).

[93] *Заборовський Рафаїл (Михайло; 1677—1747)* — український церковний діяч, київський митрополит (з 1743 р.). Створював школи, багато уваги приділяв Київській академії. Був знавцем і любителем мистецтва. Його іменем названа брама на території Софійського собору в Києві.

[94] *Растреллі Варфоломій Варфоломійович (справжнє ім'я — Бартоломео-Франческо; 1700—1771)* — видатний російський архітектор, за походженням італієць, представник російського барокко. Йому належить, зокрема, проект Андріївської церкви у Києві (1747—1753).

[95] *Шедель Йоган-Готфрід (1680—1752)* — український та російський архітектор, за походженням німець. У 1713 р. приїхав до Росії. Збудував дзвіницю Києво-Печерської лаври (1731—1745), надбудував будинок Київської академії на Подолі (1732—1740).

У 1744—1748 рр. очолював у Києві роботи по надбудові дзвіниці Софіївського собору, реконструкції палацу митрополита та зведенню загорожі з брамою Заборовського.

[96] *Іпсиланті* — грецька князівська родина, що брала активну участь у визвольній боротьбі грецького народу проти турецького ярма. У Києві помер і був похований *Константінос Іпсиланті (1760—1816)*, який втік до Росії від переслідувань турків. Але у романі З. Тулуб допущена історична неточність: англійський поет Джордж Ноел Гордон Байрон (1788—1823) перебував у рядах грецьких повстанців уже після смерті К. Іпсиланті, у 1823 р., коли у визвольну боротьбу включилися його сини — *Александр (1792—1828)* та *Дімітріос (1793—1832)*.

[97] *Кетчер Микола Христофорович (1809—1886)* — російський письменник, перекладач. Прозові переклади п'єс У. Шекспіра, виконані Кетчером, вирізнялися для свого часу великими достоїнствами, точністю передачі оригіналу.

[98] *Благаю бога, щоб світало...* — Уривок з вірша Т. Шевченка «А. О. Козачковському» (1847).

[99] *Томір П'єр Філіпп (1751—1843)* — французький скульптор-бронзівник.

[100] *Софокл (бл. 495—406/405 до н. е.)* — великий давньогрецький драматург.

[101] *Ланський Сергій Степанович (1787—1862)* — високопоставлений царський чиновник, у 1855—1861 рр.— міністр внутрішніх справ, відомий діяч селянської реформи.

[102] *Енгельгардт Павло Васильович (1798—1849)* — поміщик, з 1828 р.— власник с. Кирилівки, де жила тоді родина Шевченків. Того ж року Т. Шевченка взято козачком до П. Енгельгардта і 1829 р. з кріпаками відправлено до Вільна, де П. Енгельгардт служив ад'ютантом у віленського військового губернатора. 1831 р. П. Енгельгардт з челяддю оселився в Петербурзі. У 1838 р. Т. Шевченка викуплено у П. Енгельгардта з кріпацтва.

[103] *...таємне слов'янське товариство...* — йдеться про Кирило-Мефодіївське товариство.

[104] *Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837)* — російський поет, загинув від рани, одержаної на дуелі.

[105] *Кольцов Олексій Васильович (1809—1842)* — російський поет.

[106] Тут йдеться про декабриста *Бестужева-Рюміна Михайла Павловича (1803—1826).*

[107] *Рилєєв Кіндрат Федорович (1795—1826)* — російський поет, декабрист.

[108] *Лермонтов Михайло Юрійович (1814—1841)* — російський поет, загинув на дуелі.

[109] *Одоєвський Олександр Іванович (1802—1839)* — російський поет, декабрист. Після поразки повстання був ув'язнений у Петропавлівську фортецю і засуджений до 12 років каторжних робіт. Заслання відбував у Сибіру.

[110] *Бутаков Олексій Іванович (1816—1869)* — російський мореплавець і географ, дослідник Аральського моря, контр-адмірал. У 1848—1849 рр.— капітан-лейтенант флоту, начальник Аральської описової експедиції. За клопотанням О. Бутакова до її складу було включено як художника й Т. Шевченка.

[111] *Сю Ежен (1804—1857)* — французький письменник.

[112] *Раїм* — укріплення на річці Сирдар'ї. Т. Шевченко прибув сюди у складі Аральської описової експедиції 19 червня 1848 р. і залишався до 25 липня, поки закінчилася підготовка шхун до плавання по Аральському морю. Жив він тут також і у січні — квітні 1849 р. та з кінця вересня по 10 жовтня 1849 р., коли учасники експедиції вирушили до Оренбурга. За час перебування в Раїмі Т. Шевченко виконав низку малюнків, на яких зобразив його з різних точок.

[113] *Беллінсгаузен Фадей Фадейович (1778—1852)* — російський мореплавець, адмірал. Очолював російську антарктичну експедицію 1819—1820 рр. на шлюпах «Восток» та «Мирный», під час якої у 1820 р. було відкрито Антарктиду.

[114] *Обручов Володимир Панасович (1793—1866)* — оренбурзький генерал-губернатор, командир Окремого Оренбурзького корпусу (1842—1851). Близько чотирьох років заслання Т. Шевченка (1847—1851) припадало на час його губернаторства. На прохання поетових друзів В. Обручов погодився включити Т. Шевченка до складу Аральської описової експедиції, після повернення експедиції дозволив йому малювати в Оренбурзі. Донос прапорщика М. Ісаєва докорінно змінив ставлення В. Обручова до Т. Шевченка. За його наказом поета вдруге заарештували, відправивши до каземату Орської фортеці, а потім — до Новопетровського укріплення.

[115] *Шрейбер Іван Петрович (1794—1861)* — командир 2-ї бригади 23-ї піхотної дивізії Окремого Оренбурзького корпусу, генерал-

майор. З Т. Шевченком познайомився й спілкувався у травні—червні 1848 р. під час переходу експедиції О. Бутакова до Аральського моря. На бажання генерала Т. Шевченко намалював і подарував йому акварель «Пожежа в степу».

[116] *Макшеєв Олексій Іванович (1822—1892)* — російський географ, дослідник Середньої Азії. Був близький до гуртка петрашевців. Брав участь як офіцер в Аральській описовій експедиції, де познайомився і потоваришував з Т. Шевченком.

[117] *Ескарп* — крута стінка зовнішнього рову укріплення.

[118] *Момбеллі Микола Олександрович (1823—1902)* — поручик лейб-гвардії Московського полку. Один з найактивніших петрашевців. Т. Шевченко познайомився з ним у 1844—1845 рр. Після арешту петрашевців у грудні 1849 р. М. Момбеллі засуджено до розстрілу, який замінено п'ятнадцятирічним засланням на каторгу і позбавленням усіх громадянських прав. Згодом його звільнили від каторжних робіт і відправили рядовим на Кавказ. У 50-ті роки М. Момбеллі і Т. Шевченко деякий час служили в Окремому Оренбурзькому корпусі і, можливо, знали про долю один одного.

[119] *Петрашевський Михайло Васильович (1821—1866)* — російський революціонер, соціал-утопіст. Організував у 1845 р. таємний гурток передової дворянської і різночинної молоді. Його учасники (петрашевці) ставили собі за мету боротися проти царизму і кріпосництва. У 1849 р. М. Петрашевського заарештовано і засуджено до страти; згодом страту замінено каторгою й поселенням у Сибіру. М. Петрашевський позитивно оцінював революційну діяльність Т. Шевченка, але особисто не був з ним знайомий.

[120] *Достоєвський Федір Михайлович (1821—1881)* — російський письменник. У 1849 р. за участь у революційному гуртку петрашевців Ф. Достоєвського було заарештовано і засуджено до смертної кари, яку потім замінено чотирирічною каторгою. Т. Шевченко і Ф. Достоєвський виступили зі своїми творами на літературному вечорі 11 листопада 1860 р. у Петербурзі.

[121] *Плещеєв Олексій Миколайович (1825—1893)* — російський письменник, критик і перекладач. За участь у гуртку петрашевців у 1849 р. його заслали в солдати в Окремий Оренбурзький корпус. Тут О. Плещеєв познайомився з поезією Т. Шевченка, почалося листування з українським поетом. Після заслання зустрічався з Т. Шевченком у Петербурзі, перекладав його твори.

[122] *Ламартін Альфонс де (1790—1869)* — французький поет-романтик, політичний діяч, історик. Під час Лютневої революції 1848 р.

був міністром іноземних справ, відігравав помітну роль у Тимчасовому уряді.

[123] *Дюпон де л'Ер Джакоб-Шарль (1767—1855)* — французький державний діяч; 24 лютого 1848 р. був проголошений членом Тимчасового уряду й головував у раді міністрів.

[124] *На ниву в жито уночі...* — уривок з байки «На ниву в жито уночі.. » (1848) єдиного твору Т Шевченка цього жанру «Сичі» — редакційна назва, що вперше з'явилася при публікації байки в «Кобзарі» 1867 р. і стала традиційною.

[125] *Батир Дустан* — казахський національний герой. «Дустанова могила» — малюнок Т. Шевченка, виконаний між 27.05.1848 р. і 15.01.1850 р. Про Дустанову могилу і пам'ятник з глини на могилі батира Дустана Т. Шевченко згадував у повісті «Близнецы».

[126] *Батир Раїм* — казахський національний герой. Його іменем названо укріплення на р. Сирдар'ї, засноване 1847 р., ліквідоване 1854 р.

[127] Тут йдеться про поему Т. Шевченка «Варнак» (1848).

[128] *У бога за дверми лежала сокира...* — Перший рядок з однойменної поезії Т. Шевченка (1848).

[129] *Поспєлов Ксенофонт Єгорович (1820 — бл. 1860)* — прапорщик корпусу флотських штурманів, член експедиції О. Бутакова. З Т. Шевченком познайомився у травні 1848 р. Знайомство переросло в дружбу. Під час плавання на шхуні «Константин» вони жили в одній каюті. У 1849 р. К. Поспєлов був командиром шхуни «Николай».

[130] *Вернер Томаш (Хома)* — польський політичний засланець. За поширення антиурядової літератури й підбурювання ремісників до повстання у 1844 р. Т. Вернера віддано рядовим в Окремий Оренбурзький корпус. З 1849 р.— унтер-офіцер, з 1853 р.— офіцер. Т. Шевченко познайомився з Т. Вернером в Орській фортеці перед початком Аральської описової експедиції, в якій Т. Вернер брав участь як геолог. Під час плавання вони здружилися, ці взаємини підтримували і в Оренбурзі, де разом опрацьовували матеріали експедиції. У 1849 р. в Оренбурзі Т. Шевченко виконав портрет Т. Вернера.

[131] *Істомін Олександр Олександрович (1813 — рік смерті невідомий)* — старший фельдшер Аральської описової експедиції. Відомий малюнок Т. Шевченка «Бутаков і фельдшер Істомін під час зимівлі на Косаралі».

[132] *Бекович-Черкаський Олександр* (до прийняття християнства — *Девлет-Кизден-Мурза; рік народження невідомий — 1717)* — кабардинський князь на російській службі. 1717 р. очолював експедицію в Хіву для переговорів з хівинським ханом про прийняття ним російського підданства, а також для пошуків золота в руслі Амудар'і. Був віроломно вбитий у Хіві.

[133] *Муравін І.*— російський дослідник Приаралля. Брав участь у експедиції з Оренбурга в Хіву у 1740—1741 рр., склав докладну карту Приаралля.

[134] Йдеться про *Акишева Артемія Оникійовича (1818 — рік смерті невідомий)* — прапорщика корпусу топографів на шхуні «Константин», учасника Аральської описової експедиції. А. Акишев перший провів топографічне знімання островів Аральського моря. Під час спільних виїздів на ці острови Т. Шевченко створив низку акварелей і рисунків.

[135] *Гумбольдт Александр (1769—1859)* — німецький природодослідник, географ і мандрівник, член Берлінської Академії наук (з 1800 р.), почесний член Петербурзької Академії наук (з 1818 р.).

[136] *Араго Жак Етьєн Віктор (1790—1855)* — французький драматург і мандрівник.

[137] *Дюмон-Дюрвіль Жюль Себастьян Сезар (1790—1842)* — французький мореплавець і океанограф.

[138] *Крузенштерн Іван (Адам) Федорович (1770—1846)* — російський мореплавець, адмірал, почесний член Петербурзької Академії наук (з 1806 р.). Розробив проект першої російської кругосвітньої експедиції і керував нею (1803—1806).

[139] *Відродження, Ренесанс* — період у культурному та ідейному розвитку країн Західної та Центральної Європи, перехідний від середньовічної культури до культури нового часу.

[140] *Верроккйо (справжнє прізвище — ді Мікеле Чоні) Андреа дель (1435/1436—1488)* — італійський скульптор, живописець і ювелір.

[141] *Леонардо да Вінчі (1452—1519)* — італійський живописець, скульптор, архітектор, учений та інженер.

[142] *Мурільйо Бартоломе Естебан (1618—1682)* — іспанський живописець.

[143] *Рафаель* (власне, *Рафаелло Санті; 1483—1520)* — італійський живописець і архітектор.

[144] *Нессельроде Карл Васильович (1780—1862)* — граф, міністр закордонних справ Росії (1816—1856).

[145] *Капелла* — зоря 0,1 візуальної зоряної величини із сузір'я Візничого.

[146] *Богомолов Олександр Трохимович* — поручик 4-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу. У 1848 р.— начальник Косаральського форту, у 1849 р.— командир роти, до якої був зарахований Т Шевченко під час Аральської експедиції.

[147] *І небо невмите, і заспані хвилі...*— тут повністю цитується однойменний вірш Т. Шевченка (1848).

[148] *Кількевич (Келькевич) Сильвестр Станіславович (1813 — рік смерті невідомий)* — польський політичний засланець, старший лікар Раїмського укріплення. Т. Шевченко познайомився з ним 1848 р. у Раїмі.

[149] *Кейкуатов Микола Іванович (1806—1865)* — поміщик, князь, власник маєтків на Чернігівщині. Т. Шевченко познайомився з ним у 1846 р.; 1847 р. намалював портрет дружини М. Кейкуатова і груповий портрет його дітей.

[150] *...напівфантастична балада «Чума»...*— написана Т. Шевченком у 1848 р.

[151] *Кочубей Василь Леонтійович (1640—1708)* — представник української старшинської верхівки, державний діяч. Протягом ряду років за гетьманщини займав високі посади — генерального писаря (1687—1699), генерального судді (1699—1708). В. Кочубей належав до тієї частини старшини, яка трималася орієнтації на Російську державу. 1707 р. разом з І. Іскрою надіслав листа Петру І, в якому викривав таємні зносини гетьмана І. Мазепи з польським і шведським королями. В. Кочубей та І. Іскра були видані І. Мазепі і страчені. У тексті — перегук з першим рядком поеми О. Пушкіна «Полтава»: *«Богат и славен Кочубей...»*

[152] *Нудатов Ераст Васильович (1828 — близько 1900)* — прапорщик 4-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу. Т. Шевченко познайомився з ним 1848 р. у Раїмському укріпленні, між ними встановилися дружні стосунки.

[153] *Щепкін Михайло Семенович (1788—1863)* — російський актор, основоположник критичного реалізму в театральному мистецтві, реформатор російської і української сцени. У 1821 р. його було викуплено з кріпацтва. З Т. Шевченком М. Щепкіна зв'язувала щира особиста дружба.

[154] *Каратигін Василь Андрійович (1802—1853)* — російський актор-трагік. Т. Шевченко бачив гру В. Каратигіна в період розквіту його таланту (30-і роки).

[155] *Гулак-Артемовський Семен Степанович (1813—1873)* — український композитор і оперний співак. Т. Шевченко познайомився з С. Гулаком-Артемовським восени 1838 р. у Петербурзі, відтоді їх зв'язувала щира дружба.

[156] *...тієї ж ночі втопилася в Вілії.*— Тут викладено сюжет поезії Т. Шевченка «У Вільні, городі преславнім...» (1848).

[157] *Ейсмонт Густав Карлович* — ад'ютант 4-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, прапорщик. За спогадами Е. Нудатова, був одним із близьких приятелів Т. Шевченка у Раїмі.

[158] *...своєї таємної творчості...*— йдеться про вірш Т. Шевченка «Неначе степом чумаки...» (1849).

[159] *Притвіц* — баронський рід, відомий у Сілезії з 1306 р., пізніше розділився на кілька гілок, з яких дві переселилися в Росію.

[160] *Утемисов Махамбет (1804—1846)* — казахський поет і діяч народно-визвольного руху. У 1836—1837 рр. разом з Ісатаєм Таймановим очолив масове селянське повстання. Був убитий ханськими поплічниками. Збереглося біля 40 пісень і поем М. Утемисова.

[161] *Прощай, убогий Косарале!* — Рядок з вірша Т. Шевченка «Готово! Парус розпустили...» (1849).

[162] *Перовський Василь Олексійович (1795—1857)* — державний і військовий діяч царської Росії. Протягом 1833—1842 і 1851—1857 рр. був оренбурзьким генерал-губернатором і командиром Окремого Оренбурзького корпусу. Т. Шевченко і його друзі сподівалися, що В. Перовський допоможе засланцеві, однак цього не сталося. Він відмовив у присвоєнні поетові звання унтер-офіцера, яке давало право на відставку.

[163] Авторкою допущена історична неточність. Активним членом гуртка М. Петрашевського був російський критик і публіцист *Майков Валеріан Миколайович (1823—1847)*, він, зокрема, написав ряд важливих статей «Карманного словаря иностранных слов» (1845), який став першою спробою пропаганди ідей демократизму і утопічного соціалізму. Але життя В. М. Майкова обірвав нещасний випадок: він утопився у 1847 р., задовго до арешту петрашевців (квітень 1849 р.). Другий Майков — *Аполлон Миколайович (1821—1897)* тривалий час відвідував «п'ятниці» Петрашевського, але заарештований не був.

[164] *Залеський Броніслав (1820—1880)* — польський історик і художник, діяч польського визвольного руху. У 1848 р. був заслaний рядовим до Окремого Оренбурзького корпусу. Разом із З. Сераковським входив до революційного гуртка польських політичних засланців. З Т. Шевченком познайомився і заприятелював у листопаді 1849 р. в Оренбурзі; як художник Б. Залеський був прикомандирований допомагати Т. Шевченкові завершувати малюнки, що їх поет виконав під час Аральської описової експедиції. У 1851 р. вони разом брали участь у Каратауській експедиції.

[165] *Ісаєв Микола Григорович (1829 — рік смерті невідомий)* — прапорщик 3-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу. Т. Шевченко познайомився з М. Ісаєвим восени-взимку 1849—1850 рр. У лютому 1850 р. намалював його акварельний портрет. У час створення портрета поет жив на квартирі у Гернів, де часто бував М. Ісаєв.

[166] *Бларамберг Іван Федорович (1803—1878)* — російський геодезист, військовий інженер. У 1843—1855 рр.— обер-квартирмейстер Окремого Оренбурзького корпусу. У період між листопадом 1849 р. і квітнем 1850 р. в Оренбурзі Т. Шевченко виконав акварельний портрет його дружини Олени Павлівни.

[167] *Кутіна Олександра Петрівна* — власниця будинку в Оренбурзі, де у 1847—1850 рр. жив Шевченків приятель Ф. Лазаревський.

[168] *Зельонка Михайло Тадейович (1797—1860)* — польський політичний засланець, ксьондз оренбурзької римо-католицької церкви.

[169] *Венгржиновський (Венгжиновський) Аркадій Миколайович (1818—80-і роки XIX ст.)* — наглядач школи для киргизьких дітей при Оренбурзькій прикордонній комісії. Двоюрідний брат З. Сераковського.

[170] Відомий тільки *Доморацький Станіслав (Костянтин) Северинович (1823 — рік смерті невідомий)* — польський політичний засланець, рядовий 1-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу. Відданий у солдати 1853 р., служив з Т. Шевченком в останні місяці перебування поета на Мангишлаку.

[171] *Меттерніх Клеменс Венцель Лобар (1773—1859)* — князь, австрійський державний діяч і дипломат; у 1821—1848 рр.— канцлер. У березні 1848 р. під час революції в Австрії Меттерніх утік у Великобританію, потім — у Бельгію. У 1851 р. після поразки революції повернувся в Австрію, але активної участі у політичному житті не брав.

[172] *Віндішгрец Альфред (1787—1862)* — князь, австрійський фельдмаршал. У 1848 р. жорстоко придушив революційне повстання у Празі й Відні. До квітня 1849 р. очолював похід габсбурзьких військ проти Угорської революції.

[173] *Пешт* — одна із трьох історичних частин Будапешта — Пешта, Буди і Обуди, що в січні 1872 р. були об'єднані в одне місто.

[174] *Єлачич Йосип (1801—1859)* — граф, хорватський державний діяч, служив у австрійській армії, генерал з 1848 р. У 1848 р. призначений баном (намісником), а потім — головнокомандуючим військами Хорватії. Скориставшись відмовою угорського уряду погодитись на національну автономію Хорватії, сприяв утягуванню Хорватії в боротьбу з Угорщиною. Брав участь у придушенні Угорської революції 1848—1849 рр., Жовтневого повстання у Відні 1848 р.

[175] *Петефі Шандор (справжнє прізвище — Петрович; 1823—1849)* — угорський поет, діяч революції 1823—1849 рр. в Угорщині.

[176] *Кошут Лайош (1802—1894)* — політичний і державний діяч Угорщини. Брав активну участь у революції 1848—1849 рр., був ініціатором створення угорської національної армії. 2 травня 1849 р. обраний верховним правителем Угорщини. 11 серпня передав владу головнокомандуючому угорської національної армії А. Гьоргею й емігрував.

[177] *Радецький (фон Радец) Йозеф (1766—1858)* — граф, австрійський фельдмаршал. У 1831—1857 рр.— головнокомандуючий австрійською армією у Північній Італії. Під час австро-італійської війни 1848—1849 рр. війська під командуванням Радецького розбили італійську армію при Кустоці (1848 р.) й Новарі (1849 р.), брали участь у придушенні революції в Італії.

[178] *Кавеньяк Луї-Ежен (1802—1857)* — французький політичний діяч, генерал. У травні — червні 1848 р.— військовий міністр. Жорстоко придушив Червневе повстання у Парижі.

[179] *Гьоргей Артур (1818—1916)* — угорський воєначальник, учасник революції 1848—1849 рр. З березня 1848 р. головнокомандуючий угорської національної армії, з травня — військовий міністр. А. Гьоргей чинив опір дальшому розвитку революції і прагнув до угоди з Габсбургами. Навколо нього згуртувалось реакційне офіцерство й т. зв. Партія миру.

[180] *Бем Юзеф Захаріаш (1794—1850)* — польський політичний і військовий діяч, генерал. Під час революції 1848—1849 рр. брав

участь у Жовтневому повстанні у Відні й обороні міста від контрреволюційних військ, командував революційними угорськими військами у Трансільванії. Після поразки Угорської революції у 1849 р. утік у Туреччину, де прийняв іслам і вступив у турецьку армію під іменем Амурат-паші.

[181] Ольмюцька угода між Пруссією і Австрією, підписана у 1850 р. у м. Ольмюц при посередництві Росії. Відповідно до цієї угоди, Пруссія повинна була відмовитися від претензій на створення союзу німецьких держав під своєю егідою.

[182] *Панаєв Іван Іванович (1812—1862)* — російський письменник і журналіст.

[183] *Струговщиков Олександр Миколайович (1808—1878)* — російський перекладач німецької поезії і прози.

[184] *Посяда Іван Якович (1823—1894)* — український громадський і культурний діяч, педагог. Належав до лівого крила Кирило-Мефодіївського товариства. У 1847 р. його заарештували і вислали до Казані під нагляд поліції, де він у 1849 р. закінчив університет. Працював у Канцелярії рязанського губернатора, а потім — учителем.

[185] *Гулак Микола Іванович (1822—1899)* — український революціонер-демократ, педагог і вчений. У грудні 1845 — січні 1846 рр. разом із М. Костомаровим і В. Білозерським заснував Кирило-Мефодіївське товариство, належав до його лівого крила. У 1848 р. М. Гулака заарештували, ув'язнили до Шліссельбурзької фортеці. У 1850 р. вислали до Пермі під суворий нагляд поліції. Після закінчення терміну заслання він вів педагогічну і наукову роботу на Україні, в Грузії та Азербайджані.

[186] *Іуда (Юда)* — за біблійним міфом, один з 12 учнів (апостолів) Христа, який запродав свого вчителя за 30 сріблянників. Образ Іуди став символом зрадництва і запроданства.

[187] *Гюго Віктор-Марі (1802—1885)* — французький письменник, член Французької академії (з 1841 р.). Буржуазна революція 1848 р. вивела його на шлях громадсько-політичної боротьби. В. Гюго став у ряди захисників республіки. Тут згадується його промова з трибуни Національних зборів, виголошена письменником з метою засудження державного перевороту Луї Бонапарта 2 грудня 1851 р. і перетворення Французької республіки у Другу імперію. З. Тулуб тут допустила хронологічну неточність: Т. Шевченко в Оренбурзі був раніше, ніж В. Гюго виголосив згадану промову.

[188] *Гарібальді Джузеппе (1807—1882)* — народний герой Італії, генерал. Учасник революції 1848—1849 рр., організатор оборони Римської республіки (1849 р.). Під час австро-італо-французької війни (1859 р.) командував загоном добровольців. Під час Італійської революції 1858—1860 рр. очолив похід «Тисячі». Під час франко-прусської війни 1870—1871 рр. як доброволець разом з синами бився проти прусських військ у Франції. Вітав Паризьку комуну. Прибічник Першого Інтернаціоналу.

[189] *Мадзіні Джузеппе (1805—1872)* — італійський революціонер, ідеолог і керівник республікансько-демократичного крила Рисорджименто — національно-визвольного руху італійського народу за возз'єднання країни і знищення австрійського гніту. З 1827 р. брав участь у русі карбонаріїв. У 1831 р. заснував таємну організацію «Молода Італія». Учасник революції 1848—1849 рр., глава уряду Римської республіки 1849 р., один з організаторів походу «Тисячі» 1860 р.

[190] *Цейзик Михайло Гнатович (1815 — рік смерті невідомий)* — аптекар казенної, а потім власник приватної аптеки в Оренбурзі.

[191] *Колесинський Балтазар Балтазарович (1818 — рік смерті невідомий)* — польський політичний засланець, рядовий 5-го, а потім 4-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу.

[192] *Скуратов-Бельський Григорій Лук'янович (рік народження невідомий — 1573)* — один з керівників опричнини Івана IV Васильовича Грозного, активний організатор терору опричників.

[193] *Ширяєв Василь Григорович (1795 — рік смерті невідомий)* — російський художник. Походив із кріпаків, був відпущений на волю і записаний у Петербурзький живописний ремісничий цех у 1828 р. Один з відомих на той час майстрів декораційного живопису. Поміщик П. Енгельгардт законтрактував Т. Шевченка для навчання на чотири роки до В. Ширяєва, щоб мати свого дворового маляра. 1836 р. Т. Шевченко разом з іншими учнями В. Ширяєва брав участь у розписах Великого, Александринського і Михайлівського театрів у Петербурзі.

[194] *Сошенко Іван Максимович (1807—1876)* — український художник, педагог. Друг Т. Шевченка. І. Сошенко один з перших звернув увагу на малярський хист Т. Шевченка (1836 р.), познайомив його з Є. Гребінкою, В. Григоровичем, О. Венеціановим. Деякий час Т. Шевченко і І. Сошенко жили на одній квартирі.

[195] *...приміщення на Хрещатицькому завулку...* — йдеться про будинок І. Житницького на Козиному болоті (нині провулок

Т. Г. Шевченка, 8-а), де навесні 1846 р. Т. Шевченко оселився разом з художником М. Сашиним та письменником О. Афанасьєвим-Чужбинським.

[196] *Ампір* — стиль пізнього класицизму у західноєвропейській архітектурі й мистецтві. Виник у Франції на початку XIX ст. Ампіру властиві строгі монументальні форми, звернення до давньоримської і давньоєгипетської традицій.

[197] *А я так мало, небагато...* — рядок з вірша Т. Шевченка «Не молилася за мене...» (1850).

[198] Йдеться про *Коваленко Оксану Степанівну (1817 — рік смерті невідомий)* — подругу Т. Шевченка з дитячих років. Хата Коваленків стояла поблизу садиби Шевченків. У 1829 р. вони розлучилися назавжди, коли Т. Шевченко виїхав з Кирилівки до Вільна.

[199] *Наливайко Северин (рік народження невідомий — 1597)* — керівник антифеодального селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. на Україні і в Білорусії. Верхівка козацької старшини видала Наливайка польсько-шляхетському війську; після жорстоких тортур його було страчено у Варшаві.

[200] *Кватроченто* — в італійській мові прийняте найменування XV ст. У мистецтвознавстві цим терміном умовно позначається період Раннього Відродження в Італії. *Квінквеченто* — відповідно — XVI ст.; у мистецтві — т. зв. Високе Відродження та Пізнє Відродження.

[201] *Толмачов Панас Омелянович* — начальник 23-ї піхотної дивізії Окремого Оренбурзького корпусу.

[202] *Лувр* — пам'ятка архітектури в Парижі, колишня резиденція французьких королів; одне з найбільших у світі зібрань давньоєгипетського, античного і західноєвропейського мистецтв. У 1793 р. за декретом революційного Конвенту Лувр було оголошено національним художнім музеєм і відкрито для відвідувань.

[203] *Ватіканський музей* — зібрання італійського живопису до XVII ст. у Ватікані.

[204] *Мюнхенська Пінакотека* — музей, де зібрано унікальну колекцію картин і скульптур.

[205] *Станевич Ян (Онуфрій) Фердинандович (1832—1904)* — польський засланець. 1850 р. виключений з Дворянського полку за політичні мотиви і засланий рядовим до Окремого Оренбурзького корпусу. З Т. Шевченком познайомився у 1850 р. в Оренбурзі.

[206] *Демидови* — уральські гірничозаводчики. Родоначальник — Микита Демидович Антуф'єв, більше відомий під прізвищем *Демидов (1656—1725)* — тульський коваль, який висунувся при Петрі I й одержав величезні землі на Уралі для будівництва металургійних заводів.

[207] *Грімм* — брати *Якоб (1785—1863)* та *Вільгельм (1786—1859)* — німецькі філологи, члени Прусської Академії наук (з 1841 р.). Засновники міфологічної школи у фольклористиці. Зібрали й видали корпус німецьких народних казок та старовинних легенд, які перекладено багатьма мовами світу.

[208] *Перро Шарль (1628—1703)* — французький поет і критик, член Французької Академії (з 1671 р.). Автор всесвітньовідомих казок «Спляча красуня», «Червона Шапочка», «Попелюшка» та ін.

[209] *Андерсен Ганс Крістіан (1805—1875)* — датський письменник. Найповніше виявив свій художній талант у казках.

[210] *Феокріт (приблизно 310 р. до н. е.— 250 р. до н. е.)* — давньогрецький поет. Створив жанр ідилії.

[211] Йдеться про *Тарновського Григорія Степановича (1788—1853)* — українського поміщика. У своєму маєтку в Качанівці зібрав велику бібліотеку, створив картинну галерею. Т. Шевченко познайомився з Г. Тарновським 1839 р. у Петербурзі; у 1843 р. гостював у нього в Качанівці, у 1845 р.— у Потоці.

[212] *За що, не знаю, називають...*— уривок з поезії Т. Шевченка «Якби ви знали, паничі...» (1850).

[213] *«Патер ностер»* — молитва «Отче наш» латинською мовою.

[214] *...перед очима всього людства...*— йдеться про вірш «Чи то недоля та неволя...» (1850).

[215] *...милуючись першими зорями...*— переказано зміст вірша Т. Шевченка «І досі сниться: під горою...» (1850).

[216] *Псьол Глафіра Іванівна* (по чоловікові — *Дунін-Борковська, 1823—1886)* — українська художниця. У 1843 р. в Яготині вона познайомилася з Т. Шевченком, зустрічалася з ним у 1846 р. у Києві.

[217] *Чистий четвер (Великий четвер)* — четвер останнього (Страстного) тижня Великого посту (40 днів) перед Великоднем (Пасхою) — одним з головних релігійних свят в іудаїзмі та християнстві. У цей день відбувається відпущення гріхів, і ті, хто покаявся, «очищаються».

[218] *Фарисеї* — назва послідовників релігійно-політичної течії, що виникла в Іудеї в середині II ст. до н. е. Вони намагалися пристосувати старі релігійні, правові, етичні та інші біблійні закони до нових суспільних умов. Фарисеї були непримиренними ворогами ранньохристиянського вчення, за що в християнській літературі їх називали лицемірами. Звідси й походить переносне значення слова фарисей — лицемір, святенник.

[219] *Понтій Пілат* — римський намісник Іудеї у 26—36 рр. Відзначався жорстокістю і підступністю. За легендою, засудив до розп'яття Ісуса Христа.

[220] «*...І біяху його по ланитах, і плюваху нань...*» — така фраза є у двох Євангеліях: від Матвія, гл. 26, вірш 67; від Марка, гл. 14, вірш 65.

[221] *Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897)* — український письменник, історик, фольклорист, етнограф, критик і перекладач. Т. Шевченко познайомився з ним 1843 р. у Києві, разом брали участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. У 1847 р. був арештований і висланий на службу до Вологди (замінено службою в Тулі). Після покаянних звернень до царського уряду його помилували. У 1850 р. переїхав до Петербурга. Останні роки життя провів на Україні.

[222] *Фермато* — музичний термін, який означає подовження паузи або звучання ноти.

СЛОВНИК КАЗАХСЬКИХ СЛІВ, ЯКІ ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ В ТЕКСТІ РОМАНУ *

Ага — буквально — старший брат. Шанобливе звертання до літньої людини.

Агáч — дерево.

Айран — кисле молоко.

Айт (іменник) — релігійне свято. *Айт* (вигук) — візьми, кусай! Так кажуть собакам, щоб заохотити їх кидатися на дичину або на злодія.

Азáн — заклик до молитви. Муедзин співає його з балкона мінарета.

Ак — білий.

Аксакáл — білобородий, старий дід. У мусульман дозволяли носити бороду з 60 років: хто мав чорну бороду — звався карасакалом, а хто сиву — аксакалом.

Акúн — народний співець, поет-імпровізатор.

Амáн (вигук) — рятуйте! Змилуйтесь!

Аменгéрка — жінка або наречена, яка переходить як спадщина після чоловіка або нареченого до його братів або інших родичів.

Аменгерство — право одержати як спадщину удову або наречену померлого родича.

Апа — мати.

Арáл — острів. Арал-Тениз — (море з островами) — Аральське море.

Аргамáк — чистокровний кінь найкращої породи.

Аскéр — солдат.

Атá — батько.

Аýл — село, а в кочову добу — стійбище кочовиків, що складалося не з будинків або хат, а з юрт (кибиток), які переносилися з місця на місце в міру потреби.

Аулья́ — святий.

Бай — феодал, багата людина, яка має багато челяді, худоби та різного майна, навіть свої власні озброєні загони, охорони, або почет.

Байбішé — найстаріша дружина в умовах багатожонства.

Байгá — перегони, кінські змагання.

Байгýш — жебрак, бідар.

Батúр — герой, сміліва і дужа людина.

Баримта — грабунок, напад на чужу худобу або на чужий аул.

---

* Словник складений автором. *(Ред.).*

Баурса́ки — булочки або пампушки, смажені на баранячому жирі.
Бій — старійшина, голова роду.
Бишбарма́к — варена баранина.

Берп — легкий запасний якір.

Гюрза́ — отруйна змія.

Да́гліст — важкий становий якір.
Джеломійка — (жолим ýй) — літня легка юрта без вогнища.
Джульба́рс — тигр.

Жайля́у — літнє пасовище в горах.
Жа́мба — зливок срібла або золота. На тої він встановлювався як мішень.
Жар-жа́р — обрядова пісня весільного ритуалу.
Жатаки — дуже бідні люди, які не кочували, бо не мали худоби. Вони охороняли зимівлі багатих аулів та сіяли просо. За охорону зимівлі баї давали їм трохи харчів та худоби.
Жигіт — парубок, сміливий вояка.
Жакта́у — надгробне голосіння, траурна пісня на честь померлого.
Жут — ожеледь.

Зеккя́т — десятина, податок.

Кавардак — страва з дрібно нарізаного м'яса з підливою.
Каде́ — весільний подарунок нареченого нареченій.
Каль бопали́ — слова, якими кличуть ручного орла.
Камча́ — канчук.
Кара́ — чорний.
Карлига́ч — ластівка.
Каскир — вовк.
Кереге́ — гратчастий каркас, який становить стіни юрти. На кереге натягають, як чохол, товсту та дуже теплу повсть (кошму).
Кетме́нь — сапка з круглим, як тарілка, насадженим під прямим кутом на держак, важким залізним диском. Край його нагострений. Кетменем розбивають твердий грунт.
Киїт — подарунок, який батьки нареченої роблять нареченому та сватам в день заручин.
Кибла — під час молитви мусульмани мусять стояти обличчям до Мекки. *Кибла* — знак, який вказує, де Мекка.
Киста́у — зимівля, зимове пасовище.
Кобланди — герой казахського епосу «Кобланди-батир».
Кузеу́ — осіннє пасовище.
Кула́ш — міра довжини, приблизно півтора метра (відстань від пальців правої руки до пальців лівої руки, коли людина витягне руки горизонтально на рівні плечей направо і наліво від себе).

Кумі́с — хмільний напій з кобилячого або верблюжого молока, заквашений особливою кумисною бактерією та дріжджами.

Кши-апа́ — молодша мати. Діти старіших дружин так звали молодшу дружину свого батька.

Киз — дівчина.

Кюй — музична п'єса, яка виконувалася на музичному інструменті без слів і без людського голосу. Перед тим як виконати кюй, музикант розповідав зміст кюя.

Малаха́й — чоловіча шапка з хутра або з повсті.

Манти — великі вареники з бараниною. Варять їх не у воді, а на парі.

Медресе́ — вища мусульманська духовна школа.

Намазли́к — круглий килимок, на якому мусульмани ставали до молитви.

Нукери — почет бая, хана, султана, взагалі поважаної особи.

Саба́ — бурдюк для кумису.

Сале́м — привітання.

Саукéле — висока хутряна шапка нареченої, вишивана сріблом і золотом по хутру.

Со́їл — старовинна казахська зброя: шабля з дуже довгим, як у списа, держалном.

Суюнши́ — подарунок за хорошу і важливу новину.

Сунка́р — сокіл.

Суу́к Тюбе — (холодна гора) — гора між сучасними Алма-Атою та Фрунзе.

Тамга́ — герб роду.

Той — триденне урочисте родинне свято з приводу значної події в сім'ї (народження дитини, весілля тощо).

Томага́ — ковпачок, вишиваний золотом або бісером з жмутом пугачевого пір'я, який одягали на голову орла-беркута або сокола.

Тунду́к — отвір для диму та вентиляції в склепінні юрти.

Туга́р — триніжок, підставка, на якій сидить у юрті беркут.

Тюленгу́ти — військовий загін і охорона у хана або багатого бая. Тюленгути переважно були нащадками рабів або найбіднішими членами свого роду.

Уй — будинок, дім.

Фундýк — горіх.

Чапа́н — каптан жіночий і чоловічий з довгими рукавами. Переважно вовняний, іноді шовковий, оксамитовий.

Шангара́к — кільцевий отвір в каркасі на склепінні юрти, в якому робили тундук.

Шокпа́р — зброя, обушок, кістень, тобто товста ломака з потовщенням, на якому іноді набивали залізні гострі шипи.

Шаріа́т — система мусульманських релігійних законів, які стосуються питань побуту, родинних відносин та моралі.

Шо́лпи — низки срібних монет або круглих металевих підвісок, іноді гарно різьблених, які дівчата вплітали собі в кінці кіс, щоб вони дзвеніли при русі.

Шингра́у — глибокий колодязь.

Ясак — податок, накладений російським самодержавством на казахів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ВІД УПОРЯДНИКА

Бібліографічний покажчик складається з двох розділів: видання творів (№№ 1—37); критична література (№№ 38—70). У кожному розділі матеріал викладений в хронологічній послідовності за датами публікації. У Додатку подані матеріали, надруковані до 100-річчя від дня народження письменниці.

I. Видання творів

1. Песня Наяды // Киев. вести.— 1910.— 18 апр.

З. П. Тулуб веде початок своєї літературної творчості з публікації цієї поезії. Ряд поезій російською мовою надруковано в 1910—1917 рр. у журналах і газетах «Вестник Европы», «Одесский листок», «Педагогический листок», «Путь», «Русское богатство», «Современный мир», «Южная Россия», можливо, що й інших. Ці публікації не розшукані, творчість того часу не вивчена.

В кінці 50-х років письменниця почала готувати до видання збірку своїх поезій, відтворюючи тексти з пам'яті. Запланованій збірці дала назву «Стихи моей молодости», рукопис якої зберігається у її фонді (№ 150) у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автори статей та книжок, що досліджують початок її творчості, використовують цю рукописну збірку.

Частковий аналіз поезій є у статті: Ушаков М. Росіяни на Україні // Літ. газета.— 1928.— 19 лип.

2. Volüspo: Из «Старшей Эдды».— К., 1911.

Переклад на російську мову частини давньоісландського епосу «Старша Едда» із вступною заміткою перекладача. Примірник видання зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, ф. № 150. Тут же є і рец. на це видання, друкована того ж часу в ближче незнаній газеті.

Дещо пізніше, у 1918—1919 рр. З. П. Тулуб перекладає на російську мову твори античних авторів: Сафо, Симоніда, Анакреонта, Мелеагра, з «Анакреонтики», з сербської — Вука Караджича, з французької — Поля Бурже. Точні відомості публікації цих перекладів нам не знані, питання їх аналізу не вивчене.

3. На перепутье // Вестник Европы.— 1916.— № 8.

Тема оповідання: інтелігенція і народ у роки світової війни.

4. Леблан Морис. Канатная плясунья: Роман / Пер. з фр. З. Тулуб.— [К.]: Селянська правда, 1927.— 188 с.

5. Кессель Жозеф. Уходящие тени: Роман из жизни белой эмиграции / Пер. с фр. З. Тулуб.— К.: Культура, 1928.— 286 с.

6. Де Понжест Рене. Жемчужная река [Красный паук]: Роман из китайской жизни / Пер. с фр. З. Тулуб; Письмо-предисловие: Ченг-Ки-тонг.— К.: Культура, 1928.— 198 с.

7. Вовчок Марко. Кармелюк и другие рассказы / Пер. с укр. под ред. З. П. Тулуб.— М.; Л.: Госиздат, 1930.— 207 с.

8. Качура Я. Д. Чад.: Роман / Пер. с укр. З. Тулуб; Вст. ст. Ф. Якубовского.— М.; Л.: Госиздат, 1930.— 256 с.

9. Косынка Г. М. В хлебах: Избранные рассказы / Пер. с укр. З. Тулуб; С предисл. А. Лейтеса.— М.; Л.: Госиздат, 1930.— 230 с.; 1 л. портр. [Творчество народов СССР].

10. Эпик Г. Д. Встреча: Повести и рассказы / Авториз. пер. с укр. З. Тулуб; Предисл. А. Лейтеса.— М.; Л.: Госиздат, 1930.— 232 с.; 1 л. портр. [Серия укр. лит-ры].

11. Яновский Ю. И. Кровь земли: Рассказы / Пер. с укр. З. Тулуб; Вст. ст. Н. Зерова.— М., Л.. Госиздат, 1930. 214 с., 1 л. портр.— [Творчество народов СССР].

12. Кессель Жозеф. Мері з Корку: [Новела] / З фр. пер. З. Тулуб; Передм. В. Державіна.— Харків; Полтава: Рух, 1932.— 40 с.

У другій половині 20-х років З. П. Тулуб переклала романи французьких авторів: Дюртена Люка «Голливуд остался позади» і Жоржа Туфуза «Пробудители вулканов». Точніші відомості про друкування цих творів нам невідомі.

13. Кузьмич В. С. Крылья: Роман / Пер. с укр. З. Тулуб; Предисловие А. Л[ейтеса].— М.; Л.: Госиздат, 1932.— 252 с.

14. Кузьмич В. С. Крылья: Роман в 5 ч. / Авториз. пер. с укр. З. Тулуб.— Х.: Гарт, 1933.— 476 с., портр.

15. Людолови: Іст. роман / Іл. О. Довгаль.— [Київ]; [Одеса]: Молодий більшовик, [1934].

Т. 1 610 с., іл.

16. Людоловы: Ист. роман в двух томах 1616—1622 гг.— М.: Худож. литература, 1934.

Т. 1.— 414 с.

Роман З. Тулуб майже одночасно вийшов укр. і рос. мовами. Подані нижче рецензії стосуються обох видань.

а) *Бондаренко Н.* // Новый мир.— 1936.— № 7.— С. 280—281.

б) *Гольдберг Д.* // Комсомолець України.— 1935.— 1 лип.

в) *Гольдберг Д.* // Лит. критик.— 1935.— № 11.— С. 255—257.

г) *Гольдберг Д.* // Сов. литература [Харків; Київ].— 1935.— Кн. 6.— С. 162—165.

д) *Дольд Ю.* «Людолови» // Комсомолець України.— 1935.— 17 жовт.

е) *Клоччя А.* Дещо про деталі // Літ. газета.— 1936.— 12 листоп.

є) *Клоччя А.* «Людолови» З. Тулуб // Літ. критика.— 1936.— № 4.— С. 15—39.

ж) *Коваленко Б.* «Людолови»: [Іст. роман З. Тулуб] // Комуніст.— 1935.— № 194.— 23 серп.

Передрук: *Коваленко Б.* Літературно-критичні статті.— К., 1962.— С. 290—299.

з) *Колесник П.* Повісті й романи // Літ. газ.— 1935.— 24 квіт.

и) *Підгайний Л.* Розмова про роман // Літ. газ.— 1935.— 6 черв.

17. Ніколи не зітреться його [О. М. Горького] образ // Літ. газ.— 1936.— 30 черв.

Те ж у кн.: Братерство літератур.— К., 1979.— С. 367.

18. Людолови: Соціально-іст. роман 1615—1622 рр. Т. 2. // Рад. література.— 1936.— № 7.— С. 47—114; № 8.— С. 93—171; № 9.— С. 92—173; № 11.— С. 54—148; № 12.— С. 130—176.

19. Людоловы. Главы из второго тома. За пушного зверя // Сов. литература.— 1936.— № 5.— С. 73—84; Почем ковш лиха // Там же.— 1936.— № 5.— С. 53—66.

20. *Братский канун:* Розд. з другого тому роману «Людолови» // Штурм [Дніпропетровськ].— 1937.— № 2.— С. 19—32; Магнат в каптурі // Там же.— 1937.— № 3.— С. 20—38.

21. Людолови: Іст. роман. Т. 1—2.— Одеса: Молодий більшовик, 1937.

Т. 1. [б. р.].— 611 с.

Т. 2.— 1937.— 783 с., 16 л. іл. худож. О. Довгаля.

Рец.: Савченко Я. Шкідницький роман // Літ. газ.— 1937.— 17 лип.

22. Людолови: Іст. роман / Іл. А. М. Девянін.— К.: Держлітвидав УРСР, 1957.

Т. 1. — 494 с., 1 л. портр.

Т. 2. — 623 с. Зінаїда Павлівна Тулуб [Біографічна довідка].— С. 621.

Роман З. П. Тулуб «Людолови» надруковано у 60-х роках у США, у Філадельфії вид-вом «Київ». У Львові ми не змогли познайомитись з цим виданням.

Рец.: а) *Бойко И.* Образы далекого прошлого // Сов. Украина.— 1958.— Кн. 5.— С. 176—178.

б) *Кутинський М.* Широке полотно // Літ. газ.— 1958.— 27 черв.

в) *Лесин В.* Видатна радянська романістика // Рад. Буковина.— 1960.— 29 листоп.

г) *Полетика Ю.* Перевірено часом // Вітчизна.— 1958.— № 5.— С. 212—213.

23. [Про творчі плани] // Літ. газ.— 1957.— 17 груд.

Письменниця розповідає про свою роботу над повістю «Кобзар і акин» з життя Т. Г. Шевченка в Казахстані.

24. Людолови: Іст. роман / Іл. А. М. Девянін.— К.: Держлітвидав УРСР, 1958.

Т. 1. — 514 с., іл.; 1 л. портр.

Т. 2.— 635 с. Зінаїда Павлівна Тулуб [Біографічна довідка].— С. 632—633.

25. Людолови: Іст. роман.— К.: Держлітвидав УРСР, 1961.

Т. 1.— 514 с.

Т. 2.— 635 с.

26. За бортом: Роман [про Т. Г. Шевченка] // Прапор.— 1962.— № 8.— С. 19—74; № 9.— С. 23—67; № 10.— С. 17—45. *Кирилюк Є.* Замість післямови.— С. 45. Публікація ілюстрована малюнками В. Чернухи.

Рец.: а) *Скорський М.* В степах безкраїх за Уралом // Рад. Поділля.— 1963.— 28 груд.

б) *Тельнюк С.* Героїзм долі // Літ. Україна.— 1962.— 2 листоп.

Уривки з роману «В степу безкраїм за Уралом» надруковані: Рад. жінка.— 1962.— № 3.— С. 10—12 (п. н. «Душа степу»); Вечірній Київ.— 1962.— 9 берез. (п. н. «Приїздіть в Оренбург»); Київ. правда.— 1963.— 8 груд. (п. н. «Перші друзі». Іл. М. Дахно); Також у *кн.*: Т. Г. Шевченко в художній літературі.— К.: Рад. школа, 1964.— С. 218—236 (п. н. «За бортом»).

27. Сагайдачный: Ист. роман.— М.: Сов. писатель, 1962.— 806 с., илл.

Текст цього перекладу дещо скорочений.

28. Як народився мій роман «В степу безкраїм за Уралом...» // Дніпро.— 1964.— № 3.— С. 96—98.

Розповідь З. П. Тулуб про історію створення роману

29. В степу безкраїм за Уралом: Роман [про Т. Г. Шевченка].— К.: Держлітвидав УРСР, 1964.— 509 с., іл.

Рец.: а) *Безюк З.* // Червоний прапор [Рівне].— 1965.— 23 січ.

б) *Бисикало С.* // Деснян. правда.— 1964.— 20 трав.; Індустр. Запоріжжя.— 1964.— 6 жовт.

в) *Дзюба И.* Непокоренный Кобзарь // Лит. газ.— 1964.— 26 авг.

г) *Іванисенко В.* Іскри вогню великого // Літ. Україна.— 1965.— 9 лют.

д) *Кирилюк Є. П.* // Рад. жінка.— 1964.— № 3.— С. 16.

е) *Ковальчук І.* // Закарпат. правда.— 1965.— 1 груд.

є) *Семенчук І.* Прометей землі української // Київ. правда.— 1965.— 21 лют.

ж) *Сеник Л.* Чарівність поетичної правди // Жовтень.— 1964.— № 5.— С. 53—55.

з) *Симоненко П.* Кобзар за Уралом // Вітчизна.— 1964.— № 5.— С. 198—200; Запоріз. правда.— 1964.— 11 квіт.

и) *Скорський М.* Художня Шевченкіана між двома ювілеями [1961—1964 рр.] // Рад. літературознавство.— 1966.— № 3.— С. 46— 56.

і) *Тахтай М.* Недоля, що стала подвигом // Зміна.— 1964.— № 9.— С. 14—15.

к) *Хмелюк М.* Золото не іржавіє // Україна.— 1964.— № 9.— С. 9.

л) *Хмелюк М.* // Прапор перемоги [Луганськ].— 1964.— 22 лют.

м) *Чамата Н.* Роман о великом Кобзаре // Радуга.— 1965.— № 6.— С. 180—182.

н) *Широков С.* «...Но не каюсь» // Дружба народов.— 1965.— № 8.— С. 270—273.

30. Людолови: Іст. роман.— К.: Дніпро, 1965.

Т. 1.— 517 с.

Т. 2.— 637 с., іл.

31. В степу безкраїм за Уралом: Роман [про Т. Г. Шевченка] / Вст. ст. М. Сиротюка «Зінаїда Тулуб та її роман «В степу безкраїм за Уралом».— К.: Дніпро, 1970.— 510 с., іл.— [Б-ка укр. рад. прози].

32. Людолови: Іст. роман / Вст. ст. М. Сиротюка «Історична і художня правда в «Людоловах» Зінаїди Тулуб».— Іл. В. І. Лопата.— Сімферополь: Таврія, 1973.— [Б-ка «Таврія»].

Т. 1.— 503 с., 4 л. іл.

Т. 2.— 598 с., 4 л. іл.

33. В степи бескрайней за Уралом: Роман [о Т. Г. Шевченко].— М.: Сов. писатель, 1978.— 527 с., илл.

34. В степу безкраїм за Уралом: Роман [про Т. Г. Шевченка] / Худож. М. Г. Богданець.— К.: Дніпро, 1984.— 509 с., іл.

35. В степи бескрайней за Уралом: Роман / Пер. с укр. Н. Роговой; Послесл. Н. Жулинского «В степи, в далекой стороне...». Худож. В. Терещенко.— М.: Известия, 1986.— 589 с., илл.— [Б-ка «Дружбы народов»].

36. Людолови: Іст. роман.— К.: Дніпро, 1986.

Т. 1.— 470 с.

Т. 2.— 571 с.

37. Людолови: Іст. роман.— К.: Дніпро, 1988.— [Б-ка іст. прози].

Т. 1.— 470 с.

Т. 2.— 571 с.

II. Критична література

38. Сиротюк М. Українська історична проза за 40 років.— К.: Рад. письменник, 1958.— 335 с.

З. П. Тулуб «Людолови».— С. 104—150.

39. Скрипник Л. Г. Особливості мови і стилю української художньої історичної прози / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— 104 с.

Досліджується мова роману З. Тулуб «Людолови».

40. Тулуб З. П. // Історія української літератури.: У 2 т.— Т. 2.— Рад. література.— К., 1959.— С. 242—243.

Біографія письменниці та аналіз роману «Людолови».

41. Чернишов А. Квітучий талант: До 50-річчя творчої діяльності Зінаїди Тулуб // Вітчизна.— 1961.— № 12.— С. 210.

42. Кирилюк Є. П. Натхненно й мужньо // Літ. Україна.— 1962.— 15 трав.

Про роман З. П. Тулуб «За бортом життя» [первісна редакція роману про Т. Г. Шевченка «В степу безкраїм за Уралом»].

43. Полвека в литературе // Лит. газ.— 1962.— 26 мая. Без подп.

44. Сиротюк М. Творча наснага // Літ. Україна.— 1962.— 15 трав.

Стаття про життя і творчу діяльність З. П. Тулуб.

45. Сиротюк М. Й. Український радянський історичний роман: Проблема історичної та художньої правди / АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка.— 1962.— 396 с.

Роман З. П. Тулуб «Людолови».— С. 100—139.

46. Тулуб Зінаїда Павлівна // УРЕ.— Т. 14.— К., 1963.— С. 586. Без підп.

47. Зінаїда Павлівна Тулуб [Некролог] // Літ. Україна.— 1964.— 29 верес.— С. 4. Підп.: Президія Спілки письменників України.

48. Пам'яті Зінаїди Тулуб // Літ. Україна.— 1964.— 2 жовт.— С. 4.

Зміст: [Повідомлення про похорон]; Антоненко-Давидович Б. Трудівниця пера; Хорунжий А. Людина світлої віри; Тулуб Юлія. Ти з нами під чистим небом [поезія].

49. Комісія по літературній спадщині Зінаїди Тулуб // Літ. Україна.— 1964.— 13 жовт.— С. 4.

Голова комісії — М. Й. Сиротюк. Прохання надсилати матеріали, що пов'язані з життям і творчістю З. П. Тулуб.

50. Чернишов А. Листочок у вінок // Прапор.— 1964.— № 11.— С. 86.

Спогад про зустрічі з З. П. Тулуб.

51. Ковальчук Г. С. Зінаїда Тулуб // Рад. літературознавство.— 1965.— № 12.— С. 53—65.

52. Ковальчук Г. С. На шляху до майстерності: [Про спільність мотивів ранньої лірики М. Рильського та З. Тулуб] // Тези доповідей до наук. конференції [Ужгород. держ. ун-т], присвяченої 70-річчю з дня народження М. Т. Рильського.— Ужгород, 1965.— С. 26—30.

53. Тулуб Зінаїда Павлівна. 1890—1964 // Українські письменники: Біо-бібліогр. словник.— К., 1965.— Т. 5.— С. 661—663.

Коротка біографія і бібліографія основних видань творів та критичної літератури.

54. Ковальчук Г. С. Максим Горький і Зінаїда Тулуб // Тези доповідей до XX наук. конференції [Ужгород. держ. ун-т]. Серія літературознавства.— Ужгород, 1966.— С. 66—70.

55. Ковальчук Г. С. Образ народу в романі З. Тулуб «Людолови» // Тези доповідей на наук. конференції молодих вчених Ужгород. держ. ун-ту.— Ужгород, 1966.— С. 59—67.

56. Ковальчук Г. За доброю порадою // Вітчизна.— 1968.— № 3.— С. 215—216.

Висвітлення теми «Максим Горький та З. П. Тулуб».

57. Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис.— К.: Рад. письменник, 1968.— 219 с., портр., іл.

Зміст: Від автора; Шукання самої себе; Поєднання історика і митця; У сфері художньої Шевченкіани.

58. Ковальчук Г. С. Робота З. Тулуб над образом Шевченка // Рад. літературознавство.— 1969.— № 3.— С. 56—60.

59. Полотай А. Архів З. П. Тулуб [В Ін-ті літ. ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР] // Рад. літературознавство.— 1969.— № 6.— С. 94—96.

60. Зінаїда Тулуб. 28 листопада 1890 — 26 вересня 1964 // Письменники Радянської України. Біо-бібліогр. довідник. Упоряд. Олег Килимник, Олександр Петровський.— К., 1970.— С. 441.

61. Історія української літератури: У 8 т. Тт. 7,8. (АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка).— К.: Наук. думка, 1971.

Том 7. Про З. П. Тулуб: Література періоду завершення будівництва соціалізму та Великої Вітчизняної війни (1933—1945).

У розділі: *М. С. Сиротюк, А. С. Крижанівський.* Проза 30-х років. Роман З. П. Тулуб «Людолови».— С. 107—110.

Том 8. Література післявоєнного часу (1946—1967 рр.).

У розділі: *В. Г. Дончик.* Література періоду розгорнутого комуністичного будівництва (1956—1967 рр.). Проза. Роман З. П. Тулуб «В степу безкраїм за Уралом».— С 479—480.

62. Ковтуненко А. А. Тулуб Зинаида Павловна // Краткая литературная энциклопедия.— М., 1972.— Т. 7. С. 648.

63. Тулуб Зінаїда Павлівна // Шевченківський словник.— К., 1977 — Т. 2. — С 280.

Коротка біографія і характеристика роману «В степу безкраїм за Уралом».

64. Ковальчук Г С Максим Горький у творчому житті Зінаїди Тулуб // Рад. літературознавство.— 1979.— № 1.— С 61—68.

65. Лист О. М. Горького до Зінаїди Тулуб / Передм. та публікація листа 1933 р. О. Г. Барабохи // Рад. літературознавство.— 1979.— № 1.— С. 68—70.

Лист 1933 р. публікується повністю. Дається виклад змісту двох інших листів О. М. Горького до З. П. Тулуб, а також її листів О. М. Горькому.

66. Ковальчук Г С. Зинаида Тулуб — мастер исторического романа (К вопросу о проблематике и худож. особенностях романа «Людоловы»): Автореф. дис. канд. филол. наук [Киев. гос. пед. ин-т].— К., 1980.— 24 с.

67. Сиротюк М. Живий перегук епох і народів: Ідеї інтернаціоналізму в українському радянському історичному романі.— К.: Дніпро, 1981. 248 с.

Аналізуються твори П. Загребельного, П. Панча, Н. Рибака, С. Скляренка, З. Тулуб та ін.

68. Тимченко В. Д. Тулуб Зінаїда Павлівна // УРЕ.— Вид. 2-е.— К., 1984.— Т. 11.— Кн. перша.— С. 383.

69. Ходорківський І. Д. Образ митця: Огляд історико-біографічних творів про письменників.— К.: Дніпро, 1985.— 138 с.

Роман З. П. Тулуб «В степу безкраїм за Уралом».— С. 51—54.

70. Історія Української літератури: У 2 т. / АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Редкол.: І. О. Дзеверін [голова] та ін.— К.; Наукова думка, 1988.

Т. 2. Радянська література. Про життя і творчість З. П. Тулуб.— С. 44, 48, 73, 77, 295, 323, 360.

ДОДАТОК

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ З. П. ТУЛУБ

71. Сагайдачный: Ист. роман (Худож.-илл. С. Н. Позняк.— Днепропетровск: Проминь, 1990.— 752 с., илл.

• • •

72. Володенко В. «З порогу смерті молю вас...» // Літ. Україна.— 1990.— 13 груд.— С. 6.

Про літ.-мистецький вечір у Києві з нагоди 100-річчя від дня народження З. П. Тулуб.

73. Гнатюк М. Між реальністю та мрією: Штрихи до портрета (З. П. Тулуб) // Друг читача.— 1990.— 13 груд.

74. Гнатюк М. «Не дайте мені загинути на чужині!» (Про життєвий і творчий шлях З. П. Тулуб) // Літ. Україна.— 1990.— 29 листоп.— С. 5.

75. Гуреїв О. ...Аж поки закам'яніла серцем: (Пам'яті письменниці З. Тулуб). Із щоденникових записів // Літ. Україна.— 1990.— 29 листоп.— С. 5.

76. 29 листопада (1990 р.). Будинок вчителя // Слово і час.— 1991.— № 2.— С. 93.

Замітка про літ.-мистецький вечір у Києві з нагоди 100-річчя від дня народження З. П. Тулуб.

77. Дзюба І. Славетна епопея Зінаїди Тулуб // Слово і час.— 1990.— № 11.— С. 43—46.

Ця стаття є фрагментом, що не увійшов до дослідження автора про українську історичну романістику, надруковане в журн. Київ.— 1986 р.— № 10.

78. Тулуб Зінаїда. Заява (на ім'я Першого Секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова 12 травня 1956 р.) // Літ. Україна.— 1990.— 29 листоп.— С. 5.

Це розповідь письменниці про своє життя після арешту 1937 р., прохання повернути їй чесне ім'я.

ЗМІСТ

Як народився мій роман
«В степу безкраїм за Уралом» 5

В СТЕПУ БЕЗКРАЇМ ЗА УРАЛОМ. Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

I. У чорній юрті 10
II. Приїзд в Оренбург 26
III. На жайляу! 41
IV Перші друзі 47
V. Кульжан 63
VI. В гостях у Герна 85
VIII. До місця служби 92
VIII. Баримта 102
IX. Рядовий третьої роти 108
X. Де під кригою спить Алатау 123
XI. Просвіток 134
XII. Приборкання 153
XIII. Дні та думи 168
XIV. В гостях у бая 173
XV. Душа степу 186
XVI. Вибої життя 195
XVII. Порада Козловського 211
XVIII. Облава 221

ЧАСТИНА ДРУГА

I. До Синього моря 242
II. Від Орська до Раїма 255
III. Шхуна «Константин» 276
IV. Лейтенант Бутаков 289
V. На Косаралі 308
VI. Зимівники 325

VII. Два задуми 337
VIII. За шкурки-чорнобурки 345
IX. Великий той 359
X. Думки, розмови і суперечки 384
XI. У несподіваній ролі 393
XII. Весілля Кульжан 405
XIII. Матроська пісня 415
XIV. Серед друзів 431
XV. Столичний художник 444
XVI. Польський гурток 462
XVII. На зламі двох років 477
XVIII. У слобідці 498
XIX. Крах 520

Примітки 535

Словник казахських слів, які зустрічаються в тексті роману 560

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 564

Літературно-художнє
видання

ТУЛУБ Зінаїда Павлівна

ТВОРИ

В ТРЬОХ ТОМАХ

ТОМ 3

В СТЕПУ БЕЗКРАЇМ ЗА УРАЛОМ

Роман

Художнє оформлення *В. П. Кузя*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічні редактори *І. М. Драгончук*,
Н. К. Достатня
Коректор *С. І. Крищенко*

ІБ № 4900

Здано до фотоскладання 27.12.90.
Підписано до друку 19.07.91.
Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 2.
Гарнітура Балтика.
Друк високий з ФПФ.
Умовн. друк. арк. 30,24. Умовн. фарбовідб. 30,66.
Обл.-вид. арк. 32,12. Тираж 62 000 пр.
Зам. 1-3.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Тулуб З. П.

Т82 Твори: В 3 т.— К.: Дніпро, 1992.

Т. 3: В степу безкраїм за Уралом: Роман.— 573 с.

ISBN 5-308-01065-X (т. 3)

ISBN 5-308-01066-8

До третього тому ввійшов роман «В степу безкраїм за Уралом», в якому розповідається про роки заслання Т. Г. Шевченка в Орську фортецю та на Косарал (1847—1850).

Т $\frac{4702640201—193}{205—92}$ передплатне

ББК 84Ук7